$\sqrt{s^2+d^2}$

S $\qquad \frac{1}{2}\sqrt{s^2+d^2}$

d



$$\frac{\sqrt{s^2+d^2}\times\frac{1}{2}\sqrt{s^2+d^2}}{d} = \frac{1}{2}\left(\frac{s^2+d^2}{d}\right) = \frac{1}{2}\left(d+\frac{s^2}{d}\right)$$

$$d-\frac{1}{2}\left(d+\frac{s^2}{d}\right) = \frac{1}{2}\left(2d-d-\frac{s^2}{d}\right) =$$

$$\frac{1}{2}\left(d-\frac{s^2}{d}\right)$$

भुज को

को भु

को

को

भु

क

भु

Saryu Prasad Upadhyaya

Sanskrit Collg Benares

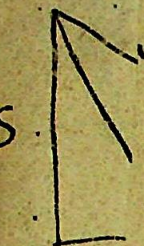
ते असुरा हेऽलयो हे

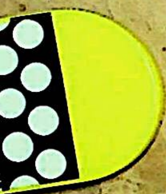
4087

34 A

~~18~~









॥ ओं ॥

॥ श्री रामचन्द्रायनमः ॥

॥ वैयाकरणभूषणसारः ॥

महामहोपाध्याय श्रीकौण्डभट्ट निर्मितः ।

महामहोपाध्यायहरिवल्लभविरचितया दर्पणाख्यया
व्याख्यया सम्बलितः ।

श्री पण्डित वासुदेवशर्मत्रिपाठिना
संस्कृत्यसंशोध्य च

श्रीकाश्याम्

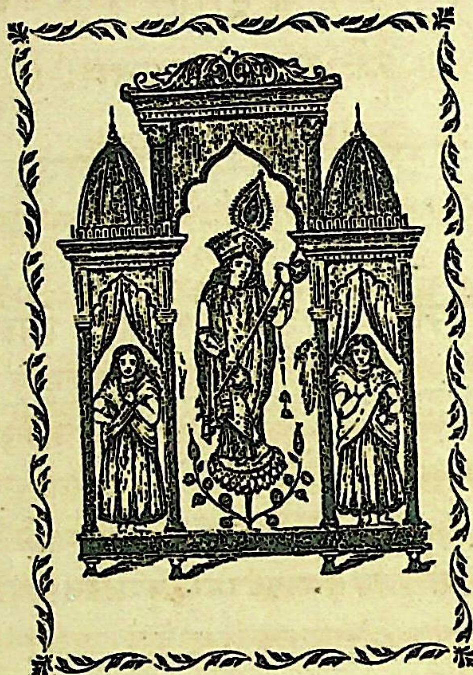
अमर यन्त्रालये

बहुरसिकजनमनस्तोषायमुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

श्री संव्वत् १९४२ मार्ग शु० १०

मूल्यम् ३)



वैयाकरणभूषणसारः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् ॥
स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्त्तते ॥१॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ रमाप्रेमाऽऽभञ्जञ्जगदवनदक्ष मधुहृतश्रुति-
स्तोमाहृत्या परिजनितवेदाननमुदम् । अखण्डानन्दाख्यम् निखिलजनहृ-
त्कञ्जनिलयम् हयग्रीवं वन्दे प्रकृतकृतिविघ्नव्यतिकृते ॥१॥ सत्येकस्मिन्नपि-
बाधके समवस्थितसाधकसद्भावादपि कार्य्योत्पत्तेरदर्शनादपेक्षितप्रारि-
प्सितप्रत्यूहापोहायानुष्ठितम् भगवत्स्तुतिरूपम् मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिष्यशिक्षा-
र्थमादौ निबध्नाति। श्रीलक्ष्मीरमणमिति। अधिकरणव्युत्पन्नल्युडन्तरमणश-
ब्देन कर्तृषष्ठ्यन्तलक्ष्मीपदस्य समासः तेन च श्रीसहितशब्दस्य मध्यमपद-
लोपी समासः शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वात् तदुपादानञ्च सशक्तिकस्यैव
भगवतो जगन्निर्माणकारणत्वमिति ध्वनयितुम्। नौमीति। णुस्तुताविति
धातोरस्मच्छब्दाप्रयोगेपि गम्यमानतदर्थसामानाधिकरण्यस्य लकारार्थ-
कर्त्तरि सत्वाद्वर्त्तमानक्रियाद्योतकलडुत्तमपुरुषः। अस्मद्युत्तम इत्यत्र पूर्वसू-
त्रात् स्थानिनीत्यस्यानुवृत्तेः। स्तुतिश्चोत्कृष्टगुणवत्वप्रकारकबोधानुकूलो
व्यापारः। स एव च प्रकृतधात्वर्थः। बोधरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वाल्लक्ष्मीरमण-
स्य कर्मता। एवञ्च वैयाकरणमते प्रकृते श्रीसहितलक्ष्मीरमणाश्रयकोत्कृ-
ष्टगुणवत्वप्रकारकबोधानुकूलो मदभिन्नाश्रयको वर्त्तमानशब्दप्रयोगरूपो
व्यापार इति वाक्यार्थः। नन्वेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकत्वेन शिवस्याभ्यर्हिततरत्वा-
त्तत्स्तुत्यात्मकमङ्गलमपि कुतो नाचरितमत आह। गौरीरमणरूपिणमिति।

स्वरूपपररूप पदेन गौरीरमणपदस्य षष्ठीसमासः ततोऽदन्तत्वनिबन्धनोम-त्वर्थीय इति गौरीरमणो रूपं स्वरूपं यस्येति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणोक्तार्थलाभेपि लाघवमूलकनकर्मधारयादिति न्यायस्य प्रत्ययस्थादिति सूत्रे ऽसुव्वत इति प्रयोगमुदाहरता भाष्यकृता ऽनादृततरत्वान्न मत्वर्थीयानुपपत्तिः दृश्यते चेदृशस्थले प्रयोगद्वैविध्यं शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिण इत्यादि तथाच तदभिन्नमित्यर्थः प्रमाणं चात्रोक्तपुराणवाक्यमेव।एवंच कार्य्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगदवनादिकार्य्यवैचित्र्योपपत्तये तत्तद्गुणप्रधानमूर्तिपरिग्रहो भगवतो न पारमार्थिको भेद इति स्तुतिकर्मता शिवस्य नाऽनुपपन्नेतिभावः। उत्कृष्टगुणवत्वमेवाविष्करोति। यत इति। वेदान्तिमते मायाशबलस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाज्जनिकर्तुरित्युपादानहेतावपादानसंज्ञानिबन्धना पञ्चमी गुणइत्युक्ते विभाषेत्यस्य न प्रसक्तिः तथाच यस्मादुपादानहेतो रित्यर्थः सर्वं जगत्स्फोटरूपं विवर्ततइति योजना। स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोस्मादिति स्फोटो नामाद्यात्मकः शब्दः वाहुलकादपादाने घञ् रूप्यतेनिरूप्यत इति रूपमर्थः तयोः समाहारद्वंद्वेनपुंसकैकवचनान्तम् वाच्यवाचकस्वरूपमिति तदर्थः। नामरूपे व्याकरणवाणीतिश्रुतिः।एतत्। अत्यन्तसान्निध्येन बुद्ध्या विषयीक्रियमाणम्। विवर्त्तते। उत्पद्यतइत्यर्थः।धातोरुपसृष्टत्वात्। ननु नामरूपात्मकस्य सदेव सोम्येदमग्रआसीदिति श्रुत्या सनातनत्वबोधनात्कथमुत्पत्तिशालित्व मतआह। जगदिति। वर्तमानेपृषदिति निपातनात्साधु। तथाच गच्छति तिरोधत्त इतिव्युत्पत्त्यातिरोधान उक्तो यत्तिरोधत्ते तदाऽऽविर्भवतीति नियमेनाऽऽविर्भावस्य लाभा त्सएवाचोपसिष्टअर्थः एवं च सत्त्वेनैतस्य सनातनत्वेपि नासत्वादिनाऽऽविर्भावाद्यभ्युपगमान्नोक्तश्रुतिविरोधो नापि तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः संभूत इत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्विरोधः। यत्किञ्चिन्नामरूपात्मकस्यान्यतोपि सम्भवादाह। सर्वमिति। यावदर्थकम् उत्पत्तिरूपलक्षणमवनादेः। तेन जगत्कर्तृत्वादिरूपोत्कृष्टधर्मस्य सुतरांतावच्छेदकस्य लाभः। अत्रच यतो वा इमानि भूतानि जाय-

अशेषफलदातारं भवाम्बुधितरणे तरिम् ॥

न्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणम्। मताऽन्तरे यत इति पञ्चमी निमित्तहेतुतायां व्युपसृष्टवृतुधातोराद्यक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिरर्थः। ननु सर्वान्तर्गतवियदाद्यात्मकपदार्थस्यानादितया कथमुत्पत्तिमत्वमत आह। जगदिति। स्थावरजङ्गमात्मकमित्यर्थः। तथाच गच्छति नश्यतीति व्युत्पत्त्या विनाशित्वे बोधिते विनाशिभावस्य जन्यत्वनियमेन तस्योत्पत्तिर्न विरुद्धेति भावः। एतत्कल्पे स्फोटपदं शास्त्रानुमानप्रतीतपरं तादृशरूपं यस्येति व्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विशेषणं बोध्यम् शेषं पूर्ववत्। यद्वा स्तुत्यतावच्छेदकरूपं प्रदर्शयितुं विशिनष्टि। स्फोटरूपमिति। वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थः। तदुपपादयन्नेव स्तुत्यतावच्छेदकान्तरमपि दर्शयति।यतइति। यस्मादुपादानादिति सार्वविभक्तिकतसिना यस्मिन्नधिष्ठान इति वार्थः। विवर्तस्यातात्विकोऽन्यथाभावः अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपान्तर प्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत्। जगच्छब्दस्य रूढ्या नामरूपपरः तथाच यस्मिन्नधिष्ठाने एतत्सर्वं जगद् भूतेन्द्रियादि तत्तद्रूपेण प्रतिभातीत्यर्थः।नेहनानास्तीति श्रुत्या बोधितबाधस्यापि जगतः प्रतिभासे ऽधिष्ठान सत्ताया एव नियामकत्वात्समस्तार्थप्रकाशकत्वोपपत्तिरप्रच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेणविवर्तनादविकारित्वरूपोत्कृष्टधर्मावगतिश्च। अत्रच तमेव भान्त मनुभाति सर्वमित्याद्याः कूटस्थस्वरूप प्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वे नानुसन्धेयाइतिभावः। अत्र भगवद्विषयकरतिभावस्य हेत्वऽलङ्कारोक्तम् ॥१॥ जगदुपादानत्वेन स्तुत्वा ऽपवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छ्रा-

§ नैयायिकमते इत्यर्थः तेषां मते समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन कारणत्रयस्यैव स्वीकारात्।

§ अभेदेना भिधा हेतु र्हेतो र्हेतुमता सहेति लक्षणात्

शेषाऽशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम् ॥ २ ॥

स्वव्याख्यातृशेषभूषणत्वेन च स्वुवऽशेषोक्तसमस्तसिद्धान्तप्रतिपत्तये प्रार्थयते। अशेषेति। फलम्। प्रवृत्त्युद्देश्यम्। स्वर्गादियत्किञ्चित्फलदातृत्वस्य देवतान्तरसाधारण्या दाह। अशेषेति। तथाचापवर्गरूपफलस्या प्यशेषपदेन कुक्षीकृतत्वात्तद्दातृत्वस्यानन्यसाधारण्यात्प्रार्थ्य तावच्छेदकधर्मलाभः। तदेवविशदयति। भवाब्धीति। भव एवाब्धिरिति रूपकऽ§म् अब्धीयग्राहादिसदृशकामलोभाद्याक्रान्तत्वाद् दुरवगाहत्वेन भवे तदारोपः। तेनच भवस्य दुस्तरत्वम् व्यज्यते। तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः। तरिम्। साधनम्। यद्यपि तरंत्यनयेतिव्युत्पत्यातरणसाधनन्तरिपदार्थस्तथापि तद्घटकीभूततरणस्य सन्निहितपदेनैव लाभाद्विरुक्तिर्माभूदिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यातं मुक्तिसाधनज्ञानविषय मितियावत्। मुक्तिश्च वेदान्तिमतेऽज्ञाननिवृत्तिसमकाला स्वरूपप्राप्तिः। नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणाऽनतिरिक्तायाः स्वरूपस्यापि च सिद्धत्वात्तद्रूपायास्तस्यास्तत्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न। परेषां प्रागभावस्येव सिद्धाया एवाऽज्ञाननिवृत्ते र्योगक्षेमसाधारण्याः साध्यतायाः सम्भवादधिक मन्यतोऽवधेयम्। नैयायिकास्तु आत्यंतिकदुःखध्वंसोमोक्षः। ध्वंसस्यात्यन्तिकत्वञ्च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम्। अत्रै व तत्वज्ञानस्योपयोगः। विशेष्यांशस्य स्वासाधारणसामग्र्या एव सम्भवान्नित्यसुखाभिव्यक्ति र्वा स इत्याहुः। शेषाऽशेषेति। कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुषः तस्य च लाभपदेन समासो लाभायेदमितिविग्रहे चतुर्थ्यंतलाभपदस्यार्थपदेन सः शेषः पतञ्जलिः शेषांशत्वात्तस्य तथाच शेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धान्तज्ञानायेत्यर्थः। शेषभूषणमिति। शेषोऽनन्तः स भूषणं यस्येत्यर्थः यतोऽस्य भूषणं शेषोऽतोस्य शेषोक्तसिद्धान्तलब्ध्यै प्रा-

§ विषय्यभेदताद्रूप्याद्रञ्जनं विषयस्ययत् रूपकमितिलक्षणात्

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधम् ।
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिका म्पुम्भावबाग्देवताम् ॥
ढुण्ढिं गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभि र्दूषितान् ।
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये ॥ ३ ॥

र्थनमितिसाभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकरांकुरोऽलङ्कारोऽत्र भगवद्विषयकरत्यङ्गम् ॥२॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तय इतरग्रंथेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कर्षं प्रदर्शयन्नेव दर्शनीयविषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणां मध्येऽवश्यप्रदर्शनीयं विषयं दर्शयति ।पाणिन्या दीति । पुम्भावबाग्देवतामिति पितु र्विशेषणम् पुंसोभावो यस्यादिति व्यधिकरणबहुव्रीहिपूर्वपदकः कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अथवा पुंभावशब्दोर्शआद्यजन्तः तथाचाऽऽविष्कृतपुंविग्रहां सरस्वतीमित्यर्थः।द्वैतध्वान्तेति ।द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितो ज्ञातो विरुद्धोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयो धर्मीति यावत् । यद्वा द्वयो र्भावो द्विता स्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन विरुद्धनानाधर्मांश्च धर्मिणोपि भावत्वसम्भवाद्वितापदार्थोपि धर्म्येव तत्र भवं द्वैतं संशयात्मकज्ञानम् । अथवा द्वयोः अनेकस्य भावो द्विता नानात्व न्तत्सम्बन्धि द्वैतं परमार्थदशाया मद्वितीयस्यैव ब्रह्मणोंगीकारेण श्रुतिबाधितनानात्वावगाह्यन्तःकरणवृत्तिविशेषरूप मविद्यापरपर्य्यायं मिथ्याज्ञानम् तदेव ध्वान्तं तमस्तत्वाऽऽच्छादकत्वात्तन्निवारणमेकं मुख्यं फलं यस्यास्तामित्यर्थः।अनधिकारिणां स्वाश्रितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वे नाधिकारिणां सम्भाव्यावलम्बनज्ञानप्रदत्वेन पुम्भावबाग्देवतायास्तन्निवर्तकत्वमिति भावः । ढुण्ढिङ्गणपतिं प्रणम्येत्यनुषज्यते । सिद्धान्तानिति । भाष्यकारादिनिर्णीतार्थाः सिद्धांतास्तानित्यर्थः उपपत्तिभिःसाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः ।दूषये उपपत्तिभिरेव बाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिरित्यर्थः।एतेना ऽन्यग्रंथेभ्यः

§ उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमत इतिलक्षणात्

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकव्यूहोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते।

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः।
तत्रनिर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥

उद्धृत इत्यत्राऽस्माभिरिति शेषः। भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्त्वनिरासाय। अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितासारत्वा

स्वग्रन्थस्योत्कृष्टत्वं ध्वनितम् तथाच वैयाकरण सिद्धान्तोत्र विषयःप्रदर्शितस्तेनैवतज्ज्ञानं प्रयोजनं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः सिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति चयोन्येपि दर्शितप्राया इति भावः ॥ ३॥ ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्यच प्रयोजनमाह। प्रारिप्सितेत्यादिना। समाप्तये इति विहाय प्रतिबन्धकोपशमनायेत्युक्त्या अलौकिकाऽविगीतशिष्टाचारानुमितफलस्य विघ्नध्वंस एव फलं जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मङ्गलाननुष्ठानान्मङ्गलसमाप्त्योः शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्य्यकारणभावस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासम्भवात् किन्तु कार्यमात्रम्प्रति प्रतिबन्धकाभावहेतुतया दुरितरूपप्रतिबन्धकनिरासएव मङ्गलस्योपयोगो नतु समाप्तावपि विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धत्वात्समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्तत्कारणकलापादिति सूच्यते। फणिस्मरणेति। फणी शेषः शेषाख्यं धाम मामकमिति भगवदुक्तेस्तत्स्मरणस्य विघ्ननिवारकत्वान्मङ्गलस्य नतिस्तुत्यादिभेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम्। प्र-

पत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः। तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोप्यधिकंजिज्ञासुभिश्शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमितिध्वनयितुम्

प्रतिज्ञातमाह॥

फलव्यापारयोर्द्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः॥
फलेप्रधानंव्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्॥

धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः॥

तिजानीत इति। प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानस्बोध्यम्। उद्धरणकर्त्राकांक्षायामाह। अस्माभिरिति। कथ्यते इति हर्यादिनिबद्धकारिकाभिरितिशेषः। तत्रस्फोटस्यार्थबोधजनकत्वात्तेनैवाकांक्षानिवृत्तेश्च वाक्यस्फोटस्य वाक्यस्फोटोति निष्कर्षे इत्यादिना सिद्धान्तयिष्यमाणत्वेपि प्रतिवाक्यंसङ्केतग्रहासम्भवा त्तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनासुकरत्वाच्च तत्र कल्पनया पदानि विभज्य तेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययभागां स्तथैव प्रविभज्य कल्पिताभ्या मन्वयव्यतिरेकाभ्या न्तदर्थेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसङ्केतबोधद्वारा साधुत्वान्वाख्यायके महर्षिप्रणीते शास्त्रे प्रक्रियानिर्वाहाय पदवर्णस्फोटावपि सम्मताविति दर्शयंस्तिङन्तार्थप्रधाने सुप्तिङ्चयादिरूपे वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्यात्तमेवादौ निरूपयितुमाह मूले। फलव्यापारयोरिति। तत्रधातुरित्यस्य स्मृता इति न विशेषणं विभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात् विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षायां विशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वनियमा दतएव नीलोघटाइत्यादे र्न साधुत्वं तद्विवक्षायांतु वेदाः प्रमाणं जात्याकृतिव्यक्त यः पदार्थ इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि नच प्रकृते तद्विवक्षायां बीजमस्तीत्यतोवचनंविपरिणामेनान्वयंदर्शयति भूषणसारे। धातुरित्यत्रे ति। ननुयदुद्देशेनश्रुतेर्लोकतो वा प्रवृत्तिरवगता

फलंविक्लित्यादि

तत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयमितियावत्। तदुक्तं हरिणा। यस्यार्थस्य-प्रसिद्ध्यर्थ मारभ्यंते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजन मिति स्वरितजितइति सूत्रे पि फलपदस्य तस्मिन्नेवप्रसिद्धेश्च। तथाच तादृश फलस्य धातुवाच्यत्वे विक्लित्यनुकूलव्यापारदशायां तण्डुलस्य धात्वर्थ तादृशफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वानुपपत्तिस्तज्जन्यतादृशफला ऽऽश्रयस्य तदापत्तिश्चेत्यत आह। फलंविक्लित्यादीति। अयमाशयः। फलपदस्य लोक-रूढ्या तादृशार्थोपस्थापकत्वेप्यत्र पारिभाषिकार्थपरतैवान्यथासक भंकत्वा दिव्यवहारो दुरुपपादःस्यात् तत्त्वंच तद्धात्वर्थ जन्यत्वे सति तद्धातुजन्योप-स्थितिविषयत्वं तद्धात्वर्थत्वंवा जन्यत्वं च जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम् तेन सत्तादौ नातिप्रसंगः गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभागादावतिप्रसंगवार-णाय विशेष्यं तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिरासायच सत्यंतम् तच्च विक्लि-त्यादि प्रकृतपच्यादिशक्यता तत्तद्रूपेणैव तथाबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। य-क्ष्यति वाक्यार्थप्रदर्शनावसरे विक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इति धातुत्वादिकम-जानतोपि बोधोनेति। परंतु कर्तृ प्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे-सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् जन्यत्वंचाऽऽरोपिता-ऽनारोपिता वा इत्यन्यदेतत् विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्यर्थे विभागसं-योगयोः फलत्ववारणायोभयम् कर्माख्याते फलस्य विशेष्यतयैव भानात्त-त्रातिप्रसंगवारणाय कर्त्रादीतीत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। अनुगतफलत्वानिरुक्तेः विभागजन्यसंयोगे पतत्यर्थत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतया व्यावर्त्त्याऽप्रसिद्धे श्चेत्यधिकमग्रेवक्ष्यते। ननु व्यापारत्वं न फलप्रयोजकक्रियात्वम् आत्माश्रयात् क्रियात्वस्यैव हि तत्त्वात् दंडादिव्यापारस्य धात्वर्थ त्वापत्तेश्च नचेष्टापत्तिः धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृताया वक्ष्यमा-णतया तदाश्रयस्य दंडादेः कर्त्तुराख्यातेनाभिधानाद्दंडेन देवदत्तः पचती-

व्यापारस्तुभावनाऽभिधा साध्यत्वेनाऽभिधीयमाना क्रिया । उक्तञ्च वाक्यपदीये

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।

त्यादौदण्डादिपदोत्तरं तृतीयाऽनापत्तेः प्रथमापत्तेश्च कर्तृकरणसंज्ञयोराकडारीयतया संज्ञाद्वयसमावेशाऽसंभवेनाऽभिमतकरणसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया बाधात् । किंच प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वम् तदा पचतीत्यादौ कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थत्वाऽनापत्तिः तस्य करणव्यापारद्वारैव फलजनकत्वाद्यदिजनकजनकसाधारणम् तदा तण्डुलक्रयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात्तद्दशायामपि देवदत्ताऽऽदौ पचतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः तण्डुलाऽऽदिक्रयणाऽऽदिस्थाव्तत्तस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च। अतएव तज्जन्यत्वे सतितज्जन्यजनकत्वरूपं तन्त्वाऽन्तरप्रसिद्धं तत् तदवच्छिन्नस्यधातुवाच्यत्वे साक्षाद्विक्लित्तिजनकाऽन्तिमाऽग्निसंयोगदशायामेव पचतीति प्रयोगः स्यान्नत्वधि श्रयणाऽऽदिदशायामपि तेषामन्तिमाऽग्निसंयोगेनाऽन्यथासिद्धतया विक्लित्यजनकत्वादित्यतआह।व्यापारस्त्विति।साध्यत्वेनेत्युपलक्षणेतृतीया तथाच पदाऽन्तरसमभिव्याहाराऽप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाऽभिधानविषयत्वं व्यापारत्वमित्यर्थः।अभिधानस्य प्रकारतावत्त्वं विषयतानिरूपकत्वं चौपचारिकंतादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमितियावत्।घटं करोतीत्यादौ कृञ्समभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरतिप्रसङ्गभङ्गाय पदान्तरसमभिव्याहाराऽप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् तदसमभिव्याहारे तेषां तत्त्वेनाऽप्रतीतेः अधिश्रयणाऽऽद्यऽधःश्रयणपर्य्यन्तक्रियाकलापस्य पदाऽन्तरसमभिव्याहारमन्तरेणाऽपि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वाद्युक्तव्यापारत्वमविकलमिति तदवच्छिन्ने पच्यादिधातुवाच्यता नाऽनुपपन्नेति भावः॥ उक्तार्थस्याप्तोपेक्षितत्वम् निरस्यति । उक्तञ्चेति । यावदिति । सर्वमित्यर्थः । सर्वपदा

आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यऽभिधीयते इति ॥ नच साध्यत्वेनाऽभिधाने मानाऽभावः, पचति, पाकः, करोति, कृतिरित्यादौ धात्वर्थाऽवगमाऽविशेषेऽपि क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैवमानत्वात् । तथा च क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनुत्थापकताऽवच्छेदकरूपं

र्थमेव विवृणोति । सिद्धमित्यादिना । सिद्धम् । विद्यमानध्वंसप्रतियोग्यऽपाक्षीदित्यादौ । असिद्धम् । भूतभिन्नवर्त्तमानं तादृशप्रागभावप्रतियोगि च पचति पक्ष्यतीत्यादौ । साध्यत्वेन । वक्ष्यमाणस्वरूपेण । अभिधीयते । तत्प्रकारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः । क्वचिद्विवक्ष्यते इति पाठः । एतेन क्रियाशब्दस्य रूढिः प्रदर्शिता । यौगिकत्वमप्याह । आश्रितेति । आश्रितं क्रमरूपं यस्यास्तत्वात् पूर्वाऽपरीभूताऽवयवकत्वादित्यर्थः । तदीयाऽवयवानामधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन सोच्यते यत्र च न क्रमिकावयवकोव्यापारस्तत्र रूढिरेवाऽऽदरणीया पौर्वापर्यारोपो वा फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण तथैव भानमत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । पाकइति । यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्र कथमन्यथा स्तोकम्पाक इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मता तथापि तत्रधातूपस्थाप्यभावस्य गुणतया प्रधानीभूतघञुपस्थाप्यस्य सिद्धतैवेत्याशयः । पर्यवसितार्थमाह । तथाचेति । क्रियान्तरेति । अयमाशयः । यद्धर्मवत्ताज्ञानात् क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञाने प्रकारतयाऽवच्छेदकं यत्सिद्धत्वम् । तद्भिन्नत्वं ज्ञाननिष्ठतादृशाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावाऽवच्छेदकं वा साध्यत्वम् । साध्यज्ञानस्य तु नाऽऽकाङ्क्षाप्रतिबन्धकत्वं क्लृप्तकारणाभावादेव तदनुत्पादात् । न च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ कृष्णान्नमेन्न सुखं यायादित्यादावाकाङ्क्षाभा-

साध्यत्वं तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् एतदेवाऽऽदाय ।
असत्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।
इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम्

वेन क्रियान्तरान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि चेत्पदसमवधानेना-काङ्क्षोत्थापनात् । त्विगादीनां क्रियाप्राधान्यव्यवहारस्तु तदर्थस्य क्रिया-मात्रविशेषणत्वात् । अतएव न त्विगाद्यर्थे कारकाणामन्वयस्तेषां क्रिया-न्तरसाकाङ्क्षत्वादिति । वस्तुतस्तु सिद्धत्वज्ञाने साध्याकाङ्क्षावत् पचाद्यर्थे साध्यतयाऽवगते किमस्य साधनमित्याकाङ्क्षोदयेन साधनाकाङ्क्षोत्थापक-तावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम् । अत एवैतदेवादायाग्रिमग्रन्थसङ्गति-रन्यथा पचतिभवतीत्यादौ पूर्वोक्तरूपाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । उक्तञ्च हरिणा । प्रयोगार्हेषु सिद्धः सन्नन्तव्योऽर्थो विशेषणैः । प्राक् च साधनसम्ब-न्धात् क्रियान्नैवोपजायत इति साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीति सुट्कादि-तिसूत्रस्थभाष्यमप्येतत्कल्पेऽनुगुणमित्यवधेयम् । केचित् पचतीत्यनुगत-व्यवहारादस्तिपचित्वादिकम् जातिः तथाच क्रमिकानेकव्यक्तिवृत्तिजा-तिरिव क्रिया । साध्यत्वं च तस्या व्यक्तिद्वारकमेव स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिः वर्णैरभिव्यक्तिः । जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् । असाध्याव्य-क्तिरूपेण सा साध्येवोपलभ्यते । इति वाक्यपदीयं चात्रकल्पे मानमित्याहुः । साध्यत्वासत्त्वभूतपदयोः पर्यायतामाह । तद्रूपवत्त्वमिति । एतदेवेति । निरुक्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः । असत्वभूतइति । भावप्रधानमाख्यात-मिति निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत् । सत्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते इत्यस्य पूर्वार्द्धम् । भावश्चेति । चोऽवधारणे उक्तभाव एवेत्यर्थः । तेन सत्त्वभूत-स्य तस्य व्यवच्छेदः । तिङ्पदैरिति । बहुवचनस्वारस्येन तिङन्तपदैरित्य-र्थः । अभिधीयते । बोध्यतइत्यर्थः । तेन कृदन्तपदैस्सत्त्वाऽवस्थभावाऽभिधाने ऽपि न क्षतिरिति भावः तिङन्तपदैरिति भावाऽऽख्याताऽभिप्रायेणेति क-श्चित् । अयंचेति । साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः । वाच्यइति । पच-

अयंच व्यापारः फूत्कारत्वाऽधःसंतापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रूपेण वाच्यः। पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात्। नच नानाऽर्थताऽऽपत्तिः तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यताऽवच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात्। आख्यातक्रियैकत्वव्यवस्था

त्वादि शक्यइत्यर्थः। अनुभवसिद्धत्वादिति। अतएव व्यजनादिना वह्निप्रज्वलनदशायां फूत्कार एव गृहीतशक्तिकस्य न पचतीति प्रयोगः यागइच्छाज्ञानं वेति विप्रतिपत्तिस्तु स्वीयमेधानुसारादेवेति भावः।नचनानेति। नानाधर्म्मा वच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्म्मवत्त्वं नानार्थत्वम्।तच्च प्रच्यादावचतमिति भावः।फलांशमादाय तत्त्वम् तु आशङ्कितुरपीष्टमेवेति बोध्यम्। बुद्धिविशेषादेरिति।स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति शेषः बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति यावत्। अयंभावः। तदादिष्वस्येचादितत्तद्रूपेणबोधः सर्वानुभवसिद्धः स च चैत्रत्वाद्यनुगमकधर्म्मं विनाऽनुपपन्न इति बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वं तदनुगमक धर्म्ममङ्गीकृत्य तदनुगतीकृततदवच्छिन्नेषु चैत्रादिषु तदादीनां शक्तिः बुद्धि विशेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न चैत्रत्वादीनां तेन रूपेण शाब्दबोधे भानापत्तिरनुगतनानाधर्माऽवच्छिन्नशक्ति निरूपकतावच्छेदकैकधर्म्मवत्त्वस्यैवनानार्थत्वम् न तेषां तदपीति तदादिशक्तिनिरूपणे निर्णीतमन्यच तद्वदिहाप्यवसेयमिति। ननु पूर्वापरीभूतक्षणनश्वरक्रमिकव्यापाराणां मेलनाऽसम्भवात्तदात्मकक्रियाया अनैक्यादेका च क्रियेति प्रशंसायामिति सूत्रस्थभाष्याऽसङ्गतिरत आह। आख्यातेति। निर्विभक्तिकः पाठः साधुः आख्यात प्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः।सविभक्तिकपाठे सप्तमी वैषयिकाधारे

पि अवच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव । उक्तं च वाक्यपदीये । गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यतइति ॥

धात्वर्थं निरूप्य तिङर्थमाह (आश्रयेत्विति) । फलाश्रये व्यापाराश्रये चेत्यर्थः । फलाश्रयं कर्म्म व्यापाराश्रयः कर्त्ता । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वान्न तिङस्तदंशे शक्तिरन्यलभ्यत्वात् । शक्यताव-

अध्याहृतज्ञानक्रियामादाय बोध्या। बुद्धिविशेषैक्यमिति । समूहरूपबुद्धिविशेषात्मकावच्छेदकैक्यमादायेत्यर्थः। तथाचाऽऽवयवाऽऽश्रयंपौर्वापर्य्यम् समुदायाऽऽश्रयमैकत्वमादाय तत्सङ्गतिरिति भावः।तत्र मानमुपन्यस्यति। उक्तञ्चेति। गुणेति। क्रमिकैतद्व्यापारसमूहं प्रति गुणभूतैस्तत्तद्रूपेण भासमानैरवयवैरुपलक्षितः सङ्कलनात्मकैकत्वबुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदरूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियत इति कारिकार्थः । तत्र चक्षणनश्वराणां वस्तुभूतसमुदायाऽभावाद्बुद्ध्येत्युक्तम् । निरूप्येत्यस्य संक्षेपेणेत्यादि । प्रधानीभूतप्रत्ययार्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्याऽवश्यवक्तव्यतयाऽवसरसङ्गत्या तन्निरूपणमित्यभिप्रेत्याह । तिङर्थमिति । अन्यलभ्यत्वादिति । अनन्यलभ्योहि शब्दार्थ इति न्यायादिति भावः। एतेन कृतिमतो व्यापारवतो वा कर्तुः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति नैयायिकाद्युक्तं दूषणमस्मन्मताऽज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम् । नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् तस्य च स्वरूपाऽभिन्नतया नानासम्बन्धाऽवच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमोऽतआह । शक्यतावच्छेदकं चेति । वक्ष्यत इति । अस्य द्वितीयार्थनिरूपणाऽवसरइतिशेषः।

च्छेदकं चाश्रयत्वम् तत्तच्छक्तिविशेषरूपमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते । नन्वनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम् प्रतीतेर्लक्षणया, आक्षेपात् प्रथमान्तपदाद्वा सम्भवादिति चेत् अत्रोच्यते ।

"लः कर्म्मणि च भावे चाऽकर्म्मकेभ्यइति" ।

तथा च तत्ताऽखण्डोपाधिरूपस्याऽनुगतस्य वक्ष्यमाणत्वान्नतन्नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः । मीमांसकमतं निराकरिष्यन् कर्तृकर्मणोस्तत्तिङर्थत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते । नन्विति । ननु यद्यद्बोधकन्तत्तदर्थकमितिनियमादाख्यातजन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह । प्रतीतेरिति। सम्भवादित्यनेनान्वितं सम्भवद्धेतु माह।लक्षणयेति।नन्वाख्यातस्याऽऽश्रयलक्षकत्वे भावनाभानाऽनुपपत्तिस्तदुपपत्तये तत्र तस्य शक्तिकल्पने नाश्रये लक्षणासंभवो युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रये लक्षणायां तु भावनायाः प्राधान्याऽनुपपत्तिरत आह । आक्षेपादिति । आक्षेपोऽनुपपत्तिस्तत इत्यर्थः। तथाहि अन्विताऽभिधानवादिमते पदानां विशेषणत्वेनैवाऽर्थोपस्थापकतयाऽऽख्यातार्थभावनाया विशेषणता ऽनुपपत्त्या तस्या आश्रयाऽऽक्षेपकत्वम् । यद्वाऽनुमानं सः तत्प्रयोगश्चाऽऽख्यातपदबोध्या भावना किंचिदाश्रिता विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकत्वाद्घटपदबोध्यघटत्ववत् इति । समानसंवित् संवेद्यत्वं तु नाऽऽक्षेपः प्रमेयमित्याश्रयभाने भावनाया अभानात् भावनापदजन्य भावनाबोधे आश्रयाभानाच्चेति । ननु व्याप्त्यादिप्रतिसंधानं विनाप्याश्रयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादाक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः क्वाचित्कत्वात्तथाभानस्य । किंचोक्तरीत्या तज्ज्ञानसमर्थने आख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्राधान्या ऽनुपपत्तिः शक्तिग्रहे तस्या विशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वात् घटत्ववदेतत्तत्त्वस्य विचा-

सूत्रमेव मानम् । अत्र हि चकारात् "कर्त्तरि कृदिति" सूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकृष्यते बोधकतारूपां तिबादिशक्तिं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य लकाराः कर्मणि कर्त्तरि चानेन विधीयन्ते नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिबोधकताशक्तिमादाय शसादिविधानवत्।नच सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्व

राऽसक्तत्वाच्चेत्यत आह । प्रथमाऽन्तपदाद्धेति । समभिव्याहृतप्रथमाऽन्तचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । एवं च नाऽऽश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिः आश्रये आख्यातशक्तिसाधिकेति भावः । मानमिति । यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थं तचाख्यातस्य शक्तिरावश्यकीत्यवोत्तरं वस्तुसुचितम् तथापि धातोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयत्वेनापिलाभात्सामानत्वत आश्रये स्वाभिमताख्यातशक्तिःसिध्यतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रमेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम् । ननु कर्तृपदाघटितमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे मानमित्याशङ्कां निरस्यति । अनचेति । नन्वेतत्सूत्रं लकाराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकम् नाख्यातस्येत्यत आह । बोधकतारूपामिति । बोधजनकत्वरूपामित्यर्थः । इदंचादेशेष्वेव शक्तिरादेशानामादेशिस्मृतिद्वारार्थोपस्थापकत्वमिति मतनिरासायेत्युक्तम् यथाचैतत्तथा वक्ष्यते । विधीयन्त इति । तथाच वर्णस्फोटपक्षे श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकतायाव्यवस्थापयिष्यमाणतया लःकर्मणीत्यादिसूत्राणां तिबादिशक्तिग्रहे एव तात्पर्याऽवधारणेन संभवति तस्याऽऽख्यातशक्तिसाधकप्रमाणत्व मिति भावः। कर्तृकर्मपदे इत्यस्या नुवृत्त्योपात्ते इत्यादिः । कर्तृत्वकर्मत्वपरे इति । आकृतिशक्तिवादमभिप्रेत्य भावप्रधाननिर्देशाद्धेति भावः। कर्तृत्वं च शक्तिरिति । अन्योन्यवाचकत्वेन

कर्मत्वपरे तथाच कर्त्तृत्वं कृतिःकर्म्मत्वञ्च फलमेवार्थो ऽस्त्विति शङ्क्यम्, फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात् । अथ दर्शनान्तरीयरीत्याव्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारविधिः स्यादिति चेत्तर्हि कृतामपि कर्तृकर्म्मादिवाचित्वं न सिध्येत् । "कर्त्तरि कृदिति" च, "लः कर्म्मणी" त्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् ।

तत्प्रकृतिककर्त्रर्थकतृजन्तकर्तृशब्दस्य कृतेराश्रयवाचकतया तदुत्तरभावप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतधर्मबोधनादिति भावः । कर्मत्वंचफलमिति । कर्मशब्दस्य धात्वर्थफलाऽऽश्रये पारिभाषिकत्वादिति भावः । शङ्क्यमिति । तथाच तत्सूत्रबलान्न कर्तृकर्मणोराख्यातशक्तिः सिध्यतीति भावः । दर्शनं शास्त्रं न्यायादेरन्यद्दर्शनान्तरंतत्रभवा दर्शनान्तरीया ग-ह्वादिरवाच्छः फलं धात्वर्थः करोतिश्च व्यापारवचन इति मीमांसका-मन्यन्ते तन्मते व्यापारस्यान्यलभ्यत्वाभावात्तत्र लकारविधौ न किंचिद्बाधकम् । यद्यप्युक्तरीत्या व्यापारे शक्तिसिद्धावपि फलशक्तिबोधकं कर्मणीत्यनुपपन्नमेव तथाप्यभिधानाऽनभिधानावस्थार्थं तदप्यावश्यकमेव द्वे धाभानं न कथंचित्परिहरणीयमिति भावः । कृतामिति । कृत्संज्ञकानां ण्वुल्तृजादीनामित्यर्थः । ननु कर्त्तरि कृदित्येव तत्र शक्तिसाधकमत आह । कर्तरिकृदितिचेति । तदेव च कर्तरीत्यत्रानुवर्त्तते । तथाच पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेनाप्यनुवर्त्त्यस्य तस्य धर्मिपरत्वमत्र धर्मपरतायां तु तत्रापिधर्मपरतैवस्या त्तदेवाह । तुल्ययोगक्षेममिति । अलब्धलाभोयोगो लब्धरक्षणं क्षेममेवंच लःकर्मणीत्यस्यानन्यलब्धभावनाया आख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वोपगमे न्यायसाम्यात्कर्तरिकृदित्यस्यापि कृतांभावनार्थत्वप्रतिपादकत्वन्तस्या आक्षेपादेव लाभान्न कृतां तच्छक्ति प्रतिपादकं तदिति यदि तत्तर्हि लःकर्मणीत्यपि नाख्यातस्य भावनाशक्तिप्रतिपादकमिति समानमित्यर्थः ॥

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्वमस्तु भावनाया एवाऽऽक्षेपेण कृदादिवत्प्रतीतिसंभवे वाच्यत्वं मास्तु। तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादितिचेन्न। घटमानयेत्यादावाक्षिप्तव्यक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः। पचतित्यादौ पाकं करोतीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेन्न। पाकाऽनु-

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्य शब्दाऽधिकाराऽऽश्रयणेन धर्मपरत्वसंभवान्नोक्तदोषः। यदि च शब्दाऽधिकाराऽऽश्रयणं सत्येव गमके प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणाऽभाव इति विभाव्यते तदाऽपि शक्तिः कारकं शक्तिमत्कारकमिति पक्षद्वयस्याऽऽप्याकरसिद्धतया तद्विकल्पस्य तिङ्कृतोर्व्यवस्थितत्वाऽऽश्रयणादर्थाऽधिकाराऽऽश्रयणेऽप्यभिमताऽर्थलाभोऽत एवेत्यत आह। अपिचेति। तथाच विकल्पव्यवस्थाया एवाऽप्रामाणिकत्वेनैकाऽर्थपरतैव न्याय्येति भावः। नन्वाऽऽख्यातस्य व्यापाराऽवाचकत्वे कथं ततस्तद्बोधोऽत आह। भावनायाइति। कृदादिवदिति। तत्रतत्प्रत्ययतिः कृदादिस्थल इवेत्यर्थः। आदिपदात्कर्तृविहिततद्धितादेः परिग्रहः। तथाच यथा भवन्मते धातोर्व्यापाराऽवाचकत्वेन कृदर्थकर्त्राऽऽक्षिप्तभावनाया बोधविषयत्वं तथाऽऽख्यातेऽपीति भावः। तथासतीति। भावनाया आख्याताऽवाच्यत्वे सतीत्यर्थः। तस्या भावनायाः प्राधान्यं मुख्यविशेष्यत्वम् घटमानयेति जातिः पदार्थ इति मते जात्याऽऽक्षिप्तव्यक्तेर्यथा प्राधान्यं तथा कर्त्राऽऽक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत इत्यर्थः। शक्तिग्राहकेषु परिगणितात्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याऽऽयास्यतीत्याशङ्कते। भावनाया इति। विवरणेति। तत्समानाऽर्थकपदाऽन्तरेण तदर्थकथनस्य विवरणतया प्रकृते पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवरणात्तस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः। विवरणस्य स्वबोधा-

कूलव्यापारवतः कर्त्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात्। नच कर्त्तृविवरणं तात्पर्य्यार्थविवरणं पाकं करोतीत्य-शब्दाऽर्थकर्म्मत्वविवरणवत् इतरेतरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम्।भावनायामपि तुल्यत्वात् । किंच पचति देवदत्त इत्य-

नुसारिता न तेनाऽर्थनिर्णय इत्याह । पाकाऽनुकूलेति।पचतीत्यस्यैककर्त्तृका पचिक्रियेति कर्त्तृविवरणस्याऽपि दर्शनेनाऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिः रुत कर्त्तरीत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः । इतरेतरयोगद्वन्द्वइति । समाहारद्वन्द्व उत्तरपदलक्ष्याऽर्थसमाहारस्य च शब्देन विवरणादुक्तमितरेतरेति धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटकपदाऽशक्यसाहित्यस्य विग्रहवाक्यस्थचशब्देन विवरणवदित्यर्थः । इदं चाऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता।एवंच घटेन जलमाहरेत्यत्र जलाऽऽहरणप्रयोजकतया छिद्रेतरत्ववत्प्रकृते द्वित्वाऽन्वयप्रयोजकतयाऽ पदाऽर्थसाहित्यस्याऽपि भानमित्यभ्युपेत्योक्तम् । तत्र साहित्यस्य द्वित्वाऽऽद्यतिरिक्तस्याऽननुभवात्तस्य द्विवचनादिनैवोपस्थितेर्न तत्र समासघटकप्रत्येकपदवृत्तिस्तस्यैव चेत्र विवरणमिति मताऽन्तरन्तु वक्ष्यते।तुल्यत्वादिति।भावनापदेनाऽऽख्यातस्य विवरणमप्यपदार्थविवरणमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । स्वस्वबोधाऽनुसारिविवरणस्य नाऽर्थनिर्णायकत्वमित्यप्युभयोः समानमिति भावः । नन्वाख्यातस्य कर्त्तृवाचत्वे तदाक्षिप्तभावनायाः प्राधान्याऽनुपपत्तिः । न चाऽऽकृतिवादे जात्याक्षिप्तव्यक्तिवत्प्राधान्यमुपपादितमेवेति वाच्यम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो र्वैषम्यात्। तथाहि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाऽऽक्षिप्तया भावनाविरहिणः कर्त्तृत्वाऽसंभवात् । ततश्च धर्म्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधान्याऽसंभवः कृतीव जात्या तु परिच्छेद्यतयाऽवगतस्य द्रव्यस्य तथैवाऽऽक्षेपाद् भवति तस्य प्राधान्येन भा-

त्राऽभेदाऽन्वयदर्शनात् तदनुरोधेन कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकं पक्ता देवदत्तइतिवत्। न चाऽभेदबोधे समानविभक्तिकत्वं नियामकम् तच्च तत्र नास्तीति

नन्विति प्राधान्याऽनुरोधाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणाऽन्तरमाह। किंचेति। अभेदाऽन्वयदर्शनादिति। देवदत्ताऽभिन्नैककर्त्तृको वर्त्तमानो व्यापार इत्याकारकबोधस्याऽऽकरसंमतत्वादित्यर्थः। तदनुरोधेनेति। अभेदाऽन्वयाऽनुरोधेनेत्यर्थः। आवश्यकमिति। अन्यथा ऽनुभूयमानताद्दृशबोधाऽपलापाऽऽपत्तिरिति भावः॥ नियामकमिति। तद्विभक्त्यन्तमामार्थऽनिष्ठाऽभेदसंसर्गाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य नीलो घट इत्यादौ क्लृप्तत्वादित्यर्थः। तच्चेति। अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः। अत्र देवदत्तः पचतीत्यादौ ताद्दृशनियमे व्यतिरेकव्यभिचारस्थानि दर्शयति। सोमेनेत्यादिना। नन्वत्र यागे सोमस्य करणत्वेनैवान्वयात्कथमुक्तनियमस्य व्यभिचार इति चेन्न। सोमस्य यागभावनायां करणत्वेनाऽन्वये यागस्याऽपि तत्र करणत्वेनैवा ऽन्वयात्सोमेन यागेनेष्टं भावयेदित्युभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिर्यागार्थत्वानुपपत्तिः प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव करणाऽऽकाङ्क्षानिवृत्ते र्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेना ऽन्वयानुपपत्तिश्च सोमेन यागमित्यन्वयाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य न यागार्थत्वानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात् तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेनोपस्थितस्य साध्यत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गो नेति मीमांसकसिद्धान्तस्तत्र चोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्वार इति भावः। स्तोकं पचतीति। अत्रापि धात्वर्थव्यापारजन्यफलसम्बन्धिनि फले विभिन्नविभक्तिकस्तोकपदार्थस्या भेदा-

वाच्यम् । सोमेन यजेत स्तोकं,पचति, राजपुरुषइ-त्यादावप्यभेदबोधाऽनापत्तेः। नच लक्षणया कर्त्तुरुक्तत्वात् सामानाधिकरण्यम्" पिंगाक्ष्यादियौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेः।एवं वैश्वदेवीत्यादितद्धितानामपि । "अनेकमन्यपदार्थे" "सास्य देवते" इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी यस्याः,विश्वे देवा देवता अस्या इति विग्रहदर्शनात्प्रधानषष्ठ्यर्थे एव अनुशासनलाभात् ।

त्वयादित्यर्थः । ननु समानविभक्तिकत्वम् नामाऽर्थयोरेवाऽभेदाऽन्वयबोधे प्रयोजकमत एव व्युत्पत्तौ द्विवचनस्यैवोल्लेखः । नामत्वं च वक्ष्यते प्रकृते चाऽनुयोगिप्रतियोगिनो र्नामार्थत्वाभावान्नोक्तदोषोऽत आह।राजपुरुषइति। यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्रेव देवदत्तः पचतीत्यत्राऽपि समानविभक्तिकत्वसत्त्वाऽतन्त्वतयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधात्कर्त्तृवाचित्वम् सिद्धमेव तथापि व्युत्पत्ते र्नामाऽर्थद्वयविषयकत्वेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्थलसुपात्तं नैययिकमतेन चेदं तैः कर्मधारये षष्ठीतत्पुरुषे च पूर्वपदशक्यलक्ष्यान्यतरस्योत्तरपदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् । स्वमते तु जहत्स्वार्थवृत्त्यभ्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयोरन्वयस्यैवाऽभावेनोक्तव्युत्पत्ते रप्रसरादिति बोध्यम् । इद सुपलक्षणं षष्ठ्यर्थबहुव्रीहे रपि । अपरे तु उक्तव्युत्पत्तौ नामांशेसमस्तत्वस्याऽपि विशेषणान्नोक्तस्थले व्यभिचार इत्याहुः । अधिक मग्रे वक्ष्यते । सामानाधिकरण्यमिति ।पदयोरेकार्थोऽभिधायित्व मित्यर्थः।यौगिकानामिति। योगोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण प्रवृत्तानामित्यर्थः । द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति । धर्मिशक्तत्वाऽनापत्ते रित्यर्थः। एवमिति । लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः । इत्थमेवेति ।

वैश्वदेवी इत्यादीति। द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरित्यनुषज्यते। तथाच वलाऽवलाऽधिकरणोच्छेदाऽऽपत्तिरिति भावः। तथाहि तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते। अत्रायं संशयः। किं मन्यया श्रुत्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणक मेकम् कर्म विधीयतेऽथवा तद्गुणदेवताभिन्नं कर्मद्वयमिति। वाजिनाऽन्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धाद्वाजिनो विश्वेदेवास्ताननूद्य वाजिनगुणो विधीयते तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्मेति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तद्धितस्य देवतासम्बन्ध्यर्थकतया श्रौतः सम्बन्धो वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र तु वाक्ये न सः सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां स्वाभिन्नार्थकपदसैवापेक्षणात्रश्रौतत्वबाधः सम्बन्धस्य यत्र तु भिन्नार्थकपदापेक्षा तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात्। एवं च वैश्वदेव्यामिक्षेत्येतद्विहितवैश्वदेवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम् श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात्। किन्तु कर्मान्तरविधिर्वाजिभ्य इति चापूर्वदेवताविधानमिति राद्धान्तः। यदि च तद्धितस्य देवतासम्बन्ध एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्य साम्यादामिक्षाद्रव्येण देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपः। लक्षितद्रव्यमादाय देवतासम्बन्धे श्रौतत्वसम्बन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्पनमत्ययुक्ताम् स्यादिति। अनुशासनलाभादिति। उपलक्षण मिदम् युक्तेरपि। तथाहि घटपदात् घटप्रकारकबोधवद्दण्डयादिपदाद्दण्डसम्बन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा। तत्राऽऽकृत्यधिकरणन्यायेन सम्बन्धमात्रम् मतुबादिवाच्यं स्यादत एव देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य सम्बन्धबोधकत्वं सङ्गच्छते। घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद्विशेषस्य संसर्गस्य कथम् ततो बोध इति तु नाऽऽशङ्कनीयम् यतस्तस्य स्वाश्रयस्याप्यंशे प्रकारतयैव भानात्। एवम् मत्वर्थविहितबहुव्रीहिरप्येकं हायनमस्या इति विग्रहे देवतार्थकतद्धितस्यापि विश्वेदेवा देवता

अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात्तस्यैव वृत्तिवाच्यत्वनिर्णयः। उक्तंच। यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते। तस्यापि प्रत्ययार्थत्वात्सम्बन्धस्य प्रधानतेति। न च गोमानित्यादौ सम्बन्धिप्रतीत्यनुपपत्तिः। उभयाऽऽश्रितेन सम्बन्धेनाऽऽक्षेपात्तदुपपत्तेः। तव कर्तृवत्सम्बन्धस्य च। न चाऽसत्त्वभूतसम्बन्धस्यैव विभक्त्यर्थतया तद्विहितमतुबादेस्तादृशसम्बन्धबोधकत्वेन तत्र लिङ्गसङ्ख्याऽनन्वयाऽऽपत्त्या सत्त्वभूतसम्बन्ध एवाऽनुशासनाऽऽदरेण शक्तिरभ्युपेया। एवं च द्रव्यमेवार्थो मत्वर्थीयस्याऽस्तु सम्बन्ध आक्षेपलभ्य एव किं न स्यात्। किञ्च मतुबादेः सम्बन्धसास्यार्थकत्वे तस्य सम्बन्धादिपदपर्यायताऽऽपत्त्या सम्बन्धविशेषवाचकत्वमेवोररीकरणीयम्। तत्त्वम् चाऽनुयोगि प्रतियोगिविशेषनिरूप्यत्वम्। तथाचं कस्य निरूपकस्य प्रश्नत्या लाभेऽप्यनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थम् तत्रशक्तिकल्पनेत्यतीव गौरवमिति वाच्यम्। मतुबादेर्ह्यऽसत्त्वभूतसम्बन्ध एव वाच्योऽत एव सम्बन्धानामनेकत्वेऽलिङ्गकत्वेऽपि च दण्डादिशब्दानामेकवचनान्तत्वं नानालिङ्गकत्वं च सम्बन्धिनां तथात्व एव तादृशप्रयोगदर्शनात्। तथाच मतुबर्थसम्बन्धे लिङ्गाद्यन्वयासम्भवात्तैरेवाक्षेपः सम्बन्धिनः। आख्यातार्थसङ्ख्ययेव कर्त्रादेः। वस्तुतस्तु लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वरूपासत्त्वभूतत्वमपि षष्ठ्यर्थादावर्थसिद्धम्। प्रत्ययार्थं लिङ्गसङ्ख्यादेः प्रत्ययार्थ एवा न्वयायोगात् प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेश्च तस्मान्नासत्वभूतसम्बन्धः षष्ठीवाच्यः। यत्तु, अनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थम् द्रव्ये शक्तिकल्पने गौरवमिति तदपि न। सम्बन्धप्रत्यक्षे हि यावदाश्रयभानापेक्षा न शाब्दे येन तच्छक्तिकल्पनागौरवं सम्भाव्येत तस्मात्तत्र मतुबादेः शक्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति प्रपञ्चितम् चैतदधिकमन्यत्र। एवं चैकहायन्यादिपदानां सम्बन्धवाचकतायामनुशासनसत्र तदुपष्टम्भानेकयुक्तीनां च सत्त्वात्तत्रैव शक्तिः सिध्येन्न सम्बन्धिनीत्याखण्डलार्थः तथाचेति। सामानाधिकरण्यस्य लक्षणयैवोपपादनमित्यर्थः॥

तथा च "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती ति" वाक्ये द्रव्याऽनुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्य एवाऽन्वयप्रतिपादकाऽरुणाऽधिकरणोच्छेदाऽऽपत्तिः। द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तेः, सामानाधिकरण्य स्योक्तरीत्योपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्तरेण वृहद्वैया-

करणाधिकरणेति। तथा हि अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति इति श्रूयते तत्र किमरुणिमावाक्यम् भङ्क्त्वा प्रकारे निवेशनीयः किं वा क्रीणातिना सम्बध्यते इति संशये क्रीणातिना सम्बध्यमानस्तु योगात् क्रयणकरणं सत्वाग्रचामूर्त्तस्य तद्युक्तमिति नास्य क्रयण-सम्बन्ध इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु सम्भवति सन्निहितपदार्थान्वये प्रकरणनिवेशानौचित्यात्। पिङ्गाक्ष्यादि पदानां द्रव्यवचनतया तस्मिन्नयसौलभ्येन तद्द्वारा क्रीणात्यर्थेनाऽपि सम-न्वयलाभाद्वाक्यघटकत्वमेव तस्येति स चाऽनुपपन्नः पिङ्गाक्ष्यादियौगि-कानां पदानामुक्तयुक्त्या सम्बन्धार्थकतया द्रव्यस्य तैरनुपादानात्। किंच पूर्वपक्षोप्यनुपपन्नः पिंगाक्ष्यैकहायनीशब्दार्थसम्बन्धस्याप्यमूर्त्तत्वात् क्रीणातिकरणत्वाऽसम्भवेन क्रीणातिकरणत्वस्यैतद्वाक्यादलाभादरुण-स्यैव वाक्यभेदशङ्कायां मूलशैथिल्याच्च बहुव्रीह्योररुणपदस्य च लाक्ष-णिकद्रव्यविधायकताया अविशिष्टत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायक-त्वम् नारुणपदस्येत्यत्र विनिगमकाभावात्। अधिकमग्रे वक्ष्यते। उक्तरी-त्येति। सम्बन्धिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः। प्रपञ्चितमिति। प्रपञ्चस्तूक्तप्रायः भूषणे इति। प्रकृतस्थले समासशक्तिनिरूपणाऽवसरे चेत्यर्थः। पदाऽर्थं निरूप्येत्यनेन पदार्थनिरूपणानन्तरम् वाक्यार्थनिरूपणे तयोः सङ्गतिः सूच्यते। तत्फलं तु पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यप्रतिपत्ति रेकप्रयोजनवताज्ञान-फलिका। केचित्तु, उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्कानिदानासङ्गतत्वज्ञाननिरासः

करणभूषणे (तिङः)इति बोधकतारूपा शक्तिस्तिङ्क्ष्वेवेत्यभिप्रेत्येदम्। पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति(फले)इत्यादि।विक्लित्यादि फलं प्रति(तिङर्थः) कर्त्तृकर्म्मसङ्ख्याकालाः। तत्र कर्त्तृकर्म्मणी फलव्यापारयोर्व्विशेषणे।

प्रयोजन मितराहुः। सा चाऽनन्तर्य्याऽभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपा षड्विधा। तदुक्तम्। सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्यत्वषोढा सङ्गति रिष्यते इति। तत्र प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ता कालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः। अनुकूलत्वम् चात्र घटकत्वज्ञापकत्वादिरूपम् यथायथम् ग्राह्यम् तत्रावच्छेदकांशः स्वरूपसन्नितरांशश्च ज्ञान उपयोगी। एव मग्रेपि। स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् प्रसङ्गः। हेतुता प्रसिद्धा। प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वमवसरः। निर्वाहकत्वमेककार्य्यजनकत्वम् कारणतदवच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपम् एककार्य्यत्वमेकस्य कार्यता सा च जन्यता जन्यज्ञानविषयत्वरूपा चेति। उदाहरणानि कानिचित्त्वत्रैव वक्ष्यन्तेऽन्यानि तु स्वयमूह्यानि। आक्षेपोदाहरणादीनां तु तन्त्रान्तरे सङ्गतित्वेन प्रसिद्धानामेष्वेवान्तर्भाव इति न तेषामाधिक्यसम्भावना प्रकृते च पदार्थतत्संसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसङ्गसङ्गतिः। तथाहि निरूपितेषु पदार्थेषु प्रायशोऽसंसृष्टपदार्थाऽभावेन तत्संसर्गस्य सामान्यरूपेण स्मरणम्। ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाच्छिष्यस्य क एषां संसर्ग इत्याकारा विशेषधर्मजिज्ञासा ततस्तद्बोधनाय शिष्यस्य शब्दप्रयोगस्ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः ततो जिज्ञासाविषयज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात्कण्ठताल्वाद्यभिघातादिसम्पादनेन गुरोः शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिफलकम् विशेषसंसर्गरूपवाक्यार्थाभिधानमिति। संसर्गगतसामान्यस्योपेक्षाऽनर्हतावच्छेदकत्वात्तद्वत्त्वस्य तत्र सत्वात्प्रसङ्गसङ्गतिः। इत्थ मन्यत्राऽपि लक्षणानि योज्यानि। विशेषणेइति। आधाराऽऽधेयभावसम्बन्धेन प्रकारावितयर्थः।

सङ्ख्या कर्त्तृप्रत्यये कर्त्तारि कर्मप्रत्यये कर्मणि समान प्रत्ययोपात्तत्वात्।तथाचाऽऽख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारक बोधं प्रति आख्यातजन्यकर्त्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः नैयायिकादीनामाख्याता र्थसङ्ख्यायाः प्रथमान्तार्थं एवाऽन्वयादाख्यातार्थसंङ् ख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः।सोऽपि चंद्र इव मुखं दृश्यते देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रक्त्वार्थयोराख्यातार्थान न्वयादितराऽविशेषणत्वघटित इत्यति गौरवम्।इद-

सङ्ख्याया आख्याताऽर्थ कर्त्तृकर्माऽन्वयित्वे प्रयोजकमाह। समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति। एतेन समानाऽभिधानश्रुतेर्वाक्याऽपेक्षया बलवत्त्वात्समानपदोपात्तान्वयित्वंविहाय प्रथमाऽन्तार्थेऽन्वयोनुचित इति व्यज्यते एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वादिति तदर्थः। लडादीनांवाचकत्वकल्पे आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्य कालेपि सत्त्वा त्तत्र व्यभिचारवारणाय कर्त्तृकर्मविषयत्वेन तां विशिनष्टि। तथाचेति। घट इत्यादावेकत्वादिसङ्ख्याप्रकारक बोधे व्यभिचारो माभूदिति कार्य्यतावच्छेदककोटावाख्याताऽर्थेति। तदर्थ कालप्रकारकबोधे तन्निरासाय सङ्ख्येति। स्वोक्तमाख्यातस्य कर्त्तृकर्मार्थकत्वम् दर्शयितुं प्रसङ्गान्न्यायमतं निराकरोति। नैयायिकानामित्यादिना। अन्वयादिति।एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः।आख्यातार्थ कालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह। सङ्ख्येति। इतराविशेषणत्वेति। प्रथमान्तार्थे तद्विशेषत्वघटित इत्यर्थः। तथाचेतरविशेषणताऽनापन्नार्थ विषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः। एवञ्च

मपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे॥

चन्द्रभोजनादीनां प्रथमान्तार्थत्वेपीवार्थसादृश्यव्रजनादिविशेषणत्वान्न-व्यभिचार इति भावः।घटित इति। तद्विषयकप्रतीत्यविषय इत्यर्थः। तद-वच्छिन्नावच्छेदकताककारणताग्रहविषय इति यावत्। इतराविशेषणत्त्वम् चेतरविशेषणत्वतात्पर्य्याविषयत्वम्। नातश्चैत्र इव पचतीत्यादौ खले क-पोतन्यायेन बोधे चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरबोधाऽभावेन चैत्रस्येतर-निरूपितप्रकारताशून्यत्वरूपेतराऽविशेषणत्वसत्वेपि क्षतिः। अविशेषण त्वेपि विशेषणत्वतात्पर्य्यविषयत्वसत्त्वात्। तथाचाऽऽख्यातार्थसङ्ख्याप्रका-रतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रतीतरविशेषणत्वतात्पर्याऽवि षयार्थवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पर्य-वसितोर्थः। चैत्रेण सुप्यते इत्यादि भावाऽऽख्यातस्थले चैत्रकर्तृकः स्वाप इत्यादिबोधाद्यथोक्तविशेषणकधात्वर्थे स्वापे तदन्वयाद्व्यभिचार परिहाराय प्रथमान्तेति पदविशेषणम्। यद्यप्येवमपि चैत्र एव पचति न मैत्र इत्यादावन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे चैत्रस्य वि-शेषणत्वात्तत्र सङ्ख्याऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा प्रथमान्तार्थो विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वेन विशेषणीयः। अवशिष्टांऽशस्याऽपि नि-वेशे प्रयोजनाऽभावादुक्तस्थले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां-तात्पर्यविषयत्वान्न सङ्ख्याऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः। अति गौरव-मिति। अनन्यलभ्यत्वात् शक्तिकल्पने सङ्ख्यान्वयबोधहेतूपस्थितौ विभिन्नपद-जन्यत्वनिवेश एव गौरवम्। प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्याऽ-विषयत्वेन निवेशेत्वतिगौरवमित्यर्थः। इदमपीति। उपदर्शितकार्य्यका-रणभावे दर्शितलाघवमपीत्यर्थः। यद्यपि तन्मते भावनान्वयिनि सङ्-ख्यान्वयनियमादाख्यातेन भावनाऽविषयकसङ्ख्यान्वयबोधस्य क्वाप्यजन-नाद्भावनान्वयबुद्धित्वस्य सङ्ख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया व्याप्यधर्मावच्छि-

न्नसामग्र्या फले जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षणादिविशेषण-त्वमात्रतात्पर्याऽविषयत्वविशेषणविशिष्टप्रथमान्तार्थोपस्थितिरूपायास्त-त्राऽभावादेवोक्तस्थले व्यभिचाराप्रसक्तेर्न तद्वारावृत्तये सङ्ख्यान्वयकारणता-वच्छेदककोटौ उक्तविशेषणप्रवेशाऽवसरस्तथापि कृतिशक्तिवादिमते उक्त स्थले तदापत्तिवारणाय भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटावेवोक्त-विशेषणवितरणप्रयुक्तगौरवमस्मन्मते तु प्रथमान्तपदार्थ सङ्ख्याख्यातार्थ वि-शेषणतयैवान्वयेन चन्द्रादेरेकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्य नराकाङ्क्षयाऽपर-त्र विशेषणतयाऽन्वयाऽयोगादुक्तव्यभिचाराऽभावेन न तन्निवारकविशेषणो-पादानप्रयुक्तगौरवमितीदमेवाभिप्रेत्योक्तम्। इदमपीति। अधिकमनयैवानु-संधेयम्। अत्राहु र्नव्याः लाघवोपष्टम्भितोक्तयुक्तिकदम्बेनाख्यातस्य धर्म-वाचकत्वसिद्धावुत्तरकालकल्पनतादृशकार्य्यकारणाऽभावप्रयुक्तगौरवं निषा-दस्थपत्यधिकरणन्यायेनाकिञ्चित्करं फलमुखत्वात्। किञ्च चन्द्राद्युपमाने आख्यातार्थ सङ्ख्याद्यन्वयोपगम आवश्यकः।तत्र तदन्वयाऽनुपगमे सादृश्य प्रयोजकधर्माऽलाभेन वाक्यस्याऽपरिपुष्टार्थतापत्तेः। क्त्वान्तार्थ भोजनादौ तु सङ्ख्यादीनामयोग्यत्वादेवाऽनन्वयेऽनानतिप्रसङ्गादेवञ्च नास्मन्मते दोष-लेशोपीति§। कर्त्तृकर्मणोः सङ्ख्यायाश्च विशेषणतां व्यवस्थाप्य कालस्यापि तां प्रतिपादयति।कालस्त्वित्यादिना। व्यापारइति। धात्वर्थव्यापारे इत्य-र्थः। नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदकेषु वर्तमाने लडित्यादिषु व्या-

§ अत्र वैयाकरणाः अन्यविभक्त्यन्तपदोपस्थितसङ्ख्याया अन्यपदार्थे-न्वयस्याऽप्रसिद्धत्वादेव भवदुक्तकार्य्यकारणभावकल्पनमसिद्धम्। अत एव पचतीत्यस्मादेवैककर्त्तृकपाकोपस्थितिः।अन्यथा पाकाऽनुकूला कृतिरेकत्व-मित्यनन्वितसङ्ख्याया एवोपस्थितिः स्यात् पदविशेषाऽध्याहारस्तु प्रकरण ज्ञानं विनाऽसम्भवी।अत एव कः पचतीतिकर्त्तृविशेषजिज्ञासेति तस्मादिद मपीत्यस्य बाधकविशेषं गौरवमपीत्यर्थः॥

कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथाहि वर्त्तमानेलडित्यत्राधिकाराद्धातोरिति लब्धं तच्च धात्वर्थं वदत्प्राधान्याद् व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च सङ्ख्यावत्कर्त्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः। अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्त्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च॥ नापि फले तदन्वयः फलाऽनुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेय-

पारवाचकपदानुपादानात्कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणतेत्यतस्तत्सूत्रप्रामाण्येनैव तां साधयति। तथाहीत्यादिना। तच्च धातुपदं चेत्यर्थः। धात्वर्थमिति। फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः। सत्ताया मित्याद्यर्थ निर्देशाद्भूवादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भावः। वदत्। बोधयत् सन् ब्राह्मण इतिवच्छता प्राधान्यात् धातुजन्यबोधे विशेष्यतया भासमानत्वादित्यर्थः। व्यापारमेवेत्येवकारेण फलव्यवच्छेदः। प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्माऽऽख्याते फलस्य प्राधान्यं तन्मते फल एवान्वय इति ध्वनितम्। ग्राहयतीति। आख्यातार्थ कालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः। गुणानां च परार्थत्वादिति न्याया त्प्रत्ययार्थ स्य साचात्प्रकृतिजन्यबोधविशेष्याऽन्वयित्व नियमाच्चेति भावः। कर्त्तृकर्मणोरिति। समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरितिभावः। पचतीत्यापत्तेरिति। कर्त्तुर्विद्यमानत्वादिति भावः। एवमग्रेपि। नापि फल इति। केचित्तु फलव्यापारयो र्धातोः पृथक् शक्तौ तयोरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽऽपत्तिः पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयस्यौत्सर्गिकत्वात्तत्तद्धातुजन्यतादृशबोधस्य तथाऽन्वयबोधे प्रतिबन्धकताकल्पने तु गौरवम् तस्मात्फलाऽवच्छिन्न-

मू। न चाऽऽमवातजड़ीकृतकलेवरस्योत्थानाऽनुकूलय-त्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः,परयत्नस्याऽज्ञा-नादप्रयोगात् ।

किञ्चिच्चेष्टादिना तदवगतौ चायमुत्तिष्ठति शक्त्यभा

व्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च धातूनां. शक्तिः कर्तृकर्मार्थ कतत्तत्प्रतत्र-त्ययसमभिव्याहारस्य तत्तद्बोधे नियामकः. गौरवं च प्रामाणिकत्वान्नदो-षाय। इत्थं च कर्त्राऽऽख्याते व्यापारस्य प्राधान्यम् कर्माऽऽख्याते तु फलस्य यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन् कालान्वयः सूत्रस्थधातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वान्नोक्तविषयाऽनवकाशः फलानुत्पत्तिदशायामारब्धेपा के फले वर्त्तमानत्वारोपाद्वा पच्यते इत्यस्योपपत्तिरेकाऽवयवेपि समूहाऽऽ-रोपादधिश्रयणकाले पचतीति प्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेवमानम् व्यापारविगमे फलसत्त्वे ऽपाचि देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्प-त्तिघटितत्वादित्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते पृथगुपस्थितयोस्तयान्वयबोधा-भ्युपगमे नानार्थहर्य्यादिपदोपस्थितानामश्वसूर्यादीनामप्युद्देश्यविधेय भावापत्तिरतो विभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव तन्त्रताऽनुसर्त्तव्या तदभा-वाच्च प्रकृते कथं तदन्वयबोधाऽपादनं तादृशफलव्यापारयोर्धातुशक्तौ मानाभावो गौरवं च विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्तप्रयोगाणा मारोपेणोपपादनं त्वऽगतिकगतिरिति स्पष्टमेव विवेकिनाम्। एतदनुरो-धेन भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाऽभ्युपगमे परमताऽनुसृतिरपीति व्यापारे आख्यातार्थकालाऽन्वये दूषणमाशङ्क्य निराचष्टे। नचेति। यत्नसत्वादिति। यत्नरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वेन विषयाबाधात्मम तु तदानीं फलाऽनुत्प त्त्या न तादृशप्रयोगाऽऽपत्तिरित्यर्थः। अप्रयोगादिति ॥

ननु परयत्नस्य विजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायरूपहेत्वभावादप्रत्य

वात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् ।

त्त्वेपि चेष्टादिपञ्चकेण तल्लिङ्गकेन वाऽनुमानेन तदवगतावुत्तिष्ठतीतिप्रयोगाऽऽपत्तिर्दुःसमाधेयैवेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति। किञ्चिच्चेष्टादिनेति। यत्किञ्चिच्छरीराऽवयवाऽवच्छिन्नक्रियेत्यर्थः।तदवगतौ। यत्नानुमितौ। अनुमानप्रयोगश्चैवं देवदत्तीयचेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वान्मच्चेष्टावत्। अथवा ऽयमुत्थानाऽनुकूलयत्नवान् विजातीयचेष्टावत्त्वादहमिवेति चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्च प्रकृतेऽनुकूलस्तर्क इति । परेतूक्तापत्तिमन्यथैव परिहरन्ति। तथाहि आमवातजडीकृतकलेवरप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेपि तदजनकत्वान्नोक्तप्रयोगाऽऽपत्तिरतएवोत्थानाय यतत इत्येव तत्र प्रयोगः यागपाकाद्युद्देश्यककुशकन्दनिर्माणतण्डुलक्रयणादिदशायां यजति पचतीत्यादि प्रयोगवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकताविशेषस्यैव सम्बन्धताया अभ्युपेयत्वादिति तच्चिन्त्यम्। तदुद्देश्यकत्वं हि तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वम्। उपायेच्छायाः फलेच्छाधीनत्वात्। उपायत्वम् प्रयोजकत्वमेव । कथमन्यथा तत्रेच्छेति प्रकृते यजतीत्यादिप्रयोगो दुर्वार एव तस्मात्साक्षाज्जन्यजनकभावः फलव्यापारयोः सम्बन्ध इत्येवाभ्युपेयम्। तावतैवोक्तप्रयोगवारणात् प्रकृते शक्तिरूपसहकारिकारणाभावेन तदनुत्पत्तावपि तदीययत्ने साक्षाज्जनकत्वस्य निराबाधत्वेनोत्तिष्ठतीतिप्रयोगस्येष्टत्वात् प्रकृतधात्वर्थतयाऽवगते तस्मिन् साध्यत्वस्यैव सत्त्वेनोद्देश्यत्वस्य तदानीमसम्भवाच्च एतदभिप्रेत्यैव सारकृतोत्थानानुकूलयत्नसत्त्व इत्युक्तम्। अत एव पाकाऽनुकूलप्रकृतधात्वर्थयत्नसत्त्वे पचतीत्येव प्रयोगोऽन्यदा तु पाकाय यतते इति । उपसंहरति। एवंचेति। विशेषणमेवेत्येवकारेण तिङर्थस्य विशेष्यत्वव्यवच्छेदः। भावनैवेति । धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः। अवाध्येवशब्देन फलस्य तिङर्थकर्त्रादेश्च व्यवच्छेदः ॥

यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्तात् भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ।

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिव्युत्पत्तिविरोधमाशङ्कते । यद्यपीति। अन्यत्र । पक्त्यादौ । दृष्टमिति । तथाच प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भावः।भावप्रधानमिति । नामाऽऽख्यातोपसर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टम् चतुर्विधं पदं प्रकल्प्य नामाऽऽख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये अत्राऽऽख्यातं भावप्रधानमिति योजना यथाश्रुते यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेः शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितार्थाऽलाभात्। अत एव वृद्धिशब्दस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थ इत्याऽऽकरोक्तं संगच्छते। एवमग्रेपि आख्यातत्वावच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्वरूप लक्षणे तात्पर्यावधारणाच्च लक्षणवाक्याच्छब्दमर्यादया प्रकृतपदद्वयार्थाभिदस्याऽधिकस्य भानेऽपि न क्षतिः।लक्ष्यताऽवच्छेदकं च तिङन्तरूपाऽऽख्यातत्वम्। आख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तत्रैवाऽऽख्यातपदस्य शक्त्यवधारणात्। भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च ।एतेन तिङः प्रधानभावार्थकत्वस्य प्रतिपादकमेव तदिति वदन्तः§ प्रत्युक्ताः। तच्छब्दपरामृश्यभावादिचतुष्टयस्यैकदा तिङा प्रतिपादनाऽसम्भवाच्चाभावत्वं मिथ्यायत्वम्।नातः कर्माऽऽख्यातस्य फलविशेषकबोधकतावादिमते तत्राऽप्रसक्तिः। प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे भाव प्रतिपादकस्य भुक्त्यादि नाम्नप्रतिप्रसक्तित्वात्तद्वारणाय विशिष्ट सुपात्तम् प्राधानं चोपस्थितत्वात्स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपित मेव मातः

§ नैयायिकाः

काष्ठैः पाक इत्यादौ प्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता शालिबोधप्रतिपादके पाकादिनाम्न्यतिप्रसङ्गः । तथाच तिङ्बोध्यार्थ-निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्पर्यप्रतिपादकत्वम् तत्पर्य्यवस्यति । इतराविशेषणत्वरूपं तु न तत् (प्रधानत्वम्)पचति भवतीत्यादिवाक्यघट-कपच्याद्यर्थक्रियायां तदसत्त्वेन पचतीत्याख्यातेऽव्याप्तेः कृतः पूर्वका-लार्थकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वान्नोक्तलक्षणस्य लक्ष्येति प्रसङ्गः। कृदभि हितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्येण पाक इत्यादाविव तस्य सत्त्वाऽ-तिदेशेन साध्यत्वरूपभावत्वाभावादेव नाऽतिप्रसङ्गः इति तु न सत् यतः साधुत्वान्वाख्यायकव्याकरणस्मृत्या यत्कृदर्थभावे लिङ्गाद्यन्वयो ऽनुभव-सिद्ध स्तस्मिन्नेव तदतिदिश्यते यथा पाक इत्यादौ घञर्थभावस्य त्क्त्वा-र्थे तु लिङ्गाद्यननुभवेन तत्र तदतिदेशविषयस्याप्याप्यत्वात् अव्ययकत्वे-न तस्य धात्वर्थानुवादकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। एतेन पचति भवतीत्यादि-वाक्यघटकाख्यातसंग्रहाय क्वचित्क्रियान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशे षणत्वाभाववत्त्वम् तत् पच्याद्यर्थक्रियाया भवत्यर्थविशेषणत्वेपि क्वचि त्तदसमभिव्याहारे विशेष्यतयैव भानात् न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । उ-क्तापेक्षया ऽभावघटितत्वेन गुरुत्वात् । अग्रिम § लक्षणे प्राधान्यस्य विशेष्यत्वरूपस्यैव वक्ष्यमाणतयाऽत्रापि तस्यैव न्याय्यत्वात्तत्र भावः प्रधानमिति भाष्येण मदुक्तार्थस्यैवलाभाच्च सत्त्वप्रधानानीति अत्रापि पूर्ववदुद्देश्यविधेयभावकल्पना लक्ष्यतावच्छेदकं च कृदाद्यन्तप्रकृतिकवि भक्त्यन्तत्वरूपं नामत्वम् प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरित्येतन्नामसंज्ञा द्रव्यं लिङ्गं संख्या च नामार्थ इति तद्भाष्यात्§ क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधा-नं नाम यतः क्रियां पृष्ट स्तिङाचष्टे किङ्करोति पचतीति द्रव्यं पृष्टः कृता ऽऽचष्टे कतरो देवदत्तो यः पाचक इति प्रशंसायामिति सूत्रस्थम-हाभाष्याच्च तत्र कृतेतरस्य तत्प्रकृतिकसुवन्तेनेतरार्थः ॥

§ सत्त्वप्रधानीत्यत्रेत्यर्थः

§ सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तभाष्यादित्यर्थः

क्तता द्रव्याऽभिधानेऽपि नकेवलेतिन्यायेन केवलस्य प्रयोगाऽनर्हत्वात्। निरुक्तभाष्यस्थविभक्तिपदस्वारस्याच्च व्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य वेदं नातोव्युत्पत्तिपक्षे नामाऽऽदिष्वतिप्रसङ्गः। लक्षणमाह। सत्त्वप्रधानानीति। सत्त्वं द्रव्यं वक्ष्यमाणलक्षणं तत्प्रधानं यत्रेति विग्रहाल्लिङ्गादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादकत्वं नामलक्षणमित्यर्थः। विशेष्याऽर्थकत्वस्य निपाताऽऽख्यातादावतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणाय प्रकारतानिरूपितत्वान्तं विशेषणम् व्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनियमेन जातिप्रकारतानिरूपितत्वस्यातिप्रसङ्गाऽवारकत्वात्तदनुपादानम् लक्ष्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तेषु यादृच्छिकेष्वतिप्रसङ्गस्तु लक्षणे तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणेनैव परिहरणीयः। एवं धात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तेष्वप्रसङ्गोऽपि लक्ष्यतावच्छेदके तद्विशेषणेनैव तत्र नामत्वव्यवहारोऽपि स्वाद्यन्तत्वनिबन्धनो भाक्तइति तद्भावः। उपसर्गादिलक्षणं तु वक्ष्यते। भूवादीति। इत्थं हि तत्र भाष्यम् कातर्थीयं वाचो युक्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवति पक्ष्यति भवतीति सैषा वाचो युक्तिः पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवन्तीति तेनचाऽऽहरयैव पचाद्यर्थक्रियाकर्तृकभवनक्रियायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते धात्वर्थक्रिया या आख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमे तु स्वस्वार्थविरुद्धत्वेन पदार्थान्तरे विशेषणतयान्वये नैराकाङ्क्ष्येण भवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपचादि क्रियाणामन्वयाऽसम्भवेन तद्विरोधोऽप्रतिरोध एव स्यादिति भावः। सूत्रादावित्यादिना प्रशंसायामिति सूत्रपरिग्रहः। ननु भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तेन तिङन्ते भावनाऽपरपर्य्यायभावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते सा च नैयायिकमते कर्त्राख्याते कर्तृत्वं कृतिः कर्माख्याते कर्मत्वम् फलं तन्निरूपिताऽऽश्रयत्वं वा तैः सङ्ख्याकालातिरिक्ताऽऽख्यातार्थस्य भावनापदव्यपदेश्यत्वोपगमात् भावाऽऽख्याते तु धात्वर्थव्यापार एवाऽनुवादकत्वात्तदाख्यातस्य। प्राधान्यं च तस्याः प्रकृत्यर्थापेक्षं। समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या फलमात्रं धात्वर्थ इति वदतां मीमांसकानामेतदपि भाष्यं मूलं-

तत्र लडाद्यर्थकालान्वयोपगमे तु तदपेक्षमपि उक्तभाष्येपि क्रियापदार्थस्तत्सम्मतभावनैव। अत एव क्रियां पृष्टस्तिङाचष्टे त्येवोक्तं न तु तिङन्तेनेति कृत्यादिरूपभावनाया आख्यातार्थत्वे मानं तु भूवादिसूत्रस्थं कथं ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति प्रघट्टकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्तिभाष्यकमिह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्शब्दस्वकारान्तोऽतिश्च प्रत्ययः श्रूयते प्रत्ययार्थोपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्त्तृत्वमेकत्वं पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी पच्छब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते अतिशब्दस्वान्वयी अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्त्तृत्वमेकत्वं चान्वयि तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्याऽसावर्थो योऽर्थो हीयते य श्शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयीतस्याऽसावर्थो योऽर्थोऽन्वयीति भाष्यम् । तत्राऽतेः प्रत्ययस्य कैश्चित्पूर्वाचार्यैः कल्पनादतिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति कैयटः । पच्यते पठ्यते इत्यादावप्युक्ताऽन्वयव्यतिरेकोहेन कर्मत्वस्याप्याख्यातार्थत्वं न्यायसाम्यात्तत एवाऽवधार्यते । किञ्च भावप्रधानमिति निरुक्तं तद्भाष्यस्वरसात्सकलकारकसङ्ख्याविशिष्टभावनाया धात्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम् । अत एव नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोल्लेखः तस्य धातुलभ्यत्वेन नामार्थत्वाभावादिति तदाशयात् । न च रूपसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् क्रियायामेकत्वसत्त्वेपि द्वित्वाऽऽदिसत्वे मानाऽभावात्कथं तथोक्तसङ्गतिरिति वाच्यम् । परैरित्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या कारकगतायास्तस्यास्तत्राऽऽरोपसम्भवात् । कालसङ्ख्ययो र्द्योत्यत्ववत्कारकस्याऽपि द्योत्यत्वं न्यायसाम्यात्तस्य प्रत्ययार्थत्वोपगमे पाचक इत्यादाविव प्राधान्यापत्तेः जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषणतायास्त्यक्तत्वात् अत एव स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये प्राधान्याऽऽपत्तिभिया लिङ्गस्य वाच्यतापक्ष उपेक्षितः वाच्यस्यापि प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न चोक्तकल्पे ग्रामं गच्छतीत्यत्र कर्मबोधकधातोरपादानादिकारकाविशिष्ट

क्रियाबोधाऽऽपत्तिः पञ्चम्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकविभक्तेरभावात् तत्र कर्त्तृकर्मणोस्तिङ्समभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च द्योतिका अनेयषां त्वनया: नहि स्वप्रकृतिकप्रतययत्वमेव स्वार्थद्योतकतायां तन्त्रम् उपसर्गाणां तदऽनापत्तेः किन्तु स्वसमभिव्याहृतप्रतययनिपातानयतरत्वम् तच्च तण्डुलादिपदोत्तरविभक्तेरप्यऽऽचतम् द्रव्यस्य सङ्ख्याऽविशेषितस्य तत्त्वे नाम्नः सङ्ख्याभानाऽऽपत्त्या तदर्थकत्वमावश्यकमिति तद्भावः। अत एव भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्येति भाष्यस्थकारकपदस्याऽसङ्कुचितवृत्तितापि सङ्गच्छते। यदि चानयप्रकृतिकविभक्तेरनयप्रकृतयर्थद्योतकताया क्वाप्यदृष्टचरत्वान्नोक्ताऽऽशयवर्णनं साधीय इति विभाव्यते तथापि सङ्ख्याकालकर्त्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वमादाय तत्प्रवृत्तिः आख्यातस्यैव तादृशक्रियाद्योतकतासम्भवात्। न चास्त्वेवमेवाऽऽशयः वाचकताकल्पोक्तकार्यकारणभावकल्पनप्रयुक्तलाघवस्योपोद्बलकत्वादिति वाच्यम्। यत्तादृशमतं प्रक्रियादशायां चक्षुःस्तुल्य क्तिविस्तरोप्याश्रयितु मशक्यम् प्रागेव तु प्रकृतिप्रत्ययार्थविवेचनचतुरै राचपादैः। तथाहि कारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वे लःकर्मणीतिविधिवैयर्थ्यापत्तेः। न च तस्यद्योतकत्वप्रतिपादकता शानजादेरपि तथात्वाऽऽपत्त्या तत्राऽपि कर्त्रादीनां क्रियाविशेषणतया भानापत्तेः। किञ्च चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्राऽऽदिगतसङ्ख्याया स्वत्राऽऽरोपे मानाऽभावः। वाचकतामते कर्त्राऽऽद्यंशे तद्भानोपगमेन प्रयोगप्रामाण्योपपत्तावप्रामाण्याऽभ्युपगमस्याऽनयाय्यत्वात् स्वाश्रयाऽऽधेयत्वसम्बन्धेन द्वित्वादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यव्यावर्त्तकतया विशेषणत्वाऽभावेन तद्दैशिष्ट्यस्य तत्राऽसम्भवाच्च नहि द्वित्वाऽऽश्रयाऽश्रितं घटादिरूपं क्रिया वा द्वे इति व्यवह्रियते। अधिक मग्रे वक्ष्यते। किञ्च कर्त्तृकर्मणोः पदार्थैकदेशतया तत्र देवदत्ताऽऽदीनामन्वयाऽऽसम्भवः पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेतीतिव्युत्पत्तेः तदन्वयाऽभ्युपगमेऽपि धात्वर्थेऽभेदेन विशेषणतया स्तोकादिपदवन्नपुंसकत्वाऽऽपत्तिश्च। अपिच क्रियाविशेषणत्वेनोप

स्थितस्य कर्त्तुर्विशेषणाऽऽकाङ्क्षाविरहात्पचतीत्युक्ते कः कीदृगितिप्रश्नाऽनुपपत्तिः। वक्ष्यति हि ग्रन्थकृत् नहि गुणभूतः कर्त्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन गृहीतुमलमिति। अत एवैतत्प्रामाण्यात्प्रत्ययवाच्यत्वं कर्त्तुर्धात्वर्थविशेषणत्वं चेति प्रगर्ज्जन्तः परास्ताः। प्रत्ययस्य द्योतकतायामेव तन्निर्भरस्य दर्शितत्वात् प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैव ततो लाभाच्च। न च भावनायाः प्रत्ययवाच्यतापक्षेप्युक्तप्रश्नाऽनुपपत्तिर्दुःसमाधेयैवेति वाच्यम्। शक्तिभ्रमाल्लक्षणया वोपस्थितस्य कर्त्तुः साकाङ्क्षत्वसम्भवात्। किञ्च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिसिद्धविभक्त्यर्थसङ्ख्याप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया प्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कर्त्राऽऽदावभावेन सङ्ख्याऽन्वयाऽसम्भवः। आख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधे आख्यातार्थकर्त्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव पदार्थयोराधाराऽऽधेयभावेनाऽन्वये विभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तन्त्रत्वात्। विभक्त्यर्थकर्त्तुर्लिङ्गानन्वयिनोऽद्रव्यतया तत्र सङ्ख्यान्वयासम्भवात् गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायाच्च। मन्मतेऽयोग्यतया तस्याः स्वप्रकृत्यर्थानन्वयेऽपि प्रकृत्यर्थाऽन्वयनियमोऽप्यत एव अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायात्। किञ्चाऽऽख्यातस्य कर्त्र्थकत्वे राजसम्बन्धिपुरुषाऽभिन्नकर्त्तृकं गमनमित्यभिप्रायेण राज्ञः पुरुषो गच्छतीतिवत् स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन राज्ञः कर्त्रन्वयविवक्षया राजा पुरुषो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः। न च तत्र षष्ठीप्रसक्तिः। तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव तत्प्रसरात्। व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात्। आख्यातार्थकर्त्तुरनामधात्वर्थत्वेन नामार्थधात्वर्थत्वयोरिति व्युत्पत्तिविषयतायाः अप्यभावात्। न च तत्रापि चैत्रस्य पाकानुकूला कृतिरिति चैत्रस्य पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। षष्ठ्यर्थस्य नामार्थसाकाङ्क्षतयाऽऽख्यातार्थकृतेश्च प्रथमान्तार्थसाकाङ्क्षतया परस्पराकाङ्क्षाविरहात्। गुरुविप्रतस्विदुर्गतानामित्यादाविव पाकादिसम्बन्धितया चैत्रादिविवक्षायां षष्ठ्यन्तप्रयोगस्य सर्वैरेवोपगमाच्च। तस्माद्धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थं प्रति

प्राधान्ये निरुक्तमानोपन्यसनं सुधैवेति कोविदो विदांकुर्वन्तु । पचति भवतीत्यादौ तु पाकानुकूलाऽऽख्यातार्थकृतौ भवनाऽऽश्रयत्वरूपभवतीति तिङन्तार्थभावनान्वयोपगमेन पाकविशिष्टकृतौ भवनकर्तृत्वेऽवगते तद्वि-शेषणपचार्थक्रियायामपि तल्लाभात् । पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति भाष्यस्थादिपदस्य हेतुपरतया तेन व्यापाराऽर्थकपचा-दिशब्दस्य समासे पचाद्यर्थहेतवः क्रियाः कृत्यात्मकव्यापारा भवनक्रिया निरूपितकर्तृत्ववत्यो भवन्तीत्यर्थस्य तस्माल्लाभाद्वा । तादृशैकवाक्यत्व स्याऽस्माभिरप्युगमान्न भूवादिसूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपि तादृशभाष्यप्रामा-ण्यादेव च भवन्मते धात्वर्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्ववन्मन्मते ऽप्याऽऽख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे तिङ्जन्यभावनोपस्थितेरपि वि-शेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य कल्पनतयोक्तैकवाक्यत्वस्य सूपपादत्वात् । न चोक्तबोधाभ्युपगमे आख्यातेन कर्तुरबोधनाच्चैत्रादिपदोत्तरं तृतीयाऽऽप-त्तिरिति वाच्यम् । तस्यां चैत्रस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयाभ्युपगमेन मुख्य विशेष्यतयैव तज्ज्ञानेनाऽऽश्रयातिरिक्तांशे विशेषणतया कृत्याश्रयबोधनरू-पस्याभिधानस्य तत्र सत्त्वात्तृतीयाऽऽपत्त्यसम्भवात् । न च चैत्रः पचतीत्ये-तावन्मात्रप्रयोगेऽपि चैत्रस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनान्वयाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङर्थविशेष्यतापन्नभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्या-पि कल्पनेनोक्तदोषाऽप्रसक्तेः । न च चैत्रे पाकानुकूला कृतिरित्यत्रैव चैत्रः पचति भवतीत्यादौ सप्तम्याऽऽपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । धात्वर्थविशेषण भूताऽऽधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव सप्तमी विधा-नात् । एवमाधेयत्वस्य प्रकारतयाऽविवक्षणाच्च । इदं चाख्यातार्थकृति-मुख्यविशेष्यकबोधमभिप्रेत्योक्तं । वस्तुतस्तु चैत्रः पचति भवतीत्यादौ प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेपि नैकवाक्यताक्षतिः । भवनकर्तृ-त्वाऽन्विताया एव पाकविषयकभावनायाश्चैत्रांशे प्रकारतया भानसम्भ-वात् । एतेन कृतिविशेष्यकबोधाभ्युपगमे प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे ति-

अपिचआख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः सममभेदान्वयात्प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशेष्यस्य दृशिक्रियायां कर्म्मत्वाऽऽपत्तौ द्वितीयाऽऽपत्तेः। न चैवम् प्रथमासामानाधिकरण्यात् शतृ प्रसङ्गः। एव मपि

ऽर्थभावनोपस्थिते र्हेतुत्वकल्पने गौरवमिति दूषणमलग्नकं विशेषणतयैव तदन्वयाभ्युपगमादित्यरुचे राह। अपिचेति। अभेदान्वयादिति। इदं च तन्मतेऽपि कर्ताऽऽख्यातार्थ इति स्वीयवासनाऽनुसारेण। नैयायिकमते तु कृतेराख्यातार्थतया तस्या आश्रयत्वेनैव प्रथमान्तपदार्थेऽन्वयादित्यवधेयम्॥ भाष्यसिद्धेति। क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म क्रियाऽपि हि क्रिययेप्सिता भवति कया संदर्शनप्रार्थनादिक्रिययेति कर्मणायमिति सूत्रस्थभाष्यसिद्धेत्यर्थः। तन्मते धावनाऽनुकूलकृतिमान् मृग इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य तत्र जायमानत्वेन धावनस्य कर्तृत्वरूपतया विशेषणतयाऽन्यत्राऽन्वये नैराकाङ्क्ष्येण दर्शने कर्मतयाऽन्वयाऽयोगात्। किन्तु धावनाऽनुकूलकृतिमान् मृगो दर्शनाश्रयस्त्वमित्येव बोध एष्टव्यः। एवं चैकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वरूपैकवाक्यत्वाऽभावात्तद्विरोधो दुर्वार इति भावः। ननु धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगस्यैव कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वयान्नोक्तदोषोऽत आह। प्रथमान्तेति। कर्मत्वाऽऽपत्ताविति। कर्मत्वेन प्रकारापत्तावित्यर्थः। कर्मतासम्बन्धेन मृगस्य दर्शनक्रियायामन्वयस्त्वसम्भवी नामार्थधात्वर्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधाद्वक्ष्यमाणद्वितीयाऽऽपादनविरोधाच्चेति भावः। द्वितीयापत्तेरिति। कर्मणोऽत्र तिङाऽनभिधानेनाऽनभिहिताधिकारीयकर्मणि द्वितीयेत्यस्य जागरूकत्वादिति भावः। एवमिति। मृगपदोत्तरं द्वितीया

द्वितीयाया दुर्वारत्वेन पश्यमृग इत्यादि वाक्यस्यैवा सम्भवाऽऽपत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमितिकर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादध्याहारेऽनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमितिनैयायिकोक्त

प्रसङ्गे इत्यर्थः। शानज्विधौ लडर्थकर्त्तुः प्रथमान्तार्थसामानाधिकरण्येन विशेषितत्वान्मृगपदस्य द्वितीयान्तत्वे तदाऽऽपत्त्या द्वितीया न भविष्यतीति शङ्कितुराशयः। नहि शत्राऽऽपत्तिर्द्वितीयाप्रतिबन्धिका किन्तु कर्मणोऽभिधानं तदभावसत्त्वाच्च द्वितीया दुर्वारेत्याशयेन समाधत्ते। एवमपीति। असम्भवापत्तेरिति। मृगस्य कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वयोपगमे धावन्तं मृगं पश्येति वाक्यस्यैवोचितत्वादित्यर्थः। ननु अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति जैमिनिसूत्राद्विच्छिद्य पाठे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते प्रकृते तमित्युत्ते कमित्याकाङ्क्षासत्त्वाद्यथाकथञ्चिद्वाक्यद्वयस्य धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगकर्मकदर्शनरूपैकार्थप्रतिपादकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रसङ्गोऽत आह। उत्कटेति। अध्याहार इति। पूर्वाऽनुपात्ताकाङ्क्षितपदस्याऽनुसन्धाने इत्यर्थः। अनन्वयापत्तेश्चेति। तत्पदेन मृगस्य धावनाऽनुकूलकृतिमन्मृगस्य वा परामर्शेऽपीप्सितस्य तादृशधावनक्रियाया दृश्यर्थकर्मत्वान्वयस्य तद्वाक्याज्ञानाऽनुपपत्तेरित्यर्थः। उपसंहरति। एवंचेति। आख्यातार्थविशेष्यकबोधाङ्गीकर्तृनये एकवाक्यताऽनुपपत्तिरूपदूषणदार्ढ्यं चेत्यर्थः। नादरणीयमिति। उक्तदोषग्रस्तत्वादिति भावः। स्वमतनिष्कर्षमाह। किंत्विति। फलेव्यभिचारनिरासायोपस्थितिविशेष्यतां विशिनष्टि। भावनात्वाव-

नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतयाकारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कृज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति पचति भवति इत्याद्यनुरोधादितिदिक् ।

च्छिन्नेति । ननु त्वन्मतेऽप्याख्यातस्य धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्व-नियमभङ्गप्रसङ्गोऽत आह । पश्येति । तथाचोक्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः । ननु धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेन्वयः तथाच न नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः वाक्यस्यानामत्वात् । अत एव न ततो द्वितीयापत्तिरपि धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वावगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापि कर्मतालाभाच्च न प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभोपि चैत्रः पचति भवतीत्यादौ तूक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव । तथाचोक्तकार्य्यकारणभावकल्पे कथं तदनुरोधो वीजमत आह । दिगिति । तदर्थस्त्वेवं रीत्या वाक्यैकवाक्यताप्रतिपादने भाष्यकृत्सम्मतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभ एव । किं चाभेदेन नीलविशिष्टघटस्य कर्मत्वेऽप्रतिपादयिषिते नीलं घटं जानातीत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति । अत्र नैयायिकाः । धावनक्रियाकर्तृत्वावरुद्धमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दृश्यर्थेऽन्वयोपगमात् पदैकवाक्यताभङ्गः । तदवरुद्धं च तदन्वयितया तात्पर्य्यविषयत्वम् । न चैवं कर्मतासंसर्गेण तण्डुलस्याप्यन्वयसम्भवात्तण्डुलः पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । यतो न वयं सामान्यतः कर्मत्वादि भेदसम्बन्धेन नामार्थस्य धात्वर्थेऽन्वयमभ्युपेमः किन्तु क्रियान्तरकर्तृत्वावरुद्धस्य । न च तण्डुलस्तथा येन पचा-

द्यर्थे तस्य कर्मतासंसर्गः स्यात्। अत एव काष्ठं भस्मराशिः करोतीति न प्रयोगः भस्मराशेः कर्तृत्वानवरुद्धत्वात् काष्ठं भस्मराशिः क्रियते इत्यादौ कर्मत्वान्तरावरुद्धक्रियायां तु तदनवरुद्धस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तस्य तत्र तत्संसर्गत्वाऽनभ्युपगमे वाक्याऽभेदाऽऽपत्त्या तद्वाक्यजबोधस्य काष्ठं नश्यति भस्म क्रियते इति वाक्यद्वयजबोधस्येव भस्मकाष्ठविकृतिर्वेति संशयनिवर्त्तकत्वाऽनापत्तेरित्याद्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। एवं चाऽत्र पदैकवाक्यताया अनायासेनैवोपपत्तौ धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधे भावनोपस्थितिहेतुत्वं निष्प्रमाणकमेव । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याऽविवक्षणादत एव न तत्र षष्ठीप्रसक्तिरपि । संसर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव षष्ठीशेष इत्यनेन तद्विधानादेवं घटो नास्तीत्यादावपि बोध्यम्। किं तु प्रातिपदिकार्थे तत्र प्रथमैव । नाऽपि नीलं घटं जानातीति प्रयोगाऽनुपपत्तिर्घटस्य क्रियान्तरकर्तृकत्वाऽनवरुद्धत्वेन । कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नायां जानात्यर्थक्रियायां कर्मतायाः संसर्गत्वाऽसम्भवात् । पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिक इत्यादावस्तीत्यध्याहार्य्यम् । वस्तुतस्त्वत्र दृष्टान्तेन तण्डुलः पचतीत्यादौ बोधाऽऽपादनं न विचारसहं कर्मताऽन्यसंसर्गकपच्यर्थविशेष्यकबोधस्याऽप्रसिद्धौ वाऽऽपादनाऽसम्भवात् । तण्डुलं पचतीत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसम्बन्धेन तादृशबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतया तदभावादेवाऽऽपाद्यस्याप्यऽसम्भवात् । तदुक्तं यादृशं फलं क्वचित्प्रसिद्धं तादृशस्यैवाऽऽपत्तिः सम्भवतीति । एतेन पश्य लक्ष्मणेत्यत्राऽस्तिर्भवतीपरोऽनुप्रयुज्यमानोप्यस्तीति भाष्यस्याऽपिशब्दस्वारस्येन वाक्यपरिपोषकक्रियान्तराऽभावेऽस्तेरध्याहार इत्यर्थलाभेन प्रकृते वाक्यपरिपोषिकायाद्दर्शनक्रियायाः सत्त्वेन तदध्याहारे मानाभावात्कर्मतासंसर्गेणाऽन्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमलग्नकम् । एवं चाऽऽख्याते प्रथमान्तपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशे-

ष्यकबोधो निराबाधः। अत एव यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनि न्दित इत्यत्र प्रधानपरामर्शितदो द्विजपरामर्शकत्वम्। ननु प्रथमान्तार्थ विशेष्यकबोधवादिमते पचतिकल्पं चैत्रः पचतः कल्पं चैत्रौ इत्यादौ कल्प-बाद्यन्तस्य नामतया तद्विशेषणवाचकतया च प्रथमान्तचैत्रादिपदसमान-लिङ्गवचनत्वाऽऽपत्तिरिति चेन्न। स्वार्थिकानां प्रायशः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतकुत्सादिद्योतकतया प्रकृतिप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकक्रियागतेषदसमाप्तत्वस्य कल्पपा द्योतनात्सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्य भाविषदसमाप्तत्वप्रतिपादककल्पबाद्यन्ते नपुंसकैकवचनाऽन्तत्वयोरौचित्यात्। कल्पबाद्यन्तस्य नामत्वेन समानविभक्तिकत्वेन च तदर्थस्य चत्रेऽभेदाऽन्वयाऽऽपत्तिरिति तु मूर्खप्रलपितत्वादनादेयम्। लक्ष्यार्थकर्त्तुरभेदान्वयस्येष्टत्वात्। शक्यार्थस्य त्वऽयोग्यत्वादेवाऽनन्वयात्। घटः पट इत्यादौ व्यभिचारवारणाय व्युत्पत्तावसति बाधके इति विशेषणाच्चेत्याहुः। अत्र दमाभाति। प्रथमान्तकर्त्तृवाचकपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थाऽविशेष्यकबोधएव नैयायिकानां। क्वचित्तु पश्य मृगो धावतीत्याद्येकवाक्यताऽनुरोधात्तिङर्थभावनाविशेष्यकोपि सः। तथाहि वैयाकरणैरुक्तस्थलीयैकवाक्यतानुरोधाद्धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता कल्प्यते। नैयायिकैस्तु तिङर्थभावनाविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितिः समेव। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति प्रवादाऽनुरोधात् प्रथमान्तार्थकर्त्तृप्रकारकबोधे क्रियान्तरकर्त्तृत्वविशेष्यतापन्नतिङर्थभावनोपस्थितेरपि सा कल्प्यते। तथाचोक्तस्थले आधेयतासम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुकूलकृतेः कर्मतया दृशर्थेऽन्वये मृगनिष्ठा या धावनाऽनुकूला कृतिस्तत्कर्मकदर्शनाऽऽश्रयस्त्वमिति वाक्यार्थबोधः। धावनविशिष्टकृतौ च बोधितकर्मत्वस्य सविशेषणेहीति न्यायाद्धावने पर्यवसानाच्च प्रतिपिपादयिषितार्थस्याऽपि लाभः। नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः मृगकर्म्मताया एतद्वाक्यादलाभात्। एवं च पचतिभवतीत्यत्रा

इत्थं च पचतीत्यत्रैकाऽऽश्रयिका पाकाऽनुकूला भावना पच्यते इत्यत्रैकाऽऽश्रया या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः ।

ऽपि वर्त्तमानभावनाऽऽश्रयिका कृतिरिति बोधात्तत्राऽप्येकवाक्यत्वाऽक्षतिः। एवं च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायाऽविरोधेनैव भाष्यकारोक्तवाक्यतान्यायनयेऽपि सूपपादेत्यलं पल्लवताऽनुवर्णनेन। फलितमाह। इत्थञ्चेति। आख्याताऽर्थकर्त्तृप्रकारकबोधं प्रति धात्वर्थभावनोपस्थितेस्तादृशकर्मप्रकारकबोधे तादृशफलोपस्थितेर्हेतुत्वेत्यर्थः। भावनेत्यस्य वर्त्तमानेत्यादिः। कर्माऽऽख्याते भावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनं तु प्राचामनुरोधेन। नव्यास्तु कर्मकृतिफलविशेष्यबोधस्य दृष्टत्वेन कर्माऽऽख्यातेऽपि तद्विशेष्यकबोध एव न्याय्यः। एवं च प्रत्ययार्थे साक्षात्प्रत्ययार्थविशेष्यान्वयित्वमिति व्युत्पत्तिरपि न विरुध्यते। अत एवेष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न भिन्नार्थकत्वात्। किं तु पुत्रमिच्छतीत्यर्थ एवेति सुपआत्मनइति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। अन्यथोभयत्राऽपि व्यापारविशेष्यकबोधेन भिन्नार्थकत्वकथनाऽसङ्गतिः। असम्भवतीत्येकत्र व्यापारो विशेष्योऽन्यत्रेच्छारूपं फलमिति भिन्नार्थकत्वं स्पष्टमेव। क्यजन्तात्तु कर्मणि प्रत्ययो दुर्लभोऽकर्मकत्वात्। उक्तं च कैयटेन। यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेवेष्यते पुत्रो न तु क्यजन्तस्तस्याऽकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययाऽनुत्पादादिति। इत्थं च भावनाजन्यैकाश्रयिका वर्तमाना विक्लित्तिरिति बोध इत्याहुः। भावाऽऽख्याते तु भावनैव विशेष्या तथैवाऽनुभवात्। तिङ्त्वनुवादक एव किं तु लट्त्वादिना कालार्थकः सङ्ख्या तु न तदर्थः कर्त्रादिरूपाऽर्थोपस्थित्याऽऽत्मकहेत्वभावेनैव तदर्थसङ्ख्याया अन्वयाऽसम्भवात्। किं तु न केवलेत्यादिन्यायेन साधुत्वार्थमेकवचनमेव एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति सिद्धा-

न्तात्। काले युक्ताभिसरणे मुह्यन्ति मृगमोहिकाः। उष्ट्रासिकाः समास्यन्ते शय्यन्ते हतशायिका। इत्यत्र बहुवचनं तु भाष्यकारप्रयोगादेवेति प्राञ्चः। नव्यास्तु एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वं सत्येव गमके यथाऽव्ययात्तदुत्पत्तावव्ययादाप्सुप इति। अत एव द्व्येकयोरिति सूत्राऽभावे तिङ्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य तिङा सङ्ख्याया उक्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये। त्वदुक्तरीत्या तिङा कारकगतायास्तस्या उक्तत्वेपि प्रकृत्यर्थगतायास्तस्या अनुक्ततयौत्सर्गिकतया वैकवचनस्याशक्यवारणत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। द्व्येकयोरित्यादे र्लः कर्मणीत्यनेनैकवाक्यताऽपि लकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषां स्थाने चैकत्वादौ तिबादयो भवन्तीत्याकारैव। नहि तत्र द्वितीयं कर्मणीत्याद्यस्ति येन सङ्ख्यायाः कारकविशेषणता प्रतीयेत। आवृत्तौ च न मानम्। तस्मात्सर्वत्र सङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवाऽन्वयः कस्यैकत्वादावित्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थाऽन्वयस्यैवोचितत्वात्। कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रति विशेषणत्वेन गुणानां च परार्थत्वादितिन्यायेन सङ्ख्यायामसम्बन्धात्। कर्मणीत्यादेः कस्य कर्मणीत्याऽऽकाङ्क्षासत्त्वे न तत्र धात्वर्थान्वयस्य क्लृप्तत्वात्। क्रियायामप्येकत्वमस्त्यत एकाक्रियेति रूपसूत्रभाष्यात्। एवं च तस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेकवचनम्। द्वित्वादिकं तु स्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकगतं तत्रारोप्य कर्तृकर्मकेषु तिङ्षु द्विवचनादिसिद्धिः। अत एव न साधने द्वित्वादिसंशयः साधनज्ञाननिमित्तत्वात्। अनेकः पचतीत्याद्यनुरोधेन साधनेऽपि सङ्ख्यारोपस्य तवाऽपि वाच्यत्वात् तस्याऽप्यऽन्वयः प्रकृत्यर्थ एव। प्रकृते हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादौ हतशयनसदृशानीत्येक उपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनोपमेये तिङन्तार्थक्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनम्। तिङ्वाच्यकारकगताया एवारोपो नाऽन्यगताया इत्यत्र धात्वर्थशक्तिस्वभाव एव वीजम्। अत एव भावे द्विवचनादि। तदुक्तम्। एकत्वेऽपिक्रियाऽऽख्याते साधनाश्रयसङ्ख्यया भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति। एवं चाख्या-

तार्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम्। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिपरिपालनं चेत्याहुः। तद परे न क्षमन्ते। औत्सर्गिकैकवचनस्य समयपरिपालनार्थकतया तत्र गमकाऽऽकाङ्क्षाया अभावेन सत्येव गमक इत्युक्तिर्व्यर्था। यदपि गमकतया द्व्यासूत्रभाष्योपन्यसनं तथैव यतस्तदेव भाष्यम् क्रियायां सङ्ख्यासामान्याभावबोधकम्। तथाहि द्व्यासूत्राऽभावे तिङन्तात्सुबुत्पत्तिशङ्का प्रत्ययार्थकारकसङ्ख्यामादाय प्रकृत्यर्थगतसङ्ख्यामादाय वा वक्तव्या तत्र प्रकृत्यर्थस्याऽसत्त्वरूपतया सङ्ख्यान्वयाऽयोगात्कारकगतसङ्ख्यामादायैव प्रसक्ता सा तिङोक्तत्वादित्यनेन निराक्रियते समयपरिपालनस्य तिङैव कृतत्वात्तदप्राप्त्यैव तन्निराकरणस्याऽप्रसक्तेः। एका च क्रियेति भाष्यमपि न क्रियायामेकत्वं बोधयति किन्तु सङ्ख्यासामान्याऽभावमेव। कथमन्यथा साधारणैकवचनेनैवोपपत्तौ वचनारम्भसार्थक्यम्। किञ्चोपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनेति वदता कारके द्वित्वाद्युपपादनसामर्थ्येनेत्यप्युक्तप्रायम्। एवं च हतशायिका इत्यत्रोपमाने बहुत्वोपपादकबहुवचनवत् प्रकृते कारके कस्यचिद्द्वित्वाद्युपपादनस्याऽभावात्तदारोपाऽसम्भवः। न च चैत्रमैत्राविति द्विवचनादितस्तदवगतिः। चैत्रो मैत्रश्च पचत इत्यादाववगतेः। भावाख्याते स्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकाऽप्रसिद्ध्या द्विवचनाऽसम्भवाच्च। कस्यैकत्व इत्याकाङ्क्षाया योग्यसम्बन्धिन्या एवौचित्यात्। क्रियाया असत्त्वेन परिच्छेदकाकाङ्क्षाया एवाऽसम्भवेन तत्र तदन्वयोक्तेः पराहतत्वाच्च। कारके सङ्ख्यान्वये तु प्रतीतिरेव मानमिति तदनुपपत्तेरेव कर्मणीत्यादिपदानुवृत्तौ मानत्वात्। उक्तवाक्यपदीयस्याऽप्याऽऽख्यातार्थक्रियाया एकत्वेऽपि सङ्ख्यासामान्याऽभाववत्त्वेऽपि क्वचित्कर्तृकर्मादिबाहुल्येन सा नानेव प्रतीयत इत्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि ततः शब्दमर्यादया धात्वर्थे तिङर्थसङ्ख्याऽन्वय इत्यर्थस्याऽलाभाच्च। गुणानां च परार्थत्वादिति तु सति प्रकृत्यर्थस्य योग्यत्व एव। अत एव कैयटा

देवदत्तादिपदप्रयोगेत्वाख्यार्थकर्त्रादिभिः तदर्थस्याऽभेदान्वयः घटो नश्यतीत्यत्र घटाऽभिन्नाऽऽश्रयको नाशाऽनुकूलो व्यापार इति बोधः स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अत एव तस्यां सत्यां नश्यति तदत्यये नष्टः तद्भाविन्त्वे नंक्ष्यतीति प्रयोगाः। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ देवदत्ताभिन्नाऽऽश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इतिबोधः सचान्तत आश्रयतैवेतिरीत्योह्यम् ॥ २ ॥

दिभिस्तिङर्थसङ्ख्यायाः कारक एवाऽन्वयः स्वीकृतः। एवं च भाष्यकारप्रयोगादन्यत्र भावाख्याते द्विवचनाद्यसाध्वेवेति॥ आख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति। समानविभक्तिकयोरेवाऽभेदाऽन्वय इति नियमस्य प्रागेवदूषितत्वादिति भावः। अकर्मकस्थलेऽपि फलव्यापारोभयार्थकत्वं धातोरन्यैरपि स्वीकार्य्यमिति सूचयञ्छाब्दबोधप्रकारमाह। घटोनश्यतीति। तद्वयापराऽऽकाङ्क्षाया माह। सचेति।प्रतियोगित्वेति। प्रतियोगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूपकतासम्बन्धेन बोध्यम्। तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः। अतएवेति। यतो नाशमात्रं नार्थः किं तु प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीरूपो व्यापारोऽप्यत एवेत्यर्थः। फलव्यापारयोरैकाधिकरण्याच्च न सकर्मकत्वम्। एतदर्थमेव प्रतियोगित्वविशिष्टेत्युपात्तम्। यस्मिन् नाशमात्रं न धातोरर्थस्तस्मिन् नाशोत्पत्त्यनन्तरं नाशस्य सदैव सत्त्वान्नश्यतीति प्रयोगाऽपत्तिस्तस्य ध्वंसाऽप्रतियोगित्वाच्च नष्ट इति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति सूचनाय तस्यां सत्यामित्यादिना त्रैकालिकप्रयोगप्रद-

नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वे पचतीत्यत्राऽश्रयबोधापत्तिः कर्तृमात्रबोधवत् कर्ममात्रस्याऽपि बोधापत्तिरित्यतस्तात्पर्यग्राहकमाह ।

फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः ॥
व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याऽऽश्रयाऽन्वयम् ३

तङादयः फले आश्रयाऽन्वयं द्योतयन्ति फलान्वय्याश्रयस्य कर्मत्वात् तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः व्यपाराऽन्वय्याश्रयस्य कर्तृत्वात्तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः द्योतयन्ति तात्पर्य्यं ग्राहयन्ति ॥३॥ नन्वैवं क्रमादमुना रद इत्यबोधि स इत्यादौ पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ च व्यभिचारः ॥

र्शनम् । नैयायिकमतं तु लुङर्थनिरूपणे वक्ष्यते । जानातग्रादिसविषयार्थकानां ज्ञानाद्यतिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वाऽनभ्युपगमे सकर्मत्वाऽनुपपत्तिं सूचयन् स्वमते शाब्दबोधं दर्शयति । देवदत्तोजानातीतग्रादि । आदिपदग्राह्याऽर्थं माह । इच्छादीति । क्वचिज्जानानीतग्रादावितिग्रव पाठः । सचेति । ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेतग्रर्थः । तदन्वेषणायात्मगमनः संयोगस्यैग्रव सुलभत्वादाह । अन्ततइति । तदनुपस्थितावितग्रर्थः । आश्रयतैवेति । तसग्रा अनवयवित्वेऽपि साऽवयवत्वारोपाऽव्यापारत्वं निर्बाह्यमिति भावः ॥२॥ उपोद्घातसङ्गतग्रा शबादीनां द्योतकतां निरूपयितु माह । नन्विति ॥ ननु सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति व्युत्पत्तेर्नैकदार्थद्वयबोधोऽत आह । कर्तृमात्रबोधवदिति । मात्रशब्दोऽवधारणे । तात्पर्य्येति । त-

कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि लकारे सति "कर्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रिय" इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्त्तुरेव बोधाद्व्यापारे एवाश्रयान्वयाच्च अबोधीत्यत्रापि बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ् तस्य दीपजने तिचिण् चिणोलुगिति तस्य लुक् इति साधनादित्याशङ्कायामाह।

उत्सर्गोऽयं कर्म्मकर्तृविषयादौ विपर्य्ययात्।
तस्माद्यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम्॥४॥

(कर्म्मकर्तृविषयादौ) पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ अत्र ह्योकौदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलोव्यापार इति बोधः।

त्तदर्थ प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यग्रहजनकमित्यर्थः। अत एव कर्त्तरि शबित्यादौ कर्त्रादिग्रहणं सार्थकमन्यथा लःकर्मणीत्यतद्विहितलादेशैरेव कर्त्रादिबोधेनान्यलभ्यत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। मूले। फलव्यापारयोस्तत्रेति। तत्रेति धातूपस्थाप्ययोरित्यर्थः। फलव्यापारयोरिति निर्द्धारणे सप्तमीत्याशयेन व्याचष्टे सारे। फलइति॥३॥व्यभिचारइति। यगादीनामन्वये शब्दादीनां व्यतिरेके चेत्यर्थः। यगादिसत्त्वेऽपि फले आश्रयाऽन्वयाऽबोधाच्छबाद्यभावेऽपि व्यापारे तिङर्थे आश्रयान्वयात्तदेवोपपादयति॥ कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायामित्यादि। सौकर्य्यातिशयद्योतनार्थो च तद्विवक्षा तण्डुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकतया धात्वर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः। वस्तुतस्तु फलस्याऽपि जनकव्यापारगतपौर्वापर्य्यारोपेण व्यापारत्वेन भानादिति पूर्वमुक्तत्वात्तण्डलगतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः। साधनादिति। तथाच व्यभिचारान्नतङादीनां द्योतकतेति भावः।

क्रमादित्यादिपदग्राह्यम् अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वकएकनारदविषयकज्ञानानुकूलः कृष्णाभिन्नाश्रयकोऽतीतोव्यापारइति बोधः । (यथोचितमिति) सकर्म्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेयचिण्यगादि कर्म्मद्योतकमिति भावः ॥ ४ ॥

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य (फलव्यापारयोरिति) प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं लडाद्यन्ते भावनाया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन् प्रति व्यवस्थापयति ।

क्रमादित्यादीति। कर्मकर्त्तृविषयादाविति मूलस्थादिपदेनेत्यर्थः। सामान्येतरादि क्रमादित्यस्य विवरणम्। सविषयधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषयत्वे पर्य्यवसानमित्यभिप्रेत्याह । विषयकेति । सकर्मकधातुसमभिव्याहृतयगादीनां कर्मद्योतकत्वादाह ।सकर्मकेति। पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ यगादि तु न तथा किंत्वातिदेशिकम्। कर्मवत्कर्मणेति विहितातिदेशे कार्य्यातिदेशत्वस्याऽऽकरे सिद्धान्तितत्वान्न तद्व्यभिचार इति भावः भावसाधारणेति। भावकर्मणोः सार्वधातुके यगित्यादिविहितेत्यर्थः । तेन दीपजनेत्यादिविहितव्यावृत्तिः ॥ ४ ॥ एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञातस्योत्तरक्षणे एवोपपत्तिभिस्तद्व्यवस्थापनं कर्त्तुमुचितं न तु वाक्यार्थनिरूपणानन्तरं तेन जिज्ञासाविच्छेदादित्याशङ्कायामाह । सूचीकटाहन्यायेनेति । तथा च सामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे आश्रयस्य तिङर्थत्वे च ज्ञाते निरसनीयत्वबादिविप्रतिपत्तिकत्त्वेन सुप्रतिपाद्यतया च प्रथमं वाक्यार्थ एव शिष्यजिज्ञासोदयात् एष एवाऽऽदौ निरूपितो न तु धात्व-

व्यापारोभावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया।
कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥८॥

पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेतिविवरणोद्ध्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः। व्यापारपदं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुं

र्थो निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासितत्वादिति भावः। लडाद्यन्त इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा धातुपरम्। तथा च यजेत पचतेत्यादौ यज्यादावित्यर्थः। अवाच्यत्वम्। वाच्यतानिरूपकत्वाऽभावम्। प्राभाकरादीनित्यादिना नैयायिकसंग्रहः। यद्यपि व्यापारो धात्वर्थत्वेन नैयायिकसम्मतस्तथापि नाऽसौ तन्मते भावनापदव्यपदेश्य इति भावः। व्यापारो भावना सैवेत्यादि पूर्वार्द्धस्य यो गुणभूतैरवयवैरित्याद्युक्तलक्षणलक्षितोऽर्थस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विव्रियते विव्रियमाणस्य विवरणसमानार्थकत्वेन धातोर्भावनावाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः। तत्रोद्देश्यविधेययोरैक्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिङ्गकत्वस्य शैत्यं हि यत्सा प्रकृति र्जलस्येत्यादिबहुषु स्थलेषु दर्शनात्तत्र सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिः पुल्लिङ्गत्वेऽपि सोचिलोपेचेदिति लोपेन साधुत्वाच्च भावनैव वाऽस्तु तत्पदपरामृष्या। ननु सम्भवेदेवं धातोर्व्यापारार्थकत्वे तत्र च किं मानमित्याशङ्क्य लक्ष्या धातुविवरणे मानं दर्शयति। सारे। पचतिपाकमुत्पादयतीति। ननु या क्रिया भावना सैवोत्पादनाऽपि च सा स्मृतेत्युक्तेऽपि क्रियाया भावनात्वलाभे किमिति व्यापारपदोपादानमत आह। व्यापारपदञ्चेति। तथा च व्याप्रियतेऽनेनेतिकरणव्युत्पन्नेन भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुकूलया-

मुक्तम्। अत एव पचतीत्यत्राधः सन्तापनत्वफूत्कारत्वचुल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः। नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम्। रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि

वतामधिश्रयणादीनां भावनात्वलाभः क्रियापदेन तु कृतिपदवद्यत्नमात्रार्थकेनोक्तविवरणात्कृतेरेव भावनात्वलाभः स्यादिति तदुपात्तमिति भावः। अतएवेति। तत्तद्रूपेण फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्यत्वादेवेत्यर्थः। सर्वसिद्धइति। पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमान्नवेति सन्देहाऽनुदयादिति भावः। यद्रीत्या नैयायिकैः कृतित्वस्याऽऽख्यातवाच्यत्वं व्यवस्थापितं तद्रीत्यैव धातोः कृतित्वं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तटस्थाऽऽशङ्कां निराकरोति। नचैवमेषामित्यादि। नचेति साध्वीत्यनेनान्वितम्। एषाम्। अधिश्रयणत्वादीनाम्। गौरवेति। धातुवाच्यत्वावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्येत्यर्थः। तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वान्नानात्वाच्चेति भावः। तदवच्छेदकमिति। धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः। ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे रथादावचेतने तद्बाधात्तादृशप्रयोगाऽनुपपत्तिरत आह। रथोगच्छतीत्यादि। व्यापारादीत्यादिनाऽन्वयत्वपरिग्रहः। नैयायिकरीतिरिति। आख्यातार्थविचारे हि तैर्व्यापारे लक्षणां स्वीकृत्याऽयं प्रयोगः समर्थितस्तद्वन्मयाऽपि समर्थनीय इत्यभिप्रेत्य रीतिपदोपादानं न त्वन्यांऽशे तन्मताऽऽदर इति भावः। लाघवोपष्टब्धमानादेवाऽर्थसिद्धिर्न केवलाल्लाघवादित्याशयेन तद्रीतेरेवाऽसाधुत्वमाविष्करोति। शक्यतावच्छेदकत्वस्येति। तथा च शक्तिर्गुरुणाऽपि धर्मेणावच्छिद्यतेऽसतिवा धके कृतित्वाल्लक्षणादित्यनुमा

लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि सम्भवात् तयोर्वैषम्ये वीजाभावात् । न च पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना विवरणाद्यत्न एवार्थ इति वाच्यम् । रथो गमनं करोति वीजादिना अङ्कुरः

नात्तेषु शक्तिः सेत्स्यतीति भावः । ननु तेषां कृतित्वाऽपेक्षया गुरुत्वमेव बाधकमत आह । तयोरिति । शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । वीजाभावादिति । असम्भवति समनियते लघौ धर्मे गुरौ तदभावादित्यस्य प्रकृतेऽनवतारेण यद्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा तत्स्वरूपत्वं गुरूणामप्यक्षतम् । अथातिरिक्तं तदा गुरुधर्मेऽपि तत्स्वीकार आवश्यकः । गङ्गातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यवहारात् । वृत्त्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्योभयत्र साम्याच्च। तत्र न्यूनाऽतिरिक्तवृत्तित्वरूपाऽवच्छेदकत्वमादाय तादृशव्यवहारो यदि तदा सर्वत्रैव तथास्त्विति भावः । ननु लाघवादेव न तस्याऽवच्छेदकत्वं वदामः किन्तु मानादपीत्याशङ्कते । नचेति । यत्नार्थककरोतिनेतुरक्तया व्यापारजन्यत्वप्रतिसन्धानाऽविशेषेऽपि घटाङ्कुरयोः कृताऽकृतव्यवहारात्कृञो यत्नार्थकत्वं सिद्धमेवेति ध्वनयति । विवरणादिति । तदर्थप्रतिपादनरूपादित्यर्थः । धातुमात्रं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं बाधकं विना यत्नत्वविशिष्टाऽर्थककरोतिप्रतिपादिताऽर्थकत्वाद् यद्वद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकं भवति तत्तत्रशक्तं घटत्वविशिष्टशक्तघटपदप्रतिपादितार्थककलशादिपदवत् इति सामान्यतो दृष्टाऽनुमानविधया शक्तिग्राहकत्वाद्विवरणस्येति भावः। यत्न एवार्थ इति पाठः । आख्यातार्थ इति पाठस्तु प्रकृतसन्दर्भविरुद्धः । अर्थः । धात्वर्थः एवकारेण व्यापारस्य वाच्यत्वव्यवच्छेदः कृञो यत्नार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वसम्भावना तदेव गगनकुसुमोपमानमित्याह । रथो गमनंकरोतीत्यादि । रथादावचेतने यत्नस्य बाधेन तादृश-

कृत इति दर्शनात् कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः। किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात्। न चात्र घटस्य

प्रयोगाऽनुपपत्त्या न कृञो यत्नार्थकत्वमपितु व्यापारार्थकत्वमेवेति तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमेव सिध्यतीति भावः। ननु रथोगच्छतीति प्रयोगस्यधात्वर्थप्रतिपादककृञो व्यापारे लाक्षणिकत्वान्न तेन यत्नार्थकत्वव्यतिरेक आह। वीजादिनेति। तथा च कृञो व्यापारे प्रयोगप्राचुर्येण तत्रैव शक्तिर्न्याय्येति तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः। अत्रेदमवधेयम्। पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव शक्तिः व्यापारसामान्यार्थक कृञा विवरणात्। एवं च व्यापारत्वेन कृतेरपि संग्राह्यत्वात्तो भूतं न तु मया कृतमितुत्रपपद्यते इतितत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। तत्तद्रूपेण कृचिद्बोधस्तु पचत्यादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः। शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणेत्यभियुक्तोक्तेः। अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः ज्ञानाऽनुकूलो व्यापारसामान्याऽर्थकव्यापारपदेन स्वोक्तीर्त्ति तस्य सङ्गतिरिति कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति मूलमवतारयति। किञ्चेति। अवाच्यत्वे। धात्वशक्यत्वे। द्वितीयास्यादिति। धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाऽऽश्रयत्वात् ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याऽऽश्रयत्वरूपकर्तृत्वबाधेपि धात्वर्थफलाऽन्विताऽऽख्यातार्थव्यापाराश्रयत्व रूपकर्तृत्वसत्त्वात्तेन कर्मत्वस्याऽवश्यंबाधेननोक्तस्थले द्वितीयाप्रसक्तिरन्यथा कर्त्तरि लकारोऽप्यनाकारतामापद्येतेत्यत्राशङ्क्य निराकुरुते। नचेति। घटस्येति। घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्राऽपि द्वितीयाऽऽपत्तिः। मन्मते तु धातूपात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वेन परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः। निराकरणप्रकारतामाह। अनुगतेति। चेतनाऽचेतन

कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्म्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्। अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वचनत्वेन घटस्याऽकर्तृत्वात्। कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्। धात्वर्थानुकूल-व्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्। अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्म्मकत्वाकर्म्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात्। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम् स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्म्मकत्वं भावनाया वाच्य-

साधारणेत्यर्थः। त्वन्मते। भवदीयमते। दुर्वचत्वेनेति। वक्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः। तदेवाऽऽह। कृत्याश्रयत्वस्येति। तस्याऽचेतनेऽव्याप्तत्वादिति भावः। कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यैवेति। तद्धात्वर्थीयनिखिलकारकप्रवर्त्तकत्वरूपस्य चेत्यर्थः। नैयायिकमतं निरस्य मीमांसकं प्रत्याऽऽह। धात्वर्थेति। कारकमात्रेति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकं सर्वस्यापि कारकस्य धात्वर्थानुकूलयत्किञ्चित्क्रियाश्रयत्वात् क्रियाजनकस्यैव कारकत्वादिति भावः। नन्वचेतने कृत्याऽऽश्रयत्वरूपकर्त्तृत्वस्य बाधेऽपीतरव्यापाराऽनधीनत्वप्रकारकविवक्षाया विषयव्यापाराश्रयत्वरूपकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपमेव तत्कर्त्तृसंज्ञानियामकम्। व्यापारस्य क्वचित्कृतिः। क्वचित्संयोगादिरेव तादृशव्यापाराश्रय एव स्वतन्त्रः कर्त्तेति सूत्रे स्वतन्त्रपदार्थः तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्यात्। तदुक्तं कारक इति सूत्रे भाष्ये। प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये परतन्त्रा किं पुनः प्रधानं कर्त्ता कथं ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवती-

त्वमन्तरेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्म्मकत्वसकर्म्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धायाह (कृञ) इति । अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थइति फलितम् । तथा

ति स्थाली काष्ठैः पचतीत्यादौ स्थाल्येव तत्त्वेन विवक्षितेति तद्भावः । वक्ष्यते वाऽधिकमुपरिष्टात् । मीमांसकमते प्रसक्तदूषणोद्धृतिरपि वक्ष्यमाणैव । एवं च घटगततादृशव्यापारस्यैव स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्त्तृत्वस्य निराबाधेन न द्वितीयाप्रसङ्गोऽत आह । अपिचेति । स्वार्थ फलेति । ग्रवच्छेदकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाऽऽश्रयकत्वेन फलस्य विशेषणान्न जीवत्यादावतिप्रसङ्गः । एवमविवक्षितकर्मकत्वाऽभाववत्त्वेनाऽपि स्वार्थौ विशेषणीयो नाऽतो विवक्षितकर्मतयाऽभ्युपगतलकारप्रकृतिस्थधातौ सः । वैयधिकरण्यं त्वग्रे विवेचयिष्यते । असम्भवीति । तथा च व्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमिति भावः । अन्यतमत्वमिति । पच्यादिधातून् शृङ्ग्राहिकयोपादाय तावद्भिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः । तत्त्वमिति । अनुगतं सकर्मकत्वमित्यर्थः । दर्शनादिति । यथा जयति 'धातोरभिभवार्थेऽकर्मकत्वस्य न्यूनीकरणार्थे सकर्मकत्वस्याभ्युपगमात्सकर्मकधातुलक्षणे तत्प्रवेशेऽकर्मके तस्मिन्नतिव्याप्तेरप्रवेशे च न्यूनीकरणेऽर्थे तत्रैवाऽव्याप्तिरित्यर्थः । यद्यपि तत्तदर्थविशिष्टानेवोक्तरीत्योपादाय सकर्मकत्वनिर्वचने दोषाभावस्तथापि बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणात्तत्र तत्रावृत्तिकरणाच्च तावद्धातूनां युगपद् ग्रहणाऽसम्भवे तात्पर्यमिति बोध्यम् । तदेतदिति । पूर्वोक्तदूषणगणमित्यर्थः । ननु कृञोऽकर्मकतापत्तेरित्यस्य कृञोयत्नार्थकत्वनिरासप्रतिपादकस्य कथमुक्तार्थोऽभिसन्धायकत्वमित्याशङ्क्याऽभिसन्धानप्रकारं विशदयति । अयम्भावइति । फलमात्रमिति । मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः । करोत्या

च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् । तथा च यती प्रयत्न इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्म्मकतापत्तिः उक्तरीत्या दुर्व्वारेति । तथा च (नहि यत्नः) इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः । (कृञः) इति धातुमात्रोपलक्ष-

दावित्यादिना सविषयार्थधातुसंग्रहः । तन्मात्रमिति । यत्नादिरूपविषयिमात्रमित्यर्थः। अकर्मकतापत्तिरिति । उक्तलक्षणाऽऽक्रान्तस्येति भावः। केचित्तु अकर्मकत्वापत्तिरिति विषय्यर्थकत्नञाऽऽ यभिप्रायेणैव तेषामेव प्रक्रान्तत्वादेवं च न तदप्रसिद्धिरित्याहुः। उक्तरीतेरिति। उक्तप्रायरीत्या सकर्मकधातुभिन्नधातुत्वमित्याकारिकयेत्यर्थः । यथाश्रुते धातोर्व्यापाराऽवाचकत्वे स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वाऽऽपादनस्याऽसम्भवादुक्तिकत्वापत्तेः । नन्विदानीं धातुमात्रस्यैव व्यापारवाचकत्वस्याऽसिद्धत्वात्सकर्मकप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या भवदुक्तार्थापादनस्याऽप्यसम्भवदुक्तिकत्वं समानम् । अन्यतमत्वरूपस्य तु स्वयमेव निराकृतत्वादुक्तपदेन तद्ग्रहणाऽसम्भवादिति चेन्न । नयत्यादिद्विकर्मकाणां संयोगाऽद्यनुकूलाऽजादिनिष्ठक्रियात्मकफलार्थकत्वस्य धातोः फलमात्रार्थकत्ववादिनाऽप्यभ्युपगमादजादिनिष्ठक्रियायाः संयोगरूपफलजनकत्वाल्लोकप्रसिद्धेश्च व्यापारत्वात्तदर्थकधातून् ण्यन्तादिधातून्वोपादायैव कथञ्चित्प्रसिद्धिसम्भवादिति । नन्वेतावताऽप्याक्रञादीनांव्यापाराऽर्थकत्वं सिद्धं न धातुमात्रस्येत्यत: कृञ्पदं धातुमात्रपरतया व्याचष्टे। कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणमिति। कृञ्पदं शक्यलक्ष्यसाधारणधातुत्वेनाऽजहत्स्वार्थलक्षणया धातुमात्रबोधकम् तथाच धातुमात्रस्याऽकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता किं तु व्यापाराऽर्थकताऽपीत्यर्थः । अकर्मकतेति ।

णं सर्वेषामप्यकर्म्मकता सकर्म्मकता वा स्यादिति भावः ।

अथवा (व्यापारोभावना) इत्यर्थेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकरोत्यादेः केवलज्ञानयत्नादि क्रि

पूर्वोक्ताभिन्नसर्वधातूनां सेत्यर्थः । यदि फलवाचकत्वमेव सकर्मकत्वम् । तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकतैव स्यादित्याह । सकर्मकतेति । वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्या धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिस्तदैव स्याद्यदि स्वार्थफलेत्यादि सकर्मकलक्षणम् सकर्मकधातुमात्रसाधारणं स्यात्तदेव न अध्याद्युपसृष्टशीङादिष्वव्याप्तेः तस्माद् भ्वादीनां धातुत्वाऽनापत्तिः मैत्रेण पाचयतीत्यादौ मैत्रादीनां कर्त्तृत्वाऽनुपपत्तिश्च तथा । अत एव निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यत इत्याद्युपपत्तिरिति दिक् । ननु क्वचोऽकर्मकतापत्तेरिति ग्रन्थो न मीमांसकमतनिराकरणपरः । तस्य तस्मात्करोतिरित्यादिना निराकरिष्यमाणत्वात् तैः क्वचो यत्नार्थकत्वाऽनभ्युपगमाच्च नाऽपि नैयायिकमतनिरासपरः नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वाऽभ्युपगमात् । तदभ्युक्तमाख्यातवाददीधितौ । स्तां वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थाविति धातोः फलाऽवच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्माख्याते फलस्य द्वेधा भानाऽऽपत्त्या तयोर्विशकलितयोरेव शक्तिर्ज्यायसीति तद्भावः । फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषाञ्चिन्न्यायविदां विप्रतिपत्तिः कर्माख्यातेन द्वितीयया च तदभानसम्भवात् । किञ्चैतद्ग्रन्थस्य धातुमात्रस्य व्यापाराऽर्थकत्वसाधकत्वे धातोरकर्मतापत्तेः फलमात्राऽर्थता नह्रीत्येव ब्रूयान्न तु क्वञ इत्यपरितोषादन्यार्थपरतया मूलमवतारयति । अथवेति । प्रसाध्येति । पूर्वाऽर्द्धस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः । तदिति ।

यामात्रवाचित्वं दूषयति (कृञः) इति । अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापारएव धात्वर्थः स्यात् ।

धातुवाच्यत्वमित्यर्थः । जानातिकरोत्यादेरिति । निर्दिष्टयत्नार्थकभिन्नसविषयार्थकधातुमात्रोपलक्षणम् । क्रियामात्रेति । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रायशः फलाऽवच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं विशकलित फलव्यापारोभयाऽर्थकत्वं वा जानात्यादीनां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्व मेव अकर्मकाणां सर्वेषां न फलाऽर्थकत्वम् तस्य ततोऽननुभवात् किं तु व्यापाराऽर्थकत्वमिवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमात् वक्ष्यमाणरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यन्यायात् सर्वेषामेव तत्सिद्धिरिति भावः । ननु कृञः फलाऽवाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह । अयम्भावइति ॥ वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य नैयायिकनये फलाऽवच्छिन्नव्यापाराऽर्थकत्वस्याऽपि सकर्मकत्वात्तस्य च सङ्ग्रहः । जानात्यादीनामिव फलार्थकत्वाऽनभ्युपगम उच्छेदपदार्थोऽव्याप्तिः सर्वेषामेव तदनभ्युपगमे त्वसम्भवः । तथा च कृञ्धातुः फलवाचकः सकर्मकत्वात् पचादिवदित्यनुमाने विपक्षबाधकतर्कप्रदर्शकं कृञोऽकर्मकेत्यादीति बोध्यम् । वस्तुतस्तु व्यापारो भावना सैवेति पूर्वाऽर्द्धमेव विवरणप्रतिपादनेन धातोः फलव्यापारोभयार्थत्वसाधकम् । तथाहि धातोर्व्यापारार्थकत्वेऽसिद्धे भावनादिपदैर्व्यापारपदविवरणपरतैव तस्य वाच्या व्याख्यातं च तथैव सारकृता । तथा च व्यापारार्थकत्वेनेव विक्लित्याद्यर्थकपाकादिपदेनाऽपि विवरणादुभयोरपि धात्वर्थत्वसिद्धिः । तत्र जानात्यादौ फलांशे विप्रतिपन्नं नैयायिकं प्रत्युक्तार्थोपष्टम्भकतया कृञोऽकर्मकतेत्याद्युक्तम् । धातुमात्रे व्यापाराऽवाचकत्वं वदन्तं मीमांसकं प्रति तु तदुपपादकतयैव तस्मात्करोतिरित्यादि यद्यपि व्यापारांशे विप्रतिपन्नं प्रत्यपि कृञ इत्याद्युपष्टम्भकम् तथापि विवरणस्यैवाऽऽख्यातपरतया सकर्मकत्व-

स्य व्यापारांशकत्वं विनाऽप्यन्यथासिद्धावुन्नावितया तद्ग्रन्थस्याऽऽवश्यकत्वादिति। नव्यनैयायिकास्तु सकर्मकधातूनां फले तज्जनकत्वेन विवक्षितव्यापारेषु चोपलक्षणीभूतसाधनाऽऽकाङ्क्षोत्थापकताऽवच्छेदकधर्मसमानाऽधिकरणधर्मत्वाऽनुगतीकृततत्तद्धर्माऽवच्छिन्नेषु शक्तिः सम्भवति-फलजनकतया विवक्षितानां तेषां विभिन्नधर्मवत्त्वम् यत्र त्वेकधर्माऽवच्छिन्नस्यैव फलाऽनुकूलत्वं विवक्षाविषयस्तदवच्छिन्न एव धातोः सा नहि सर्वत्र समुदाय एव शक्तिरिति राजाऽऽज्ञाऽऽस्ति। क्रियानामेयमित्यादि भाष्यं तु बहुकालसाध्योक्ताधात्वर्थविषयमिति न तद्व्याकोपः। अन्यथा सर्वत्राऽगतिकगत्याऽऽरोपाऽऽश्रयणाऽऽपत्तेः तेषामेव च व्यापारपदव्यपदेश्यत्वं कृतित्वस्य तादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेऽपि न तस्य प्रत्याद्यर्थताऽवच्छेदकत्वम्। तदंशे तस्योपलक्षणत्वाऽनङ्गीकारात्। अत एव व्युत्पन्नानां न कदाचिदपि तात्पर्येण यागपाकादिपदप्रयोगस्तथा प्रयुक्तादपि तस्मात्पाकादिकृतिबोधश्च। एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातोरेव लाभान्न तिङस्तत्र शक्तिरिति निरास्तम्। जानात्यादीनां तु विषयत्वं फलं तन्निर्वाहकज्ञानं हि व्यापारस्य शक्यं कृञस्तु साध्यत्वं यत्नश्चाऽर्थः तेन तद्धात्वर्थफलसम्बन्धित्वरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निराबाधम्। एवं स्वार्थफलव्यधिकरणत्वरूपं सकर्मकत्वमपि यत्याद्यकर्मकाणां तु तत्तद्धर्माऽवच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापार एव सा भोजनं यतते-इत्यप्रयोगेण तद्विषयत्वस्य धातुशक्यत्वाऽनुपगमात्। यतत इत्युक्ते कर्माऽऽकाङ्क्षाया अभावाच्च। अध्याद्युपसृष्टशीङादीनां तु फले लक्षणैव शीङादितः सर्वत्रफलाऽबोधात् तदर्थेऽनादितात्पर्यग्राहिकतयैव चाऽधिशीङ्स्थासामित्यादि-सूत्रोपयोगः। कर्त्तेत्यादौ तु कृञो यत्नबोधकत्वादेव नाऽचेतने स्वरसतः कर्त्तृपदप्रयोगः। एवं च कर्त्तृबोधनिर्वाहाऽर्थं पचतीत्यादावाख्यातस्य शक्तिरावश्यकी तदर्थप्रयत्नस्याऽऽश्रयाऽऽश्रयिभावेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयात्तद्बोधोपपत्तेः। यत्र तु न तद्बोधसिद्धौ रथोगच्छतीत्यादौ तत्र व्यापारे

तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूप सकर्म्मकत्वोच्छेदापत्तिः। नच कृञादौ सकर्मकत्व-व्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम्। व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्म्मणि लकारासम्भवात्।

आश्रयत्वादौ वा यथायथं लक्षणा। स्वतन्त्रः कर्त्तेति सूत्रसामर्थ्येन धात्वर्थव्यापाराऽऽश्रयाऽप्रतियोगिनामपि कर्त्तृत्वस्य परिभाषणान्न कर्त्तृबोधाऽनुपपत्तिर्यत्र प्रथमान्तसमभिव्याहारः यत्र तु न समभिव्याहारस्तत्र कृत्यादिविशेष्यक एव बोधः अनभिहित इत्यस्याप्यबोधित इत्येवाऽर्थः। अबोधनंत्वाश्रयाऽतिरिक्तार्थे विशेषणतया कृत्या प्रबोधनमेवेति नाऽभिधानाऽनभिधानव्यवस्थाऽनुपपत्तिश्चैवः पचतीत्यादौ कर्त्तृबोधस्य कृतिशक्त्यैव निर्वाहे तत्राऽऽख्यातशक्तिकल्पना नौचित्याच्च विक्लित्यादौ व्यापारव्यपदेशाऽभावेन विक्लित्त्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षणत्वाऽनुपसगमात्। पृथक् शक्तिरदुष्टैव फलत्वंतु पूर्वं निरूपितमेव। एवं सति क्वचिद्दूषणं प्रसक्तमवगणयिष्यत इत्याहुः। एवं सकर्मकत्वादिनिर्वचनाऽनुपपत्त्या धातोरुभयार्थकत्वमावश्यकमिति पर्यवसितम्। व्यापारमात्रशक्तिवादिनस्तु द्वितीयाद्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्। पच्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयाया विक्लित्याद्यर्थकत्वात्। जानात्यादिसमभिव्याहारे च विषयत्वाऽद्यर्थकत्वात् तदन्वयित्वं तदर्थेऽक्षतमित्याहुः। जानात्यादियोगे घटादीनां गौणकर्मत्वमिति वदतां मतमाशङ्क्य निराचष्टे। नचेति। भाक्तइति। भज्यते आस्वद्यते सेव्यते वा शक्यार्थोऽनयेति भक्तिर्लक्षणा तथा शक्याऽर्थस्य तिरोधानात्स्वज्ञाने घटकतया शक्याऽर्थस्याऽपेक्षणाच्च तत आगतो भाक्त इत्यर्थः। भाक्तत्वेपि। लक्षणानिबन्धनत्वेऽपि। कर्मणीति। मुख्यसकर्मकत्वमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्ये गौणे तद्व्यापारे मानाऽभावादिति भावः। तत्र लौ-

नहि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्य्यं कर्त्तुं शक्यम् । एवञ्च (नहि यत्न) इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अतएवाह ।

किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत्स्यात् यगाद्यपि ।
कर्म्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद्दृशेरिव ॥ ६ ॥

(उत्पादनम्) उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थ इत्यर्थः । फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह (अतः इत्यादि) यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते (अतः कर्म्मवत्स्यादिति) पदेन कर्म्मवत् कर्म्मणातुल्यक्रिय-

किकं दृष्टान्तमाह । नहीत्यादि । भाक्तराजपदव्यवहार्य्येण पुरोहितादिना तदीयकार्यप्रवर्त्तनान्महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावात्ववारणायाऽऽश्रितगौणमुख्यन्यायस्य विशिष्यार्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानपुरस्सरपदकार्यविषयकत्वस्याऽन्यत्र व्यवस्थापनाच्च नाऽत्र तद्विषयतेत्यन्ये । परेत्वेतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम् । सकर्मकपदात्कर्मणासहेत्यर्थकाच्छब्दमर्यादया पूर्वोक्ताऽर्थालाभाच्च लःकर्मणीत्यादौ सकर्मकपदाद्बोधाऽनापत्तेः तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् । अत एवाऽध्यासिता भूमय इत्यादौ कर्मणि क्तोपपत्तिः अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गरूपतया न जीवत्यादिषु दोष इत्याहुः । अयमेव पक्षः फलाऽवच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वमिति वदद्भिराश्रितः फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवोपगमात् फलाऽन्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकेषु सत्त्वात् यदि चैकोपस्थितिविषयत्वान्नोक्तः प्रकारः सम्भवतीति विभाव्यते तदा पृथक् शक्तिवादिमते निर्दुष्ट

इति सूत्रं लक्ष्यते। अयमर्थः यतएवास्योत्पादनार्थकता अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य कर्म्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृशिवत् । यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति,तथा प्रयोगानापत्तेरिति॥६॥

नन्वेवं कृञादेरिव जानातीत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वमावश्यकम् अन्यथा सत्वमेव अवच्छिन्नपदस्य सम्बन्धपरत्वेन कर्मीभूतफलसम्बन्धिव्यापारार्थकत्वस्य सुस्थत्वात् अकर्मकाणां फलार्थत्वाऽनङ्गीकारेणाऽति व्याप्त्यव्याप्त्योरनवकाशादित्यवधेयम् । अध्यासिता भूमय इत्यादौ यथोक्तोपपत्तिस्तथोपपादितं प्राक्॥५॥ननु कर्मवत्स्याद्यगाद्यपीति मूलस्य कर्मवत् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते स च बाधितोऽविवक्षितश्चेत्यत आह ।कर्मवत्स्यादितिपदेनेति। सूत्रंलक्ष्यतइति। सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः । यथाश्रुते कर्मपदात् स्वघटितत्वेन लक्षणया सूत्रोपस्थितस्याऽपि तस्य यगादिकमित्यनेनाऽनन्वयापत्तेः एतद्बोधनायैव स्यादिति लक्ष्यकोटावुपात्तमिति। घटावृत्तित्वादिति । घटमात्रवृत्तित्वाभावेन कर्मस्थक्रियकत्वाऽभावादिति तु परमाऽर्थः॥६॥एवमिति। कर्मवद्भावाऽनुरोधेन करणाऽर्थकरोतेरुत्पत्तिसहितयत्नाऽर्थकत्वाऽभ्युपगमे इत्यर्थः। जानात्यादेरपीत्यादिपदाद् गम्यादिपरिग्रहः आवरणभङ्गादित्यादिपदेन तु संयोगादेः सः आवश्यकमित्यनेन तत्र ज्ञानस्यैव फलत्वाऽङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद् घटादेः कर्मत्वाऽनुपपत्तिरपि सूच्यते आवरणभङ्गस्याऽप्यतीतादौ यथा फलत्वं तथा सार एव सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते। सकर्मकताऽनापत्तेरिति। स्वार्थफलव्यधिकरणेत्या-

कर्म्मकतानापत्तेः तथा च ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात्। एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्यादावपीत्या शङ्कां मनसि कृत्वाह।

निर्व्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्म्मवद्भावइष्यते।
न तु प्राप्ये कर्म्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः॥७॥

युक्तरूपस्य तत्राऽसम्भवादिति भावः। वस्तुतस्तु जानातिर्ज्ञानरूपफलाऽर्थकत्वमेव युक्तम्। न च कर्त्तृस्थभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति भाष्येण कर्त्तृस्थभावकानां क्रियाफलस्य कर्ममात्रे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थकेन कर्त्तृकर्मोभयसाधारणफलार्थकत्वं कर्त्तृस्थक्रियकत्वं वदता कर्ममात्रवृत्तिफलार्थकत्वरूपकर्मस्थक्रियकत्वस्यैवाऽभ्युपगमेन तत्राऽऽवरणभङ्गस्य फलत्वे तत्पक्षे कर्मवद्भावस्य दुर्निवार्यतापत्तेः। अाद्दतश्चायमेव पक्षो जानातीत्यादौ ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधप्रकारं दर्शयता ग्रन्थकृताऽपि प्रकृते आशङ्का। समाधाने तु भाष्यदृश्यायुक्तप्रथमकल्पाऽभिप्रायेणेति सारे एव स्फुटम्। न चोक्तकल्पे ज्ञानस्य समवायेन घटादावसत्त्वात्तेषां जानातिकर्मत्वाऽनुपपत्तिः। ज्ञानस्य तदनुकूलव्यापारस्याऽऽश्रयतादेश्च सामानाधिकरण्यादकर्मकत्वाऽऽपत्तिः कर्त्तृस्थभावकत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम्। शास्त्रे ज्ञानं घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या विषयतया तस्य ज्ञानाऽऽश्रयताभ्युपगमेनाऽऽद्यदोषस्य फलतावच्छेदकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यघटिताऽकर्मत्वस्य तत्राऽभावेन द्वितीयस्य विषयता समवायाभ्यां कर्मकर्त्रुभयवृत्तित्वेनाऽन्त्यदोषस्य वा भावादधिकमग्रे वक्ष्यते प्रकृतमनुसरामः। किन्नस्यादिति। क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र घटस्योत्पत्तिरूपफलाऽऽश्रयत्ववदावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वस्याऽपि सत्वादिति भावः। ननु निर्वर्त्त्यविकार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो न प्राप्यकर्मणीत्यत्र किं मानमत आह मूले। सिद्धान्तोचेति। अत्र कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइति

ईप्सितं कर्म्म त्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्य्यं प्राप्यञ्च। तत्राद्ययोः कर्म्मवद्भावो, नान्त्ये, प्राप्यत्वञ्च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते। नह्ययं घटः केनचिद् दृष्टो ग्रामोऽयं केनचिद्गत इति शक्यं कर्म्मदर्शनेनावगन्तुम्। घटं करोतीति निर्व्वर्त्यं, सोमं सुनोतीति विकार्य्यं च, तज्ज्ञातुं शक्यमिति न तत्प्राप्यम्। तथा च घटादेर्दृश्यादौ प्राप्यकर्म्मत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः।

सूत्रभाष्ये। तत्र हि धातोरेकाच इति सूत्रादनुवर्त्तमानधातुग्रहणेन धातुवाच्यक्रियया इत्यर्थलाभेन साध्वसिश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यादौ करणाऽधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये कर्त्तरि वस्तुतः सतोऽपि व्यापारस्य धातुवाच्यत्वाऽभावादेवाऽनतिप्रसङ्गे कर्मग्रहणमतिरिच्यमानं कर्म्मस्थक्रियां लक्षयतीति सिद्धान्तो व्यवस्थित इत्यर्थः। कर्म्मस्थक्रियकत्वं च प्राप्यभिन्नकर्म्मण्येव सम्भवतीति दर्शयितुमादौ वक्ष्यमाणमपि विभागं सुखबोधायाऽऽह। ईप्सितङ्कर्मेति। यद्यपि द्वेष्याऽऽद्यनीप्सितस्याऽप्येष्वेवान्तर्भावात्कर्म त्रिविधमित्येव वक्तुं युक्तम् तथापि हरिणा तयोरेभ्यस्त्रिधामतं तच्चेप्सिततममित्यादिना पार्थक्येन विभजनात्तदनुसृत्याऽत्राऽपि तथैवोक्तमिति ध्येयम्। प्राप्यत्वञ्चेति। आद्ययोर्लक्षणे तु सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते। वक्ष्यत इति। क्रियाकृतविशेषाणामिति कारिकयेत्यर्थः। कर्म्मगतविशेषाऽऽधायकक्रियार्थकत्वम् कर्म्मस्थक्रियकत्वं कर्मवद्भावप्रयोजकमिति दर्शयितुं तदन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति। नहीत्यादि। सोमंसुनोतीति। विकार्य्य इति। नन्वाद्ययोः कर्मस्थक्रियकत्वेन कर्मवद्भावविषयत्वेऽपि तत्र क-

र्थं सोमं सुनोतीत्यत्र विकार्यलक्षणाऽक्रान्तत्वम् प्रकृतेः सोमस्य परिणामत्वाऽनवगमात् । तदुक्तं प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यमिति विवक्षायामित्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्थं चूर्णीकरणरूपाऽभिएवैकदेशचूर्णं प्रति प्रकृतिसोमस्य परिणामित्वविवक्षया तदुपपत्तिः । अन्ये तु क्रिया यद्धर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्यमिति लक्षणाऽभिप्रायेण सोमे विकार्यनिर्द्देशः । तथाहि आरम्भकसंयोगनाशकविभागाऽनुकूला क्रिया सुनोतेरर्थः । सोमपदं च प्रकृते तदवयवे लाक्षणिकम् । तथा च सोमाऽवयवरूपसोमपदाऽर्थवृत्त्यारम्भकसंयोगस्य धात्वर्थक्रियाजन्यविभागेन नाशाद्विकार्यत्वोपपत्तिरित्याहुः । ज्ञातुंशक्यमिति । एतेन क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वं कर्मवद्भावप्रयोजकमित्युक्तम् भवति । प्राचीननैयायिकमते तु प्रकृते कृञनुत्पत्तिरूपफलाऽवच्छिन्ने यत्ने लक्षणया कर्मवद्भावोपपत्तिः । नोक्तातिप्रसङ्ग इति । न कर्मवद्भावाऽपत्तिरित्यर्थः । प्रकृतनैयायिकमते तु ज्ञानं करोतीत्याद्यप्रयोगात्साध्यत्वे फले यत्ने च कृञः शक्तिरेव । तथा च घटादौ साध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्तादृशप्रतीतियोग्यतायास्तत्राऽनपायादनायासेनैव कर्मवद्भावोपपत्तिः । यदि च कर्त्तृविशेषाऽऽधायकक्रियार्थकत्वम् तत्स्थक्रियकत्वमिति लक्षणे पच्यादिकर्त्तरि श्रमरूपविशेषदर्शनात् जानात्यादिकर्त्तरि तददर्शनाच्चाऽतिव्याप्त्यादिदोषादुक्तभाष्येण विशेषदर्शनम् यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता क्रिया व्यवस्थारवन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति हरिकारिकोत्तरार्द्धे । न च पूर्वोक्तलक्षणयोरेव निर्भरः प्रतीयत इत्युच्यते तदाऽपि न क्षतिः कर्मस्थक्रियकलक्षणे जानात्यादिभिन्नत्वस्य कर्त्तृस्थक्रियकलक्षणे घोपदेशलक्षणे ष्वष्क्वाद्यन्यतमत्वस्याऽपि निवेशेन करोतौ कर्मस्थक्रियकत्वस्योपपत्तेः । अत एव हरिणाऽपि शब्दैरेव प्रकल्पितेत्यत्र शब्दपदमुपात्तं शब्दप्रतिपाद्याऽर्थगतविशेषैः शब्दैस्वेति तदर्थादिति । दर्शनान्तरीयां युक्तिमुपन्यस्यति । धातूनामिति । तत्रजिगम्यो-

धातूनां फलावाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्य्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात् फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्व्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपि वदन्ति। तस्मादावश्यकं सकर्म्मकाणां फलवाचकत्वम् अकर्म्मकाणान्तु तन्निर्व्विवादमेव भू सत्तायामित्याद्यनुशास-

रित्युपलक्षणं तादृशधातुमात्रस्य। पर्यायतापत्तिरिति । तच्छक्यताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नशक्तत्वस्यैव पर्य्यायतापदार्थत्वादिति भावः। ननु त्यजिगम्योः क्रमेण विभागसंयोगोपलक्षितव्यापाराऽर्थकत्वमेवं च पर्य्यायलक्षणे तदुपलक्षणेऽनुपलक्षितत्वस्याऽपि विशेषणान्नोक्ताऽऽपत्तिरत आह । उपलक्षणत्वेपीति। उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वे सति शक्तिविषयत्वम्। जनकत्वादिति। तथा च संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाऽविशेषाद् गम्यर्थव्यापारे संयोग एवोपलक्षणं नो विभाग इत्यत्र विनिगमकाऽभावादुभयस्यैवोपलक्षणत्वे उक्तापत्तिर्दुर्वारेति फलेऽपि शक्तिरावश्यकीति भावः। अत्र ग्रामं गच्छतीत्यादौ द्वितीयाऽर्थसंयोगादिरूपफलाऽन्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वाद् गमनक्रियायां संयोगस्यैवोपलक्षणत्वमित्यस्य सुवचतयाऽन्यत्र लक्षणयोपपत्तेश्च नोक्तरीतिः साध्वीतयस्वरसोऽपिवदन्तिभ्यां सूचितः । उपसंहरति। तस्मादिति। उक्तयुक्तिसंहतेरित्यर्थः। निर्विवादमेवेति। स्वार्थफलसमानाऽधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वस्य धातोः फलवाचकत्वं विनाऽनुपपन्नत्वादिति भावः। ननु सकर्मकत्वं पूर्वोक्तमेव तद्भिन्नधातुत्वं चाऽकर्मकत्वमिति नोक्ताऽनुपपत्तिरत आह। भूसत्तायामिति। गणेषुफलस्यैव निर्देशादिति भावः। अतएवेति। धातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः। इत्यर्थङ्-

नाच्च । अतएव "द्व्यर्थः पचिरिति" भाष्यं सङ्गच्छत इति दिक् ॥ ७ ॥ एवं सिध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम् किन्तु आख्यातवाच्यैव सा भावना न धातोः, प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात् तदागमे हि दृश्यतइति न्यायविरुद्धत्वाच्च

ति। द्व्यर्थ पदं फलव्यापारोभयार्थकमित्याशयः। ननु द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यम् पचेरुपादानात्सकर्मकाणां फलार्थकत्वे साधकमस्तु नत्वकर्मकाणामत आह। दिगिति। तथा सति सत्ताद्यर्थनिर्देशवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। धातुसामान्यशक्त्या पच्यादेरिव भवत्यादेरपि व्यापारबोधसम्भवादिति ग र्थोऽवसेयः॥७॥ ननु व्यापारो भावना सैवेत्युक्तविवरणेन न व्यापारस्य धात्वर्थतानिर्णयः पचति पाकं करोतीति विवरणेन आख्यातार्थताया अपि वक्तुं शक्यत्वादिति मीमांसकाशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति। एवमित्यादिना। वाच्यत्वमिति। तिङन्तजन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः। तथा च पाकाऽनुकूला भावनेत्यादिविवरणेनाऽपि पचतीत्यस्य पाकाऽनुकूलभावनाबोधकत्वमस्त्वित्यर्थः। यथाश्रुते विवरणेन धातोर्भावनावाचकत्वनिर्णये किं त्वाख्यातवाच्यैव सा इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य सङ्ग्रादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह। तदागमेहीति। इदं च यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इति न्यायाऽऽकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलसूत्राऽऽलोचने तु यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमिति न्यायाऽऽकारो लभ्यते तथाहि पशुना यजेतेति श्रूयते तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं यागे विशेषणमुत प्रकृत्यर्थे इति संशये पशुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात्सम्भावितयावत्पशुकरणेन प्रधा-

कर्त्राख्यातवत् कर्त्तरि कृदित्यत एव तद्विधानला-भे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेस्तद्विरोधाप त्तेश्च। अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेत्तर्हि धातुतएव सकलव्यापारलाभसम्भवेनाख्यात्त-स्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति। पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्मा (करोतिःधातोः) एव (व्याख्यानं) विवरणम् अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसा-धकमिति भावः। मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरन् तन्मतं दूषयति। नत्वित्यादिना। नासौ तिङा व्याख्यानम्

कतृवत्कर्त्तरिकृदिति विहितवत्रादीनामपि व्यापाराऽर्थकत्वसम्भवादि-त्यर्थः। विरोधाऽपत्तेश्चेति। चो हेतौ यतो वैयर्थ्यमतस्तद्विरोधाऽपत्तिरि-त्यर्थः उक्तिवैचित्र्यमेतत् यद्वा भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वा प्रयोगसाधुतामात्रार्थकत्वमिति त्वदीयसिद्धान्तविरोधापत्तेरित्यर्थः। व्याख्यानमित्यस्य विवरणम्। विवरणमिति। अतस्तदपीति। पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः। अपिना दूषयिष्यमाणप्रकृतिप्रत्यया विति न्यायसमुच्चयः धातोः पृथग्विवरणं तु तवाऽऽख्याताऽर्थसङ्ख्याकाल-व्यापाराणां मध्ये व्यापारस्य कृञा सङ्ख्यादेस्तदुत्तरतिङा विवरणवद्धात्व-र्थव्यापारस्याऽप्युपपन्नमिति न तदाख्यातार्थत्वसाधकम्। अत एव कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचादयो यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं किं करोति पचतीति भूवादिसूत्रभाष्य उक्तं। तेन विवरणमपि धातोरेवेति स्पष्टमेव बोध्यते इति भावः। पक्ववानिति मूलमपि करोतेराख्यातविव-रणत्वाऽभावसाध्यतया व्याचष्टे। पक्ववानित्यादाविति। अनन्वयमेव

पक्कवानित्यादावनन्वयापत्तेः । अयं भावः । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थप्रधानम् इत्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधे तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावः फलितः । तथा च पक्कवानित्यत्र पाकः कर्म्म कारकं, क्तवतुप्रत्ययार्थः कर्त्तृ कारकम् । तयोश्चारुणाधिकरणरीत्या वक्ष्यमाणास्मद्रीत्या चान्वयासम्भव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाभावेन क्व? प्राधान्यबोधक उक्तकार्य्यकारणभावः । न च

सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।

विशदयति । अयम्भावइत्यादि । सहार्थमिति । सम्बद्धार्थमित्यर्थः। ब्रूतो बोधयतः । तयोः प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थयोर्मध्ये प्रत्ययाऽर्थः प्रत्ययवृत्तिग्रहविशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः । तादृशव्युत्पत्तिसिद्धकार्य्यकारणभावमभिनयेन दर्शयति । विशेष्यतयेति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः । हेतुरित्यस्य विशेष्यतासम्बन्धेनेति शेषः । अरुणाधिकरणोक्तरीत्येति । अरुणयेति पदोपात्ताऽरुण्यस्य प्रथमं करणत्वेनेतरक्रियायामन्वयो नामार्थाऽन्वयस्तु पाष्ठिक इति तत्रोक्तम्। वक्ष्यमाणेति । कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपत्वेन क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया अपि साध्यरूपायाः साधकाऽऽकाङ्क्षया च परस्पराऽन्वयौचित्यमित्याशयेन क्रियात्वमेव हि कारकाऽन्वयिताऽवच्छेदकमि-

यायिकानां प्रथमान्तविशेष्यकएव बोधः। लक्षणाया आलङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारकएव बोधो न नैयायिकादीनाम्। घटः कर्म्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौ विपर्य्ययेणापि व्युत्पन्नानां नैयायिकनव्यादीनां बोधो न तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् अन्येषां तेषांतन्निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं सङ्गच्छते। अतएव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् इत्याह भगवान् पाणिनिः। प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनं न कार्य्यम् इति। लक्षणाऽऽरोपिता क्रियेति काव्यप्रकाशीयसूत्रपर्य्यालोचनया शक्यतावच्छेदकाऽऽरोपविषयनिष्ठसंसर्गस्यैव लक्षणात्वलाभाद् गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्यार्थप्रतीतिरत एव ततो वैयञ्जनिकी शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः। जाताजताच्छिशैलइत्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराऽऽधायकत्वादिति तदाशयः। नैयायिकानामिति। सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य भानम्। अत एव कचतस्स्यति वदनमित्यादौ सम्बन्धिताऽवच्छेदकराहुत्वादिनैव बोधस्य त्रासाऽऽधायकस्योपपत्तिः। कचत्वाऽऽदि शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधाङ्गीकारे तदनुपपत्तिः स्पष्टैव। किं च शक्यतावच्छेदकं न लक्ष्यतावच्छेदकं शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भावः। घटः कर्मत्वमिति। नव्यमते एकपदेऽपरपदव्यतिरेकप्रयुक्ताऽन्वयाऽननुभावकत्वस्याऽऽकाङ्क्षात्वोपगमेन घटपदे कर्मत्वपदव्यतिरेकप्रयुक्ताऽन्वयाऽननुभावकत्वज्ञानदशायां तादृशवाक्यात्तैः शाब्दबोधाऽभ्युपगमादित्यभिप्रेत्य नव्यानामित्युक्तम्। निराकाङ्क्षमितरस्याऽऽधेयतासंसर्गेण बोध इति शेषः। अतएवेति। बोधस्य व्युत्प-

अर्थस्य तथाबोधस्यान्यप्रमाणत्वात् व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः। एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे च भाव प्रधानमाख्यात मिति वचनमेव गृह्यतामिति सुधीभिरूह्यम्। तदागमे हीति न्यायोऽविवरणश्चाति व्याप्तमित्याह (किंकृतं पक्षमिति)। कृञा विवरणं

तदनुसारित्वादेवेत्यर्थः। व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति। कार्यकारणभावग्रहाऽधीनत्वादित्यर्थः। बोधानुसारिणी हि व्युत्पत्तिर्नहि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी। अत एवाऽऽरोपे सति निमित्ताऽनुसरणम् न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति प्रामाणिकाः। अर्थस्य विशेष्यत्वादिना प्रतीयमानस्य अन्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणीभूतप्रतीत्यनुरोधकव्युत्पत्तिकत्वादित्यर्थः। प्रधानं प्रत्ययार्थ इति नियमस्य पाणिनिनाऽनादृतत्वेऽपि यो यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमित्यर्थस्य तदागमेहीति सूचयता जैमिनिनाऽऽदृतस्याऽदुष्टत्वादाख्यातार्थे तथैव व्यापारस्य प्रधान्यम् टाबादीनां द्योतकत्वेन सङ्ख्यावाचकत्वेऽपि प्रत्ययजन्योपस्थितौ सङ्ख्याद्यवच्छिन्नत्वस्य विशेषणाद्योतकार्यकारणभावस्य निर्दुष्टत्वादित्यन्ये। प्रतीयमानाऽर्थस्य प्राधान्यमिति तदागमे हीति न्यायाऽऽकारद्वत्याशयेनाह। तदागमेहीतीति। अतिव्याप्तमिति। नपुंसकमनपुंसकेनेति क्लीबशेषैकवचनात्सत्वा च व्यभिचरितमित्यर्थः। तदेव विशदयति। कृञेति। पक्षमित्यपि नाऽनुपदोक्तपक्षवानित्यस्याऽपि संग्रहः। तत्र भावनाया आक्षेपात्प्रतीयमानत्वेऽपि प्रत्ययार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारसम्भवात्। किं कृतमित्यतो व्यापारविषयस्य जिज्ञास्यत्वाऽवगमात्पक्षमित्यतस्तदनवबोधेनाऽस्योत्तरत्वाऽनुपपत्त्या व्यापारबोधकत्वध्रौव्ये तस्य प्रत्ययार्थत्वाऽभावादव्यभिचार इत्यर्थः। विवरणमिति। विवरणं चाऽत्र प्रश्नोत्तररूपमेव तद्बोधनार्थमेव किमनुल्लेखः। अन्यथा केवल

प्रतीतिश्च पक्कमित्यत्रापीति, तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः। नन्वस्तु तिङइव कृतामपि भावना वाच्येत्यत आह अपीति। तथा चोभयसाधारण्येन तत्प्रतीतेरुभयसाधारणो धातुरेव वाचकइति भावः। भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात्प्राधान्यापत्तिश्चेति द्रष्टव्यम्॥ ८॥

साधकान्तरमाह।

कृतशब्दस्य पक्कपदविवरणतया लोकाऽप्रसिद्धेर्विवरणं चाऽतिव्याप्तमितस्याऽसङ्गतेः। वाच्यास्यादिति। प्रत्ययवाच्या स्यादित्यर्थः। अपिशब्दः पूर्वोक्ताऽर्थस्यैव न समुच्चायकः किन्त्वर्थान्तरस्यापीति वक्तुमाशङ्कते। नन्विति। तथाचोक्ताऽऽपत्तिरिष्टैवेति भावः। अपिसमुच्चितार्थं प्रकटयति तथाचेति। उभयेति। आख्यातकृदन्तोभयेत्यर्थः। प्रतीतेरिति। भावना प्रतीतेरित्यर्थः। उभयसाधारणइति। घटकतया प्रयोगद्वयाऽनुस्यूत इत्यर्थः। तथा च प्रयोगद्वये नियतवृत्तित्वेन धातोरेव भावनावाचकत्वसिद्धिः। धातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवान्न तु तिङ्कृतोस्तिङ्त्वस्य चाननुगतस्य शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात्परस्परव्यभिचाराच्चेत्युक्तापत्तेर्नेष्टत्वसम्भावनेति भावः। ननु धातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वान्नोक्तदूषणस्याऽपि शब्दसमुच्चयत्वमत आह। भवद्रीतेरति। स्वमते भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वादुक्तं। भवदिति। प्रत्ययार्थत्वादित्यनेन पूर्वोक्तमतद्वयमध्ये त्वस्यैव मीमांसकसम्मतत्वमिति सूच्यते व्याख्यातं च तथैव अवतरणे तन्न्यायविरोधोपदर्शनम् तु प्रत्ययाऽर्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येन। प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वसाधकत्वस्याऽपि ततो लाभेन प्रकृतिवाच्यत्वे तदनुपपन्नमित्याशयेनेति बोध्यम्॥८॥ साधकान्तरमित्यस्य

किं कार्य्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि।
किन्तु क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

कार्य्यमित्यत्र ऋहलोर्ण्यदिति कर्म्मणि ण्यत् पचनीयमित्यादौ चानीयर् आदिना ज्योतिष्टोमयाजी इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः। एते च क्रियायोगमन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यतां बोधयन्ति विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसम्भवात्। न च गम्यमानक्रियामादाय कारकयोग इति भाट्टरीतिर्युक्ता आख्यातेऽपि तथात्वापत्तौ तत्रापि

धातोर्व्यापारवाचकत्वे इत्यादिः। किं कार्यमित्यत्र प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणेनैव व्यापारस्य धात्वर्थत्वसिद्धिरित्यत्र न तात्पर्यं किं तु प्रश्नोत्तरभाव रूपविवरणस्य प्रक्रान्तत्वात्किमनुल्लेख इति सूचयन्नाह। कार्यमित्यत्रेति। णिनिरिति। भूत इत्यधिकृत्य करणे यज इति सूत्रेणेति शेषः। एते ण्यदायदइत्यर्थः। क्रियायोगमन्तरेणेति। क्रियान्वयिनामेव कारकतया धातोर्व्यापाराऽवाचकत्वे कार्य्यो घट इत्यादौ कर्मादिसंज्ञानां कारक इत्यधिकृत्य विहितानां घटादावसम्भवेन तत्र विधीयमानण्यदाद्यनुपपत्तिर्धातोस्तदा ऽच्चिपति देवदत्तस्य पीनत्वाऽनुपपत्तिरिव रात्रिभोजनमिति भावः। तदेवाऽऽह। विनाक्रियामिति। गम्यमानेति। अस्य तदुपस्थापकपदाऽभावेपीत्यादिः। तथात्वापत्ताविति। गम्यमानक्रियामादायैव कर्त्तृकर्माऽर्थकप्रत्ययोपपत्तावित्यर्थः। तत्रापि। तिङ्संज्ञकाऽऽख्याते। लिङ्गसङ्ख्यान्वयाऽनुरोधादिति। अस्य पाचकइत्यादावित्यादि। आवश्यकमित्यस्य कृतीति शेषः कृन्निरूपितं वाच्यत्वं कर्त्तुरवश्यमङ्गीकर-

भावनाया वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः। अथ लिङ्गसङ्ख्यान्वयानुरोधात् कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति तेनाक्षेपाद्भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतम् तर्हि सङ्ख्यान्वयोपपत्तये आख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात्। पक्ववानित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधाद्भावनाया अपि तस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः। अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः तथाहि नखैर्भिन्नोनखभिन्नः हरिणा त्रातोहरित्रात इत्यादौ कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति समासो न स्यात् पुरुषोराज्ञो भार्य्या देवदत्तस्य इति वदसामर्थ्यात्। न चाध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्यं वाच्यं दध्योदनः गुड़धाना इत्यादिवत्, अन्यथा

णीयमित्यर्थः। तेनकर्त्तुराक्षेपादित्यस्य स्वरूपनिरूपकतयेत्यादिः। प्रत्ययइति। बोधकइत्यर्थः। तस्य। वाच्यत्वस्येत्यर्थः। असामर्थ्यादिति। विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वादित्यर्थः। निराकाङ्क्षत्वादिति यावत्। त्रातभिन्नपदान्तर्गतधात्वर्थक्रिययोः कर्त्तृकरणकारकसाकाङ्क्षत्वेन हरिणेत्यादिपदोपस्थितकर्त्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकाङ्क्षत्वेन परस्परसाकाङ्क्षत्वरूपसामर्थ्यं सुघटं व्यापारस्य धात्वर्थत्वादित्यते। अवश्यते तु पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवन्निराकाङ्क्षत्वात्समासाऽनुपपत्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणं कारकविभक्तेरपि। अध्याहृतक्रियामादायेति। करोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः। तथा च नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधाऽभ्युपगमेनाऽध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्तिरित्यर्थः। अध्याहृतक्रियामा-

तत्रापि अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासो न स्यादिति वाच्यम्। तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि हरिकृतमित्यादौ साक्षाद्धात्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य कर्तृकरणइत्यस्याक्षेपेण परम्परासम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगात्। न चैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम्, असूर्य्यम्प

दाय सामर्थ्याऽभ्युपगमे दृष्टान्तमाह। दध्योदनेत्यादि। विध्यानर्थक्यादिति। अन्नेनव्यञ्जनमित्यादेरपि पदविधित्वेन समर्थपरिभाषाविषयतया स्वतोऽसमर्थदध्यादिपदानां समासविधानवैयर्थ्यापत्त्योपसेवनादिक्रियाध्याहाराऽभ्युपगमेऽपीतरर्थः। हरिकृतमिति। कृधातोर्व्यापाराऽर्थकत्वस्वीकारात्तन्निरूपितकर्तृत्वस्य हरौ साक्षात्सत्वादध्याहारं विनैव शास्त्रचारितार्थ्ये हरिणात इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारकासामर्थ्यमादाय तत्प्रवृत्तौ मानाभावादितरर्थः। कृञोव्यापाराऽर्थकत्वाऽनभ्युपगमेत्वध्याहृताऽर्थस्याऽपि सामर्थ्याऽनुपपादकत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेव स्यादिति सूचनाय कृतमित्युक्तम्। आदिना शरकृतमित्यादिकरणतृतीयातत्पुरुषपरिग्रहः। केचित्तु, कृदर्थकर्त्रैव तृतीयार्थकर्त्राऽऽक्षिप्तभावनामादाय हरिणात इत्यादौ नखैर्भिन्न इत्यादौ तु करणसामर्थ्येनाऽध्याहृतां तामादाय सामर्थ्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिर्धातोर्भावनावाचकत्वसाधिका। एवं च कृञः फलाऽर्थकत्वेऽपि न समासाऽनुपपत्तिरितयाहुः। तच्चिन्त्यम्। एकक्रियान्वयित्वमेवेति। धवखदिरावित्यादौ तस्य दृष्टत्वेनाऽन्यथाऽपि साक्षात्परम्परया वा तस्यैव समासप्रयोजकत्वमिति भावः। असूर्यंपश्येति। नञर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य वक्ष्यमाणतया सूर्यस्याऽपि कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन भवदुक्तसामर्थ्यस्य तत्र सत्त्वादिति

तिवत् भवतिघटमित्यपिस्यात् धात्वर्थफलाश्रयत्व
त्वसत्वात्। नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्त
कर्मसंज्ञायाबाधान्नद्वितीयेतिवाच्यम्। आख्याता

श्याइत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः। इष्टापत्तौ कृतः सर्व्वांमृत्तिकइत्यत्र कृतसर्व्वमृत्तिकइत्यापत्तेः। न चात्र समासविधायकाभावः, (सहसुपा) इत्यस्य सत्त्वात् अन्यथा असमर्थसमासोऽपि विधायकाभावान्नस्यादिति। किञ्च भावनायास्तिङर्थत्वे भावयति तथाच ग्रामायगमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमपिन स्यात् गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीतिगत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थीविधानात् एतेन णिजन्ते आख्यातार्थउभयन्तदा

भावः। कृतसर्वमृत्तिकइति। मृत्तिकायाः करणतया सर्वपदार्थस्य कर्मतया कृधात्वर्थाऽन्वयित्वादिति भावः। योगविभागस्याऽनिष्टाऽनापादकत्वादाह। किञ्चेति। अकर्तृत्वापत्ताविति। आख्यातार्थव्यापाराऽनाश्रयत्वादिति शेषः। अस्मन्मते तु णिच्प्रकृत्यर्थव्यापाराऽऽश्रयत्वेन कर्तृत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः। ननु विष्णुमित्रस्याऽकर्तृत्वेऽपि करणत्वविवक्षयैव तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह। ग्रामङ्गमयतीति। कर्तुरीप्सिततममित्यनेन प्रकृतिकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलसम्बन्धिन एव कर्मसंज्ञा विधानेन त्वन्मते विष्णुमित्रस्याऽकर्तृतया तद्व्यापारजन्यफलाऽऽश्रयस्याऽपि ग्रामस्याऽकर्मत्वेन तद्वाचकपदोत्तरं द्वितीयाऽनापत्तिः। विष्णुमित्रस्य करणत्वे णिचोऽसम्भवश्च धात्वर्थव्यापारजन्यफलाऽऽश्रयस्यैव कर्मत्वाङ्गीकारे तु णिजन्तकर्मतैव स्यान्नगमिकर्मतेति भावः। इष्टापत्तावाह। तथाचेति। एतेनेति। आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः। णिजंते। पाचयतत्यादौ। उभयमिति। प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः।

ऽऽश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्त्तृतेत्यपास्तम्। किञ्च तस्मिन् प्रयोगे य आख्यातार्थइत्यस्यावश्यकत्वेनाख्यात शून्ये देवदत्तः पक्तेत्यादौ देवदत्तस्या कर्त्तृतापत्तेरिति दिक्। सूत्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति (किञ्चेति) धा-

तदाश्रयत्वादिति। आख्यातार्थव्यापारद्वयाऽन्यतरत्वादित्यर्थः। अपास्तमिति। अयं भावः। आख्यातस्य व्यापारद्वयाऽभिधायकत्वे नविष्णुमित्रस्य कर्त्तृत्वोपपादनेऽपि तत्कर्त्तृत्वस्याऽऽख्याताऽभिधानाद्देवदत्तपदोत्तरमिव विष्णुमित्रपदोत्तरं तृतीयादेर्लभ्यमेवमाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्यो भयोरप्यविशिष्टत्वात्प्रधान व्यवहारोच्छेदापत्त्याहेतुमति चेत्यनुशासनविरोधश्चेति। ननु णिजाख्यातार्थाऽन्यतराऽर्थव्यापाराश्रयत्वं कर्त्तृत्वम्। अस्मन्मतेफलमात्रस्य गणपठितधातुर्थत्वे नतदनुकूलणिजर्थव्यापाराऽऽश्रयत्वे न विष्णुमित्रस्याऽपि कर्त्तृत्वाद्दोर्लभ्ये न नोक्ताऽनुपपत्तिरत आह। किंचेति। आख्याताऽर्थव्यापाराऽऽश्रयत्वस्य केवलाऽन्वयितयाऽव्यावर्त्तकत्वे नाऽऽख्यातं तद्वाक्यस्थत्वे नावश्यं विशेषणीयम्। एवं च चैत्रः पक्ता तण्डुलादावाख्यातशून्ये वाक्ये तदर्थकर्त्तर्यव्याप्तिर्दुर्वारेत्यर्थः। नन्वस्तिर्भवन्तीपर इति भाष्येणाऽऽख्यातप्रयोगस्य तत्राऽवश्यंभावान्नोक्ताऽऽपत्तिः। किं च धातुविहितप्रत्ययवाच्यतदाक्षिप्ताऽन्यतरव्यापाराऽऽश्रयत्वं कर्त्तृत्वं धातुविहितेति प्रत्यय विशेषणाच्च न करणतृतीयाऽर्थव्यापाराऽऽश्रयेऽतिव्याप्तिः। उक्तस्थले कृद्वाच्यकर्त्राऽऽक्षिप्तव्यापाराऽऽश्रयत्वान्नोक्तदोषोऽतआह। दिगिति। तदर्थं स्वित रनिवृत्तितात्पर्यकताहृशवाक्येऽस्त्यध्याहारास्या वनाश्यकत्वादुक्तप्रकारस्य न श्राधीयस्त्वम्। किंचैवं रीत्या कर्त्तृत्वनिर्वचनाऽपेक्षया धातोर्व्यापाराऽर्थकत्वमभ्युपगम्य तदाश्रयत्वमेव कर्त्तृत्वं निर्वक्तु-मुचितं लाघवा-

लोचनया आधुनिकत्वलाभात् ॥ १० ॥

नन्वस्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वं क्रिया च धात्वर्थएव न व्यापार इत्याशङ्कां समाधत्ते ।

धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धातुत्वञ्च क्रियार्थता ।
अन्योन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥

यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहे च तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यथाश्रुते चान्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ग्रहे वाऽप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनास-

संज्ञको भवति न पुन र्भूशब्द इति यद्यप्यर्थनिर्देशसत्र सूत्रकृत्प्रणीतत्वमपि तथा च चुटू इति सूत्रे यदयमिचित: कांश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति उबुन्दिर्निशामने स्कन्दिर्गतिशोषणयोरिति तेन नेदितामिदिद्विधिरिति भाष्ये उक्तं तथापि भाष्यद्वयप्रामाण्यात्सर्वधात्वर्थनिर्देशस्याऽपाणिनीयत्वेन न तन्निर्देशस्य नियामकतेति भावः । चुलुम्पादीनां स्तम्भ्वादीनांच कासत्रनेकाचामिति वचनाददिक्करणाच्च धातुतेति दिक् ॥ १० ॥ धात्वर्थएवेति। फलमेवेत्यर्थः । तथा च नैतत्सूत्राऽनुपपत्तिर्धातोर्व्यापाराऽर्थत्वसाधिकेति भावः । उत्पत्ताविति । यथाबीजाऽङ्कुराद्युत्पत्तौ अनादित्वेन तत्परिहार इत्यन्यत् यथा वा चैत्रपुत्रश्चैत्र इत्यादौ तत्राद्ये कोत्पत्तिं विनाऽपराऽनुपपत्तेः। ग्रहाविति । इदमर्थमित्यादौ प्रसिद्धः। असङ्गत्यापत्तेरिति । यथा

ङ्गत्यापत्तेः । न चान्यतमत्वं धातुत्वं भूवादयइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह (अस्त्विति) व्यापारसन्तानः क्रिया तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वमित्यर्थः। ननु सत्तादीन् फलांशानन्यतमत्वेनादाय तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वलक्षणमुच्यताम् । धात्वर्थत्वात्तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपत्स्यत इति चेन्न अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विकल्पयतीति प्रयोगानुसारात् प्रवेशावश्य-

पृथिवीजलयोराधाऽऽराधेयभाव इत्यादावुभयोः परस्पराऽऽधाराऽऽधेयभावेन स्थितेः सर्वैरेवाऽभ्युपगमात्प्रकृते वस्तुतो धात्वर्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य धात्वर्थत्वे बाधकाऽभावेन तत्र दूषणदानस्याऽनुचितत्वाऽऽपत्तेरित्यर्थः । अन्यतमत्वमिति। भ्वादिभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः। वैयर्थ्यापत्तेरिति। तावतैवाऽतिप्रसङ्गभङ्गे गुरुधर्माऽवच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य तस्याऽनतिप्रयोजनकत्वाऽऽपत्तेरित्यर्थः। दृष्टफलाभावादिति भावः। केचित्तु भ्वादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात्क्रियात्वमपि जातिरेव शक्यतावच्छेदकतयैव शक्तताऽवच्छेदकतयाप्यसति बाधके जातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। भूवादिसूत्रं त्वनभिज्ञप्रतीतिपरं तादृशजातिपरिचायकप्रदर्शकमित्याहुः । नन्वस्मन्मते पूर्वाऽपरीभूताऽवयवसमुदायरूपक्रियाया धात्वर्थत्वेन तद्गृहीतपौर्वापर्ययोगेण फलस्य क्रियात्वोपपत्तिः । भवन्मते तु क्रियाया धात्वर्थत्वाऽनुपगमेन कथं तत्र तद्व्यवहारोऽत आह । धात्वर्थत्वादिति। तथा च तत्र फलत्वव्यवहार इव क्रियात्वव्यवहारोऽपि धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वाऽभ्युपगमेन तदुपपत्तेरिति भावः । भाष्यादौ कृतइति । कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भू-

न स्यात् तस्याएव वर्त्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात् ।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्यभेदिकेति । वाक्यपदीयादिति । नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतोन बुद्ध्यतइत्यतआह (अन्यत्रेति) (अशेषभावात्) भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात्।तथा च भावनायाः फलसामानाधिकरण्यं तदस्पष्टत्वे दोषइतिभावः। नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति चेत् इष्टापत्तेः। आसन्न विनाशं कञ्चिद् द्दिश्य किं करोतीति प्रश्नेपचतीत्युत्तरस्येवास्ती त्युत्तरस्य सर्व्वसम्मतत्वात् । इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचर

स्याएवेति । भावनाया एवेत्यर्थः । यथा चैतत्तथोक्तं सार एव । तद्विधानात् लडादिविधानात् । तत्र हरिसम्मतिमप्याह । क्रियाभेदायेति । तु मर्थादिति चतुर्थी वार्त्तिकेन वा क्रियां भेत्तुं विशेषयितुं कालो लडादिबोध्यः अस्तीति शेषः । लडाद्यर्थकालः क्रियामात्रभेदक इति यावत् । विभक्त्यर्थरूपा सङ्ख्या तु सर्वस्याऽऽख्यातप्रातिपादिकार्थस्य भेदिकेति तदर्थः। एवं। धातोर्व्यापारवाचकत्वे । मूले। अशेषभावादिति । शेषः फलव्यातिरिक्तः भवत्यस्मिन्निति भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणा शेषभावशब्दः फलव्यधिकरणार्थकः भावप्रधाननिर्देशः तस्मान्नञ्समस्तात्पञ्चम्येकवचने फलव्यधिकरणत्वाऽभावादित्यर्थोऽवगतिः फलितमाह सा-

एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ १२ ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्यच कर्म्मत्वात्सर्व्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्म्मकतापत्तिरित्यत आह ।

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः ।
धातुस्तयोर्धर्म्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

(एकनिष्ठतायाम्) एकमात्रनिष्ठतायाम् भिन्नाधि-

रे । भावनायाः फलेति । एकमात्राऽधिकरणकफलसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो भावनाऽभावप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमान्न स्पष्टं तत्प्रतीतिः स्पष्टत्वं च भावनापार्थक्येन सर्वसिद्धत्वमिति भावः ॥ १२ ॥

एवं अस्त्यादिकर्सज्ञाणां व्यापाराऽर्थकत्वे । फलनियतत्वादिति । फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् । सकर्मकापत्तिरिति । फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तन्त्रत्वे गम्यादीनामप्यऽकर्मकताऽऽपत्तिस्तत्कथं फलव्यापारयोरेककर्त्तृवृत्तित्वादतो व्याचष्टे । एकमात्रनिष्ठतायामिति । एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् । तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहाय फलितार्थमाह । भिन्नाधिकरणेति । भिन्नत्वं च व्यापाराऽधिकरणाऽपेक्षया बोध्यम् । पर्य्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राहयति तत्र सत्ताऽऽत्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याऽविकल्पत्वादिति भावः । ननु मूले तयोर्धर्म्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरण्यं तदधिकरणाऽवृत्तित्वम् ।

करणावृत्तितायामिति यावत्। तेन गम्यादौ फलस्य कर्त्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। (अकर्म्मकः) यथा भ्वादिः (तयोः) (फलव्यापारयोः) आश्रयभेदे (सकर्म्मक इत्यर्थः। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते।

अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्म्मणा न सकर्म्मकइति।

(बिभ्रदिति) तेन स्वधारणानुकूलोव्यापारोऽस्त्यापि गम्यतइति भावः (तेन कर्म्मणा) सकर्म्मकत्वन्तु (न अन्तर्भावात्) फलांशेन सामानाधिकरण्यसत्वादि-

तथा च गमादावव्याप्तिः तदर्थं फलव्यापारयोः परस्पराऽधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाऽभावादतो व्याचष्टे। भूषणसारे। आश्रयभेदइति। तथा च प्रथम लक्षणे कर्तृ भिन्नतदधिकरणाऽवृत्तित्वरूपस्य द्वितीयेतदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्य निवेशान्नाऽनुपपत्तिरिति भावः। अस्मे फलव्यापारोभयार्थकत्वे हरिसम्मतिमप्याह। उक्तञ्चेति। व्यपदिश्यते। व्यवह्रियते। अन्तर्भावादिति। धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः। पृथगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात्कर्मसंज्ञकाऽर्थान्वयार्थकरूपसकर्मकत्वस्य तत्राऽनवकाशादिति भावः। स्वोक्तलक्षणाऽनुसारेण सारस्यद्व्याचष्टे। फलांशेनेति। स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यादित्यर्थः। आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वं कुतोनेत्याचेय एतत्समाधानस्योदवरत्वदोषदुष्टस्य योग्यत्वमीदृशव्याख्यायाम् सुधीभिर्विभावनीयम्। नन्वात्मानं जानातीत्यादावनुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याऽव्याप्तिः तत्र ज्ञानरूपफले तदर्थव्यापारस्य वैयधिकरण्या-

त्यर्थः (आत्मानमिति) जानाति इच्छतीत्यादौ च द्वावात्मानौ शरीरात्मा अन्तरात्मा च । तत्रान्तरात्मा तत्कर्म्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति कर्म्मकर्त्तृकर्मणेति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्म्मकत्वमित्यवधेयम् ॥१३॥

नन्वसत्वभूतक्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः । न चेष्टापत्तिः कृदभिहितोभावो द्रव्यवत् प्रकाशतइति भाष्यविरोधादित्यत आह ।

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनरूपता ।

भावादतिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकलक्षणेऽत्याशङ्क्य समाधत्ते । आत्मानंजानातीत्यादिना । अन्तरात्मेति । अन्तष्करणावच्छिन्नात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्नः सः तथाचाऽऽत्मन एकत्वेऽपि मतः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितं भेदमादायवैयधिकरण्यस्य सूपपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्याह । भिन्नाधिकरणेति ॥ १३ ॥

असत्त्वभूतायाइति।क्रियाऽन्तराऽऽकाङ्क्षाऽनुत्थापकताऽवच्छेदकधर्माऽऽक्रान्ताया इत्यर्थः । तदिति । तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । कृदभिहितइति । कृदर्थ इत्यर्थः । द्रव्यवदिति । द्रव्येण नामार्थेन तुल्यं प्रकाशते भासत इत्यर्थः । द्रव्यधर्म्माणि लिङ्गसङ्ख्याकारकत्वानि गृह्णातीति यावत् । यद्वा । द्रव्यं क्रियाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः सिद्धत्वेन भासत इति यावत् । तथा च तादृशभाष्येणाऽऽपाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्धेतुभूते प्रामाण्योपगमादिष्टापत्तेरसुकरत्वादिति भावः । आख्याते शब्दो यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्यप-

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥१४॥

(आख्यातशब्दे) पश्यमृगोधावतीत्यादौ। (भागाभ्याम्) तिङन्ताभ्याम् प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तमपव्याख्यानम् पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात् (साध्यसाधनरूपता) यथाक्रमं ग्राह्या। साध्यत्वं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकरूपवत्त्वम्। साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम् (सघञादिष्वपीति) प्रकृत्या, साध्यावस्था। प्रत्ययेन साधनावस्था। इयान्परंविशेषः।घञाद्युपस्थाप्या लिङ्गसङ्ख्या-

दार्थ इत्याशयेनाऽऽह। पश्येत्यादि। तिङंताभ्यां।पश्यधावतिभ्यां धावतेः साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद्दृष्टान्ततोपपत्तिरतएव वक्ष्यतीयान्परं विशेषइति प्रकृत्यादीति। व्याख्यानं विवरणस्थम्। आख्यातशब्दइति कर्मधारय इति तद्भावः अपव्याख्याने हेतुमाह। पचतीत्यत्रेति। तथा च तिङन्तरूढेन केवलाऽऽख्यातपदेनैव पचत्यादि तिङन्तरूपार्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यम्। मन्मते तु तस्य बहुव्रीहिलाभसंपादकतयाऽऽख्यातशब्दपदस्य तिङन्तद्वयघटितवाक्यपरतोपपत्तिः।पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्त्तित्वेऽपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाऽबोधाद्दृष्टान्तत्वाऽसंभवश्चेति भावः। तदेव विशदयति। साधनरूपतेति। प्रकृत्येत्यदाविति शेषः॥ नन्वनयोर्लिङ्गसङ्ख्याऽन्वयित्वाऽनन्वयित्वेन वैषम्यात्कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽत आह।इयान्परमिति। तथा च यत्किंचिद्धर्मवत्त्वेन सादृश्यविवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः। ननु धावत्यर्थस्य कारकत्वेनऽनान्वयित्वे कारकानन्वयित्वरूपमसत्त्वम् तस्या

न्वयिनी कारकत्वान्वयिनी च आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम् । तथापि कारकानन्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतेत्यवधेयम् । नच घञन्ते धातुना तथाभिधाने मानाभावः, ओदनस्य पाक इति कर्म्मषष्ठ्या मानत्वात् । नचाध्याहृततिङन्तक्रियान्वयात् षष्ठी कर्त्तृ कर्म्मणोः कृतीति कृदन्तेन योगएव तद्वि-

भज्यतेतिचेत्तन्न क्रियानाधारत्वविशेषणेन कर्त्तुर्व्यापाराऽधारत्वेन कर्त्तृत्वेनाऽन्वये,प्युक्तरूपस्याऽसत्त्वस्याऽक्षतत्वात् ।उक्तं च। क्रिया न युज्यते लिङ्ग क्रिया नाऽऽधारकारकैः। असत्त्वरूपता तस्या इयमेवाऽवधार्यतामिति। क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमसत्त्वभूतत्वमिति मते त्वत्र दोषः प्रागुक्त एव साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपतया परिष्कृते तु न क्वापि दोष इति। तथाभिधानेइति। उक्तसाध्यत्वेन रूपेण प्रतीतावित्यर्थः। ओदनस्येति। अत्रौदनपदं तण्डुलादिपरम् । अन्यथा विक्लिन्नस्यैवौदनपदार्थतया तस्य पाकाऽसंभवेन वाधिताऽर्थकताऽपत्तेः। कर्मषष्ठ्याइति। कर्म्मत्वेन कर्मशक्तायाः षष्ठ्या एवेत्यर्थः। मानत्वादिति । अनुपपत्तिरूपप्रमाणत्वादित्यर्थः । घञन्तेन सिद्धभावस्यैवाऽभिधाने कारकाणां साध्यस्वभावक्रियाऽन्वयित्वनियमेनौदनस्याऽकारकतयाऽकर्मत्वेन तत्र षष्ठ्यनुपपत्तेरेव तस्य साध्यस्वभावक्रियार्थकत्वे मानत्वादिति भावः । क्रियान्वयादिति । साध्यस्वभावाऽध्याहृतभवत्यर्थस्य परंपरान्वयादित्यर्थः । नन्वोदनस्य कृदन्तार्थफलाऽऽश्रयवत्त्वं तद्धात्वर्थकारकस्यैव कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्य क्रियात्वेन भवत्यर्थस्य क्रियात्वेऽपि तदर्थफलाऽऽश्रयत्वाऽभावेनौदने कर्मत्वस्यैव दुरुपपादत्वात् । ननु तत्र मा भूत् कृ-

धानात् न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ तृनामिति लादेश-
योगे षष्ठीनिषेधाच्च । एवं रीत्या काष्ठैः पाकइत्या-
दावपीष्टमेव, एवं फलांशोऽपि धातुना असत्वा
वस्थापन्न एवोच्यते अतएव स्तोकं पचतीतिवत्
स्तोकं पाकइत्युपपद्यतेइति ॥ १४ ॥

एतदेव स्पष्टयति ।

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥१५॥

योगषष्ठी शेषषष्ठ्यैव तथा प्रयोगोपपत्तेरिति चेन्न । सर्वत्र संबंधषष्ठ्यै-
व प्रयोगोपपत्त्या कर्तृकर्मणोरित्यादिविधिवैयर्थ्यापत्तेः। यदि च जगतः
कर्त्तेत्यादौ कर्मत्वेन कर्मत्वप्रकारकसर्वसिद्धबोधोपपत्त्यर्थं समासस्थले
गतिकारकोपपदात्कृदित्यादिविहितस्वरनिर्वाहार्थं च तस्याऽऽवश्यक-
तेति विभाव्यते । तदा प्रकृते किं तत्प्रयोजनं पाणिपिहितमिति भावः ।
नन्वसत्त्वभूतक्रियाया भावप्रत्ययप्रकृत्यर्थत्वे काष्ठानां तन्निरूपितकरण-
त्वस्यापि संभवाद्भवत्यर्थोऽनध्याहारेऽपि काष्ठैः पाक इत्याद्यपि प्रसज्ये-
तेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति । एवंरीत्येति । अन्ये तु भावप्रत्ययस्थले
सम्बन्धिभेदेनैकस्यैव पितृत्वभ्रातृत्ववद्भावत्यर्थस्य मृगदर्शनसम्बन्धिभेदा
त्साधनवच्चैकस्या एव क्रियायावाचकप्रत्ययरूपसम्बन्धिभेदात्साध्यत्वसाध-
नत्वाभ्यामुपस्थितिर्न ताभ्यां भिन्नभिन्नक्रियोपस्थितिरित्याहुः । एवमि-
ति । यथौदनस्य पाकइत्यदावोदनस्य कर्मत्वाऽनुपपत्त्याऽसत्वभूतव्यापा-
रधातुवाच्यस्यैत्यर्थः । तादृशफलस्य वाच्यत्वे तु तस्य व्यपदेशिवद्भावेन
स्वसंबंधितया कर्मत्वात्तत्समानाधिकरणस्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीयोपप-

नच घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः, पाकइत्युक्ते भवति नष्टोवेत्याद्याकाङ्क्षोतथापनस्यैव मानत्वात् धातूपस्थाप्यायां तदसम्भवस्योक्तत्वात् स्तोकः पाकः इत्यनापत्तेश्च । तस्माद्धात्वर्थान्वये स्तोकादिशब्देभ्योद्वितीया घञर्थान्वये प्रथमा पुल्लिङ्गता चेति तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरुपेया । एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनव्योक्तिः । तत्र स्तोकादिभ्यः कर्त्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न कर्त्तृसाहचर्य्येण भेदाऽन्वयिन एव कर्मणस्तत्र ग्रहणात् । अत एव पूजनात्पूजितमिति सूत्रे भाष्ये दारुणं यथा भवति तथाऽध्यापक इत्यर्थे दारुणाध्यापकसिद्ध्यर्थं मलोपवचनमारब्धं भाष्ये । अन्यथा कर्त्तृकर्मणोरिति विहितषष्ठ्यन्तेन समासे तद्वैयर्थ्यं स्फुटमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । अन्येतु ओजःसहोंभसा वर्त्तते इत्यधिकारे तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलमिति सूत्रे द्वितीयान्तत्तच्छब्दग्रहणं ज्ञापकम् क्रियाविशेषणाद्द्वितीयेत्यस्यार्थस्य न तु स्तोकाद्यर्थस्य कर्मत्वमपिफलस्य फलाऽऽश्रयत्वाऽभावात् । एवं च नतद्वाचकेभ्यः षष्ठीप्रसक्तिरित्याहुः॥१४॥उक्तत्वादिति । क्रियांतराऽकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः।क्रियां तराऽऽकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेः क्रियान्वयाऽसंभवादिति भावः । तेनरूपेणोपस्थितेः पश्य मृगो धावतीत्यादौ व्यभिचरितत्वादाह । स्तोकःपाकइति । घञा सिद्धावस्थक्रियाया अबोधने धात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकादिशब्दस्य लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वाऽऽपत्तिरिति भावस्तदेव विशदयति । तस्मादिति । एतेनेति । घञादीनां सिद्धावस्थाऽऽपन्नक्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । प्रयोगसाधुतामात्रमिति । मात्रपदेन वाचकत्वव्यवच्छे-

क्तमपास्तम्। नच घञन्तशक्त्युपस्थाप्यान्वये स्तोका पाकइति भवतीतिवाच्यम्। घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादनुशासनाच्च घञादेरेव तथाशक्तिकल्पनादिति दिक्। एवञ्च घञ्शक्त्यभिप्रायेण कृदभिहितइति भाष्यमतो न तद्विरोधइति भावः ॥ १५ ॥

दः। नैयायिकनव्योक्तमिति। धातूनां सुब्विभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थे सुबर्थसङ्ख्याकर्मत्वादीनामन्वयानुपपत्त्या धातोरिव घञन्तस्याऽपि क्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् प्रकृत्येकदेशार्थे तदन्वयाऽभ्युपगमे तु यत्र पाककर्त्रादेर्द्वित्वादिकं बाधितं पाकादेश्च तदबाधितम् तत्र पचन्तौ पश्यतीत्यादिप्रयोगाऽऽपत्तेः। धातूपस्थाप्याऽर्थे सुबर्थान्वयबोधं प्रति तद्धातूत्तरधर्मिकं किंचिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमे तु गौरवमेवं च यत्र धातुमात्रस्य पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणवाचकस्तोकपदाद्द्वितीयैव यत्र तु कृदन्तसमुदायस्य तत्र तद्विशेषणवाचकपदं तत्समानविभक्तिकमेवेति कातन्त्रपरिशिष्टकृमतम् नव्यनैयायिकमतत्वेनानूद्य दूषयति। नचेति। गौरवादिति। ननु भावाऽऽख्यातवद्भावविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनायत्या घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकार आवश्यक इत्यत आह। अनुशासनादिति। तथा च गुरुभूताऽनुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वाऽपेक्षयाऽनुशासनाऽऽनुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञ्त्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति भावः। ननु घञादीनां व्यापाराऽवाचकत्वेऽपि क्रियाविशेषणाद्द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्थकतया तथानुपस्थाप्यपरत्वात्स्तोकः पाक इत्यादौ धातूपस्थाप्यपाकस्योक्तविशेषणवैकल्यान्न तद्विशेषणवाचकपदाद्द्वितीयाऽऽपत्तिरत आह। दिगिति। तदर्थस्तु स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद्द्वितीयेति स्वतन्त्रमनुशासनं स्यात्किन्त्वस्मदुक्तफलितार्थकथनमेव तत् तथात्वे वा लभ्यते स्तोकं पाक इत्यनापत्तेश्चेति ॥ १५ ॥

ननु कारकाणां भावनान्वयनियमएव पाक इत्यत्रापि कर्म्मषष्ठ्यनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिध्येत् स एव कुत इत्याशङ्क्यां समाधत्ते ।

सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।
धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥१६॥

सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः । त्वं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ निघातानुरोधात् समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इत्यनेन समानवाक्य एव तन्नियमात् उक्तं च वाक्यपदीये ।

क्रियायामिति । प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः।तच्च तदनन्वये निघाताऽनुपपत्तिं प्रमाणयति । निघाताऽनुरोधादिति । समानवाक्यइति । आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति समर्थसूत्रभाष्यात्साक्षात्परंपरया वा पदार्थान्तराऽन्वितक्रियाबोधकाऽऽख्यातस्यैकवाक्यतालाभेन सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामनन्वये त्वं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ तदभावात्समानवाक्य इति प्रकृत्यामन्त्रितस्येति विहितस्य निघातस्याऽनुपपत्तेरित्याखण्डलार्थः । तत्र शालीनान्ते ओदनं दास्यामीत्यादौ शालीनामित्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धये परम्परयेति पचति भवतीत्यादिसाधारणं चैतत् प्रकृते च सम्बोधनस्याऽनुवाद्यविषयतयाऽनुवाद्यस्य विधेयसाकाङ्क्षतया विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तत्रैव सम्बोधनान्तार्थान्वयौचित्यात्समानवाक्यस्थत्वमक्षतमिति भावः । बोधस्वत्वाऽभिमुखीभवनाऽनुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वदभिन्नकर्त्तृकं भाषणमिति । तच्च हरिसम्मतिमाह । उक्तञ्चेति । सम्बोधनपदमिति । तद्बोध्यमित्यर्थः । विशेषणमिति ।

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम्।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथासतीति।

पचति भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यतासत्त्वात् स्यादेव निघातः। तिङ्ङतिङ इति सूत्रयता तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात्। एकतिङ्वाक्यमिति वदतां वार्त्तिककाराणां मते परं

स्वोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः। व्रजानीत्यस्य हि जानीहीति शेषः। सिद्धस्याऽभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः प्राप्ताऽभिमुख्यो हि जनः क्रियासु विनियुज्यत इति कारिकान्तरे विनियुज्यत इति वदता प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामेव तदन्वयबोधनात्। प्रवर्त्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यविधेयभावस्य तयोः संसर्गमर्य्यादया लाभादेकवाक्यतया निघात इति तदर्थः। शाब्दबोधस्त्वत्र सम्बोधनविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयो मत्कर्त्तृकव्रजनकर्मकं ज्ञानमिति। सूत्रभाष्यादिरीत्येति। भूवादिसमर्थसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः। स्यादेवेति। आमन्त्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः। अत्र जानीहीति पदाऽध्याहारेणोक्तरीत्या देवदत्तपदस्यैकवाक्यत्वात्ऽच्चतेरिति भावः। तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह। तिङ्ङतिङ इतीति। तिङन्तानामिति बहुवचनेन प्रकृते जानातिपदाऽध्याहारः सूच्यते। अन्यथा तत्र निघाताऽप्राप्त्या तत्पर्य्युदासबोधकतिङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेरिति भावः। सम्मतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतांशे निघातांशे च। भाष्यसम्मतिस्तु न तेनातिङ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। नन्वेवं कथमतिङ्ग्रहणप्रत्याख्यानसङ्गतिः पचति भवतीत्यत्र निघातवारकतया तस्यावश्यकत्वादिति चेन्न। तत्र कारका न्वितक्रियाबोधकत्व रूपकवाक्यत्वस्य सुप्चयसुप्तिङन्तचयसाधारणस्य सत्त्वेऽपि वार्त्तिककार-

न। वस्तुतः एकतिङ्विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम्। (कृत्वोऽर्थाः) क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् इति क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः क्रियाया अभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्म। तस्मिन्द्योत्ये इति तदर्थात्। (कारकम्) कारके इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात्। कारकशब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्म्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। तथाचाग्रिमेष्वपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति

परिभाषितैकवाक्यत्वस्य तत्राऽसत्त्वादित्याशयात्। तथा चोक्तस्थले तादृशैकवाक्यत्वाऽभावान्नियताऽप्रसक्तिरेवैतत्सूचनायैव स्यादेव निघात इति सम्भावनाद्योतकलिङ उपादानम्। तदेतदाविष्करोति। वार्त्तिककाराणामिति। यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याऽऽह। वस्तुतस्त्विति। हेलाराजीयइति। बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता। तिङन्तेभ्यो निघातस्त्र प्रतिषेधस्तथाऽर्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानाऽवसर इति शेषः। तन्मतेऽपि भवत्येवेति। इदं च निरुक्तलौकिकवाक्यत्वस्यैव निघातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम्। पुनः पुनर्जन्मेति। अत एव सकृत्प्रवृत्तौ द्विःपचतीति न पञ्च कृत्वो भुङ्क्ते इत्यादौ पञ्चादिशब्दाः सङ्ख्योत्पत्तिपराः तत्रैव कृत्वसुजादिर्द्योतकः सूत्रस्वारस्याच्च। तद्द्योत्यार्थस्य क्रियायामन्वय इति भावः। क्रियान्वयिनामेव संज्ञेत्यपादानादिमध्यम् क्वचित्तथैव

भाष्ये स्पष्टम् (प्रथमोवतिः) तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति विहितः तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात्। (धातुसम्बन्धाधिकारे) धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्यधिकृत्य तेषां विधानात्। (असमस्तनञ्) समासायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधीयोनञित्यर्थः। उत्तरपदार्थान्वयेऽपि समासविकल्पेन पक्षे असमस्तत्वात् यथा

पाठः। स्पष्टमिति। अन्ये तु उत्तरभाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव। अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम् पुत्रेणाऽन्यथासिद्धत्वादत एव तेषां क्रियायामन्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया अपि जनकाऽऽकाङ्क्षया च तत्रैवाऽन्वयस्यौचित्यात्। अत एव गतिकारकोपपदात्कृदित्यादौ कारकशब्दस्याऽपादानादिपरता सङ्गच्छते। कारक इति तु प्रथमार्थे सप्तमीत्याहुः। इत्युक्तत्वादिति। तथा च ब्राह्मणवदिति वृत्तौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनपरतया तत्तौल्यवत्यर्थ समभिव्याहृताऽध्ययनक्रियायाम ब्राह्मणकर्तृकाऽध्ययनतुल्यमेककर्तृकमध्ययनमिति ब्राह्मणवदधीतइत्यतो बोधः। तत्र तस्येवेति विहितवतेर्द्रव्यगुणान्वयित्वान्मूले प्रथम इत्युक्तम्। विधानादिति। तत्र धातुशब्दस्य धात्वर्थपरतया वसन् ददर्शेत्यत्राऽतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमित्यादिरीत्या बोधादिति भावः। प्रसज्येति। प्रतिषेधशब्दः कर्मघञन्तो बाहुलकात्। प्रसज्याऽऽपाद्यप्रतिषेधः प्रतियोगी यस्य तादृशाऽभावोऽर्थो यस्येति व्युत्पत्त्याऽभावार्थक इत्यर्थः। यथाश्रुतेति। न ब्राह्मणमानयेत्यादौ नञर्थाऽऽरोपस्य ब्राह्मणादावन्वयेन व्यभिचाराऽऽपत्तेरिति भावः। निषेधप्रतीतेरिति। अत्यन्ताऽभावप्रतीतेरित्यर्थः। तथा च तादृशप्रती-

श्रुतग्रहणायोगात् । न चासमस्तनञः क्रियान्वये मानाभावः न त्वं पचसि न युवां पचथः चैत्रो न पचति घटो न जायते इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः । अत एव विद्यमानेऽपि घटे तादृश प्रयोगः । तथा च घटो नास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते। नहि घटो न जायते नास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदमन्तरेणास्ति विशेषः । तथा च भूतले न घट इत्यत्राप्य-

तिरेवोक्तनञर्थस्य क्रियान्वयित्वे मानमिति भावः । तस्य युष्मदाद्यर्थाऽन्वयित्वे तु युष्मदादौ लकारवाच्यकर्तृवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्याऽभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाऽभावस्यैकत्वेन द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्चेति सूचयितुं न त्वं पचसि न युवां पचथ इत्युक्तम् । एवं चैत्रप्रतियोगिकाऽभावकर्तृत्वोपगमे पाके तत्कर्तृकत्वबाधः पाकाऽनुकूलकृत्यभावार्थकत्वे त्वन्मते पुरुषव्यवस्थाऽपि कदाचिन्मध्यमोत्तमयोरापत्तिश्चेति बोधयितुं चैत्रो न पचतीत्युक्तम् । अतएवेति। नञः क्रियाप्रतियोगिकाऽभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः। तादृशप्रयोगइति । घटो न जायत इत्याकारक इत्यर्थः । घटस्य विद्यमानतादशायां घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराऽभावाऽबाधात्त्वन्मते तु घटाऽभावे उत्पत्त्यनुकूलव्यापारकर्तृत्वाऽभावादुक्तप्रयोगाऽनुपपत्तिरिति भावः । उक्तरीत्या नञः क्रियाप्रतियोगिकाऽभावबोधकत्वध्रौव्ये घटो नास्तीत्यत्र घटाऽभावकर्तृकत्वस्य धात्वर्थेऽबाधेऽपि तद्बोधमनादृत्य घटास्तित्वाऽभावबोधाऽभ्युपगम उचितो वक्ष्यमाणकार्यकारणभावबलादित्याह । तथाचघटइति । तदेवोपपादयति । नहीत्यादिना । ननु यत्र न क्रियावाचकसमभिव्याहारो भूतले न घट इत्यादौ तत्र नञा कथं क्रियाप्रतियोगिकाऽभावो बोध-

स्तीत्यध्याहार्य्यम्। प्रकारतासम्बन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्। शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते ॥ १६ ॥

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्।
साधुत्वमपृथक्स्यास्य क्रिययैवावधार्य्यताम् ॥१७॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् इत्यत्र भावनार्थक

नीयोऽत आह। तथाचेति। अध्याहार्य्यमिति। अस्तिर्भवन्तीपर इत्यादिभाष्ये क्रियान्तराऽभावेऽप्यस्तिक्रियामादाय वाक्यपरिपूर्त्तिबोधनादिति भावः। प्रकारतासम्बन्धेनेति। नञर्थाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वाऽवच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य न त्वं पचसीत्याद्यनुरोधेन क्लृप्तत्वादत्राऽपि तद्बोधोपपत्तयेऽस्त्यध्याहार आवश्यक इति भावः। न च त्वं पचतीत्यादाविवाऽत्राऽपि नञः पर्य्युदासद्योतकत्वाऽभ्युपगमाद्युष्मदर्थत्वद्भिन्ने सामानाधिकरण्याऽबाधान्न पुरुषव्यवस्थाऽनुपपत्तिः सङ्ख्यायास्तत्राबाधान्न द्विवचनाऽपपत्तिरपीति तादृशकार्य्यकारणभावस्यैवाऽप्रामाणिकतया कथं तदनुरोधोऽस्त्यध्याहारनियामकः। घटो न जायते इति इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधाऽर्थकनञ्स्थले तु यथा नाऽनुपपत्तिस्तथा वक्ष्यते। तथा च भूतले घटो नेत्यादौ भूतलवृत्तिर्घटाऽभाव इति बोधे बाधकाऽभावोऽत आह। शेषमिति। तथा च यदा युष्मदर्थभिन्नकर्त्तृको न पाकस्तदा न त्वं पचसीति प्रयोगाऽनापत्तिः। पर्युदासद्योतकतावादिमतेऽतस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधाऽर्थकत्वमेवाङ्गीकरणीयमित्युक्तयुक्त्या कार्य्यकारणभावस्यावश्यकतेत्यादिशेषपदार्थः। नैयायिकमतमपि तत्रैव व्यक्तीभविष्यति॥१६॥ साधुत्वाऽऽख्यानलाभादिति। अयम्भावः। यस्यचभावेनभावलक्षणमिति

भावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात् षष्ठी चानादर इति तदग्रिमसूत्रेऽपि चकाराद्भावेनेत्यायाऽतीत्यर्थः (साधुत्वमिति) तत्स्वरूपन्तु वक्ष्यते (क्रिययैवेति) अयं भावः। भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात्तत्र तस्य साङ्केतिकी शक्तिः फलांशे क्वाचित्कः क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः

सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात्सप्तमी विधीयते भावलक्षणमित्युपादानाज्ज्ञापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्य क्रियायामेवाऽन्वयः । अत एव गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ दोहनक्रियाऽऽधारकाले न गमनपरिच्छेदकत्वं बुध्यत इति। आयातीति। समस्तसूत्रमेव तत्राऽनुवर्त्तत इत्यर्थः। तथा चाऽनादरे गम्यमाने यन्निष्ठक्रियायाः क्रियान्तरज्ञापकत्वं तद्वाचकतेति तदर्थात्तद्विहितयोरपि तयोः क्रियायोग एव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः। ननूक्तानां क्रियाऽन्वयाऽभावेऽपि शक्तत्वरूपसाधुत्वं सुलभमत आह। तत्स्वरूपमिति। साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः। वक्ष्यतइति। साधुत्वनिर्वचनाऽवसर इति शेषः। साधुत्वं न शक्तत्वमपशब्दादपि वोधोदयात्किन्तु व्याकरणैकव्यञ्जिका पुण्यजनकतावच्छेदकजातिरिति वक्ष्यत इत्यर्थः। प्रकृते च व्याकरणेन क्रियान्वितेष्वेव तद्व्यज्यत इति तदन्यस्याऽसाधुतैवेति भावः। ननु क्रिययैवाऽवधार्य्यतामितिमूलेन क्रियाऽन्वय एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यते इति सत्यमेव तथापि भाष्ये क्रियापदस्य फलेऽपि प्रयोगात्साक्षात्परम्परया वा क्रियाफलाऽन्वयेनाऽपि तेषां साधुत्वोपपत्तौ नोक्तरीतिर्धातोर्व्यापारवाचकत्वसाधिकेत्याशङ्काऽऽशयं प्रकाशयति। अयम्भावइति। प्रायशःक्रियाशब्देनेति। तथा च प्रयोगवाहुल्यं रूढिसद्भावे प्रयोजकमिति भावः। साङ्केतिकीति। सङ्केताभिव्यङ्ग्या रूढि-

तथा च संज्ञाशब्दस्यानपेक्षप्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाद्भावनान्वय एव साधुता लभ्यते। अत एव संज्ञाशब्दप्राबल्यात् रथन्तरमुत्तराग्रन्थपठितऋक्ष्वेव गेयम् न तु वेदे तदुत्तरपठ्यमानऋक्ष्विति नवमे निर्णीतम्। किञ्च फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि क्वचित्तथाभूतानीति। गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः सम-

रित्यर्थः। तत्र हेतुः। क्वाचित्कइति तत्र नियामकमाह। यौगिकइति। क्रियते व्यापारेण निष्पाद्यत इति व्युत्पत्तेरिति भावः। अनपेक्ष्येति। प्रकृतिप्रत्ययशक्तिमननुसन्धायेत्यर्थः। अतएवेति। संज्ञाशब्दस्याऽनपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादेवेत्यर्थः। नवमेइति। मीमांसानवमाऽध्याये इत्यर्थः। तथाहि रथन्तरं हि यद्योन्यामुत्तरयोर्गायतीति श्रूयते तत्र रथन्तरयोनिः परतो बृहद्योनेः पठितत्वाद्रथन्तरं तस्यां गेयमुतोत्तराग्रन्थे न त्वावामन्यत इत्यस्य पठितत्वात्तत्र गेयमिति संशयेऽविशेषादुभयत्र गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तराशब्दस्य संज्ञारूपेण प्रसिद्धिर्बृहद्योनौ तु तस्याः पूर्वग्रन्थाऽपेक्षिकोत्तरत्वबलाद्यौगिकी सेति संज्ञाशब्दस्याऽनपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादुत्तराशब्दसङ्केतितेन त्वावामन्यत इत्याद्यृच्येव तज्ज्ञेयमिति नवमे निर्णीतम् तद्वदत्रापीति भावः। ननु भावनायां क्रियापदस्य साङ्केतिकी शक्तिः फले तु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रैव न दृढतरं मानं येनोक्ताधिकरणावतारः सम्भाव्येत प्रायेण तस्य तु यौगिकत्वे नाऽप्युपपत्तेरत आह। किञ्चेति। तथाभूतानीति। विशेषणानीत्यर्थः। कर्त्राऽऽख्यातस्थले दृष्टत्वादिति भावः। गुणानामिति। विशेषणानां परार्थत्वादन्योपकारकत्वादत एव समत्वात्समानधर्मत्वात्तेषां परस्परं सम्बन्धो न भवेदिति न्यायार्थः। तथा च यथा फलस्योपकारकत्वाद् विशेष्यभावनायामन्वय

त्वात् स्यादिति न्यायेन सर्वे सेवका राजानमिव भावनायामेव परस्परनिरपेक्षाण्यन्वियन्ति । न हि भिक्षुकोऽपि भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक इति न्यायेनापि फलं त्यक्त्वा भावनायामेवान्वियन्तीति मीमांसका अपि मन्वन्ते । एवञ्च विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्य भावनोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वात् यत्रापि पक्त्वा पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता तत्रापि क्लृप्तकार्य्यकारणभावानुरोधात्तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते इत्यादि भूषणे प्रपञ्चितम् । केचित्त भूतले घटः देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकाङ्क्षा-

स्तथा कारकाणामपि साक्षात्परम्परया वा तत्रैवान्वयोऽन्यथा कारकत्वस्यैवाऽनुपपत्तेर्न तु फले निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । तदनुसारिलौकिकन्यायमप्युपन्यस्यति । नहिभिक्षुकइत्यादि। मीमांसकाश्चपीति । उक्तन्यायेन कारकप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुतायास्तैः क्लृप्तत्वादिति भावः ॥ कारकादीत्यादिना । लडाद्यर्थकालपरिग्रहः । गुणभूतेति । क्त्वाद्यर्थकर्त्तरि विशेषणीभूतेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तन्यायस्य तत्राऽसम्भवो दर्शितः। तस्यामेवेति । धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः । प्रपञ्चितमिति । फलांशे तु न कारकाणामन्वयः मीमांसकमतेऽपि तस्याऽव्युत्पन्नत्वादन्यथा कारकान्वितस्य कारकत्वाऽसम्भवेन यागरूपफलस्य करणतया क्रियायामनन्वयाऽऽपत्तेरिति हि तत्रोक्तम् । अदर्शनादिति । सर्वं

निघ्नस्त्योरदर्शनान्न तद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः ॥ १७ ॥

स्वयमुपपत्तिमाह।

यदि पक्षेऽपिवत्यर्थः कारकञ्च नञादिषु ।
अन्वेति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्यां स्पृहिकल्पना॥१८॥

पर्वतो वह्निमान् धूमात् महानसवत् भूतले न घटः भूतले घट इत्यादिपदात् एवमादिष्वनुशासनविरोधे-

ह्वि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति न्यायेन तत्राऽस्तिजानात्यादिक्रियामन्तरेणाऽन्वयबोधनिराकाङ्क्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः। तत्र चैत्रः सुन्दर इति क्रियासाकाङ्क्षवाक्यस्याऽसाधुताऽऽपत्तिः फलांऽशाऽन्वयलाभेनैवोपपत्तौ भावनावाचकत्वाऽलाभश्चेत्यस्वरस आहुरित्यनेन सूच्यते ॥ १७ ॥
उपपत्तिमिति। उक्ताऽष्टकस्य भावनायामन्वये साधकोपमा सरूपा तामुक्ताऽनन्वये बाधकोपमासरूपां तामाहेत्यर्थः। ननु सम्बोधनान्तादीनां क्रियान्वय एव साधुत्वे पर्वतो वह्निमान्महानसवदित्यादौवत्यर्थसादृश्यस्य कथं पर्वतेऽन्वयः कथं वा भूतले न घट इत्यत्र सप्तम्यर्थभूतलाऽऽधेयत्वस्य तथाऽभावे इत्यत आह। मूले। यदिपक्षेऽपीति। पक्षे प्रतिज्ञावाक्यजन्यबोधविशेष्ये सन्दिग्धसाध्यके धर्मिणि पर्वतादाविति यावत्। कारकमधिकरणादिनञादिषु। नञर्थाऽभावे इतरनामार्थे चेत्यर्थः। तमेव विशदयति सारे। पर्वतोवह्निमानित्यादिना। आदिपदादिति। नञादिष्वित्यादिपदादित्यर्थः।तदेव विवृणोति। एवमादिष्विति। भूतले घट इत्यादावित्यर्थः। अन्वयश्चेति। महानससदृशः पर्वतो भूतलवृत्तित्वाऽभाववान् घटो भूतलवृत्तिर्घटाऽभाव इति वा बोधश्चेत्यर्थः। तेन सुब्धमितानुशासनेन क्रियागतसादृश्यबोधन एव वतेः कारक इत्यभिकृतत्र सम-

ऽपि यदि साधुत्वमन्वयश्चाभ्युपेयते तर्हि चतुर्थ्या स्पृहिकल्पनापि त्यज्यतामित्यर्थः। अनुशासनानुरोधतौल्ये अर्द्धजरतीयमयुक्तमिति भावः॥ १८॥

एवं कर्त्रादौ विहितानामित्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह।

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः।
क्रिया सम्बध्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता॥ १९॥

न विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति यावत्। यथा च ग्रामं गत इत्यत्र क्त-

स्याधिकरणेचेत्यनुशासनेन क्रियान्वय एव सप्तम्याश्च साधुत्वबोधनादुक्तं यदीति। चतुर्थ्यादिति। पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहेरीप्सित इति विहितचतुर्थ्याः स्पृहयत्युपात्तार्थं एव स्वार्थाऽन्वयबोधकत्वम्। न पदान्तरोपात्ते अध्याहृते वा तदर्थेऽनुशासनविरोधादिति स्वसिद्धान्तस्त्यज्यतामित्यर्थः। अर्द्धजरतीयमिति। इदमर्थे गहादित्वाच्छः क्वचिदनुशासनाऽनुरोधः क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीसदृशमित्यर्थः। तथा च स्वीयसिद्धान्तप्रच्युतिरूपबाधकभियात्वाऽपि पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्येव प्रतिज्ञाङ्गीकरणीया न तु क्रियावाचकपदशून्या सेति नोक्तनियमे व्यभिचारो भूतले न घटइत्यादौ यद्वक्तव्यं तत्तूक्तं वक्ष्यते चाऽधिकमिति भावः॥१८॥कृतपूर्वीत्यत्र भावबिहितक्तेन सिद्धाऽवस्थापन्नो भाव उच्यते तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थ क्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति। एवमित्यादिना। कर्त्रादावित्यादिना भावपरिग्रहः इत्यादीनामित्यादिना क्त्वातुमुनादीनां सम्बन्ध्यत इति कारकप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वा

प्रत्ययार्थं गुणीभूतापि क्रिया ग्रामादिकर्म्मभिः सम्बध्यते तथा कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि गुणभूता इत्यादिभिरित्यर्थः । नच वृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तत्रान्तर्गता भावना पदार्थैकदेश इति

दिति भावः। कृतपूर्वीकटमिति । नन्वत्र कर्मणि क्ते कटशब्दादनभिहिताऽधिकारीयद्वितीयाऽनुपपत्तिः भावे क्तस्तु सकर्मकान्नगनक्तसुमायमान एव तयोरेवेति नियमात् । अत एव नपुंसके भावेऽपि न सः। तथा च कथमुक्तदार्ष्टान्तिकवाक्योपपत्तिरिति चेदत्राऽऽहुः । कर्मणो विशेषरूपेण प्राग विवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे प्रत्यये तदन्तस्य पूर्वशब्देन समासे सपूर्वास्येतीनिः पश्चात्तु कर्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति इदं च कर्तृकर्मणोः कृतीति भाष्ये स्पष्टम्। ईदृशविवक्षाऽविशेषे च तन्नाप्यप्रामाण्यात्कृतपूर्वीत्यादिविषये एव नाऽन्यविषय इति बोध्यम् । इत्यादिभिरिति । तदर्थकर्त्राऽऽदिभिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु दार्ष्टान्तिके स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थेऽन्यस्मिन्वागुणीभूतकटादिकर्मभावादिभिरिति व्याख्येयम्। नातः कृतपूर्वीति प्रयोगघटकक्तस्य धात्वर्थाऽनुवादकत्वेऽपि क्षतिः पूर्वकालिकक्रियाकर्त्तेति ततो बोधेन तादृशक्रियाया इत्यर्थकर्त्तरि गुणत्वात् । नाऽप्ययं भावाऽधिकारीयस्वातन्त्र्येणाऽप्रयोगात् । अत एव भोक्तुं गतमेतेनेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । भावाऽनधिकारीयभावविहितप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुणत्वात् एवमव्ययकृतो भावइत्युक्ते पाक इत्यादिप्रयोगस्य घञर्थात्तुमुनाद्यर्थे वैलक्षण्यानुभवात्तुमुनादीनामपि साध्यमात्रस्वभावभावार्थकत्वमित्यर्थकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । वृत्तिमात्रेइति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकत्वम् । वक्ष्यमाणत्वादिति । समासे खलु भिन्नं वेत्यनेनेत्यादिः तत्र समासपदस्य वृत्तिसामान्यपरत्वेन

कथं तत्रान्वय इति वाच्यम् । नित्यसापेक्षेष्वेकदेशेऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलं चैत्रस्य नप्तेत्यादाविवान्वयाभ्युपगमात् । एवं भोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः । कथमिति । गत इत्यादौ कर्तृत्तित्वेन गमनकर्तृरूपगतपदार्थैकदेशभावनायां कर्मणोऽन्वयाऽसम्भवाद्दृष्टान्ताऽसिद्धिरिति भावः । नित्यसापेक्षस्थले हि पक्षद्वयी चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र विशेषणस्य चैत्रादेर्गुर्वादिद्वारकसम्बन्धेन कुलादिरूपविशेष्य एवाऽन्वय इति तत्रैकः पक्षः । सचोक्तो हरिणा । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना।संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति उक्तस्थले समुदायनिरूपितसम्बन्ध एव देवदत्तस्येति षष्ठी तत्रैव तदन्वयः ।उक्तञ्च। सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते । इति नित्यमपिसाऽपेक्षपदाऽर्थोऽन्वयी हि यतो देवदत्तस्य गुरोः कुलमित्यादिव्यस्ते या व्यपेक्षा साऽसमासेऽपि न हीयत इति कारिकार्थः। पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेतीति व्युत्पत्तिस्तु नित्यसापेक्षाऽतिरिक्तविषयेति तद्भावः । तत्राऽन्तिमपक्षमभिप्रेत्य समाधत्ते । नित्यसापेक्षेष्विति । तथा च गुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकाऽऽकाङ्क्षाया निवृत्तये देवदत्ताऽऽद्यन्वयवत्प्रकृतेऽपि किं साधकं गमनरूपसाध्यमिति साधनाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तये ग्रामादिकर्माऽन्वयस्याऽऽवश्यकत्वान्न दृष्टान्ताऽसङ्गतिरिति भावः । आदिना शब्दैः शातिसपत्न इत्यादेः सङ्ग्रहः । अवतरणिकास्थाऽऽदिपदग्राह्यं स्पष्टयति । एवंभोक्तुमिति । अत्राऽप्यादिपदग्राह्यम् । भुक्त्वा पाक इति । घञर्थभावगुणभूतायां पक्यर्थक्रियायां तु तुमुन्नन्तार्थक्रियाऽन्वय इति बोध्यमित्यर्थः। अत्र न

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते ।

क्त्वोऽर्थाः त्क्वातुमुन्वत्स्युरिति चेत्सन्ति हि क्वचित् ।
अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥२०॥

भोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाक इत्यादौ तुमुन्ण्वुलौ क्रि-
यायां तु तुमुन्विधायके क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिय-
योरेकजातीयत्व लाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थं प्रत्यगुणीभूतायाः
साध्यमात्रस्वभावाया एव क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुं पाक
इत्यसाध्वेव । ध्वनितं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रभाष्ये । यत्र तु क्रिया-
मात्रार्थकस्य ग्रहणं तत्र क्रियामात्रविशेषणादपीति गतपाकादियोगेऽपि
तुमुन्ण्वुलादीत्याहुः । तेषामयमाशयः । घञाद्यन्तस्थले प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां
विशेष्यविशेषणभावापन्नसत्त्वाऽसत्त्वस्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते तत्र प्र-
त्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यम् । एवं च धातूपस्थाप्यक्रियायाः साध्यमात्र-
स्वभावत्वेऽपि तस्या घञर्थं प्रति गुणत्वान्न तत्र तुमुनादीति । तत्रेदं चि-
न्त्यम् । भावाऽनधिकारीयधात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तयोगे तुमुनो दुर्वा-
रत्वात् । किं च ण्वुल्विधायकेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमाव-
श्यकं तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेन तज्जन्मगणने
द्वौपाकावित्यत्र ण्वुजापत्ते रशक्यवारणत्वात् । न च तत्रेष्टाऽऽपत्तिः क्रिया
पदोपादानवैयर्थ्यादभ्याहृत्तिपदसामर्थ्यनैव क्रियाया लाभादिति वक्ष्य-
माणत्वात् । किं च साध्यत्वेन क्रिया तत्रेति हरिपद्यव्याख्याऽवसरे एक-
स्यैव सम्बन्धिभेदादाचार्यत्वमातुलत्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृति
प्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयबो-
धाऽङ्गीकारे इति॥१९॥अतिप्रसङ्गमिति।गुणभूतक्रियामादाय क्त्वोर्थापत्ति
रूपमित्यर्थः। तुमुन्नादीत्यादिना कृष्णं दर्शको यातीत्यत्र रावुलः सङ्ग्र
हः। क्रिययोरित्यस्योद्देश्यत्वरूपे तादर्थ्ये इति शेषः। विधीयमाना इत्य-

यायां क्रियार्थायाम् समानकर्त्तृकयोः पूर्व्वकाल इति क्रियावाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुन्क्त्वादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते यथा कृत्वोर्था अपि स्युः। एकः पाक इत्यत्र एकस्य सकृच्च द्वौ पाकौ त्रयश्चत्वार इत्यत्र द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। पञ्चेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् । तथा च सकृत्पातकः द्विः त्रिश्चतुः पाक इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात्। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह। अतीति । नहि वचिरन्ति परः प्रयुज्यत इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः। केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणन इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थं तस्या एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात्। तथा च साध्यमात्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम् नच्च पाक इत्यादौ तादृशीति

स्य द्योतकतयेत्यादिः । द्विर्वचनमित्यादीत्यादिना द्विःप्रयोगपरिग्रहः तत्र ल्युड् घञर्थगुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति भावः। तस्या एवेति। क्रियाया एवेत्यर्थः। एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः तयोस्सकृदेवोत्पत्तेः क्रियायास्तु नैकस्या अपि निवृत्तिभेदायाधातुवाच्यत्वोपगमेन तत्सम्भवादिति भावः। साध्यमात्रेति। यद्यपि धातूपस्थाप्यायां तत्त्वमच्यतमुक्तयुक्तेस्तथापि साध्यमात्रस्वभावपदस्योक्तप्रत्ययार्थगुणीभूतसाध्य-

नाति प्रसङ्गः। द्विर्वचनमिति च द्विःप्रयोगोद्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या द्विर्वचनेऽचीति ज्ञापकं वा आश्रित्योपपादनीयमित्याहुः॥ २०॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतां बोधादावश्यकी इति धातोरेव भावना वाच्या नाख्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशङ्क्य समाधत्ते।

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम्।
साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्य्यते॥२१॥

भेद्यं विशेष्यं भेदकं विशेषणं तयोर्यः सम्बन्धस्तस्य यो भेदस्तन्निबन्धनं साधुत्वम्। अयमर्थः। व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा तत्रैवावच्छेदक-

स्वभावमात्रपरत्वान्न दोषः। तादृशीति। उक्तरूपेत्यर्थः। व्युत्पत्त्येति। विवरणपरभाष्यकारप्रयोगादित्यर्थः। ज्ञापकमिति। तादृशसूत्रकृत्प्रयोगं कृतशायिकाः शय्यन्ते इतिवदिति भावः। आहुरिति। सारग्राहिण इति शेषः॥२०॥सिद्धान्तइति। वैयाकरणसिद्धान्त इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वित्यादिना प्रतिपादिता बोधकतारूपा शक्तिराख्यातेऽप्यबाधितैव ततो भावनाबोधस्य जायमानत्वादित्यर्थः। साधुत्वपरेति। तथा च हरिः। साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिरिति। तत्र। साधुशब्दे। अवच्छेदकतया। बोधजनकताऽवच्छेदकतयेत्यर्थः। अतिरिक्तशक्तिवादे साधुत्वं न शक्तिवादे साधुत्वं न शक्तत्वमसाधोरपि बोधात्किन्तु बोधकत्वमिति व-

तथा कल्प्यधर्म्मस्य शक्तित्वं वदतां मीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्वनिर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते। अतिरिक्तशक्तिवाद्यप्याख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेव तथा च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगवद्धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे याज्ञे कर्म्मण्यसाधुशब्दप्रयोगवन्नाऽनृतं वदेदितिनिषेधोल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं दर्शनान्तरीयव्युत्पत्तिमत्तां स्यादेवेति । ननु त्वन्मते नानृतमिति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिध्येद् आख्या

स्यमाणसिद्धान्तिमतेऽपीत्यर्थः। असाधुतास्यादेवेति। आख्याताच्छक्तिभ्रमेण भावनाबोधेऽपि तत्र तस्याऽसाधुता स्यादेवेत्यर्थः। तथा च भाष्यकृता सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्यत्र समानायामर्थावगतौ साधुभिर्भाषितव्यं नाऽसाधुभिरिति गम्याऽगम्येतिवन्नियमः क्रियते इति पस्पशायामुक्तम् एवं यादृशविशेषणाऽन्वितयादृशविशेष्यबोधे यादृशानुपूर्व्याः सूत्रकृदाद्यन्यतमसम्मतत्वं तादृशबोधे तादृशाऽनुपूर्वीकः शब्दः साधुर्नाऽन्यत्र। अतएवास्वशब्दोऽश्वे न साधुः किन्तु निःस्वे अश्वशब्दोनिःस्वे न साधुः किन्तु तुरग इति सङ्गच्छते । नन्वस्तु साधुतेत्यत आह । एवञ्चेति । याज्ञे कर्मणीत्यनेन नाऽनृतम्वदेन्नाऽपभ्रंसितं वा इत्यादिश्रुतिः क्रतुप्रकरणे पाठादित्यत्र तत्प्रयोगे प्रत्यवायाऽभावं सूचयति ।स्यादेवेति। भावनाबोधकत्वेनाऽऽख्यातस्य सूत्रकारादिभिरनुशिष्टत्वात्कर्त्तृबोधकत्वेनैव तदनुशासनादिति भावः ! मीमांसकः शङ्कते। नन्विति। त्वन्मते। वैयाकरणमते। नानृतमिति। दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि नाऽनृतं वदेदिति श्रूयते

तेन कर्त्तुरुक्तत्वात् श्रुत्या पुरुषार्थतैव स्यात् प्रकरणाद्धि क्रत्वर्थता तच्च श्रुतिविरोधे बाध्यतइति चेन्न

तत्र किमयं प्रतिषेधः पुरुषार्थ आहोस्वित्क्रत्वर्थ इति संशये वदेदितत्या ख्याताच्छर्तृप्रतीत्या कर्तृवाचकत्वनिर्णयो लःकर्मणीतत्यनुशासनात्तस्य कर्तृपरत्वलाभाच्च।प्रतययार्थत्वेन वदनं प्रति प्राधान्याद् वदनं तावत्पुरुषार्थोऽतः प्रतिषेधोऽपि पुरुषार्थः निषेधप्रतियोगित्वेन वदनक्रियामनुवदता वदेति शब्देन पुरुषार्थतयैव बोधनात्तत्संबन्धेऽनृतवदनस्यानिष्टसाधनताया विपरीतस्वभावबोधकनञा बोधनादनृतशब्दाऽनृतवदनस्य चाऽनुपस्थितत्वात्। अत एवाऽनारभ्याऽधीतस्मार्त्तवदननिषेधस्याऽप्येतदेव मूलं भवतीति लाघवम्।अन्यथा तन्मूलभूतः पुरुषार्थोऽन्योनिषेधः कल्प्य इति गौरवं प्रसज्यतेति पूर्वपक्षेऽनन्यलभ्य एव शब्दार्थ इति न्यायाच्छावनैवाख्यातकाच्या कर्त्तात्वाख्यातवाच्यभावनाया अविनाभावादाक्षेपलभ्य एवेति न तत्र तस्य शक्तिः। लःकर्मणीतत्यादिस्मृतिरपि द्वयोः कयोरित्यनेनैकवाक्यतया तत्सङ्ख्यातवाचित्वपक्षे पचति देवदत्त इत्यादौ च गौः शुक्ल इति वत्सामानाधिकरण्यं लक्षणयैवेति नाऽऽख्यातस्य कर्तृवाचित्वमिति कर्त्तुः श्रुतेरनुपस्थितत्वान्न पुरुषार्थता तस्य किन्तु प्रकरणात्क्रत्वर्थतैवेति निर्णीतं कर्त्रधिकरणे। तत्स्थितं पूर्वपक्षमनुवदति। आख्यातेनेति। तिङेत्यर्थः। तच्चेति। प्रकरणं चेत्यर्थः। श्रुतिविरोधइति। निरपेक्षस्वरूपश्रुतिप्रातिकूल्य इत्यर्थः। तथाहि श्रुत्यादयः षड्विध विनियोजकाः तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयदौर्लभ्यादेकेनाऽपरस्य बाधो वक्तव्यः स च बलवता दुर्बलस्येति कस्य दौर्बल्यमित्याकाङ्क्षायां परदौर्बल्यप्रतिपादकं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रं प्रणिनाय महर्षिर्जैमिनिः। श्रुत्यादीनां पठितानां समवाये एकत्रोपनिपाते पारदौर्बल्यमिति।पर एव पारः उत्तरपठितम् तया चैषां मध्ये यद-

पेक्षया यत्परं तद्दुर्बलमित्यर्थः । तत्रहेतुमाह । अर्थविप्रकर्षादिति । अ-र्थस्य विनियोजकस्य लिङ्गादितो विप्रकर्षादुत्तरवर्त्तित्वात् । लिङ्गादेर्विलंवेन पूर्वाऽपेक्षया विनियोजकत्वाऽवगतेरिति यावत् । तत्र श्रुत्यादीनामुदाहरणानि निरपेक्षाण्येव स्युः । इतरप्रामाण्याऽनधीनप्रामाण्यकत्वं च निरपेक्षत्वम् । यथा व्रीहीनवहन्तीति । अत्रक्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीयाश्रुतिरितरनिरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति ॥१॥ अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा वर्हिर्देवसदनं दामीति । अत्र लवनार्थप्रकाशकतया लवनस्य विनियोगः ॥२॥ परस्पराऽऽकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नर्थे पर्य्यवसन्नानि पदानि वाक्यम् । यथा देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति । अत्र मन्त्रलिङ्गेन निर्वापे प्रयुज्यमानस्य समवेताऽर्थभागस्यैकवाक्यताबलेन देवस्यत्वेत्यादिभागस्याऽपि तत्रैव विनियोगः ॥ ३ ॥ लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्य्याऽन्तराऽपेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण सम्बन्ध आकाङ्क्षा पर्यवसन्नम् प्रकरणं । यथा यथा समिधो यजतीति । अस्य हि दर्शपूर्णमासे कथम् भावाऽऽकाङ्क्षायाः प्रकरणपाठवशाच्छेषत्वम् ॥ ४ ॥ स्थानं क्रमः स चाऽनेकस्याऽऽम्नातस्य सन्निधिविशेषाऽऽम्नानम् । यथा दधिरसीत्यत्राऽग्नेयोपांश्वग्नीषोमीययागाः क्रमेणपठिताः एवं मन्त्रभागेऽपि क्रमेणाऽनुमन्त्रणत्रयं पठितम् । तत्राऽऽग्नेयाऽग्नीषोमयोर्द्वयोर्लिङ्गेनैव विनियोगसिद्धिः दधिरसीत्यत्र तु न लिङ्गादिविनियोजकम् किं तु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मण उपांशुयागविधानं तस्मिन्प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागाऽनुमन्त्रणे तस्य विनियोगः ॥ ५ ॥ समाख्या योगवलम् यथा हौत्रमौद्गात्रमित्यादि । तत्र हि होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति ॥ ६ ॥ विरोधोदाहरणदिग्यथा । श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी लिङ्गं तु दुर्बलं अर्थविप्रकर्षात् । यथा कदाचनस्तरीरसीत्यादिकाया ऋचौ विनि-

क्षक्रतू इति वाक्यात्कमन्त्रविधिवत् इत्यादि भूषणे प्रपञ्चितम्। नन्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वे तत स्तद्बोधो न स्यात् साधुत्वज्ञानस्य शब्दबोधहेतु-त्वादित्यत आह बोधइति असाधुत्वेऽपि साधुत्व-भ्रमाद्बोधोऽस्तु नाम अपभ्रंसवत्। असाधुत्वन्तु स्यादेवेति भावः। वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्त-

दतोभिप्रेतत्वादिति दक्षक्रतू इति दर्शपूर्णमासप्रकरण एवैतन्मन्त्रवचनं श्रूयते जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति तत्र किमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्म उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया क्रत्वङ्गमितिसन्देहे वाक्येन तावज्जञ्जभ्यमानपुरुषधर्मतयैवाऽयं प्रतीयते कृत्प्रत्ययस्य शानचः कर्त्तृवा-चकत्वात् प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गतया प्रकरणं च वाक्यापेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मतैव युक्ता सत्यां च फलाऽऽकाङ्क्षायां प्राणाऽपानावेवाऽऽत्मानन्ध-त्त इति वाक्यशेषे श्रुतस्य फलस्य रात्रिसत्रन्यायेन कल्पनादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे बाध्यबाधकभावो नत्वत्राऽस्तिविरोधः जञ्जभ्यमानपदस्य कर्त्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वात्तत्सं-स्कारमुखेन क्रत्वङ्गतासम्भवादेवं चाऽर्थवादोपस्थितफलकल्पनागौरवमि-ति नेति तथा च बलाबलचिन्तायां विरोध एवौचित्येन जञ्जभ्यमानवा-क्येऽनुवचनस्य वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतावत्प्रकृतेऽप्यन्टतवदन-निषेधस्य श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषधर्मतैवोचिता। उक्तं च भट्ट-पादैः। स्वगुपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि स्थितः। प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमि-ष्टः प्रकरणाश्रयादितीति भावः। प्रपञ्चितमिति। प्रपञ्चस्तु ग्रन्थः। ननु साधुत्वज्ञानं विनाऽपि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात्कथमेतत् साधुत्वस्य शक्तत्वरूपतायां निराकरिष्यमाणत्वाच्चात आह। वस्तुतइति। तद्व्यतिरेक-

द्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न प्रतिबन्धक इत्यसाधुरनुमानेनेत्यत्र वक्ष्यामः॥ २१॥

रङ्गोजिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्म्मिते।
पूर्णोभूषणसारेऽस्मिन् धात्वाख्यातार्थनिर्णयः॥

इति वैयाकरणभूषणसारे धात्वाख्यातसामान्यार्थयो निरूपणम् ॥ १ ॥

निर्णयइति। असाधुत्वनिश्चय इत्यर्थः। तन्निश्चयेऽप्यपभ्रंशाद्बोधदर्शनात्तथा चाऽऽख्याताज्ञावनाबोधे बाधकाऽभाव इति भावः॥ २१॥

इति भूषणसारदर्पणे धात्वाऽऽख्यातार्थनिरूपणम्॥ १॥

॥ अथ लकारार्थनिर्णयः ॥

प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति।
वर्त्तमाने परोक्षे श्वोभाविन्यर्थे भविष्यति।

लकारसामान्यार्थे निरूपिते तद्विषयकजिज्ञासानिवृत्ताववश्यवक्तव्यत्वज्ञानादिविशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह। प्रत्येकमिति। दशलकाराणामिति। लट्लिट्इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः। आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिङाद्यादेशनिष्ठाऽऽबोधकतारूपां शक्तिं

विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमात् ज्ञेया लडादयः॥२२॥

लडादयश्चितः षट् क्रमेणैष्वर्थेषु द्रष्टव्याः। तथाहि वर्त्तमानेऽर्थे लट् वर्त्तमाने लडिति सूत्रात्। प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्त्तमानत्वम्। पचतीत्याद्यवधिश्रयणादधःश्रयणान्ते मध्ये तदस्तीति भवति लट् प्रयोगः। आत्मास्ति

लडादिष्वारोप्य तद्विधानात्तदर्थकत्वं तेषामचतमिति भावः। प्रारब्धा परिसमाप्तत्वमिति। विनष्टाद्यवयवप्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसांत्यावयवकत्वमित्यर्थः। भाविभूतक्रिययोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण पदद्वयम् लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति। पचतीति। अधिश्रयणादीति। साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वाऽपरीभूताऽवयवसमुदायस्यैव क्रियात्वादिति भावः। तदिति। उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः। यद्यपि भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्येति निरुक्तभाष्यारिक्रियाऽतिरिक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिकं प्रतीयते तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्त्तमानत्वादिना प्रत्येतुमशक्यत्वादुपाधिभूतक्रियामादायैव तत्र तत्त्वस्य वक्तव्यतयाऽऽवश्यकत्वात् क्रियायामेव तत्त्वमुक्तमित्यवधेयम्। वस्तुतस्तु दण्डमुहूर्त्ताद्यात्मकः खण्डकाल एव वर्त्तमानत्वादिना लडादिवाच्यः तद्गतं वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोऽगाधिकरणत्वमेव तदादिन्यायेन शब्दप्रयोगाऽधिकरणत्वेनाऽनुगमाच्च न शक्याऽऽनन्त्यं यद्येवमपि तत्तत्कालत्वेन तत्तत्कालबोधस्याऽनुपपत्तिरिति विभाव्यते तदाऽस्तु शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षिततत्तत्कालत्वाऽवच्छिन्न एव लटः शक्तिः क्रियारम्भात्पूर्व समाप्त्युत्तरं चाधीते पचतीत्यादिप्रयोगाऽऽपत्तिस्तु स्ववृत्तिप्रागभावाऽप्रतियोगिवृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसाऽप्रतियोगिप्रकृतक्रियाऽनु-

पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियाया अनित्वात्तद्विशिष्टस्योत्पत्त्यादिकमादाय वर्त्तमानत्वमूह्यम्। उक्तं हि भाष्ये इहभूतभविष्यद्वर्त्तमानानां राज्ञां क्रिया तिष्ठतेरधिकरणमिति ।

परतोभिद्यते सर्व्वमात्मा तु न विकल्पते ।

योगिकत्वाभ्यां विशेषितेनाऽऽधेयतासम्बन्धे नाऽन्वयनियमोपगमेन वारणीया । यत्र तु खण्डक्रियैव धात्वर्थस्तत्र मुद्गाऽऽधेयतासम्बन्धे नैव तदन्वयान्नाऽऽत्माऽस्तीत्यादौ दोष इति भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वेत्यत्र वाकारोऽमास्थायां पूर्वलक्षणाऽपेक्षयाऽस्यगुरुत्वाद्भविष्यत्त्वस्याऽपि वर्त्तमानत्वघटितत्वेन तद्ग्रहे भविष्यत्वग्रहे च तदवच्छिन्नभिन्नत्वरूपवर्त्तमानत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयाच्च एवं भूतत्वमादायाऽप्यन्योन्याऽऽश्रयो द्रष्टव्यः। ननु सत्ताऽऽश्रयत्वादीनां धात्वर्थत्वे तत्राऽसङ्गतिः। तेषामखण्डत्वे नाऽवयवघटितोक्तलक्षणवर्त्तमानत्वाऽसम्भवादत आह। आत्मास्तीति। अनित्यत्वादिति। सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः। तद्विशिष्टस्याऽनित्यराजक्रियादिविशिष्टसत्तादिरूपार्थस्येत्यर्थः। तथा च केवलसत्तादिरूपाऽर्थे तदसत्वे प्युक्तविशेषणविशिष्टे तस्मिन्विशेषणांऽशमादाय तत्सत्त्वं नाऽनुपपन्नमिति भावः। यद्वा तद्विशिष्टे त्वस्य तदा अव्यवह्नितत्वादनित्यत्वस्यैव परामर्शात्तादृशक्रियागतं वर्त्तमानत्वमारोप्य सत्ताद्यर्थको लडित्यर्थः। तत्र तत्र स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति । उक्तं हीति। तिष्ठतेरधिकरणमिति। आधेयतासम्बन्धेन तादृशक्रियात्मककालविशिष्टत्वात्तासामिति भावः। अनेन भाष्येण वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तकल्पस्यैव साधुत्वं लभ्यते तस्मिन्नुक्तलक्षणलक्षितकालस्यैव सर्वत्र क्रियायामाधेयतयाऽन्वयलाभात्। परतोभिद्यतइति । सर्वं पच्यादिधात्वर्थसा-

पर्व्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यतइति ।

वाक्यपदीये च । एवं तम आसीत् तुच्छेनाभ्य पिहितं यदासीत् । अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भविष्यामि चेत्यादिश्रुतयोऽपि योज्याः । तच्च वर्त्तमानत्वादि लडादिभिर्द्योत्यते । क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणायां लडादेस्तात्पर्य्यग्राहकत्वेनोपयोगात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादि

मान्यं परतः स्वाऽपेक्षयाऽन्येन वर्त्तमानत्वादिना भिद्यते आत्मास्तीत्यत्रात्मादिपदमात्मसत्ताद्यर्थकं न विकल्प्यते सनातनत्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसम्बन्धाऽभावेन भेदाऽनुमितिविषयो न भवतीत्यर्थः । तथा चात्मास्तीति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति पूर्वार्द्धार्थं समाधत्ते । तस्मादिति । विशेषाऽतिरिक्तपदार्थस्य स्वतो व्यावृत्तत्वाऽसम्भवादित्यर्थः । पर्वतादीत्यादिनाऽऽत्माऽऽदिपरिग्रहः । पररूपेणेति । परस्य राजक्रियादिरूपार्थस्य रूपेण धर्मेण वर्त्तमानात्वादिना भिद्यत इत्युक्त एवाऽर्थः । तमइत्यादि । तम आसीदित्यादयो भूतक्रियागतभूतत्वारोपाद्भविष्यामिचेति भाविक्रियागतभविष्यत्त्वारोपाच्च योज्या इत्यर्थः। पक्षद्वयस्यैवाऽऽकराऽऽरूढतां प्रदर्शयन् प्रथमद्योतकत्वपक्षे उपपत्तिमाह । तच्चेति । क्रियासामान्येति। कालसामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः । तद्विशिष्टे । वर्त्तमानकालादिविशिष्टे वर्त्तमानत्वादिविशिष्टे वा व्यापार इत्यर्थः । लडादेरित्यादिना लिडादिपरिग्रहः । उपयोगादिति । स च प्राक् प्रतिपादितः । तथा च लडाद्यादेशत्वेन तिवादिनां वर्त्तमानात्वादिद्योतकत्वान्नाऽप्राक्षीदित्यादौ वर्त्तमानक्रियाप्रतीतिः क्रियासामान्यशक्तधातोस्तत्तद्विशिष्टे लक्षणयैव तत्तद्विशिष्टक्रियाबोधोपपत्तौ पृथग्वर्त्तमानत्वादौ तेषां शक्तिकल्पने

वाच्यमेव । अन्यथा प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षान्तरम् ।

लिडर्थमाह परोक्षे इति । परोक्षे लिडिति सूत्रात् । कालस्तावदद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः । तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः । तेनाद्यतने भूते अनद्यतने भविष्यति भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिट् प्रयोगः स्यात् । परोक्षत्वञ्च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविष-

गौरवादिति भावः । वाचकत्वपक्षमवलम्ब्याऽऽह । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायात्कर्त्राद्यर्थबाधः शक्तताऽवच्छेदकभेदात् किं चैवं लः कर्मणीतिसूत्रं निरवकाशं स्यात् स्थलान्तरेऽपि विध्याद्यर्थबोधसम्भवादिति भावः । अन्यथाऽन्वयव्यतिरेकयोः शक्तिग्राहकत्वविलोपापत्तिरिति । सर्वत्र प्रकृत्यैव तत्तत्प्रत्ययार्थत्वाभिमतबोधसम्भवादिति भावः । अधिकं सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते । अनद्यतनेभूत इति । भूत इति अनद्यतने लङितिसूत्राभ्यां तत्तत्पदानुवृत्तिरिति भावः । न लिट्प्रयोग इति । उक्तार्थस्य बाधात्पपाचेत्यादिजबोधानन्तरमनद्यतनत्वाऽऽदिसन्देहाऽनुदयाद्भूतत्वादिव तयोरपि तद्वाक्यजबोधे क्रियांशे विशेषणतया भानमभ्युपेयम् । तच्च वाचकतां द्योतकतां वा विनाऽनुपपन्नमिति लिटस्तदभ्युपगमश्चावश्यक इति भावः ॥ ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षाऽन्यज्ञानविषयत्वम् । तथा च प्रत्यक्षक्रियायामपि श्रुतानुमितत्वयोः सत्त्वात्पपाचेत्यादिप्रयोगाऽऽपत्तिरत आह । परोक्षत्वञ्चेति । यथाश्रुतप्रत्यक्षाऽविषयत्वस्योपनीतक्रियायामभावेन तत्र पपाचेत्यादिप्रयोगाऽनुपपत्तिरत आह । सा-

यत्वम्। नच क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा पूर्व्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमितिभाष्यात्तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्यव्यावर्त्तकमिति शङ्क्यम्। पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्यवयवशः साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयत्वसम्भवात्। अन्यथा पश्य मृगो धावतीत्यत्र तस्या दर्शन

क्षात्करोमीति। साक्षात्करोमीत्यत्रत्यप्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः। उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेऽपि तादृशविलक्षणविषयत्वाऽभाववत्त्वमक्षुण्णमिति न तदनुपपत्तिः। प्रत्यक्षं तादृशशब्दप्रयोक्तुर्ग्राह्यं दशमस्त्वमसीत्यादौ शाब्दज्ञानसहकृतमनसैव दशमसाक्षात्कारो न तु शब्दात् लौकिकविषयतानियामकेन्द्रियसंयोगादेरभावे शाब्दे तद्वत्त्वाऽसम्भवात्। अत एव तत्त्वमसीत्याद्याचार्य्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति सर्वं समञ्जसम्। क्रियानामेयमिति भाष्ये साऽसावनुमानगम्येति शेषः। क्रिया साध्यत्वेन प्रतीयमाना इयं पचतीत्यादिव्यवहारविषयीभूता यतः पूर्वाऽपरीभूता क्रमिकानेकव्यापारसमूहात्मिका अतोऽत्यन्ताऽपरदृष्टा परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनाऽत्यन्तमदृष्टा तज्जन्यज्ञानाऽविषया इति यावत्। पिण्डीभूतेति। अवयवानामाशुविनाशित्वेन पिण्डस्यैवाऽभावादिति भावः। ननु तर्हि तस्यां किं प्रमाणमत आह। साक्षादिति। विक्लित्त्यादिरूपकार्य्याऽनुमेयेति। अन्यथेति। क्रियाया अवयवशोऽपि साक्षात्काराऽनभ्युपगम इत्यर्थः। प्रतिभातीति। उक्तार्थ एवाऽस्मद्बुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः। ननु क्रियाऽवयवा अपि क्रियावदतीन्द्रिया एव यथा पचेरुदकसेचनादयोऽवयवास्तथा तेषामप्यवयवास्तेऽपि समूहरूपेणैव धातुवाच्याः यस्तु क्षणाऽवच्छिन्नस्तद्रू-

कर्म्मता न स्यादिति प्रतिभाति। व्यापाराविष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विवक्षितमतो-नोक्तदोषः। अयं पपाचेत्यादयनुरोधाद्व्यापाराविष्टानामित्यपि वदन्ति। कथं तर्हि व्यातेने किरणावलीमुदयन इति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत्।

पोऽवयवः स तु न धातुवाच्यः किं त्ववयवसमूहात्मनैव आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य। एवं च सदसद्रूपा क्रिया न सद्विषयेन्द्रियग्राह्या। तदुक्तम्। क्रमात्सदसतां तेषामात्मना न समूहिनः। सद्वस्तुविषयै र्यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिरिति अतयन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याऽप्यवयवरूपेण समूहात्मना चाऽदृष्टेत्येवाऽर्थः। अत एव वर्त्तमानेलडिति सूत्रे भाष्येऽस्तिवर्त्तमानकालः परत्वादित्यगतिवन्नोपलभ्यत इत्युक्तम्। तस्य। प्रत्यक्षेणेति शेषः। एवं च वर्त्तमानत्वाऽऽक्रान्तक्रियाणां स्पष्टमेवाऽप्रत्यक्षत्वं तत उपलभ्यते। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु दृश्धिर्ज्ञानाऽर्थको धावतिर्वा फलपर इति न कश्चिद्दोषः। किं च अवयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतः कटमित्यादाववयवाऽतीतत्वेन समुदायाऽतीतत्वमादाय क्ताद्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय परोक्ष इत्यस्य चारितार्थ्यं भाष्यस्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वाऽऽपत्तिरित्यपरितोषान्मतान्तरमाह। व्यापाराविष्टानामिति। एवं चाऽतीतानव्यापाराऽऽविष्टपरोक्षकर्त्तृकक्रियावृत्तेर्धातो र्लिडिति परोक्षेलिडिति सूत्रार्थः। अयम्पपाचेति। तदानीं कर्त्तुरपारोक्ष्येऽपि व्यापारदशायां पारोक्ष्यसत्त्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिरिति भावः। इत्यपि वदन्तीति। मतान्तराऽनादरेऽत्रापि पूर्वोक्तार्थस्याऽऽपातरमणीयत्वं मन्वाना भाष्याऽनुसारिण इति शेषः। अत्राहुर्यानैयिकाः। पूर्वाऽपरीभूताऽवयवसमुदायाऽऽत्मकपारिभाषिकक्रियावाच्यप्रत्यक्षत्वं युक्तमेव समूहस्यैवाऽभावात्। तदवयवानामपि पारोक्ष्यं तु सर्वाऽनुभवविरुद्धम्। तच्च

असङ्गतमेव। व्यासङ्गादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादनेऽपि बहुतरमनः प्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मकेग्रन्थेऽनद्यतनत्वातीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन लिडसम्भवात्।

प्रत्यक्षकारणचक्षुःसंयुक्तसमवायादेः सत्त्वादन्यथा घटपुस्तकादेरप्यप्रत्यक्षत्वाऽऽपत्तिरिति बहुव्याकोपः। अधिश्रयणं साक्षात्करोमीति सार्वजनीन प्रतीतेश्च प्रतीतेः पदार्थाऽसाधकत्वेव्यवहारमात्रोच्छेदाऽऽपत्तिश्च सदसतां तेषामित्यस्य विद्यमानाऽविद्यमानावयवरूपाणामित्यर्थात्समूहाऽऽत्मक क्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वान्न हरिवाक्यविरोधोऽपि। अन्यथा क्रिया सदसद्रूपेति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव। कालस्य प्रत्यक्षत्वाऽभावेन तदनुवादकभाष्योपष्टम्भन्यासोऽपि नाऽवयवानां पारोक्ष्योपपादकःप्रकृतः कटमित्यत्राऽप्यवयवाऽतीतत्वमादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदायाऽतीतत्वारोपे मानाभावेन तद्दृष्टान्ताऽसङ्गतिश्च दार्ष्टान्तिकेऽवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमारोप्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वाऽऽपादनमपि स्वाग्रहमूलकमेवाऽत एव भाष्ये पश्य मृगो धावतीत्यनेन लौकिकविषयताशाल्यर्थक दृशिकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितं कथमन्यथाऽऽगारान्तरस्थितस्य न तादृश प्रयोगः मृगकर्तृकधावने ज्ञानविषयत्वरूपज्ञानकर्मत्वाऽबाधात्। धावतेः संयोगरूपफलार्थकत्वे व्यापारवाचकत्वाऽभावादधातुप्रसङ्गश्च स्वजनकं व्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण क्रियात्वोपपादने चाऽप्रत्यक्षत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति न किञ्चिदेतत्तस्मात्पूर्वोक्तमतमेव निराबाधमिति। व्यासङ्गादिनेति। तथा मत्तोऽहं किलविललापेत्यत्र मदादिना मनोऽसन्निधानात्क्रियापारोक्ष्यं तद्वदित्यर्थः। लिडसम्भवादिति। अत्रेदं चिन्त्यम्। न वास्तवं पारोक्ष्यादिलिडादिनियामकम्। अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्यामितात्र

लुडर्थमाह। श्वोभाविनीति। अनद्यतने भाविनीत्यर्थः। अनद्यतने लुडिति सूत्रात् यथा श्वोभवितेत्यादौ।

लङोऽसाधुतापत्तेः। किं तु वैवक्षिकं तत्तथा वक्ष्यति च स्वयमेव सारकृत् अनद्यतनभूतत्वेन विवक्षिते लङ् तत्रैव पारोक्ष्यविवक्षायां लिडिति प्रकृते चाऽनायासनिष्पन्नत्व शीघ्रनिष्पन्नत्व प्रतीतिफलकभूताऽनद्यतनत्वविवक्षाया। एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र काले मयाऽपि साक्षात्कर्तुमशक्यमिति प्रतीतिफलकपारोक्ष्यविवक्षायास्त्र सत्वाल्लिडुपपत्तिसम्भवादिति। अनद्यतनइति। अतीताऽव्यवहितरात्रिपश्चार्द्धविशिष्टाऽऽगामिरात्रिपूर्वार्द्धोपेतं दिनमद्यतनं तद्भिन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादयः। कैतटस्तु लुङ्सूत्रेऽतीतरात्रेरन्त्ययामेनाऽऽगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसोऽद्यतनइत्यूचे। अत्रेदमवधेयम्। अनद्यतनभूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा लुङेव तेन ह्योऽपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि पश्चात् ह्यःपदेन सम्बन्धेनाद्यतनत्वप्रतीतिरिति न लुङोऽसाधुता। एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृटश्वोपेक्ष्यमाणे देवतावसन्तीत्यत्र पश्चाद्ध्यनद्यतनत्वप्रतीतिरिति। परंतु साङ्गयागस्य द्व्यहात्मककालसाध्यत्वात्तदधिकरणद्व्यहात्मककालस्याऽनद्यतनत्वाऽभावेन लुटोऽनवसराल्लृडुपपत्तिः। अद्यप्रभृत्ति मे दाशब्रह्मचर्य्यं भविष्यतीतिवदित्याहुः। नन्वहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि भविष्यामि चेत्यत्र धात्वर्थसत्तायां वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्त्वस्य बाधात्तदर्थकाङ्क्षविष्यदर्थकप्रत्ययाऽप्रसक्तिरत आह। तत्स्वश्चेति। वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकसमयवत्त्वमिति पाठः। तथा च तदर्थव्यापाराऽधिकरणस्य कालस्याऽनित्य राजक्रियाऽऽद्यात्मकस्योत्तभविष्यत्त्वात्तदादायैव लृडुपपत्ति-

लृडर्थमाह भविष्यतीति । भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः लृट् शेषे च इति सूत्रात् । यथा घटोभविष्यतीत्यादौ । तत्त्वञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् ।

रिति यथाश्रुतार्थाऽनुसारिणः । अन्ये तु ननु येषां मते नश्यतगादिधातूनां नाशमात्रमर्थस्तेषां भविष्यत्वस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वसत्वे श्वोभाविनाशके परश्वो नंक्ष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनि तन्नाशे परश्वस्तनकालवृत्तित्वसत्त्वात् । न च परश्वस्तनकालस्य भविष्यत्त्वघटकप्रागभावेऽन्वयाऽभ्युपगमात्तस्य च तत्प्रागभावे बाधान्नोक्तप्रयोगाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति श्वोभाविनाशकेऽपि श्वो नंक्ष्यतीति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । तन्नाशप्रागभावे श्वस्तनकालसम्बन्धबाधादत आह । तत्त्वञ्चेति । अत्र समयपदोपादानं कालो लडाद्यर्थ इत्यभिप्रेत्य न तु तस्य लक्षणे निवेशः प्रयोजनाभावाद्विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् यत्र तूत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्र तदघटितमेव तन्निर्वक्तव्यं । अन्यथोत्पत्तेर्द्वेधा भानप्रसङ्गात् । एवं चोक्तस्थले भविष्यत्त्वघटकोत्पत्तौ परश्वस्तनकालवृत्तित्वबाधान्नोक्तप्रयोगाऽऽपत्तिरितीत्थमवतारयन्ति । अत्रेदमवधेयम् । इहाऽद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेरधिकरणत्वेन धात्वर्थोत्पत्तावेवाऽन्वयः । ननु भविष्यत्त्वघटकप्रागभावे उत्पत्तिमति वा तथासति कपालनाशजन्यघटनाशस्थले इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तेर्घटरूपप्रतियोग्यात्मकघटध्वंसप्रागभावस्य कपाले सत्त्वादेवं श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीति प्रयोगप्रसङ्गश्च । अद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात्तथा भवने श्वः समुत्पद्यप्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तिरुत्पत्तिमतो मैत्रस्य प्राङ्गणवृत्तित्वात्परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्च यथात्वे तु तस्य

लेटोऽर्थमाह विध्यादाविति । लिङर्थे लेडिति सूत्रात् । लिङर्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते ।

लोडर्थमाह । प्रार्थनेति । आदिना विध्याद्याशिषो गृह्यन्ते । आशिषि लिङ्लोटौ लोट् चेति सूत्राभ्यां तथावगमात् । यथा भवतु ते, शिवप्रसादइत्यादौ । एतयोरर्थौ लिङर्थ एव त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णयेनैव निर्णयः ॥ २२ ॥

लङादिक्रमेण ङितामर्थमाह ।

ह्योभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः ।

सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः ॥२३॥

लङर्थमाह । ह्योभूतइति । अनद्यतने भूतइत्यर्थः

रद्यस्तनकालवृत्तित्वेऽप्युत्पत्तेस्तत्कालवृत्तित्वान्न कश्चन दोषः।एवं च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलो घटाऽऽश्रयको व्यापार इति बोधस्तथा चोत्पत्त्यघटितं भविष्यत्वं लृडादेः शक्तिर्लाघवात्तदघटितं तु लक्षणेति न नंक्ष्यतीत्याद्युक्तस्थल उत्पत्तिबोधाऽनुपपत्तिरिति विध्याशिषाविति । आशीस्तु हितविषयकलोडाद्यन्तशब्दप्रयोक्तृच्छा ।भवतु ते इति।हितविषयकमदिच्छाविषयत्वसम्बन्धिशिवप्रसादकर्त्तृकं भवनमिति बोधः। एतयोरिति। लेट्लोटोरित्यर्थः। त्रयाणां । लेट्लोट्लिङामित्यर्थः । तन्निर्णयेनैवेति । लिङर्थनिर्णयेन इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ह्यःपदस्याऽव्यवहितातीतदिवसरूढतया तदात्मककालस्य लङर्थत्वेनैकदिनान्तरितभूते लङनुपपत्तिरत आह । अनद्यतनइति । तथा च ह्यःपदं लक्षणयाऽनद्यतनत्वेनाऽद्यतन-

अनद्यतने लङिति सूत्रात् । यथास्य पुत्रोऽभवदि-
त्यादि ।

लिङर्थमाह प्रेरणादाविति । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति सूत्रात् । तत्र (विधिः) प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनम् । (निमन्त्रणम्) नियोगकरणम् । आवश्यके प्रेरणेत्यर्थः । आमन्त्र-

माद्यबोधकमिति नोक्तदोषाऽवकाशः । एवं श्वोभाविनीत्यत्राऽपि बोध्यम् । अस्यपुत्त्रइति । वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्याऽनद्यतनकालवृत्तिरेतत्सम्बन्धिपुत्त्रकर्त्तृकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । अध्यास्ते त्यादौ तु भूताऽनद्यतनत्वमात्रविवक्षया लङुपपत्तिः सूत्राद्विध्यादीनां लिङर्थत्वप्रतीतेः कथं प्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमत आह । तत्रेति । तेषु मध्ये इत्यर्थः । विधिः प्रेरणमिति । प्रेरणापर्यायोविधिशब्द इत्यर्थः। प्रेरणायाः लिङादिशब्दस्वरूपतां वदतां मतं निराकर्त्तुं प्रेरणायाः स्वरूपं दर्शयति । भृत्यादेरित्यादि श्रयम्भावः । यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सैव प्रवर्त्तना तादृशविषयतानिरूपकत्वं चेष्टसाधनताया एव न तु लिङादीनां तद्विषयकज्ञानात्प्रवृत्त्यनुदयात् सा यदि वक्त्रपेक्षया.पकृष्टोद्देश्यकप्रवर्त्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणेत्युच्यते । अन्यादृक् तु निमन्त्रणादिपदव्यपदेश्या । तथा च स्वाऽभिलषितोपायाऽज्ञानादप्रवृत्तापकृष्टप्रयोज्यस्योपायविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेत्ति पर्यवस्यतीति । अधिकमग्रे वक्ष्यते । तत्र वैदिकमुदाहरणं स्वर्गकामो यजेतेत्यादि स्वर्गकामाऽभिन्नकर्त्तृकयागभावना स्वर्गादीष्टसाधनमिति वैयाकरणमते बोधः । भावनायामिष्टसाधनत्वं तु प्रत्यासत्त्या स्वर्गकामस्यैव । तादृशस्याहमिति अभिसन्धाय यागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिर्निर्वहति लौकिके तु जलमाहरेत्यादिबोधः स्वय-

णम् कामचारानुज्ञा। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः।

मूलम्ः। नियोगकरणमिति। विप्रं निमन्त्रयत इत्यादितो विप्रास्त्र यकप्रवृत्तिजनकभावनाबोधेन प्रकृते विनियोगपदार्थः प्रवृत्तिस्तत्कारणं तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः। आवश्यकइति। श्राद्धभोजनादिष तथा प्रेरणेति प्रवर्त्तनेत्यर्थः। अस्य दौहित्रादेरित्यादिः। तथाऽप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूल व्यापार इति यावत्। यथेह भुञ्जीत भवान् इत्यादि। कामचारानुज्ञेति। स्वेच्छया प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकस्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः। यथेहासीताऽऽस्यं कुरुत तत्कुरुष्व यथा हि तमित्यादिउपवेशनादिव्यापार इष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तावितरत्राऽप्रवृत्तिरथतः फलति। सत्कारपूर्वकोव्यापारइति। अध्यापनादिव्यापारे सम्मानपूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारोऽधीष्टपदार्थ इत्यर्थः। अयमेवाऽभ्यर्थनेत्युच्यते उक्तेष्विष्टसाधनत्वे अनुकूलत्वं च प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया बोध्यम्। सम्प्रधारणमिति। उपस्थितक्रिययोर्मध्ये एकतरक्रियाधर्मिकेष्टसाधनत्वनिर्णयेच्छेत्यर्थः। यथा किं भोवेदमधीयीयोत तर्कमिति स्वोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन सम्बोध्यनिष्ठिता मन्निष्ठा च वेदाध्ययनतर्काध्ययनान्यतरभायनेष्टसाधनत्वप्रकारकनिर्णयेच्छाविषय इति बोधः एवमग्रेपि। विधिःप्रेरणमिति। प्रेरणं प्रवर्त्तनमित्यर्थः। अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याऽज्ञातस्वाऽभिलषितोपाय इष्टसाधनताबोधनमिति यावत्। अपर्वाप्तोद्देश्यकताद्द्येष्टसाधनत्वबोधविषयाऽप्रयुक्ताम्। लिङादिघटितं वाक्यमेवाऽऽप्तोपदेशपदाभ्यां व्यपदिश्यते तदेवाऽऽह। भृत्यादेरिति। आदिना शिष्यादिपरिग्रहः। तत्र लौकिकमुदाहरणम्। भवाञ्जलमानयेदित्यादि वैदिके स्वर्गकामो यजतेत्यादि। नियोगकरणमिति। निमन्त्र्यते नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगाऽनुकूलो व्यापारो निमन्त्रणपदार्थ इत्यर्थः। आवश्यकइति। श्राद्धभोजनादावित्यर्थः। प्रेरणेत्यस्य दौहित्रादेरित्यादिः। तथाचाऽऽवश्यके

व्यापारः। एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वेन वाच्यता लाघवात्। उक्तञ्च।

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया।
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथाऽपि वा।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतमिति।

श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेरिष्टसाधनताबोधनं निमन्त्रणमिति फलितं यथेह भुञ्जीत भवानिति। कामचारेति। स्वाभिलषितं कामचारेण प्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः। यथे हासीतेति। अनुज्ञातुः प्रवृत्तप्रयोजनस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबन्धनेतत्प्रवृत्तिविषये इष्टसाधनताबोधनम्। यथाऽऽरब्धं कुरुत तत्कुरुष्व यथाहितमिति च एतदादि सर्वोपलक्षणम्। सत्कारपूर्वको व्यापार इति। सम्मानपूर्वमध्यापनादिव्यापार इष्टसाधनमित्यर्थः। अयमेवचाऽभ्यर्थनेति व्यवह्रियते। उदाहरणम् माणवकमध्यापयेद्भवानिति। सम्प्रश्नः सम्प्रधारणम्। प्रार्थना तु स्वाऽभिलषितवस्तुदानाऽऽदौ स्वीयेच्छाबोधनम्। यथा भोजनं लभेयेति। एतच्चतुष्टयेति॥ विध्यादिचतुष्टयेत्यर्थः। लाघवादिति। तस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः। विधिवाक्याद्विध्यादीनां बोधस्य सर्वसिद्धत्वेऽपि तत्तद्रूपस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवादुक्ताऽनुगतरूपस्यैव शक्यताऽवच्छेदकत्वमुचितमिति भावः। अत्र हरिसम्मतिमाह। उक्तञ्चेति। किम्भेदस्येति। तत्तद्रूपेण पार्थक्यस्येत्यर्थः। तत्तद्रूपेण शक्त्यनङ्गीकारादिति भावः। तर्हि तथोपादानं सूत्रकृता किमिति कृतमत आह। न्यायेति। न्यायः शक्तिः तद्व्युत्पत्तये तद्ग्रहायेत्यर्थः॥ ननु प्रवर्त्तनात्वेन प्रवर्त्तनायां शक्तिग्रहो विध्यादिसम-

प्रवर्त्तनात्वञ्च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः। य

स्वधर्मिक एवेत्यत आह। प्रपञ्चार्थमिति। प्रवर्त्तनेति व्युत्पत्तेर्ण्यन्ताद्युचि निष्पन्नप्रवर्त्तनाशब्दात्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारलाभ इत्याह। तच्चेति। निरुक्ताऽवच्छेदकत्वं चेत्यर्थः। तदेवेति॥ इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः॥ एवकारेण कृतिसाध्यत्वाऽऽदिव्यवच्छेदः॥ इष्टत्वं च समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वं॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदोपस्थापितकामनाविषयत्वस्य स्वर्गे सत्त्वादिष्टत्वं तस्याऽऽहतम्॥ तेनैव च स्वर्गादीष्टानामनुगमः॥ यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यनुदयात्तत्तद्रूपेण स्वर्गत्वाऽऽदिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथा वाच्यम्। तथा च तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनवगमाद्विधिवाक्यात्कथं प्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाह इति विभाव्यते तर्हीष्टताऽवच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीननुगमय्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरुपगन्तव्या॥ एवं च न विधेर्नानार्थत्वमपि तदादिवत्॥ इष्टताऽवच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीनां तद्रूपेण भानाऽऽपत्तिः॥ अथ स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे बोधनीयम्॥ तच्च न सम्भवति वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचारात्॥ वैज्यात्यस्य चोत्तरकालकल्प्यत्वेन पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेन्न॥ घटं द्रव्यत्वेनैव जानातीत्यादौ घटत्वोपलक्षितव्यक्तितद्विशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानाऽवगमवत्स्वर्गत्वाऽऽश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तिसमानाधिकरणाऽभावाऽप्रतियोगित्वमेव श्रुत्या यागेऽवगम्यतेऽथवा यागाऽनुत्तरकालाऽवृत्तित्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति न कश्चिद्दोषः॥ अत एव साध्येष्टकत्वस्य विध्यर्थत्वमामनन्ति॥ अन्यथा सिद्धत्वं तु विधेः प्रवृत्तितात्पर्यकत्वाऽवधारणादुत्तरकालकल्प्यम्॥ इत्थं च ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकयोरिव नित्यश्राद्धसन्ध्यादौ नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधाल्लाघवाद्वा

त्रिसच्चन्यायेन ॥ दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ॥ विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमित्याद्यर्थवादोपस्थितपितृतृप्तिब्रह्मलोकाऽवाप्त्यादिकमेव फलं कल्प्यते ॥ यद्यप्यनयोः समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावः क्लृप्तस्तथाप्युक्तवाक्यप्रामाण्यात्श्राद्धपितृतृप्त्योरुद्देश्यत्वसमवायघटित सामानाधिकरण्यं न्, स कल्पनीयः ॥ कर्तृनिष्ठाऽदृष्टस्य तु न पितृतृप्तिजनकत्वम् ॥ व्यधिकरणत्वात् ॥ श्राद्धानन्तरकृतकर्मनाशाजलस्पर्शादिना तन्नाशेन पित्रादिस्वर्गाऽनापत्तेश्च ॥ पितॄणां मुक्तत्वेऽनुष्ठातर्य्येव तत्कल्पताम् ॥ अत एव शास्त्राऽऽदेशितम् फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति वृद्धाः । स्वतः पुरुषार्थदुःखप्रागभावः प्रत्यवायाऽनुत्पादो वा तथा कल्पनीयः ॥ तत्साधनत्वं च योगक्षेमसाधारणम् ॥ नित्ये कृते प्रत्यवायाऽनुत्पादनियमात्तत्त्वे दुःखप्रागभावाऽवश्यं भावाच्च ॥ तथा च सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथा भूतोपदेशादिति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्र तौल्येन यथाकाम्यं फलाऽऽपातं तथा नित्यमपीति व्याख्यानभेदः ॥ नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे साधनत्वस्याऽऽख्यातेनाऽभिधानाज्ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयाऽनुपपत्तिरिति चेन्न ॥ द्रव्यं कारकमिति पक्षे शक्त्याऽनवकाशात् ॥ शक्तिः कारकमिति पक्षेऽपि यन्यर्थव्यापारनिष्ठभावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वरूपकरणत्वस्याऽभिधानेऽपि यागनिष्ठस्य तस्याऽनभिधाने न तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमपदात्तदुपपत्तेः ॥ न कलञ्जं भक्षयेदित्यादेर्निषेधविधित्वोपपत्तये नञ्समभिव्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरुपगन्तव्या ॥ तस्याऽपि धात्वर्थेऽन्वयः नञ्तात्पर्य्यग्राहकः कलञ्जकर्मकभक्षणमनिष्टसाधनं इति बोधः ॥ यद्वा नञर्थोऽभावविशेष्यक एव बोधः ॥ तेन च स्वप्रतियोगिनयनिष्टसाधनत्वाऽऽक्षेपात्ततो निवृत्त्युपपत्तिरिति भावः ॥ बलवदनिष्टाऽजनक इष्टसाधने चन्द्रमण्डलाऽऽनयने बलवदनिष्टाऽननुबन्धिनि साध्ये निष्फले तृप्तिरूपेष्टसाधने कृतिसाध्यमधुविषसंपृक्ताऽ

द्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि तज्ज्ञानस्यापिप्रवर्त्तकत्वात्तथापि यागादौ सर्व्वत्र तल्लौकिकत एव गम्यत इत्यलभ्यत्वान्न तच्छक्यम् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं च न हेतुः द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात् । आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायामप्युत्कटेच्छाया द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च । तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना । उक्तञ्च मण्डनमिश्रैः ।

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।
प्रवृत्तिहेतुं धर्म्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामिति ।
प्रपञ्चितं चैतद्वैयाकरणभूषणे ।

त्रभोजने च प्रवृत्त्यदर्शनात्प्रवर्त्तकज्ञाने विषयताऽवच्छेदककोटौ तेषां निवेशस्याऽवश्यकतया विधिवाच्यत्वं स्युतेः प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थमावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्त्तुमाशङ्कते ॥ यद्यपीति ॥ एतत् प्रवर्त्तकज्ञानविषयताऽवच्छेदकत्वम् ॥ तत्सत्त्वे युक्तिमाह ॥ तज्ज्ञानस्येति॥ कृत्यसाध्येऽपि तज्ज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । निराचष्टे । तथापीति । लौकतएवेति । लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः । अनन्यलभ्यो हि शब्दाऽर्थ इतिन्यायादिति भावः । वस्तुतस्तु उक्तन्यायस्य पदान्तरलभ्यैव शक्तिरन्यथा कस्यापि पदस्य शक्तिर्न सिद्धेत्सर्वस्याऽपि शब्दाऽतिरिक्त प्रमाणगम्यत्वात् ॥ किं च इष्टसाधनत्वादीनां स्वातन्त्र्येण यदि शक्यत्वं स्यात्तदा स्यादप्युक्तरीतिर्निराकरणक्षमा किन्तु प्रवर्त्तकज्ञानविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षणाऽनुगतीकृतेषु सा उपलक्षणस्य च कृतिसाध्यत्वसाधा-

रणतया तत्राऽपि सिध्यन्ती शक्तिः केन प्रतिषिध्येति सन्त एवाऽवधारयन्तु। यत्तु, कृतिसाध्यत्वे वेदादवगतेऽप्यशक्तस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुदयात्मदां शवि ष्टिष्टतज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम्। तस्य च यागो मत्कृतिसाध्योमत् कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्माऽनधिकरणत्वान्मत्कृतिसाध्यपाकवदित्यनुमानेनै वाऽवगमात्राऽस्यशक्यत्वमित्याशय इति तन्न। इष्टसाधनताज्ञानस्याऽपि म- दंशविषयकस्यैव प्रवर्त्तकतया तस्य विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधनत्वे शक्त्य भ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेरपरीहारात् ॥ यदि तु प्रतिपुरुषविधेरा- वृत्त्या बोधकत्वात्तेनैव तत्पुरुषोयेष्टसाधनताबोधकत्वात्प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नाऽनुमानाऽऽवश्यकत्वमिति विभाव्यते तदा कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यमिति बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वस्य विध्यशक्यत्वे न कलञ्जम् भक्षयेदित्यत्र भक्षये दित्यस्य भक्षणेऽनिष्टसाधनत्वा ऽबोधकतया निषेधविधित्वाऽनुपपत्तिरिति तत्राऽपि विधिशक्तिरभ्युपेया ॥ अनिष्टे बलवत्त्वम् चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयक दुःखाऽऽतिरिक्तत्वं तेन नाऽऽयाससाध्येकर्मणि प्रवृत्त्यनुपपतिः । कष्टं कर्मेति न्यायेन सुखमात्रजनककर्माऽसम्भवाच्च नोक्ताऽर्थस्य सिद्धिः । यदि च कदाचित्तत्सम्भवस्तदेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वमेव तद्वाच्यम् । एतेन बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमेव न बह्वायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनापत्तेः। बहुतरदुःखस्य तत्र जायमानत्वादल्पदुःखस्याऽपि कुतश्चिद्बलवत्त्वे नाऽनुगतबलवत्त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति । क्व तस्य विधिशक्यत्वसम्भावनेति केषांचित्प्रलपितं प्रत्युक्तम् । अथोक्तयुक्त्याऽनि- ष्टत्वेनाऽनिष्टसाधनत्वाऽभावज्ञानस्य न प्रवर्त्तकत्वम् किन्त्वगम्यां न गच्छे च्छ्राद्धं न भुञ्जीतेत्यादिवाक्यानां प्रामाण्योपपत्तये विशिष्य नरकत्वाऽऽ दिरूपेण तदसाधनस्य तथात्वं वाच्यम् । तथा च शक्त्याऽऽनन्त्यम् शक्तिग्र- हाऽनुपपत्तिश्चेति चेन्न । द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाऽऽ द्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाऽभावकूटे ताद्दशा भावत्वेनाऽनुगत ए- कैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वं

परित्यज्य नरकत्वाऽऽद्यवच्छिन्नाऽसाधनत्वमात्रम् प्रतीयते। क्वचिच्च नरकाऽसाधनत्वं क्वचिद्रोगाऽसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम्। न चाऽतिप्रसक्तस्योपलक्षणत्वाऽभ्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तथात्वमस्तु साम्यादिति वाच्यम्। सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण तत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वाऽसम्भवात्। अत्यन्ताऽजनकसाधारणरूपस्य कारणताऽवच्छेदकत्वाद्विष्टसाधारणरूपस्याऽपि द्विष्टोपलक्षणताकल्पनाऽनौचित्यात्। तात्पर्याऽभावादेव सुखाद्यसाधनताबोधनाऽऽपत्तौ तस्य विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिरिति तु न युक्तम्। तथा सति तत्तात्पर्येणाऽऽधुनिकानां न भुञ्जीतेति प्रयोगाऽऽपत्तेस्तस्माद्द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाऽऽद्यवच्छिन्नसाधनतात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वेनाऽनुगते तादृशाऽभावे विधिप्रत्ययस्य शक्तिरिति परिष्कृतम् प्राचीननैयायिकमतम् नव्यरीतिमवलम्ब्य दूषयति। बलवदनिष्टेति। निरुक्तबलवदनिष्टाऽजनकत्वज्ञानम् चेत्यर्थः। न हेतुः। न प्रवृत्तिहेतुः। क्वचित्तथैव पाठः। तथा च न तद्विषयस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः। तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह। द्वेषाऽभावेनेति। मधुविषसंपृक्तान्नभोजने इष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषविषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य क्लृप्तप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाऽभावविधयाऽवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिताकद्वेषाऽभावेनैवोपपत्तौ बलवदनिष्टाऽसाधनत्वज्ञानस्य न हेतुत्वं तेनाऽन्यथासिद्धेरित्यर्थः। नन्वन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य कारणताग्रहस्योभयत्र साम्यात्तेनैवाऽस्याऽन्यथासिद्धिर्दुर्वारेत्यत आह। आस्तिकेति। स च परलोकाऽङ्गीकारवान् तदनङ्गीकर्त्तुर्नरकसाधनताज्ञानाऽसम्भवात्तद्विशेषणमुपात्तम्। आस्तिकस्य नरकसाधनताज्ञानेन तत्र द्वेषाऽवश्यम्भावेन प्रवृत्त्यसम्भवादाह। कामुकेति। तत्त्वञ्चोत्कटरागवत्त्वम् रागे उत्कटत्वं जातिविशेषो विषयिताविशेषो वा प्रवृत्ते इत्यस्याऽगम्याऽगमने इत्यादिः द्वेषाऽभावदशायामित्यनेन द्वेषसामग्रीवैकल्यं दर्शितम् तच्च विषयतया दोषं प्रति उत्कटे

च्छासामग्रीविरहविशिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशसामग्र्या स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतया बोध्यम्। व्यभिचाराच्चेति। न हेतुरिति पूर्वेणाऽन्वितम्। अत एव श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र न विध्यर्थबाधः बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वस्यैवाऽभावादिति भावः। उपसंहरति। तस्मादिति। इष्टसाधनत्व मेवेत्येवकारेण कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वयोर्व्यवच्छेदः। आद्यस्य लौकिकप्रमाणेनैवाऽवगमादन्यस्य प्रवर्त्तकज्ञानाऽविषयत्वादिति भावः। प्रवर्त्तनेति। लिङाद्यर्थ इत्यर्थः। इष्टाऽभ्युपायत्वादित्यादि। इष्टसाधनत्वादन्यः कृतिसाध्यत्वादिः क्रियासु यागादिरूपासु पुंसां प्रवर्त्तको न ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनकतायां विषयतयाऽवच्छेदको नेत्यर्थः। यजेतेत्यादिवाक्यान्तर्गतलिङादिशक्या नेति यावत्। चो हेतौ यतः प्रवृत्तिहेतुम् तद्धेतुताऽवच्छेदकमेव प्रवर्त्तनापदेन व्यपदिशन्तीत्यर्थः। परे तु बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषाऽभावेनाऽन्यथासिद्धतयाऽप्रवर्त्तकत्वेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतायाः सर्वसिद्धत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वमावश्यकम्। न च तद्धेतुतायामेव मानाऽभावः। कृत्यसाध्ये प्रवृत्तिस्तु कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्र तदभावादेव नेति वाच्यम्। कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कृतिसाध्यत्वाऽभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनाऽऽदीनां प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्यतया तावदभावानां प्रवृत्तिं प्रति हेतुताकल्पनाऽपेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवस्य स्फुटतरत्वात्। कृतिसाध्यताज्ञानाऽभावस्य सर्वदा सत्त्वे न प्रवृत्त्यापतेश्च। अपि च कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानत्वाऽवच्छिन्नाऽभावमानसम् प्रतिपाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति लाघवं तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्याऽवश्यकत्वेन तस्य च स्वरूपसत एवोक्तज्ञानाऽभावमानसे कृ‌प्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः। भवन्मते तादृशमानसे

तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव । एवमप्रामाण्यविशिष्टपाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति । मानसे पाकगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेनाऽपि लाघवम् । तादृशविशिष्टविषयिताशालिमानससामग्रीकालेऽप्रामाण्यज्ञानाऽऽस्कन्दितोक्तज्ञानस्याऽवश्यकत्वेनाऽप्रामाण्यज्ञानाऽनास्कन्दितपाकाऽऽदिविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्री तादृशमानससामग्र्योर्मेलनस्यैवाऽभावात् । भवन्मते कृतिसाध्यत्वाऽभावप्रकारकपाकाऽऽदिविशेष्यकज्ञानाऽभावघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलने बाधकाऽभावेन तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्याऽवश्यकल्पनीयत्वेन गौरवस्याऽतिस्फुटत्वादनयैव दिशाऽनिष्टसाधनत्वज्ञानाऽभावाऽऽदीनामपि हेतुता निरसनीयेत्याहुः । गुरवस्तु नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । क्षणिकतयाऽवगते यागे तस्य बोधयितुमशक्यत्वादेवं परम्परासाधनत्वमपि तथा द्वाराऽनुपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकाऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वयोग्यतायास्तत्राऽभावात् । साधनतासामान्यबोधस्यैकविशेषबाधे तदितरप्रकारकत्वनियमादसम्भवदुक्तिकः । किं च यागो न कर्त्तव्यतया प्रतीयते काम्यादन्यत्काम्याऽव्यवहितपूर्ववर्त्ति साधनमेव कामी कर्तव्यतया वैतीत्यस्याऽन्यचक्षुष्मत्वात् । तस्माद्द्वारीभूतं काम्याऽव्यवहितपूर्ववर्ति साधनमपूर्वमेव कार्यत्वेन शक्यम् । कार्यत्वं च कृत्युद्देश्यत्वं । तत्र विशेषणीभूतकृतेराश्रयविषययोराकाङ्क्षायां विषयतया यागं आश्रयतया स्वर्गकामः सम्बध्यते सुखदुःखाऽभावादेर्लौकिकप्रमाणेनेवाऽपूर्वस्याऽपि वेदेन कृत्युद्देश्यत्वबोधनादपौरुषेये तस्मिन्नप्रामाण्यशङ्काऽनवकाशात्तस्य तत्त्वम् । तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामवत्कृत्युद्देश्यो यागविषयको नियोग इति बोधः । अत्राऽपूर्वस्य यागविषयककृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयकत्वम् यागस्य तादृशकृतिविषयत्वे पुरुषस्याऽऽश्रयत्वे चाऽन्वयिताऽवच्छेदकमपूर्वकारणत्वं सैव योग्यता यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतर-

घटत्वं योग्यताऽवच्छेदकोपस्थितिर्घटेनेत्यादावर्थाऽध्याहारात् प्रकृते चौ-पादानिकप्रमाणवशात्तच्छक्त्यैव। तच्छक्त्यैवाऽशक्योपस्थित्यभ्युपगमे लक्षणोच्छेदइति न सांप्रतं स्वशक्त्याऽन्वयबोधकस्यैव स्वोकपादकसकलपदाऽर्थबोधकत्वोपगमान्न च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाऽऽदिपदानां स्वशक्त्याऽन्वयबोधकत्वं येन तदुपपादकसकलपदार्थबोधनायौपादानिकप्रमाणाऽवकाशः स्यात्। अजहत्स्वार्थलक्षणा तु नाऽस्मन्मतसिद्धा। तथा च स्वीयत्वेन कार्य्यबोधो नियोज्यः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलकामश्च तथेति काम्ये स्वर्गकामो नियोज्यः। एवं च वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। इच्छाविषयसाधनतात्वेन तत्र शक्तौ प्रवर्त्तकाऽज्ञाना-निर्वाहः। स्वर्गजनकतात्वेन शक्तौ नानार्थताऽऽपत्तेरिति तन्मतस्य विकल्पग्रस्तत्वाच्च। अपि च नित्यनैमित्तिकस्थले शुचित्वकालजीविनो राहुपरागवतश्च मम सन्ध्यास्नानविषयको नियोग इति बोधान्न फलाऽपेक्षा भवन्मते तु चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नायादहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ फलाऽश्रवणाद्विध्यर्थबाधः प्रसज्येत। मम तु वैदिके कर्मणि वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्यैव पुरुषः प्रवर्त्तते तस्यैव वेदेन पुरुषाऽर्थत्वबोधनात्काम्ये फलाऽवाप्तिरानुषङ्गिक्येव। अत एव नित्येऽपि तदुद्देशेन प्रवृत्तिरुपपद्यते इत्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते लोके प्रवर्त्तकत्वेन सर्वसम्मतम् यदिष्टसाधनत्वज्ञानं तद्विषयेष्टसाधनत्वे विधिशक्तिकल्पनयैव विधेः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नियोगस्य विधिवाच्यत्वे मानाऽभावात्। वेदबोधितस्वर्गसाधनत्वाऽनुपपत्त्याऽन्हितंकल्पनम्। न च तस्य पूर्वमुपस्थितिरस्ति येन तत्र शक्तिग्रहः। एकविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरप्रकारकत्वनियमेऽपि साक्षात्साधनताऽतिरिक्तसाधनतात्वेन बोधे बाधकाऽभावात्। तादृशसाधनत्वे योग्यताऽवच्छेदकं च परम्पराघटकमपूर्वम्। तथा च स्वर्गसाधनत्वशक्त्यैव निर्वाहे औपादानिकप्रमाणवशादपूर्वोपस्थितावपि न तद्वाच्यम्। अपूर्वाऽनुपस्थितौ परम्परासाधनत्वमपि कथं वेदो बोधयेदिति त्वनुपस्थितेऽपूर्वे

कथं शक्तिग्रह इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् । एवं काम्याऽव्यवहितपूर्वसाधनं कामी कर्त्तव्यतया वेत्तीत्यपि न काम्यसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वान्न तु तत्राऽव्यवहितत्वनिवेशोऽपि गौरवान्मानाऽभावाच्च दृश्यते च तत्तदर्थिनस्तत्प्रयोजके जलाऽऽहरणादौ प्रवृत्तिः इष्टसाधनत्वे यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् । अपूर्वस्याऽशक्यत्वेऽपि यथा नित्यनैमित्तिके प्रवृत्तिस्तथोपपादितम् । प्रत्युत तत्र तवैव सा दुरुपपादा निष्फलत्वात् । दुःखैकफलत्वाच्च । प्रवृत्तिमात्रइष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वाऽवधारणात् प्रवृत्तिविषयसाधारत्वे सतीष्टस्वरूपसाधारत्वमपि नाऽपूर्वस्य येन तदुद्देशेनाऽपि प्रवृत्तिः सम्भाव्येत निष्फलतयाऽवगते प्रवृत्तिस्तु श्रुतिसहस्रेणाऽप्युत्पादयितुमशक्येति वेदबोधितत्वान्नित्ये प्रवृत्तिरिति छात्रप्रतारणामात्रम् । अत एव यज्ञो दानं तपः कर्मेत्यादिनाऽनिर्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरीहारः स्वर्गादिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलं भवतीत्यर्थकेनाऽष्टादशाऽध्याये भगवद्गीतासु पावनत्वमुक्तम् । किं च पचेतेत्यादिलौकिकविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेन प्रवर्त्तकत्ववद्वैदिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । ज्ञाननिर्वाहे तस्याऽनुपस्थिताऽपूर्वे शक्तिकल्पनं निष्प्रमाणकमेवेति । परंतु लिङादिघटकोऽयं मां प्रेरयतीति नियमेन प्रतीतेरभिधानात्मकः प्रेरणाऽपरपर्यायो व्यापारो लिङादिवाच्यः सा च लिङ्सङ्ख्याऽनन्वयित्वाद्व्यापारपदेन प्रवर्त्तकनिष्ठत्वात्प्रवर्त्तनापदेन च व्यवह्रियते प्रेरणात्वेन तस्याः सविषयत्वमपि शक्यताऽवच्छेदकं च प्रेर्ष्यादिधात्वर्थताऽवच्छेदकतया सिद्धं प्रेरणात्वमखण्डोपाधिः स च व्यापारः सम्भवाल्लोके प्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव तत् प्रवर्त्तकत्वं च लिङाद्युच्चारयितृत्वम् । वेदे तु प्रयोक्तुरसम्भवाल्लिङाद्यन्तशब्दस्वरूप एव तत्त्वे सति स्वतन्त्रत्वं राजादिप्रेरितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वेनाऽव्यवह्रियमाणत्वात्स्वतन्त्रेति अभिहितयाऽऽप्तोक्तया च तया स्वविषये इष्टसाधनत्वाऽनुमानं ततश्च प्रयोज्यप्रवृत्तिः शत्रूक्ताद्विषं भुंक्ष्वेत्यतो विषभोजने इष्टसाधनत्वानवगते राप्तोक्त-

येति आप्तोक्त्याऽपि विषं भुङ्क्ष्व माचाऽस्य गृहे भुङ्क्था इत्यादिकयाऽपि तस्मिन्निष्टसाधनत्वाऽननुमानादव्याप्तेति तत्र विषभोजनविषयकाऽभिप्रायस्य तदीयद्वेषविशिष्टत्वान्नव्यभिचारः। भवतु वा लिङाऽऽदिसमभिव्याहारे व्यापारान्तरस्याऽननुभवात्सर्वत्र लिङाद्यन्तशब्दस्वरूपैव सा। अत एव हेतुमतिचेति सूत्रे भाष्ये लिङादिशब्दाऽप्रयोगरूपप्रयोजककर्तृव्यापारस्य सत्त्वादित्याशयेन पृच्छतु मां भवानित्यत्र णिच् कस्मान्नभवतीति प्रश्ने अकर्तृत्वादित्युत्तरं सक्रियप्रेरणायां णिच् निष्क्रियप्रेरणायां लोडादितत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन व्यापाराऽऽविष्टः कर्त्तोच्यत इति तद्भावः। अथाऽपि कथञ्चित्कर्त्तात्वादेवमपि न दोषो लोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिजूभविष्यतीत्युक्तम्। तत आहत्यैव प्रेरणाया विध्यर्थत्वं लभ्यते विधिनिमन्त्रेतिसूत्रभाष्येऽपि विधिः प्रेरणमित्युक्तेश्च। तस्मान्नेष्टसाधनत्वाऽऽदिविध्यर्थः। किं चेदं ते इष्टसाधनत्वस्मात्त्वंकुर्विति स्वारसिकव्यवहारादपि न तस्य विध्यर्थत्वं पौनरुक्त्याऽऽपत्तेः। पौनरुक्त्यस्य सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनतात्पर्यकत्वेऽपि तस्मादित्यस्याऽनन्वयाऽऽपत्तेश्चेत्याहुः। तच्च प्रायशो भट्टमताऽनुवाद एव। यतो भट्टमते लिङर्थोऽभिधाख्यो व्यापारः स च लोके प्रयोक्तृपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेष एवेत्यादिप्राग्वत्। वेदे त्वन्यस्याऽसम्भवाल्लिङाद्यन्तशब्दनिष्ठ एव सः समवेतश्चात एव साशाब्दी भावनेति व्यवह्रियते भावनायाः शब्दाऽर्थभेदेन द्वैविध्यादाख्यातवाच्याऽर्थातिव्यवह्रियते भावनात्वेन लिङर्थशाब्दभावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतारूपांशत्रयविशिष्टत्वादभिधाभावनायाः सविषयत्वेनाऽवगतायाः किं भावयेदिति भाव्याऽऽकाङ्क्षायां समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याऽंशत्रयविशिष्टा स्वविषयप्रवृत्तिरूपाऽऽख्यातवाच्याऽर्थीभावना विषयत्वेनोपतिष्ठते इयमेव साध्याऽऽकाङ्क्षेति व्यवह्रियते साध्यताख्यविषयतयैव तस्याः सविषयत्वात् एवं च तस्याः साध्यत्वेऽवगते केनेति करणाऽऽकाङ्क्षायां लिङादिपदज्ञानं करणत्वेनाऽन्वेति करणत्वं च भाव-

नाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्त्यच्छिदा निर्व-र्त्तकत्वेनैव करणत्वात् इयमेव भावना करणाऽऽकाङ्क्षेत्युच्यते कष्टं कर्मेति न्यायादुपाये द्वेषिणाऽऽलस्यादिना वाऽप्रवर्त्तमानपुरुषं प्रति प्रशस्तफलव-त्ताबोधनेन द्वेषाद्यपसारणेनावादवाक्यजन्या प्राशस्त्यरूपा स्तुतिः सह-कारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते । एवमार्थीभावनाया अप्यंश-त्रयवैशिष्ट्येन तदवगतौ किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसन्नि-धानात्स्वर्गो भाव्यतयाऽन्वेति स्वर्गं भावयेदिति यद्यपि स व्यापारस्त्याग-विषयोऽपि तथाऽपि तस्याऽसुखरूपतयाऽपुरुषार्थत्वेन करणत्वेनैवोपस्थि-तत्वा च न भाव्यत्वम् । अत एव तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदात् तृतीया केनेत्याकाङ्क्षायां त्यागः करणत्वेनाऽन्वेति करणत्वं तूक्तमेव स-हकार्याकाङ्क्षारूपे कथं भावाऽऽकाङ्क्षायां च समिधो यजतीत्यादिवाक्याऽ-वगतसमिन्नामकयागादिक्रियाजातमितिकर्तव्यतयाऽन्वेतीत्यधिकमन्य-तोऽवधार्य्यम् । तदुक्तम् । अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्था-त्मभावनात्वन्या सा चाऽऽख्यातस्यगोचरः ॥ १ ॥ लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः ॥ सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाऽङ्गतया प्रयुज्यत इति ॥ २ ॥ उक्तोऽर्थः तत्र पूर्वोक्तमते भट्ट-मतादियान्विशेषो यद्भट्टमतेऽभिधाख्यो वैदिकलिङर्थो व्यापारः शब्दसम-वेतस्तदतिरिक्तस्य तस्मिंस्तु लिङाद्यन्तशब्दात्मक एव लोकवेदसाधारणस्य सविषयकत्वं तु मतद्वयेऽप्यविशिष्टमिति । अत्र वदन्ति । अभिधा लिङा-दिनिरूपिता शक्तिरेव न तु तदतिरिक्तः कश्चन शब्दसमवेतो व्यापारः मानाऽभावात् विधेः प्रवर्त्तकत्वस्य पूर्वमुपपादनात्तदनुपपत्तेरप्यभावात्। अन्यथा शब्दाऽतिरिक्तः शब्दसमवेत एको व्यापारः कल्पनीयस्तस्य च स्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तौ वा कारणत्वेनाऽक्लृप्तस्य तत्त्वेन कारणत्वम् प्रवर्त्तना-त्वेन परनिष्ठव्यापारबोधकत्वेन क्लृप्तस्य शब्दस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्व-सविषयकत्वं च कल्पनीयमिति गौरवस्य स्फुटत्वाच्च प्रेरणाया विध्यर्थत्वे

ऽपि सामान्यस्य विशेषे पर्यवसानात् कोऽसौ व्यापार इति विशेषगवेषणायां समीहितसाधनत्वमेव स इत्येव वक्तुमुचितं लिङस्तदर्थकत्वं विना प्रवर्त्तकत्वस्यैवाऽसम्भवात् प्रेरणाविषयः पाक इति बोधस्येष्टसाधनत्वाद्यविषयकस्य प्रवर्त्तकत्वम्। लोकविरुद्धमेव मखकरणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात् तस्माल्लिङादिजन्यबोधविषयाऽभिधाया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्त्तकत्वम् निर्युक्तिकमेव शब्दरूपप्रेरणावादिनाऽपि तद्विषय इष्टसाधनत्वाऽनुमितिद्वारैवोक्तयुक्त्या प्रवर्त्तकत्वं वाच्यम् तच्च वैदिकविधिस्थले न सम्भवति तस्यैव महाभूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुत्युपष्टम्भेन निश्वसितवद्वेदे तैर्जन्यत्वाऽङ्गीकारेण यथार्थज्ञानवद्वरितत्वरूपाप्तोक्तत्वरूपं विशेषणवैकल्येनोक्ताऽनुमानाऽप्रवृत्तेः। एवं सविषयत्वमप्यात्मविशेषगुणाऽतिरेकिण्यास्तस्या सर्वतन्त्रविरुद्धम्। न च प्रेरणैव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिहेतुः स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारात् सर्वं इमं स्वभूतर्यं प्रवर्त्तन्त इति समीहितसाधनताज्ञानप्रवर्त्तकताप्रतिपादकङ्क्षिसुमतिचेतिसूत्रभाष्यविरोधाच्च कः प्रयोज्यस्य प्रेरणयाऽर्थो यदभिप्रायेषु सज्जत इति तत्सूत्रस्थभाष्येण णिजर्थप्रेरणाया अपि स्वातन्त्र्येणाऽप्रवर्त्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधेः प्रेरणाऽर्थकत्वाऽसम्भवेन प्रवर्त्तकत्वाऽनुपपत्त्येष्टसाधनत्वाऽर्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयमेवं चलौकिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ न तदर्थोऽपि साऽभिप्राय एव तत्र विध्यर्थ इति कल्पस्तु वक्ष्यमाणाऽऽचार्यमतनिरासेनैव निरस्तः। विधिः प्रेरणमिति भाष्यं तु प्रेर्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकज्ञानविषयेष्टसाधनत्वपरम् ज्ञानस्य तद्विषयकत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात्। यदपि तदुपष्टम्भकतया पृच्छतु मां भवानित्यादिभोष्योपन्यसनं तदपि नाऽस्माकं प्रतिकूलं यतस्तेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्त्तनापदव्यपदेश्याया लोडाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया णिजर्थत्वं प्रतिपाद्यते न तु विध्यर्थत्वमपि अर्थभेदस्य

दर्शितत्वात् अकर्त्तृत्वादित्यनेनाऽपि गमयत्यादेर्गच्छन्तम् प्रेरयतीतिवत्पृच्छतु इतरस्य पृच्छन्तम्प्रेरयतीति विग्रहस्याऽदर्शनेन कर्त्रसम्बद्धधात्वर्थविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानाऽनुकूलाया स्तस्या णिजर्थत्वाऽभावप्रतिपादनात्तद्विरोधाऽभावात् अथाऽपीतय्युक्तिस्त्वेकदेशिनः विध्यर्थप्रतययप्रकृत्यर्थस्य स्वाभाव्येन भविष्यत्तयैव प्रतीतेः तदानीं प्रयोज्यस्य निर्व्यापारत्वेन कर्त्तृत्वाऽसम्भवादेव लोटा प्रेषणस्य धात्वर्थविशेषणतयैव भानात् तद्विशेषतया प्रेरणविवक्षायां णिचो दुर्वारत्वं तु लोडन्ताद्धात्वर्थविशेष्यतया प्रेरणायाः प्रतीतेः पूर्वपक्षस्यैव निर्दलताऽऽपत्तेश्च इदं तेइष्टसाधनमितय्युक्तिस्तु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनपरैव इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्त्तनात्वेन विधिवाच्यत्वमितिपक्षे पौनरुक्त्यसम्भवात् नैयायिकमते कृतय्याऽऽत्मकव्यापारस्य पच्याद्यर्थत्वाऽभावेन तन्मते इष्टसाधनतात्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे पौनरुक्त्यापादनाऽनवकाशाच्चेति। वस्तुतस्तु भाष्ये बहुषु स्थलेषु प्रेरणाया विध्यर्थकत्वकथनात्तत्प्रामाण्याल्लिङाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपाया एव तस्या विध्यर्थत्वमुचितम् श्रुतेस्तु तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसामानियज्ञिरेइत्यादिश्रुतिबलात्पौरुषेयत्वमभ्युपेत्यैकरूपेणैव लोकवेदयोः तद्विषये इष्टसाधनत्वाऽनुमानेन विधेः प्रवर्त्तकत्वम् निर्वाह्यमिति सर्वं चतुरस्रमिति।

आचार्यास्तु। आत्माऽभिप्रायो विध्यर्थः पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोर्लिङ इच्छाविशेषाऽऽत्मकाऽज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञाप्रश्नप्रार्थनार्थकतया प्रथमपुरुषेऽपीच्छायामिकशक्तेरुचितत्वात् तत्र भयजनिकेच्छाऽऽज्ञा अधेय्रषणीये प्रयोक्तुरनुग्रहद्योतिका साऽधेय्रषणा। निषेधाऽभावव्यञ्जिकेच्छाऽनुज्ञा। उत्तरप्रयोजिका तु प्रश्नः। प्राप्तीच्छा प्रार्थनेति विवेकः। तथा च स्वर्गकामो यजेतेतय्र याग: स्वर्गकामनिष्ठतयाऽऽप्तेच्छाविषय इति बोधः। यद्वा कर्त्तव्यत्वेनेच्छैव विधय्र्थः तया चेष्टसाधनत्वाऽनुमानं तद्यथा स्वर्गकामस्य मम याग इष्टसाधनं कर्त्तव्यत्वेनाऽप्तोक्तलिङ्बोधेच्छाविषयत्वात् मत्पित्रेष्यमाणमद्भोजनवत् विषभोजनादेरपि कस्य-

आदिना हेतुहेतुमतोर्लिङ् आशिषि लिङ् लोटौ इतिसूत्रोक्ता हेतुहेतुमद्भावादयो गृह्यन्ते। यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदिति यथा।

लुङर्थमाह। भूतमात्र इति। भूतसामान्ये इत्यर्थः। भूतइत्यधिकृत्य लुङिति सूत्रात्। अत्र विद्यमानध्वं

चित्कृतिसाध्यतया कर्त्तव्यत्वेनेश्वररूपाऽऽप्तेच्छाविषयत्वेन तच्चेष्टसाधनत्वरूपसाध्याऽभावाद्व्यभिचारवारणाय लिङ्पदबोध्येति आप्तस्तु वैदिकस्थले ईश्वर एव तस्मिन्विधिरेव तावत्कुमार्या गर्भ इव पुंयोगे मानमित्याहुः। तदपि न कृतयसाध्यनिष्फलाऽनिष्टे प्रवृत्तिरवारणायेष्टसाधनताऽऽदिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन तद्विषयेष्टसाधनत्वाऽऽदीनां विध्यर्थत्वोपगमेनैव प्रवृत्तिनिर्वाहे आप्ताऽभिप्रायस्य विध्यर्थत्वे मानाऽभावात् नहीष्टसाधनत्वज्ञानमन्तरेणाऽऽप्तेच्छाविषयत्वज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः कस्याऽपि दृश्यते स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारेण नाऽभिप्रायज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाऽसम्भवाच्चेत्यलम् प्रकृत मनुसरामः। प्रपञ्चितञ्चैतदिति। बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकतानिराकरणमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाऽवधारणं चेत्यर्थः। प्रपञ्चस्तूक्तप्रायः॥ * ॥ आदिनेति॥ प्रेरणादौ चेत्यत्रोपात्ताऽऽदिशब्देनेत्यर्थः। यो ब्राह्मणायाऽगुरेदिति। यत्कर्त्तृको ब्राह्मणोद्देश्यकोवधोद्यमस्तत्कर्मिका तादृशवधोद्यमजन्या शतसम्वत्सरयातनेति बोधः। हेतुहेतुमतोर्लिङित्यनेन प्रकृत्यर्थयोर्भावे लिङो विधानात्। प्रवर्त्तकत्वेन निवर्त्तकत्वेन वा वेदस्य प्रामाण्यात्तेन वधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहे तस्मान्नावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यत इति भावः। मात्रपदं कार्त्स्न्यार्थकमित्यभिप्रायवानाह। भूतसामान्यइति। तेन विशेषविवक्षायां लङादीनामवकाशं सूचयति। भूतेलुङिति। भूत इत्यधिकृत्य लुङ्इतिसू-

सप्रतियोगित्वं भूतत्वम्। तच्च क्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः। विद्यमानध्वंसप्रतियोगि घटाभिन्नाश्रयक उत्पत्त्याद्यनुकूलो व्यापारइति बोधः॥ अयमत्र संग्रहः। कालो द्विविधः। अद्यतनोऽनद्यतनश्च। आद्यस्त्रिविधः भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात्। अन्त्यो द्विविधः भूतो भविष्यश्च। तत्र वर्त्तमानत्वे लट्। भूतत्वमात्रे लुङ्। भविष्यत्तामात्रे लृट्। हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थ विवक्षायामनयोर्लृङ्। अनद्यतने भूतत्वेन विवक्षिते लङ्। तत्रैव परोक्षत्वविवक्षायां लिट्। तादृशे भविष्यति लुट् इति द्रष्टव्यः।

चादित्यर्थः। ननु वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वम् भूतत्वम्। अत एव नाशस्य विद्यमानतादशायामपि विनष्टो घट इति प्रयोगस्तदुत्पत्तेर्वर्त्तमाननाशप्रतियोगित्वात्। तथा च यत्रोत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्रोत्पत्तेर्द्वैधाभानप्रसङ्गोऽत आह। अत्रेति। भूत इति सूत्रे इत्यर्थः। वर्त्तमानइत्यादि। नचोक्तदोषः अस्मन्मते नश्यत्यादेर्नाशाऽनुकूलव्यापारोऽर्थकतया कालाऽन्वयस्याऽपि व्यापार एव समर्थितत्वेन च तदप्रसक्तेरुत्पत्त्यघटितत्वेन द्वैधाभानाऽसम्भवाच्च। क्रियायामिति। फलानुकूलायां तस्यामित्यर्थः। विद्यमानेपीत्यपिना समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याख्यातार्थकारके कालान्वयोपगमे उक्तप्रयोगानुपपत्तिः सूच्यते। नैयायिकास्तु उत्पत्तिघटितत्वेन लाघवादुक्तार्थ एव भूतपदस्य शक्तिः परन्तु नश्यत्यादौ ना

लृङर्थमाह । सत्यामिति । क्रियाया अतिपत्तिर-निष्पत्तिः तस्यां गम्यमानायाम् । भूते भाविनि हेतु हेतुमद्भावे सति लृङित्यर्थः। लिङ्निमित्ते लृङ् क्रि-यातिपत्ताविति सूत्रात् लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि । यथा सुवृष्टिश्चेदभविष्यत सुभिक्षमभविष्यत्। वह्निश्चेत्प्राज्वलिष्यत् ओदनमपक्ष्यदित्यादौ। अत्र वह्न्यभिन्नाश्रयकप्रज्वलनानुकूलव्यापाराभाव-प्रयोज्यओदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापारा-भावइति शाब्दबोध एवं रीत्या द्रष्टव्यम् । अयञ्च

गातिरिक्तस्य व्यापारान्तरस्याननुभाक्तत्वोत्पत्तिघटिते प्रत्ययस्य लक्षणा वश्यकीत्याहुः। भूतेभाविनीति । कार्यकारणभावाऽऽपन्नप्रकृत्यर्थयोर्भूत-त्वे भविष्यत्वे वा गम्यमान इत्यर्थः । हेतुहेतुमद्भावादीति । आदिना श्र-द्धाऽऽदिपरिग्रहः । तत्र भविष्यदर्थे उदाहरणमाह । सुवृष्टिश्चेदिति । अत्रैकस्यैव धात्वर्थस्य कार्यरूपोपाधिभेदेन कार्य्यकारणभावाऽवगतिरुत्तर च तु स्वरूपतोभिन्नयोस्तयोरिति विशेषः । व्यापाराभावेति । धात्वर्थयो-र्भविष्यत्त्वप्रदर्शनार्थं परमभावविशेष्यकबोधोत्कीर्तनं वह्न्यभिन्नाऽऽश्रयक भाविप्रज्वलनजन्यौदनाऽऽश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधस्तु चित । प्रयोज्येति । व्यापाराऽभावाऽन्वयिप्रयोज्यत्वोत्कीर्त्तनं च वह्निप्र-ज्वलनौदनपाकयोः कार्य्यकारणभावप्रदर्शनाय यदभावो यदभावप्रयोज्य स्स तज्जन्य इति नियमात्। तथा च प्रकृत ओदनपाकाऽभावे वह्निप्रज्वल नाऽभावप्रयोज्यत्वेऽवगतं तत्प्रतियोगिनोस्तयोः कार्य्यकारणभावः सुबोधो भवतीति भावः । एवं भूते परस्परेण स्पृहणीयशोभं नचेदिदं द्वन्द्वमयोज-यिष्यत्। अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यदि

अर्थनिर्देश उपलक्षणम् । अर्थान्तरेऽपि बहुशोविविधानदर्शनात् । प्रसिद्धत्वादेष्वेवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या चोक्तम् एतेषां क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रमएव । अतएव पञ्चमोलकार इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवह्रियत इति दिक् ॥ २३ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थं निरूपणम् ॥ २ ॥

देवदत्तो नाऽभविष्यदित्यादि बोध्यमित्याहुः । एवंरीत्येति । अयश्चेति । वर्त्तमानेलडित्यादिनोपात्त इत्यर्थः । अर्थान्तरेपि । अर्हप्रशंसाप्राप्तकालाद्यर्थेऽपीत्यर्थः । एषु वर्त्तमानत्वादिषु शक्तिः सङ्केतरूपा पदार्थान्तररूपा वा । अन्यच । अर्हाद्यर्थे । मतान्तररीत्याचेति । बोधकत्वमेव शक्तिरिति वदतामस्माकं तु केषांचित्प्रयोगोपाधित्वमितरेषां शक्यत्वमेवेति । भावः । अनुबन्धक्रमइति । अकाराद्यनुबन्धक्रम इत्यर्थः। ननु यत्र प्रत्ययस्य तिबादेरदर्शनम् तत्र द्योतकत्वं वाचकत्वं वेति पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्तिः वाचकस्य द्योतकस्य वाऽसत्त्वेन वर्त्तमानत्वाऽऽदिबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वादत आह । दिगिति । तदर्थस्तु पदं वाचकमिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया वाचकत्वं तत्राऽऽरोप्य पदशक्तिरेव व्युत्पाद्यते यत्र प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वाऽश्रूयमाणत्वं तत्र श्रूयमाणस्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते । तदाहुः । शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाऽभिधायीति । अत एव व्यतिसे इत्यत्रियानित्यादौ प्रत्ययमात्रात्प्रकृत्यर्थविषयको बोध इत्यादिः ॥ २३ ॥

॥ इतिभूषणसारदर्पणेलडाद्यर्थनिर्णयः ॥ २ ॥

॥ अथ सुबर्थनिर्णयः ॥

सुबर्थमाह ।

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ।
यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्म्मेति भाष्यतः ॥२४॥

द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोऽर्थः । तथाहि कर्म्मणि द्वितीया तच्च कर्त्तुरीप्सिततमम् क्रियाजन्यफ-

अवसरसङ्गत्या सुबन्तार्थे निरूपणीये प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वात्क्रियाऽऽकाङ्क्षितत्वाच्चाऽऽदौ विभक्त्यर्थनिरूपणमित्यभिप्रायवानाह। सुबर्थमिति ॥२४॥ आश्रयोऽर्थइति । किञ्चिद्धर्माऽनवच्छिन्नाऽऽश्रयतावानित्यर्थः। तेन चतुर्थीपञ्चम्योरर्थयोरुद्देश्याऽवध्योराश्रयाऽऽत्मकत्वेऽपि न क्षतिः । तत्र द्वितीयाया आश्रयार्थकत्वे मानमाह । तथाहीत्यादिना । ननु यथाश्रुते कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेन कर्त्तृसम्बन्धिप्राप्तीच्छाविशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्रतिपाद्यते न तु क्रियाजन्यफलाऽऽश्रयस्येत्यत आह । क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनेति । अयं भावः । सूत्रे ईप्सिततमशब्द आप्नोतेरिच्छासन्नन्तात्कर्मक्तान्तात्प्रकृत्यर्थाऽतिशयद्योतके तमपि निष्पन्नस्तद्योगाच्च कर्त्तृशब्दात् क्तस्य च वर्त्तमान इति कर्त्तरि षष्ठी । तथा च कर्त्रोपस्थितत्वात्स्वीयव्यापारेण व्याप्तुमिष्यमाणतमं व्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारककर्त्तृनिष्ठोत्कटेच्छाविषयः कर्मेति पर्य्यवसानात्क्रियाजन्यफलाऽऽश्रयस्य कर्मतालाभ इति। न चेच्छाकर्मीभूताऽर्थधातोरेव धातोःकर्मणइति सूत्रे णेच्छायां सनो विधानाद्व्याप्तीच्छार्थकसन्नन्तधातुना व्याप्तिरूपकर्मोपसङ्ग्रहाज्जीवत्यादिवदकर्मकतया ततः कथं कर्मक्तोपपत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थोपसङ्ग्रहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्मणा तद्धात्वर्थीयकर्मान्तराऽनाकाङ्क्षत्वविशे

लाश्रय इत्यर्थः क्रियाजन्यफलवत्त्वेन कर्म्मण एव कर्त्तुरीप्सिततमत्वात् । तथा युक्तञ्चानीप्सित मित्यादिसङ्ग्रहाच्चैवमेव युक्तम् ईप्सितानीप्सितत्वयोः

षेण सन्प्रकृतिधात्वर्थकर्मणः कर्मान्तरसाऽऽकाङ्क्षत्वेनोक्ताऽकर्मकत्वस्य सन्नन्तेऽसम्भवात् एवं सन्नन्तस्य वृत्तितया तद्घटककर्माऽऽदाय कर्म संज्ञकाऽन्वय्यर्थकत्वरूपसकर्मकत्वाऽभावेऽपि तद्बहिर्भूतकर्माऽन्वयित्वमादायैव सकर्मकत्वं बोध्यमेवं फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन तद्धात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपं तदपीति नेप्सत्यादितः कर्मप्रत्ययाऽनुपपत्तिः । जिघ्रतेरपि स्वार्थाऽन्तरभूतकर्मणस्तदीयपुष्पाऽऽदिकर्माऽन्तरसाऽऽकाङ्क्षत्वमस्त्येव । गन्धनिरूपितलौकिकविषयितायां पुष्पादेराधेयत्वीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारतानिरूपकत्वेनाऽन्वयेनाऽकर्मत्वात् । कृष्णाय राध्यतीत्यस्य कृष्णस्य शुभाऽशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थान्न धात्वर्थान्तर्भूतशुभकर्मणः कर्माऽन्तरसाऽऽकाङ्क्षत्वमिति न तत्राऽप्रसङ्गः । बुभूषत्यादीनां तु भवनादिकर्मणः कर्माऽन्तराऽनाकाङ्क्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं व्यक्तमेव । एवं स्वर्यत इति भाष्यप्रयोगस्थस्वरवद्रूपविकृतिकर्मणः सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्मसाऽऽकाङ्क्षतया करोत्यर्थणिजन्तात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् । केचित्तु सनाद्यन्तस्य धात्वर्थोपसङ्गृहीतत्वेनाऽकर्मकत्वेऽपि तत्प्रकृतेः सकर्मकत्वमादाय तस्मात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः । ननु तथापीष्टाऽघटितस्य भवदुक्तस्य कथं कर्मलक्षणत्वमत आह । तथायुक्तमिति । कर्मव्यवहारस्य द्वेष्योदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात्तत्साधारणस्यैव लक्षणत्वमुचितम् इच्छाघटितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्याऽऽदिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात्तथा च तत्साधारण्यायेदमेवाऽऽश्रयितुं युक्तमिति भावः । एव मेवेति । इत्थमेवेत्यर्थः । ननु द्वितीयाया उक्तकर्माऽर्थकत्वे हरिं भजतीत्यादौ हर्य्यादेरीप्सिततत्वाऽऽदिना भाना

शाब्दबोधे भानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगो न तु वाच्यकोटौ तत्प्रवेशः । तथा च क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः । तत्त्वञ्चाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम् । ओदनं पचतीत्यत्र विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्म्मता । घटं करोतीत्यत्रउत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्ते र्धात्वर्थत्वात् । जानातीत्य-

ऽनुपपत्तिरत आह । ईप्सितानीप्सितभ्वयोरिति । भानाऽभावेनेति । सार्वजनीनतयाऽनुभवादिति भावः । ननु तर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येव सूत्र्यतामत आह । संज्ञायामेवेति । अयमाशयः । क्रियाजन्यफलाऽऽश्रयः कर्मेतिसूत्रप्रणयने यद्यपीप्सितानीप्सितयोरविशेषेण संज्ञा सिद्ध्यति तथ्यम्नैर्माणवकं वारयतीत्यादौ क्रियाजन्यफलभागित्वेनेष्टस्य माणवकस्याऽपि विशेषविहितेन वारणार्थानामित्यनेनाऽपादानसंज्ञा प्रसज्ये त । सूत्रं तु हरिं भजतीत्यादौ चरितार्थं तत्परिहारायेप्सितमत्वस्य संज्ञिकोटौ निवेशेऽप्रासङ्गे षोदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथानोक्तमिति । ननु तथाऽपि पञ्चम्या इव न द्वितीयाया अप्याश्रयमात्राऽर्थकता किं तु विशिष्टस्यै वेत्यत आह । तथाचेति । आश्रय एवेतेत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्यत्वव्यवच्छेदः । नन्वाश्रयत्वस्य तत्तत्स्वरूपाऽऽत्मकस्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वात्कथं तस्य शक्यताऽवच्छे दकत्वमनुगतधर्मस्यैव तत्त्वादत आह । तत्त्वञ्चेति । आश्रयत्वं चेत्यर्थः । अखण्डशक्तिरूपमिति । शक्तिर्धर्मः इतरपदार्थाऽघटितमूर्त्तिकधर्मरूपमिति यावत् । आश्रय इत्यनुगतव्यवहारादाश्रयपदशक्यताऽवच्छे दकत्वाच्च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति भावः । नैयायिकास्तु आश्रयताया नियताऽन्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगमकत्वाऽसम्भवः शक्यताऽवच्छे दकत्वस्याऽपि विभुत्वाऽन्यतरत्वाऽऽदौ व्यभि-

चारेण नाऽखण्डत्वसाधकत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः तस्य प्रकृत्यैव लाभात् प्रकृत्यर्थभिन्नत्वेन तत आश्रयस्याऽननुभवाच्च । किं तु फलान्वयिनी कृतिरिव तदर्थः। कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिष्ठाऽऽधेयत्वाऽन्वये प्रकृतितात्पर्य्ये तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थात् तद्विरोधोऽपि अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परम्परया शक्तिग्राहकत्वाच्च न तद्वैय्यर्थ्यम् । आश्रयत्वं तु न तल्लक्ष्यं तस्य निरूपकतासम्बन्धेनैव फलाऽन्वयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया-निरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतया भावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन विहगो भूमिं गच्छति न महीरुहमित्यादौ धात्वर्थफले संयोगे महीरुहनिष्ठाऽऽश्रयतायाः स्वेन सम्बन्धेनाऽभावस्याऽप्रसिद्धतया तत्राऽबोधत्वाऽसम्भवाच्च च सूत्रस्वरसभङ्गः । शक्तिः कारकमितिपक्षे तद्योगात् आधेयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादित्याहुः । विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मेतेति। कर्मसंज्ञेत्यर्थः । एतेन कर्त्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वं कर्मत्वमुक्तं भवति यद्वक्ष्यत्युक्तप्रायत्वादिति अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादावग्न्यादावतिव्याप्तिनिरासाय व्यापारे कर्त्तृगतत्वमुपात्तम् । वारयतेश्च संयोगाऽनुकूलव्यापाराऽभावाऽनुकूलव्यापारोऽर्थः चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणाय व्यधिकरणेति वैयधिकरण्यं च तदनधिकरणवृत्तित्वम् न तु तदधिकरणाऽवृत्तित्वम् तस्य संयोगेऽसत्त्वेन ग्रामादावव्याप्तेः तादृशवैयधिकरण्यविशिष्टाऽधिकरणतायाश्चैत्रादावसत्त्वान्नाऽतिप्रसङ्गसम्भावनाऽपि माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाऽऽश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थत्वं फलविशेषणम् प्रकृतत्वं च तत्र तत्र विशिष्योपादेयम् पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यादौ तु कर्मत्वाऽविवक्षणान्न द्वितीया कृतभोजनस्य पयोलोभेन प्रवृत्तावीप्सिततमत्वस्याऽपि पयसि सम्भवादिति । ननु परैः कृञो यत्नमात्राऽर्थकत्वाऽभ्युपगमात्कथमुत्पत्तेः प्रकृतधात्वर्थत्वमत आह । उत्पत्तेरिति । तथा च कृञ उत्पत्तिरूपफलाऽर्थकत्वस्य प्रागुपपादनान्नार्थाऽसङ्गतिरिति

न्नावरणभङ्गरूपधात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वात्। अतीतानागतादिपरोक्षस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्याऽऽवश्यकत्वात्। अन्यथा यथा पूर्व्वं न जानामीत्यापत्तेः। अतीतादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयताया नैयायिकानामिव सत्कार्य्यवादसिद्धान्ताद्वोपपद्यते

भावः। धात्वर्थत्वादित्युक्त्या कृञः केवलयत्नार्थकत्वे घटादीनां कर्मत्वाऽनुपपत्तिरपि दोषत्वेन ध्वन्यते॥ आवरणभङ्गेति। प्राचीनमताऽनुसारेणेदं निकृष्टमते तु ज्ञानरूपफलस्यविषयतया घटादौ सत्त्वात्कर्मतेति बोध्यम्। न चाऽकर्मकताऽऽपत्तिः फलताऽवच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्याऽभावात्। नैयायिकमते त्वेतादृशस्थले यथा घटादीनां कर्मत्वम् तथोपपादितम् धात्वर्थनिरूपणाऽवसरे। ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्याऽऽवरणभङ्गस्य सम्भवेऽपि भाविविनष्टघटे निराश्रयस्य तस्याऽसम्भवे न तस्य कर्मत्वाऽनुपपत्तिरत आह। अतीताऽनागतेति। तत्राऽऽश्रयताऽङ्गीकारे युक्तिमाह। अन्यथेति। तत्राऽऽवरणभङ्गाऽस्वीकारे इत्यर्थः। यथापूर्वमिति। जानातिक्रियाविशेषणम् पदार्थाऽनतिवृत्तावव्ययीभावः पूर्वमनतिक्रम्येति पूर्वज्ञानाऽनतिक्रमीयस्मिंस्तदिति यावत्। घटस्य विद्यमानत्वदशायां तात्कालिकज्ञानस्य तद्घटे आवरणभङ्गजनकतयाऽतीतदशायामाधुनिकज्ञानस्य तदजनकत्वेन पूर्वाऽतिक्रमस्य तत्त्वात्पूर्वाऽनतिक्रान्तज्ञानाऽभावस्य विषयस्याऽबाधात्तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्याऽऽपत्तेरित्यर्थः। अतीतघटे धुनिकज्ञानेनावरणभङ्गोत्पादाभ्युपगमे तु तेन पूर्वज्ञानाऽनतिक्रमात्तदभावस्य बाधाद्भवतितस्याऽप्रामाण्यमिति भावः। ननु विनष्टे घटे वास्तवतदाश्रयतैव कथमत आह। अतीतादेरिति। आदिना भाविपरिग्रहः। नैयायिकानामिवेति। यथाऽनुभवाऽनुरोधेन तस्मिन्विषयतया

इति। उक्तञ्च

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता।
लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयत इति।

ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्म्मतापत्तौ चैत्रं चैत्रो गच्छतीत्यापत्तिः। प्रयागतः काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागेऽपि सत्त्वादिति चेन्न।

ज्ञानाऽऽश्रयताऽङ्गीकारस्तेषां तथाऽस्माकमपीति भावः। नन्वतीतो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतिरस्तु नाम तादृशघटस्य विषयतया ज्ञाना ऽऽश्रयतायामावरणभङ्गाऽऽश्रयतायां तु न तथा साधकोपलब्धिरत आह। सत्कार्य्येति। तमेवदर्शयति। उक्तञ्चेति। सदेव सौम्येदमग्र-आसीदितिश्रुतेः कार्य्यजातं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव। परमते जनकत्वेनाऽभिमतसामग्रीसमवधानात्तु तदभिव्यक्तीभवति कारणे सूक्ष्म-रूपेणाऽवस्थानमेव तत्प्रागभावः तस्यामेवाऽवस्थायां स भविष्यतीति व्यव-ह्रियते ततः प्रच्युतमभिव्यक्तिलक्षणं धर्मसम्प्राप्तं जायत इति प्राप्ताभि-व्यक्तिस्त्वस्तीति। ननु सर्वदैव सति तस्मिन् कथम् नाऽस्ति नश्यतीति व्यवहारोऽत आह। तिरोभावाभ्युपगमइति। तिरोभावाभिव्यञ्जकसा-मग्र्या तिरोभावेऽभिव्यञ्जिते सति नाऽस्ति नष्ट इति व्यवहारो लब्धक्रमा यां तु तस्यां नश्यतीति सत्कार्यवादसिद्धान्तः प्रकृते घटस्य तिरोभावेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्तदाऽऽवरणभङ्गफलाऽऽश्रयत्वं सुलभमिति भावः। उक्त भिप्वाद्युक्तकर्मत्वम् विशदीकर्त्तुमाशङ्कते। नन्विति। विभागस्येत्यस्य क्रिया

ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्त्तृसंज्ञया कर्म्मसंज्ञाया बाधेन चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात् द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात् । अन्यथा गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्रेव पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णपदाद्द्वितीयापत्तेः। शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेन्न।तथा व्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः। उच्यतां वा प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थफलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावान्तरम् । प्रकृते चै-

जन्येत्यादि । ननु कर्मसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया बाधनेऽपि वास्तवकर्मत्वस्य तत्राऽबाधात् स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत आह । द्वितीयोत्पत्ताविति । इदं च प्रकृताऽभिप्रायेण, कारकविभक्त्युत्पत्तिमात्रस्यैव तन्नियम्यत्वात् । अन्यथेति। संज्ञाया अनियामकत्व इत्यर्थः । द्वितीयापत्तेरिति । गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र णिच्प्रकृत्यर्थव्यापारजन्यसंयोगाऽनुकूलव्यापाररूपधात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वस्येव पाचयति कृष्णेनौदनमित्यत्राऽपि तादृशव्यापारजनकविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराऽऽश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ शाब्दबोधइति । चैत्रनिष्ठसंयोगाऽनुकूलश्चैत्रकर्त्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति शाब्दबोध इत्यर्थः । तद्विषयस्याऽबाधादिति भावः । तथाव्युत्पन्नानामिति । सामान्यतो धात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे आश्रयोपस्थितेर्हेतुत्ववादिनामित्यर्थः । बोधस्य स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति भावः । चैत्रकर्मकचैत्रकर्त्तृकव्यापारशाब्दबोधस्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादावननुभवादाह । उच्यतांवेति । कार्य्यकारणभावान्तर

त्रस्य व्यापारानधिकरणत्वाभावान्न दोषः। प्रयाग स्य कर्म्मत्वन्तु सम्भावितमपि न, समभिव्याहृतधा त्वर्थफलशालित्वस्यैत्र क्रियाजन्येत्यनेन विवक्षणस्य उक्तप्रायत्वात्। नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय पर समवेतत्वम् द्वितीयदोषवारणाय धात्वर्थतावच्छेद-कत्वं फले विशेषणम् द्वितीयावाच्यमित्युपाददते प-रसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियाया मन्वेति तथैव कार्यका-

मिति। सामान्यतः कार्य्यकारणभावकल्पने उक्ताऽतिप्रसङ्गेनाऽऽश्रयं प्रक्त तधात्वर्थव्यापारा.नधिकरणत्वेन विशेष्यताहशाऽऽश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनान्न ताहशशाब्दबोधाऽऽपत्तिरिति भावः। समभिव्याहृतेति प्रकृतत्व-र्थः। उक्तप्रायत्वादिति। धात्वर्थव्यक्तित्व श्रयत्वात्कर्मतेतत्रादियन्ये.नेतरस्या-दिः गमिस्तत्र पार्थक्ये ना.नुपादानादुक्तंप्रायेति। वस्तुतस्तु फलव्यापारयो रितरच फलत्वस्य तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वरूप-स्य निर्वचनाद्व्यापारव्यधिकरणफलाऽऽश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्त्यैवाऽनतिप्रसङ्गे नोक्तविशेषणपार्थक्ये न निवेश इति ध्येयम्॥ नैयायिकमतं दूषयितुमुप-न्यस्यति। नैयायिकास्त्विति। आद्यदोषेति। चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयो-गाऽऽपत्तिरूपेत्यर्थः। द्वितीयेति। प्रयागात्काशीं गच्छतीति प्रयोगापत्ति-रूपेत्यर्थः। धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति। फलावच्छिन्नव्यऽपारस्य धात्व-र्थत्वमिति प्राचां मतेनेदम्। तथा च तन्मते धात्वर्थताऽवच्छेदकफल-शालित्वं कर्मत्वं द्वितीयाऽर्थः पर्यवस्यति। कार्य्यकारणभावेति। द्वितीया र्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबु-द्धिं प्रति भावनात्वाऽवच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वा न्तरकल्पनादित्यर्थः। ननु भेदस्य केवलाऽन्वयितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्र

रणभावान्तरकल्पनात्। परत्वञ्च द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते। तथा च चैत्रस्तण्डुलं पचति इत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिशालित्वात्तण्डुलस्य कर्म्मता।

क्रियाया अपि मैत्राऽन्यसमवेतत्वात्तद्वाच्यताङ्गीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यमत आह। परत्वञ्चेति। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तु पदार्थैकदेशेऽपि प्रतियोगितया प्रकृत्यर्थाऽन्वयः प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रियायाः चैत्रभिन्नसमवेतत्वबाधान्न चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगः यत्र चोभयकर्मभ्यां मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लाऽन्तरक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वेऽपि तादृशक्रियायाः स्वस्मिन् बाधान्न मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगः स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्याऽयोग्यत्वेनाऽभानेऽप्यबाधितसंयोगजनकत्वं विषयीकृत्याऽभिचरन् यजेतेत्यादाविव शाब्दबोधसम्भवात्तदर्थतात्पर्य्येण स्वं गच्छतीति प्रयोगो दुर्वार इति तु नाऽऽशङ्कनीयम्। परसमवेतत्वांशाऽविषयकस्य द्वितीयाऽऽधीनफलजनकत्वबोधस्य क्वचाऽप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधे तज्ज्ञानसामग्र्या अप्यपेक्षणात्तस्याश्च प्रकृतेऽसत्त्वात्। अथ स्वस्याऽपि द्वितीयाऽवच्छिन्नभिन्नत्वात्स्वङ्गच्छतीति प्रयोगवारणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाऽन्वयो वाच्यस्तथा च चैत्रो द्रव्यम् गच्छति मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्याऽऽपत्तिश्चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियाया द्वितीयाप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकद्रव्यत्वमल्लत्वावच्छिन्नभिन्नाऽसमवेतत्वात्तद्व्यक्तित्वाऽनुपस्थितावपि शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धतया तत्तद्व्यक्तित्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वयाऽसम्भवाद् तद्व्यक्तित्वोपस्थापकत्वाऽभावाच्च एकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्माऽवच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाऽभावाच्च प्रति

प्रतियोगिविशेषिताभाववुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वनियमात्। तदुक्तं दीधितिकृता। प्रतियोगिविशेषिताऽभावभानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादां नाऽतिशेत इतीति चेत्तर्हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वं द्वितीयार्थः भेदे प्रकृतार्थस्याऽऽधेयतयाऽन्वयान्न पूर्वोक्ताऽऽपत्त्यनुपपत्ती नञ् समभिव्याहारे च नञा तात्पर्य्यवशाच्चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृतार्थवृत्तित्वविशिष्टतदपरार्थभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वाऽभावः क्वचिच्च चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टधात्वर्थ संयोगजनकत्वाऽभावः क्रियायां बोध्यते। ये तु प्रकृतार्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाऽऽदिरूपफलस्यैव जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन क्रियायामन्वयोपगमाद्भेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्य द्वितीयार्थत्वमन्तरेणाऽप्युक्ताऽऽपत्तिमुद्धरन्ति तन्मते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याऽभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकतयोक्तस्थल उक्तसम्बन्धे नञा संयोगाऽभाव बोधाऽनुपपत्तिः परसमवेतत्वं द्वितीयार्थ इति दीधितिविरोधश्च। एवं च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इति नैयायिकमत परिष्कारः। अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते नञर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य प्रतियोगितया क्रियाऽन्वयित्वमिति व्यवस्थापनात्कथं चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ नञः संयोगजनकत्वाऽभावबोधकत्वम्। उक्तं च। पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तर पदेषु नञ्। प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञिति। यत्र नञर्थोऽभावः क्रियया धात्वर्थव्यापारेण प्रतियोगितया सम्बद्धो भवतीत्युक्तराद्धोऽर्थः। तस्मात्तिङन्त नञ्समभिव्याहारे क्रियाप्रतियोगिकाऽभावबोध एव न्याय्यो न तु क्रियायां फलाभावस्य विभक्त्यर्थाभावस्य वा प्रथमान्तार्थे वा तिङर्थाऽभावस्य क्लृप्तकारणविरहादिति। अत्र वदन्ति। यद्धर्म्माऽवच्छिन्ने यद्धर्म्माऽवच्छिन्नत्वं येन संसर्गेण नञ्समभिव्याहारे प्रतीयते तद्धर्म्माऽवच्छिन्ने तद्धर्म्माऽवच्छिन्नस्य तत्संसर्गाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभा-

शाब्दबोधस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकवि-क्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चै-त्रइत्याहुः। तन्न रोचयामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवे-

वो नञ्समभिव्याहारे बुध्यते इति सकललोकाऽनुभवसिद्धोऽयमर्थः। प्रतियोग्यभावाऽन्वयौ तुल्ययोगक्षेमाविति वदता दीधितिकृतोपनिबद्धः। एवं च चैत्रो ग्रामं गच्छतीतात्र नञ्समभिव्याहारे क्रियायां द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वस्य बोधात्तत्समभिव्याहारे तत्र तदभावस्य बोधो जायमानः केन वारणीयः। न च कारणाऽभावः नञर्थाऽभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रतियोग्यन्वययोग्याऽर्थोपस्थितेर्हेतुतया तस्याश्च क्रियायां सत्त्वात् न तु नञर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्याऽऽपत्तेः चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकगमनक्रियारूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या नञा तदभावस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। मन्मते तु चैत्रकर्तृकक्रियायां चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वेऽपि चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्य तस्यामसत्त्वेन नञा तदभावस्य प्रत्यायनात्प्रामाण्योपपत्तेरत एव परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वमप्यावश्यकम्। न च त्वन्मतेऽपि चैत्रस्याकर्मत्वात्कथं तद्वाचकाद्द्वितीयोपपत्तिरुक्तस्थल इति वाच्यम्। मैत्रो गच्छति चैत्रं न चैत्र इत्यत्र मैत्रक्रियाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्वतदीयसंयोगाऽऽश्रयत्वयोरुभयो र्द्वितीयार्थयोरबाधेन तदुपपत्ते रधिकमग्रे वक्ष्यते। तस्माच्चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहाराच्च। सर्वथा कर्तृव्यावृत्तं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतत्त्वाऽधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम्। तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेऽपि वृत्तित्वभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्व पर्यव-

णावाच्यत्वात्। अतिप्रसङ्गः। किं द्वितीयायाः शाब्द-बोधस्य वा। नाद्यः । तावद्वाच्यकथनेऽपि तत्ता-दवस्थ्यात् गमयति कृष्णं गोकुलमितिवत्पाचयति कृष्णं गोप इति द्वितीयापत्तेः तण्डुलं पचति चैत्र इतिवत्तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च विक्लित्त्यनुकूल-तण्डुलान्यसमवेताग्निसंयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात् ।

स्थिते वैयधिकरण्ये च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात् स्वीकरणीयेति प्रकृतमनुसरामः। विक्लित्त्यनुकूलेति। तण्डुलान्यसमवेत क्रियान्वयित्वं यथाश्रुतं दूषयति। तन्नरोचयामहे इत्यादिना। ननु परसमवेतत्वस्य द्वि-तीयार्थत्वं विनाऽतिप्रसङ्गाऽनिरासाद्गौरवं न दोषायेत्यत आह । अति प्रसङ्गःकिमिति। तावदिति। परसमवेतक्रियाजनकधात्वर्थताऽवच्छेदक फलशालित्वरूपकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वस्वीकारेऽपि द्वितीयाऽति प्रसङ्गस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः। तमेवाह। गमयतिकृष्णमित्यादिना।द्वितीयापत्तेरि-ति। द्वितीयोत्पत्तावुक्तकर्मत्वस्य तन्त्रत्वे गमयति गोकुलं कृष्णमित्यत्र णिजर्थनिरूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येव पचिप्रकृतिकणिजर्थकर्मत्वस्य कृष्णे-सत्त्वेन पाचयत्यादिप्रयोगेऽपि प्रयोज्यकर्तृवाचकाद्द्वितीयापत्तेरतः सं-ज्ञाया एव द्वितीयोत्पत्तौ प्रयोजकताऽङ्गीकरणीया। एवं च तत एवाऽतिप्र-सङ्गभङ्गेकृतं तत्र द्वितीया शक्त्येति भावः। ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकं निरुक्तस्थले कृष्णे तत्सत्त्वेऽप्युपात्तगत्यर्थकाऽऽद्यतिरिक्तणिज न्तधातुयोगे गतिबुद्धीतिसूत्रेण तदविवक्षाबोधनान्नोक्ताऽऽपत्तिः विवक्षा-या एवविभक्त्युत्पत्तौ नियामकताया वक्ष्यमाणत्वादत आह। तण्डुल-म्पच्यतइति। तत्र तण्डुले भवदुक्तद्वितीयानियामककर्मत्वस्य सत्त्वात्तदा पत्तिर्मन्मते तु कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न तदाऽऽपत्तिरिति भावः॥

शाब्दबोधातिप्रसङ्गोऽप्युक्तरीत्यैव निरस्तः। परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य परसमवेतत्वस्य च इष्टान्वयलाभायानेकशः कार्य्यकारणभावाभ्युपगमे गौरवान्तरत्वादिति स्पष्टं भूषणे। तच्च सप्तविधम्।

निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्।
तच्चेप्सिततमं कर्म्म चतुर्द्धाऽन्यत्तु कल्पितम्।

तण्डुलान्यसमवेतेत्यनेन परसमवेतक्रियाजन्यत्वं विक्लित्तावस्तीति बोधितम् धात्वर्थाऽऽश्रयत्वादित्यनेन कर्त्तृसंज्ञासत्त्वमावेद्यते। उक्तरीत्यैवेति। तथा व्युत्पन्नानामित्याद्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः। धात्वर्थव्यापाराऽनधिकरणाश्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः॥ ननु नाऽस्मन्मतेऽप्युक्तप्रयोगाऽऽपत्तिस्तत्र व्यापारत्वेन फलस्यैव भानाऽङ्गीकारेण तण्डुलस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाऽभावात् निष्कृष्टभवन्मतेऽपि व्यापारगतपौर्वापर्य्यारोपेण फलस्य व्यापारतायाः स्वीकाराच्च तत्तोदूषणाऽन्तरमाह। परसमवेतत्वस्येति। इष्टान्वयेति। इष्टस्य प्रकृतार्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन परसमवेतत्वस्यैकदेशे परत्वे परसमवेतत्वस्य चाऽऽश्रयतया क्रियायामन्वयस्य लाभाय भावायेत्यर्थः। अनेकश इति। प्रकृतार्थप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति द्वितीयाऽधीनाऽऽधेयत्वोपस्थितेरिव तदधीनपरसमवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासम्बन्धेन एवं परसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति धातुजन्योपस्थितेर्व्यापारत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वकल्पने चाऽतिगौरवादित्यर्थः। मन्मते तु फलप्रकारकशाब्दबोधकर्त्तृत्वहेतुताकव्यापारोपस्थितिविषयव्यापारांशे द्वितीयाप्रकृतार्थाऽऽवृत्तित्ववैशिष्ट्यनिवेशेनैव नाऽति प्रसङ्ग इति भावः। ननु चैत्रो मैत्रश्च परस्परं गच्छत इत्यादौ धात्वर्थव्यापारस्य द्वितीयाप्रकृतार्थवृत्तित्वात्तत्फलाऽनन्वयप्रसङ्गोऽत आह। सप्तमिति। तथा च द्विती-

औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम् ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकमिति वाक्य
पदीयात् ।

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्य्यन्तु द्विधा कर्म्म व्यवस्थितम् ।

याप्रकृतार्थाऽऽवृत्तीत्यनेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तिभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदक त्वस्याऽविवक्षणात्परस्परं गच्छत इत्यादौ क्रियायाः परस्परावृत्तित्ववाधेऽपि परस्परनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्याऽबाधान्न फलाऽन्वयाऽनुपपत्तिरित्यादि तत्रोक्तमिति ॥ हरिकृतं कर्मविभागमाह । तच्चेति । क्रियाजन्यफलाऽऽश्रयरूपं कर्मेत्यर्थः । यदसज्जायतइति । असत्कार्य्यवादमवलम्ब्य सद्वेत्यादितु साङ्ख्यमतेन प्रकाशत इत्यनन्तरं प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यम् कैश्चिदन्यथा तन्निर्वर्त्य मित्येव वाक्यपदीयपाठः । अन्यथा सामान्यधर्मेणाऽलक्षितस्य विकार्य्यस्य विशेषरूपेण प्रदर्शनेऽर्थाऽन्तरतापत्तेः तदर्थस्तु कैश्चित्प्रसिद्धैराचार्य्यैः प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्य्यमित्युच्यतेऽन्यथा तदविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः । तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाऽविवक्षा भस्मकरोतीत्यादौ त्वसत्या एव तस्यास्तत्त्वेन सा यद्यपि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति व्युत्पत्त्या निर्वर्त्यत्वम् तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावोदनादौ विकार्य्यकर्म्मण्यप्यस्ति तथापि प्रकृतिवाचकपदाऽसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पाद्यत्वरूपपारिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणान्न दोषः ॥ तदुक्तं ॥ सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाऽऽश्रीयते तस्य निर्वर्त्य त्वं प्रचक्षते इति । यस्य विकृतिकर्म्मणः नाऽऽश्रीयते न प्रयुज्यते न विवक्ष्यत इति यावत् । अन्यदुक्तार्थं विकार्य्यन्त्विति ।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

तल्लक्षणं तु प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावकत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टाऽसत्त्वोत्पत्त्यन्यतरफलवत्त्वं घटं करोतीत्यादिनिर्वर्त्ये क्रियानिर्वाह्योत्पत्तिमत्यपि प्रकृतिविकृतिभावाऽभानान्नाऽतिप्रसङ्गः प्रकृतिकर्मणस्तादृशविशिष्टाऽसत्त्वाद्विकृतिकर्मणश्च तादृशोत्पत्त्याऽऽश्रयत्वान्नलक्षणसङ्गतिः ईदृशस्थले फलद्वयप्रयोजकव्यापाराऽर्थकत्वं धातोरावश्यकम्। उक्तं च भाष्ये द्व्यर्थः पचिरिति। अन्यथैकफलैकव्यापारार्थकत्वस्याऽकर्मकेष्वपि सत्त्वाद्विशेषोपादानाऽनर्थक्यप्रसङ्गात्। परे तु द्व्यर्थः पचिरितिभाष्याद्विक्लेदनं निर्वर्त्तनं च पचेरर्थः तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति विवरणात्। तथा च प्रकृते तण्डुलाऽऽश्रयविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराऽऽश्रयाऽऽश्रयक ओदनाऽऽश्रयकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। एवं काष्ठं भस्म करोतीत्यादावप्यूह्यमित्याहुः। तदसत्। भावनाप्रकारकबोधे हेतुत्वेन क्लृप्तायाः शब्दत्वान्यतरजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेनाऽऽख्यातार्थेऽभावेन तादृशबोधाऽसम्भवात् एकयैव क्रियया फलद्वयोत्पत्तिसम्भवेन तद्वाक्यजन्यबोधस्य व्यापारद्वयविषयकत्वकल्पनाऽनौचित्यादाख्यातशब्दान्निवृत्तभेदाया एव क्रियया अवगमादिति रूपसूत्रीय कैयटाच्च। किं च पचेर्व्यापारद्वयाऽर्थकत्वे नव्यमते क्रियायां द्वित्वाऽबाधेन द्विवचनाऽऽपत्तिर्दुर्वारा। वस्तुतस्तु विक्लेदनं विक्लित्तिर्निर्वर्त्तनमुत्पत्तिरित्युक्तपदयोर्भावल्युडन्तत्वात्। तथा च फलद्वयाऽनुकूल एक एव व्यापारो धात्वर्थतया भाष्यकृत्सम्मतः व्यापारद्वयार्थकत्वोक्तिस्तु केषाञ्चित्तत्पदयोर्णिजन्तप्रकृतिकल्युडन्तत्वभ्रमनिबन्धनैवेत्यवधेयम्। यद्यपि विकार्यं द्वेधा प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्येवक्तुमुचितम् तथापि विकृतिद्वैविध्येऽवगते प्रकृतावपि विकार्यत्वं ज्ञातप्रायं भवतीत्याशयेन तदनुक्त्वैव विकृतिकर्म विभजते। प्रकृत्युच्छेदेति। एतेन क्रियानिर्वाह्याऽभावः प्रतियोगिताऽव-

च्छेदकधर्मवत्त्वं प्रकृतिकर्मत्वमिति ध्वनितम्। काशान् कटं करोति कुसुमानि स्रजं करोति सुवर्णं कुण्डलं करोति मृदं घटं करोति काष्ठं भस्म करोति तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ क्रियानिर्वाह्यो यः पूर्वभावविशिष्टकाष्ठकाशादिप्रतियोगिकाऽभावो विशिष्टाऽसत्त्वरूपस्तत्प्रतियोगिताऽवच्छेदकवैशिष्ट्यवत्त्वं काशकाष्ठादेरिति तत्प्रकृतौ लक्षणसङ्गतिः सर्वत्र विशिष्टाऽभावप्रतियोगिनि तादृशप्रतियोगिताऽवच्छेदकवैशिष्ट्यत्वादतिप्रसङ्गवारणाय क्रियानिर्वाह्येति प्रकृतधात्वर्थव्यापारनिर्वाह्याऽर्थकम् क्वचित्काष्ठतण्डुलादिधर्मिनाशादेव विशिष्टाऽभावो भस्मौदनादिसम्पादकः क्वचिद्धर्मिणः सत्त्वेऽपि कटस्रगादिसन्दर्भविशेषविरहरूपपूर्वभावविशिष्टाऽसत्त्वं कटसन्दर्भादिनिष्पादकं क्रियातो निर्वहति। सम्भूतमिति। प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः। इदं च भस्मवदित्यन्वयि। काष्ठादीति। पृथक् पदं अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुरीताऽऽपत्तेः। भस्मवदिति। तन्नौ-ष्येन वर्त्तमानमन्यदपिविकारजातमित्यर्थः। सादृश्यं च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिसत्त्वेनैव। एवमग्रेऽपि। तथा च प्रकृतिविकृतिभावाऽऽपन्नकाष्ठभस्माऽऽदिविकार्य्यमित्यर्थः पर्य्यवस्यति।एवं च काष्ठं भस्मकरोतीत्यत्र करोतेर्नाश उत्पत्तिश्च फलद्वयम् तदनुकूलव्यापारश्चाऽर्थः नाशे प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्तौ भस्म न आधेयतया काष्ठप्रतियोगिकनाशाऽनुकूलो भस्मोत्पादको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः। एवं तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावपि। नैयायिकास्तु। तण्डुलानोदनंपचतीति विकार्य्यस्थले प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वम्। तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेऽन्वेति ओदनान्वितोत्पादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेऽन्वयनाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिम्ना भासते तेन पाकस्य तण्डुलारम्भकसंयोगनाशकत्वेऽपि संयोगमोदनम् पचतीति न प्रयोगः तण्डुलाऽऽरम्भकसंयोगनाशस्यौदनोत्पत्तौ तण्डुलनाशे नाऽन्यथासिद्धतयाऽप्रयोजकत्वात्। वस्तुतस्तु विकृति-

कर्माऽसमभिव्याहृते तण्डुलं पचतीति वत्संयोगे पचतीति प्रयोगवारणा य नाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयाऽर्थो वाच्य इति प्रकृते प्रयोज्यप्रयोजक भावाऽभानेऽपि न क्षतिः । तथा च तण्डुलनाशक ओदनोत्पादको यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः । ईदृशस्थले च कर्माऽऽख्याते न प्रकृतेः कर्मत्वमेवाऽभिधीयतेऽत एव काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्त इत्यादौ काष्टपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य न तु भस्माऽऽदिविकारवाचकपद-समानवचनत्वम् भावनाऽन्वयिनि सङ्ख्यान्वयनियमात् । ननु प्रधानाऽप्र-धानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृतनीवह्यादिदुह्यादिप्रकृतिककर्माऽऽख्या तस्यैवाऽप्रधाने नीह्वकृष्वह्यामितग्नुशासनात्कर्मत्वद्वयाऽनभिधायकत्वाऽ नियमेन प्रकृते कर्मत्वद्वयस्यैव तुल्यतया विकृतिगतकर्मत्वस्यैवाऽभिधाने बाधकाऽभावः ॥ आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वप्रसङ्गस्तु गृह्णाति वा-चकः सङ्ख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नेत्यनुशासनसिद्धविकृतिसङ्ख्याऽन्वयबुद्धिं प्रति प्रकृतिसङ्ख्याऽन्वयपरत्वेनाऽगृह्यमाणाऽऽख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनया निरसनीयः । कथमन्यथा भस्मीभवन्ति काष्ठानीत्यादिप्रयोगा इतिचेन्न । घटपटौ दृश्येते इत्यत्र द्वित्वस्यैवोभयसाधारणविशेष्यताऽवच्छेदकाऽपरि-चयेन विकारविकारिणोर्द्वयोरेवाऽऽख्यातार्थविशेष्यत्वे वा वाक्यभेदापत्तेः। न चेष्टाऽऽपत्तिस्तथा सति काष्ठं नाश्यते भस्म क्रियत इति वाक्यजबोध-स्येव काष्टं भस्म क्रियत इति वाक्यजबोधस्याऽपि भस्मकाष्ठविकृतिरन्य विकृतिर्वेति संशयनिवर्त्तकत्वाऽनुपपत्तेः समूहाऽऽलम्बनजनकत्वाऽविशे-षेण काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृतिभावस्योक्तवाक्यादलाभात् सत्यामेवैकवा क्यतायां कर्तृप्रत्यये प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य विशिष्टाऽन्वयविवक्षानिय मेन लाभ इव कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि तथा विवक्षाया नियमवशादेव कर्मा-ऽऽत्मनेपदेन भस्मनि काष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वरूपकाष्ठविकृतित्वस्य लाभात् । न च विकृतिवाचकाद्द्वितीयाऽऽपत्तिः लकारेण विकृतिकर्मत्व-स्याऽनभिधानेऽपि कर्मत्वाऽन्तरविशेषणताऽऽपन्नक्रियायां तस्य विकृत्यर्थे

संसर्गत्वाऽभ्युपगमेनैव द्वितीयाऽऽपत्त्यसम्भवात् प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वाऽऽदिविवक्षायामेव द्वितीयाऽवसरात् ॥ न चैवं घटः करोतीत्याऽऽपत्तिः। कर्मत्वाऽन्तरविशेषणताऽनापन्नक्रियायां क्रियाऽन्तरकर्त्तृत्वविशेष्यताऽऽपन्नाऽर्थकस्यैव कर्मतासंसर्गेण भानाऽभ्युपगमादत एव काष्ठं भस्मराशिः करोतीति न प्रयोगः भस्मराशौ क्रियान्तरकर्त्तृत्वविशेष्यताऽनापन्नत्वादुपपद्यते च पश्य मृगो धावतीत्यादिः प्रकृते च नीलो घटो भवतीत्यादावसाधारणधर्मरूपभवने नीलादेराधेयत्वरूपकर्त्तृतासम्बन्धेनाऽन्वयोपगमे नैकवाक्यत्वोपपत्त्योक्तसंशयनिवर्त्तकत्वोपपत्तेः। तथा चोत्पादकत्वेन भस्मसम्बन्धिकृतिप्रयोज्यनाशप्रतियोगीनि काष्ठानीति काष्ठं भस्मराशिः क्रियत इति वाक्यजो बोधः सम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाऽविवक्षणादेव न तत्र षष्ठ्यपि। एवमर्घोनमो घटोनित्यत्रापि प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्मत्वाऽन्तरविशेषणताऽनापन्नाऽधात्वर्थाऽन्वय्यर्थबोधने द्वितीयायाः साधुत्वमिति नियमोपगमेन नोक्तस्थले द्वितीयाप्रसङ्गो नाऽपि उह्यते गौः क्षीरमित्यादौ तदनुपपत्तिः एवमेकत्वाऽवच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नाऽऽरोपस्थलेऽप्येको द्वौ जायत इत्यादावारोप्य विशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य। प्रयुञ्जते च कवयः। एकोऽपि त्रय इव भाति कन्दुकोऽयमिति। न च तत्राऽपि भान्तीत्येवपाठः। कथमन्यथाऽमानि तत्तेन निजाऽयशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरस्थितमित्यत्राऽऽरोप्य निजाऽयशोयुगसमानवचनममानीत्याख्यातं प्रयुक्तम् श्रीहर्षेणेतिवाच्यम्। तत्राऽपि पूर्वार्द्धसमर्थिताऽयशोयुगस्य वास्तवत्त्वेन तस्मिन् फालद्वयबद्धचिकुराणामेव राज्ञ आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात्। अत एव न तत्राऽविमृष्टविधेयांशतादोषाऽवकाशइत्याहुः। अत्र केचित्पुनराहुः: सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्यायुक्तः खदिराऽङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति महाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेव स्पष्टमाति वाचकसङ्ख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नह्रीति सु च्विप्रत्ययमात्रविषयकमेवं च काष्ठानि भस्म

किञ्चिद्‌गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति च
तत्रैवोक्तम्।

राशिः क्रियन्त इत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वमेवेति। अपरे तु खदिराङ्गारसवर्णे इति विशेषणेन तत्र कुण्डलयोः प्रकृतित्वं गम्यते सत्तायाः विकृतेः पाकाऽनपेक्षणात् पुनरपरयाऽऽकृत्यायुक्ता इति विशेषणेन तु सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वम् आकृत्यङ्गारयोगस्य प्रकृतित्वाऽप्रयोजकत्वात् युज्यते चैतत् मृत्तिकेत्येव सत्यमितिवत्संहृतिसुखेन पुनरावृत्त इति विशेषणेनाऽपि सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वं गम्यते। तथाहि पूर्वोपक्रान्ताऽऽकृतिपरम्परायास्तत्पर्यवसायित्वेन सिषाधयिषितसुवर्णनित्यत्वस्य सिद्धेः। तस्मात्पूर्वनिर्दिष्टाऽऽकृतिविशिष्टसुवर्णस्य कुण्डलाऽऽदिप्रकृतेरप्यनिर्दिष्टाऽपराकृतिविशिष्टस्य तस्य विकृतित्वमत्र भाष्यकृत्तात्पर्यविषय इत्यस्याऽपि वक्तुम् शक्यतया न तन्निर्देश आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वे उपष्टम्भक इति यत्तदाभाति। वैयाकरणमते प्रकृते प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्तृत्वेनाऽऽख्यातेन कर्तृद्वयमेवाऽभिधानीयमेवं तन्त्रतसङ्ख्याऽपि तत्रैकेनाऽऽख्यातेन विरुद्धसङ्ख्यावतोस्तयोः सङ्ख्याया अभिधातुमशक्यतया भगवता कुण्डले भवत इति विकृतिसङ्ख्यैवोक्ता। ननु प्रकृतिगता नाख्यातप्रतिपाद्येति सुनिश्चयस्याऽऽशाऽस्ति। एवं च प्रयोगवशेन पर्य्यायेणाऽन्यतरसमानवचनत्वमाख्यातस्य निराबाधमिति। क्रियाकृतेति। क्रियाप्रयोज्याऽसाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयताऽनाश्रयत्वे सति फलाऽऽश्रयत्वम् निर्वर्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। तत्राऽपि विषयताऽनाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाऽऽश्रयत्वस्याऽसाधारणधर्मघटितस्य वा तस्य

घटं करोतीत्याद्यम्। काष्ठं भस्म करोतीति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति च द्वितीयम्। घटं पश्यतीत्युदासीनम्। विषं भुङ्क्ते इति द्वेष्यम्। गां दोग्धीति संज्ञान्तरैरनाख्यातम्। क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यन्य

घटं जानातीत्यादौ घटादावसम्भव इति प्रयोज्यान्तम् धर्मविशेषणम् तत्रैव क्रियाप्रयोज्याऽसाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषये ग्रामादिकर्मण्य व्याप्तिनिरासाया,साधारणेति क्रियाजन्यफलाऽनाश्रयेऽति प्रसक्तिनिरासाय विशेष्यम्। न च घटं जानातीत्यादौ क्रियाजन्यफलाऽभावात्सामान्यलक्षणस्याऽव्याप्तिस्तद्वारणाय तत्राऽऽवरणभङ्गाऽभ्युपगमे तु तस्यैव क्रियाप्रयोज्याऽसाधारणधर्मतयाऽयं घट एतेन ज्ञात एतद्व्यवहारविषयत्वेन सत्येन सत्यन्ताभावाद्विशेषलक्षणाऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। कर्त्तृभिन्नत्वे सति कर्त्तृकर्मोभयसाधारणक्रियाजन्यफलाऽऽश्रयत्वे उक्तलक्षणवाक्यतात्पर्याद्विषयतया ज्ञानरूपफलाऽऽश्रयत्वाच्च न सामान्यलक्षणाऽव्याप्तिरावरणभङ्गफलमादाय जानात्यादिकर्म्मणि लक्षणसङ्गमनेऽपीच्छत्यादिकर्मण्यव्याप्तिवारणायोक्तरीतेरेवाऽनुसर्त्तव्यत्वादिति॥ निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह। घटमिति। आद्यमिति। निर्वर्त्यमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। संज्ञान्तरैरनाख्यातमिति। अपादानत्वाऽऽदितत्तद्रूपविशिष्टैरविवक्षितमित्यर्थः। अकथितञ्चेत्यत्राऽकथितशब्दोऽविवक्षितपरो नत्वप्रधानपरस्तथा सति पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोः कर्मसंज्ञा प्रसज्ज्येत दुहादीनां परिगणनात्तत्संज्ञयोः करोत्यादियोगे सावकाशत्वादिति भावः। तथा च पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ च तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। यद्यपि विभागानुकूलव्यापारस्याऽपि दुह्यर्थत्वेन कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेनैव कर्मसंज्ञा सिद्ध्यति कर्त्तृनिष्ठव्यापारविशेषणफलाऽऽश्रयतया गोः प्रधानकर्मतया न तत्र लाद्यनु

पूर्व्वकम् ।

पपत्तिः पयोनिष्ठविभागाऽनुकूलगोनिष्ठव्यापाराऽनुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यादन्यथासिद्धप्रयोजनकमेतत्सूत्रमित्यत्राभाति तथापि विभागाऽनुकूलव्यापार एव यदि धात्वर्थस्तदाऽपादानत्वाद्यविवक्षायामन्यत् सूत्राऽप्राप्तकर्म्मत्वार्थमिदमावश्यकम् एतस्मिन्नर्थे त्वप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनाद्द्रवादाविव लादयः अप्रधानकर्म्मत्वं चोक्तकर्मभिन्नत्वम् तच्चोक्ताऽर्थे गवादीनामक्षतं धात्वर्थफलाऽनाऽश्रयत्वात् । तथाचैतत्कल्पे न स्थितं द्रवद्द्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। तत्र गोरपादानत्वाऽविवक्षायामनेन कर्म्मत्वम् तद्विवक्षायां पञ्चमी गोः पयस्यन्वये तु षष्ठी । एवं च गोकर्मकपयोनिष्ठविभागाऽनुकूल एककर्त्तृको व्यापार इति बोधः । विभागावधित्वमेव गोः कर्म्मत्वमाद्यकल्पे तु पयोनिष्ठविभागाऽनुकूलगोनिष्ठव्यापाराऽनुकूल एककर्त्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति तत्र विभागाऽऽश्रयत्वात्पयसः कर्मता तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वात्तु गोः न तु विभागाश्रयत्वेन पयोनिष्ठविभागीयसम्बधस्यैव फलताऽवच्छेदकत्वादेवमन्यत्राप्यूह्यम् । अन्यपूर्वकमिति । अन्यसंज्ञाबाधनपूर्वं शास्त्रबोधितमित्यर्थः । क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यत्र क्रुधद्रुहोर्व्वेतिप्रसक्तसम्प्रदानसंज्ञायाः क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोःकर्मेति बाधनादेवं वैकुण्ठमधिशेत इत्यादावपि बोध्यम् । अजां ग्रामं गमयति शिष्यम् शास्त्रं बोधयति ब्राह्मणमन्नं भोजयति यजमानं मन्त्रं पाठयति घटं जनयति नाशयतीत्यादौ गतिबुद्धीतिसूत्रेण गम्यादिप्रकृतिकणिजन्तधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया आश्रयोऽर्थः यद्यपि णिजन्तधात्वर्थप्रेरणजन्यव्यापाररूपफलाऽऽश्रयत्वादजादीनामपि कर्म्मत्वं कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेनैव सिद्धम् तथापि णिजन्तेनाऽऽप्यमानस्य चेद्भवति गत्याद्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रम्। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तेनेत्यादौ न । तदुक्तम् । गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणेकर्मतास्मृतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते । इति वाचकतासम्बन्धे-

न स्वनिष्ठया तृतीययेत्यर्थः यद्यपि । कर्त्तृसंज्ञायाः परत्वाद्धेतुमति चेत्य
नुशासनात्स्वकारकविशिष्टक्रियाया णिजर्थसम्बन्धाऽवगतेरन्तरङ्गत्वाच्च
कर्मसंज्ञायास्तया बाध एवोचितः तथाप्यन्यानधीनत्वलक्षणाऽर्थप्राधान्य
शाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्य्यस्य च सर्वतो बल
वत्त्वस्याऽऽकडारसूत्रे कैयटेनोक्तत्वाद्धेतुमति चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च
तदनुरोधिकर्मत्वस्याऽन्तरङ्गादपि कर्त्तृत्वाद्बलवत्त्वानियमत्वमेव साम्प्रत-
म् । परे तु हेतुमति चेत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्त्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा
स्वतन्त्रप्रेरणा णिजर्थः कर्त्तृत्वं च क्वचित्प्रयत्नः क्वचिदाश्रयत्वादि यादृश
धातूत्तराऽऽख्यातेन यादृशं कर्त्तृत्वमभिधीयते तादृशधातूत्तरणिच्प्रत्ययेन
तादृशकर्त्तृत्वनिर्वाहको व्यापारोऽभिधीयते ।निर्वाहकत्वं च स्वरूपसम्ब-
न्धविशेषो नाऽतो नाशयतीत्यादावन्वयाऽनुपपत्तिः । एवं च पाकाऽऽदि
कर्त्तुस्तत्कर्मत्वविरहेऽपि ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यताऽवच्छेदककर्त्तृत्वस्य फल
त्वेन तदाश्रयत्वात्पाकादिकर्त्तुः कर्मत्वं तादृशकर्त्तृत्वविशेषणतया सहा-
यादिरूपस्वतन्त्रकर्त्तृवृत्तित्वविवक्षायां पाचयत्योदनं सहायमित्यपि प्र-
योगः साधुरेव । अत एवाऽजिग्रहतं जनको धनुस्तदिति भट्टिप्रयोगः स्व-
रसतः सङ्गच्छते । ग्रहेर्ज्ञानलाक्षणिकतया तदुपपादनं त्वगतिकगतिः
यदा तु णिच्प्रकृत्यर्थव्यापारे स्वतन्त्रकर्त्तृवृत्तित्वस्याविशेषणतया विवक्षा
तदा सहायेनेत्येव गतिबुद्धीतिसूत्रं गत्याद्यर्थकधातुयोगे तादृशकर्त्तृत्व
विशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षा नियता नाऽन्यत्रेत्यर्थबोधनद्वा-
रा तत्र कर्तृप्रत्ययाऽसाधुत्वज्ञापकम् तेन पाचयत्योदनं सहायेनेतिवद-
जया ग्रामं गमयतीति न । एवं चाऽजां ग्रामं गमयतीत्यत्र ग्रामनिष्ठसं
योगाऽनुकूलव्यापारस्य यदजानिष्ठं कर्तृत्वं निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तद्वि-
शिष्टो यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः। पाचयत्योदनं सहायेने-
त्यत्र सहायकर्तृको यो विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारो निर्वाहकत्वसम्बन्धेन
तत्कर्तृत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापाराऽनुकूलकृतिमानिति बोधः।

कर्त्तृतृतीयाया आश्रयोऽर्थः । तथाहि स्वतन्त्रः

चैत्रेण ग्रामं गम्यतेऽजेत्यत्र कर्माऽऽख्याते तु तादृशव्यापारनिर्वाह्यकर्तृक व्यापारनिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपकं यद्ग्रामवृत्तिसंयोगाऽनुकूलं गमनं तत्कर्मअजेति बोधः। सहायेन पाच्यते तण्डुलश्चैत्रेणेत्यत्र तु चैत्रकर्तृकप्रेरणा निर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपको यः सहायरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तिव्यापारस्तज्जन्य विक्लित्त्याऽऽश्रयस्तण्डुल इति बोधः।अर्थविवेकः स्वयमूह्यः। येत्वनुकूलव्यापार एव णिजर्थस्तदन्वयिनीं गमनादिक्रियैव धात्वर्थताऽवच्छेदकं फलं तच्छालितयाऽजादीनां प्राप्तमेव कर्मत्वं गतिबुद्धीतिसूत्रेण नियम्यत इति वदन्ति। तेषां मते पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादौ द्वितीया तृतीययो र्नियामकाऽलाभोऽधिकमन्यच्चाऽनुसन्धेयमित्याहुः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि द्वितीयाया आधार एवाऽर्थः अध्याद्युपसृष्टशीङादियोगेऽधिशीङित्यादिसूत्रैराधारस्यकर्मसंज्ञाविधानात् यद्यपि ण्यर्थव्यापारान्तर्भावेणाऽध्याद्युपसृष्टशीङादीनां लक्षणामुपगम्य कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेनैव कर्मसंज्ञा सुसाधा तथापि मुख्याऽर्थकतद्योगेऽपि कर्मप्रत्ययसाधुत्वबोधनार्थमधिशीङ्स्थासामित्यादिसूत्राणामप्यावश्यकतेति कर्मप्रवचनीययोगविहितविभक्तेस्तु यथायथंलक्ष्यलक्षणभावादिः सम्बन्धो द्योत्य इति वक्ष्यते॥ उपपदविभक्तीनां तु षष्ठ्यपवादकत्वात्सम्बन्ध एवाऽर्थः कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगइति विहितद्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः मासमधीत इत्यादौ मासव्यापकाऽध्ययनमिति बोधात् द्वितीयाऽऽदीनामाश्रयोऽर्थ इत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेन तदविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः। क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति। कर्तृतृतीयायाइति। करणतृतीयाया व्यापाराऽर्थत्वस्याऽपि वक्ष्यमाणत्वादुक्तं कर्त्रिति। आश्रयइति। आश्रयमात्रमित्यर्थः। आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति। तथहीत्यादिना। ननु स्वातन्त्र्यमितरव्यापाराऽनधीनव्यापारवत्त्वम् तच्च काष्ठं पचती

कर्त्ता स्वातन्त्र्यञ्च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् ।

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यतइति वाक्यपदीयात् ।

अतएव यदा यदीयोव्यापारोधातुनाभिधीयते

त्यादौ काष्ठादावप्रसक्तं तद्व्यापारस्य चेतनव्यापाराऽनधीनत्वादत आह। स्वातन्त्र्यञ्चेति। व्यापाराऽऽश्रयत्वस्य करणे धात्वर्थाऽऽश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्रसक्तत्वात्तद्व्यावृत्तये क्रमेणोभयम्। अनेन तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारताऽवच्छेदकसम्बन्धेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाऽऽश्रयत्वं स्वातन्त्र्यं तदेव च कर्तृत्वं कालिकसम्बन्धेन व्यापाराऽऽश्रयेतिप्रसङ्गवारणाय व्यापारताऽवच्छेदकसम्बन्धेनेति ग्रामं गच्छतीत्यादावुत्तरसंयोगाऽऽत्मके फले तादृशधात्वर्थत्वाऽभावान्न तदाश्रयेतिप्रसङ्गः पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्तेऽव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति सामग्री साध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्येऽप्युक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावान्न सूत्राऽनर्थक्यमिति कर्त्तुः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्तृव्यावृत्तत्वाद्धात्वर्थव्यापाराऽऽश्रयत्वस्यैव सम्यक्त्वे गुरुविशेषणस्याऽनतिप्रयोजनकत्वाच्चोपेक्ष्यं कर्मकर्त्तरि तु नव्यमते फले व्यापारत्वाऽऽरोपान्नाऽव्याप्तिः। व्यापारत्वेन क्लृप्तेरपि सङ्ग्रहान्न तदनाश्रयेऽचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहारः। तदतिरिक्तव्यापारस्य धातुना विवक्षायां तु क्वचित्कर्तृत्वव्यवहारोऽपि। वक्ष्यति च यदायदीयो व्यापार इत्यादि एवमेव ततो भूतं न तु मया कृत मित्याद्युपपाद्यमिति भावः। तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति। धातुनेति। उक्तक्रियइति। विशेषणादस्मदुक्तमेव स्वातन्त्र्यं हरिसम्मतमिति सूचयति॥ अतएवेति। उक्तस्वातन्त्र्यस्य कर्त्तृत्वादेवेत्यर्थः। सङ्गच्छतेइति। कृत्या-

तदा स कर्त्तेति स्थाली पचत्यग्निः पचति एधांसि पचन्ति तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते । नन्वेवं कर्म्मकर्त्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रे मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्यस्थमनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति प्राप्तिकर्म्मत्वकर्त्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णीतं कथं सङ्गच्छताम् । उच्यते जीवस्यैव ज्ञेयत्वे प्राप्तिकर्म्मत्वमपि वाच्यम् । कर्तृत्वञ्च तस्य आख्यातेनोक्तम् । न चैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् कर्त्तृसंज्ञया कर्म्मसंज्ञाया वाधात् । तथाचैतमिति द्विती-

श्रयत्वादेस्सत्त्वे तु तदसङ्गतिरिति भावः । उक्तविवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वं द्रढयितुं पृच्छति । नन्वेवमिति । एवं विवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । जीवत्वे सङ्कल्पकर्त्तृरूपत्वे ब्रह्मभिन्नत्वे इति यावत् ।एतमित इत्यादेरितः शरीरात् प्रेत्य निःसृत्य एतच्छरीरं परित्यज्येति यावत् । एतं स्वप्रकाशत्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमात्मानं अभिसम्भवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः । कथंसङ्गच्छतामिति । भवन्मते वैवक्षिकयोः कर्त्तृत्वकर्मत्वयोरेकस्मिन्नपिसम्भवादिति भावः । संज्ञानिबन्धनविरोधं समर्थयन् कर्त्तृत्वकर्मत्वयोर्वास्तवाऽविरोधं दर्शयति । उच्यतेइत्यादिना । जीवस्यैव ज्ञेयत्वेइति सक्रतुं कुर्वीतेत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वबोधने इत्यर्थः । प्राप्तिकर्मत्वमिति । अन्यथोपासनाया अप्राप्यफलकत्वादिति भाव; । आख्यातेनेति । अभिसम्भविताऽस्मीत्येतद्घट-

या न स्यात्। कर्मकर्त्तृतायाञ्च यगाद्यापत्तिरिति शब्दविरोधद्वारा भवति स भेदहेतुः। एवञ्च व्यापारांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थः। कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं वा दण्डः करोतीत्य

केनेत्यर्थः। बाधादिति। संज्ञयोराकडारीयतया समावेशाऽसम्भवेन परया कर्त्तृसंज्ञया बाधादित्यर्थः।यगाद्याऽऽपत्तिरिति। अभ्युपगमवादः प्राप्ये कर्मवद्भावाऽप्रसक्तेः शब्दविरोधद्वारा एकदा संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्य्याऽनुत्पत्तिद्वारा सः संज्ञाद्वयविरोधः तत्र कर्त्तृकर्मत्वव्यवहारहेतुरित्यर्थः। न तु कर्त्तृत्वकर्मत्वयोः पारमार्थिकं भेदमादायेति भावः॥ ननु विशिष्टाश्रयस्य तावत्तृतीयाऽर्थत्वमायातमत आह। एवञ्चेति। धातूपात्तव्यापाराऽऽश्रयस्य कर्त्तृत्वे चेत्यर्थः। आश्रयमात्रमिति। अनन्यलभ्यत्वादिति भावः। मतान्तरं दूषयति। कृत्याश्रयत्वमित्यादिना। अव्याप्तमिति। अचेतने तस्यांस्तद्बाधादिति भावः। अत्रवदन्ति। दण्डाऽऽदिनिष्ठव्यापारस्य धात्वर्थव्यवहारस्तस्मिन् सूपपादः। अत एव हरिणा प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावाऽऽपादनादपितदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्त्तनात्।अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेर्व्यतिरेके च दर्शनात्।आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते।इत्यनेन करणाऽऽदिव्यापारात्पूर्वं कारणादिसम्पादकशक्तिमत्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसम्पादनेन च तदायत्तव्यापारत्वेनाऽतिप्रवृत्तानां निवर्त्तनेन कर्त्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या प्रतिनिध्यभावेन कारकान्तराभावेऽप्यस्त्यादौ कर्त्तुर्दर्शनेन च दूरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यमित्यर्थकेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव स्वातन्त्र्यमभिहितम्। वस्तुत एषां धर्माणामभावेऽपि शब्दे यस्यैते प्रतिपाद्यन्ते स कर्त्तेति तदाश्रयः।पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराऽधीनत्वेऽपि णिच्प्र-

कृत्यर्थसाधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्य सत्त्वात्कर्तृत्वोपपत्तिः । धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रवृत्तानां करणादीनां कर्त्रऽधीनत्ववत्प्रयोज्यस्य प्रयोजकाऽनधीनत्वाच्च न हि फलोद्देशाऽधीना करणादीनां व्यापारवत्ता प्रयोज्यस्य तु तादृशप्रवृत्तौ सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्त इति हेतुमतिचेतिसूत्रस्थं भाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रामाण्यमित्याहुः । कृतप्राश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैयायिकोक्तकर्तृत्वस्योपेक्षणीयत्वमाविदितम् । तेषां त्वयमाशयः कर्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेवाऽऽश्रयप्रतियोगित्वाऽऽदिरूपं तु गौणमुभयमपि कर्तृतृतीयया प्रतिपाद्यते तथाहि चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कृतिमदभेदेन तज्जनकत्वं वा क्रियाविशेषणतया तृतीयया ऽभिधीयते॥ अचेतनकाष्ठादेरपि कर्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचतीतिवत्काष्ठेन पच्यते तण्डुल इत्यपिप्रयोगाद्व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जनकत्वरूपे सकर्मत्वे वा तस्य लक्षणा । एवं चैत्रेण ज्ञायत इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आधेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा नश्यति घटेनेत्यादौ प्रतियोगित्वाऽऽत्मककर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्वे वा लक्षणा चैत्रः पचतीत्यादावुक्तस्थले कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेष्यतयाऽऽख्यातेन बोध्यते । अचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहाराऽभावेन तत्र कर्तृपदमपि भाक्तमेव । न च यत्नवत एव मुख्यकर्तृत्वे तदादायैव कर्तृकरणयोरित्यादेश्चारितार्थ्ये गौणकर्तृत्वे तृतीयाऽऽद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्सूत्रस्थकर्तृपदस्य पारिभाषिककर्तृपरत्वात् । तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तत्परत्वे मानत्वात् । सूत्रे स्वातन्त्र्यं च समभिव्याहृतकारकान्तराऽनधीनत्वे सति कारकत्वम् । पुरुषव्यापाराऽधीनक्रियाऽनुकूलव्यापारवतामेव काष्ठाऽऽदीनामन्याऽनधीनत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादौ कर्तृत्वम् अनधीनत्वान्तविशेषणं च चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचन्तीति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति स्थाली पचतीत्यादौ

यत्र कारकान्तराऽप्रसिद्धिस्तत्राऽनधीनाऽन्तविशेषणं न प्रतीयत एव तन्नि वीक्ष्य स्वतन्त्रशक्तिकल्पनात्। विशिष्टशक्तो विशेषणाऽविषयकविशेष्यबोधाऽजनकत्वात् विशिष्टशक्त्या निर्वाहात् चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्त्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हेतुकर्त्रधीनत्वेऽपि स्वान्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पचाद्यर्थाऽक्रियाकारकाऽनधीनतया अवैकल्येन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयाऽनुपपत्तिः स्वतन्त्रकर्त्तृप्रयोजकव्यापारस्य तण्डुलक्रयणादिवत्पाकादावन्यथासिद्धत्वादकारणत्वेन तस्य पाकाऽऽदिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाऽभावाच्च। अत एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्र मैत्रः पचतीति न। नन्वस्तूपदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतन्त्रकर्त्तृतानिर्वाहस्तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयाऽनुपपत्तिः कर्त्तृत्वनिर्वाहकव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतन्त्रनिष्ठस्य तस्य णिचाऽभिधानादिति चेन्न। कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसम्बन्धेन पाकाऽऽद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थतापत्तेऽदोषात्। कर्तृत्वरूपफलाऽवच्छिन्नव्यापारस्य णिजर्थतामतेऽपि तदुपरक्ताऽऽश्रयस्याऽन्यतो भानाऽनिर्बाहेणाऽनभिधानस्याऽक्षतत्वात् अबोधनस्यैव तत्राऽनभिधानपदार्थत्वादभिधानस्य तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनाच्च। आख्यातस्य धर्म्यवाचकत्वेऽपि कृत्यादिविशिष्टकर्तृबोधकत्वरूपाऽभिधानस्य तत्र सत्त्वान्न चैत्रः पचतीत्यादौ तृतीयाऽऽपत्तिः मुख्यविशेष्यतया तद्विवक्षायां चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न आश्रयातिरिक्ते विशेषणतया कृतिबोधनस्यैवाऽनभिधानपदार्थत्वात्तथाऽभिधानं च लकृत्तद्धितसमासैरेवेति त एवाभिधायकतया वृत्तिकृतोपात्ताः। यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारे तृतीयादेरनुशासनम् तथापि कृतिरूपकर्तृत्व एव लाघवाच्छक्तिर्व्यापारादौ तु लक्षणैःयुक्तमनुशासनस्याऽनादितात्पर्य्यमात्रग्राहकत्वाल्लाघवग्राहकतस्यैव तस्य शक्तिकल्पकत्वात् व्यापारे तत्सत्त्वेऽपि गौरवेण तदसिद्धेः। एवं च कृतिरूपकर्तृत्वबोधस्थले कारकान्तरव्यापाराऽनधीनत्वं

त्वाद्याप्तम्। अयञ्च त्रिविधः शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्म्मकर्त्ता च। मया हरिः सेव्यते। कार्य्यते हरि-

न प्रतीयत एवेति न तदन्तर्भावेण शक्तिः प्रमाणाऽभावात् व्यापारत्वाच्छिन्नकर्तृप्रत्ययेन लक्षणया न तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्ताऽतिप्रसङ्गस्य वारणात्। अन्यथा तदन्तर्भावेण कृतौ शक्तावपि पूर्वोक्ताऽतिप्रसङ्गस्य दुःपरिहरत्वात् घटो जायते ओदनः सिद्ध्यतीत्यादौ घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च सत्कार्यवादमवलंब्यैवोपपादनीयम् मुख्यं क्रियाकर्तृत्वं च न तदनुकूलकृतिमात्रम् एकक्रियाविषयककृतेर्यत्ननान्तरीयकक्रियानिर्वाहस्तत्र तत्क्रियाकर्तृत्वाऽव्यपदेशात् किं तु तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूलनाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि हि सा लक्षणस्योद्देश्यता घटिततया तस्य विप्रमरणाऽनुकूलव्यापारत्वेनाऽनभिसंहितत्वात्तेन रूपेण कृतिविषयत्वस्य तादृशव्यापारेऽसत्त्वेन न ब्राह्मणत्वविशिष्टवधकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्त्तुरिति न सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं तस्येति॥ कर्तृविभागमाह। अयञ्चेति। अनुपदं तृतीयार्थत्वेन निरुक्तः कर्त्तेत्यर्थः। शुद्धइति। हेतुत्वकर्मकर्तृत्वाऽनधिकरणमित्यर्थः। प्रेरणार्थकणिजप्रकृतिधातूपात्तव्यापाराऽऽश्रय इति यावत्। हेतुरिति। णिजर्थप्रेरणाऽऽश्रय इत्यर्थः। कर्मकर्त्तेति। धातूपात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वेन विवक्षित इत्यर्थः। क्रमेणोदाहरणान्याह। मया हरिःसेव्यतइत्यादिना। अत्र व्यापारविशेष्यकबोधोत्कीर्त्तनं तु कैयटाऽऽनुसारेण तत्त्वं तु प्रागेवाऽवोचाम। आश्रयव्यापाराविति। ननु व्यापारस्य धातुनैव लाभात्तत्र शक्तिकल्पनमपार्थमित्याशङ्क्य कस्य कर्तृनिष्ठव्यापारस्य धातोर्लाभेऽप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमन्तरेणशाब्दविषयताऽनुपपत्त्या शक्तिरावश्यकी आख्याताभिव्यक्तिभेदाया एव क्रियाया अवगमाद्व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वाऽसम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य स्वोक्ताऽर्थस्य प्रमा

णा। गमयति कृष्णं गोकुलम्। मदभिन्नाश्रयको हरिकर्म्मकसेवनानुकूलोव्यापारः। हर्य्यभिन्नाश्रयक-उत्पादनानुकूलोव्यापारःगोकुलकर्मकगमनानुकूल कृष्णाश्रयकतादृशव्यापारानुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधः। करणतृतीयायास्त्वाश्रयव्यापारौ वाच्यौ। तथाहि साधकतमं करणम्। तमबर्थः प्रकर्षः स चाव्यवधानेनफलजनकव्यापारवत्ता। तादृशव्यापारवत्कारणञ्च करणम्। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

एतां दर्शयितुं करणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्यति।तथाहीतप्रादिना।साधकमिति सूत्रस्य कारकाऽधिकारीयत्वात्साधकशब्दादेव प्रकर्षलाभेऽपि गौणाऽऽधाराऽधिकरणसंज्ञाफलकस्य कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इत्यर्थस्य बोधनाय तमबुपादानमिति सूचयन्नाह।तमबर्थःप्रकर्षइति। प्रकर्षश्च कारकाऽन्तरापेक्षो न तु करणाऽन्तरापेक्षः कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेन तमपा तदवधिकप्रकर्षस्यैव द्योतनात् तेनाश्वेन दीपिकया व्रजतीति प्रयोगोपपत्तिः। अन्यथा करणाऽन्तराऽपेक्षिकप्रकर्षस्य करणाऽन्तरेऽभावेन तदनुपपत्तेः। तादृशेति। फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थः। परे तु फलाऽयोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं करणत्वं स्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधाने सति यदव्यवहितोत्तरक्षणे फलनिष्पत्तिस्तत्त्वमिति यावत् स एव तृतीयार्थः सत्यंतनिवेशाच्चक्षुषोन्धकारे फलाऽयोगेऽपि न तत्राऽप्रसङ्गः प्रयोजकेऽतिप्रसङ्गनिरासायाऽव्यवहितेति वदन्ति। तत्र हरिसम्मतिमप्याह। उक्तञ्चेति। अत्र क्रियावदं फलपरम् वाणेन हत इत्यत्र वाणव्यापाराऽव्यवहितोत्तरक्षणे प्राणवियोगरूपफलाऽवश्यम्भावात्तल्लक्षणस-

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्।
वस्तुतस्तदनिर्द्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यतइत्येषा विवक्षा दृश्यते यतइति।
विवक्ष्यतइत्यनेन सकृदनेकेषां तदभावाद्द्विती-
यासप्तम्यादेरवकाशं सूचयति। नचैवं कर्त्ता शा-

मन्वयः। विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव विभक्तौ प्रयोजिका न वास्तवकरण-
त्वादिसत्त्वेत्युक्तम्। अत एव दात्रऽनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां बलेन
लुनातीति प्रयोगः॥ वस्तुतइति॥ यत इदमेव वस्तुकरणमिति न नियमो
ऽत एव निश्चिताऽधिकरणत्वापि स्थाली तनुतरकपालत्वाद्वैवक्षिककरणत्व
वतीत्यर्थः। अवकाशमिति। तण्डुलं स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणत्वाऽवि-
वक्षायां न तत्संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः। तथा च काष्ठैः
पचतीत्यादौ प्रकृत्यर्थकाष्टादेरभेदेनाऽऽश्रयरूपतृतीयाऽर्थेऽन्वयः। तस्य च
व्युत्पत्तिवैचित्र्येण समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्यापाररूपतदर्थान्त-
रे आधेयतासम्बन्धेन विक्लित्यनुकूलव्यापारे। एवं च काष्टाऽभिन्नाश्रयको
यः फलोपहितव्यापारस्तद्विशिष्टो विक्लित्त्यनुकूल एकाऽऽश्रयको वर्त्त
मानो व्यापार इति बोधः। वैशिष्ट्यं च जन्यजनकभावसम्बन्धेन बोध्यम्
अत्र च यत्सन्निहितेषु सर्वेषु कारकेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवतीति सकल
कारकव्यापारस्य कर्त्रधीनत्वप्रतिपादकं कारकइतिसूत्रस्थं भाष्यं प्रमा-
णम्। अपरे तु क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरमिति वा-
क्यस्थाऽनन्तरपदस्वारस्यात्तृतीयार्थव्यापारस्य जन्यतासम्बन्धेन का-
ष्ठाऽऽश्रयकव्यापारविशिष्टफलाऽनुकूलोव्यापार इति बोधमाहुः। तृती-
यार्थकरणत्वस्य व्यापार एवाऽन्वयः शब्दशक्तिस्वभाव फलां:ऽ१ एव-

स्त्रार्थवत्त्वात् इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे शक्तिविपर्य्ययादिति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्य्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम्। तद्देतेषां प्रा-

मत्वर्थलक्षणया सोमादिपदस्य नामधेयत्वं सिद्धान्तितम्। अन्यथा व्यापारं प्रतिकरणत्वेनाऽन्विते फलांशे करणत्वेनाऽन्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव। अत एव सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणेऽति मीमांसकाहुत्यनेन। वस्तुतस्त्वाश्रयो वधिरुद्देश्य इति मूलस्वारस्यात्करणतृतीयायामप्याश्रयमात्रमर्थः प्रकृतत्वार्थान्वितस्य स्वनिष्ठव्यापारजनकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्येव न्यायः। नैयायिकास्त्वसाधारणं कारणं करणम्। कारणे असाधारण्यं च व्यापारवत्त्वमेव। न तु फलाऽयोगव्यवच्छिन्नत्वम्। तस्य यावत्कारणघटितया गौरवेण तद्धर्माऽवच्छिन्ने शक्त्यसिद्धेः। स एव च प्रकर्षस्साधकतममिति तमपा बोध्यते व्यापारमात्रं करणतृतीयार्थः तस्मिन्प्रकृत्यर्थस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयः शेषं पूर्ववदित्याहुः। एवमिति। एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्तृत्वकरणत्वयोरङ्गीकारे कर्तृकरणशक्त्योरविरोध इति यावत्। शक्तिविपर्य्ययादिति। एष हि द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता बोद्धा विज्ञानाऽऽत्मा पुरुष इत्यादीनां तथा कर्त्तुः कर्त्तव्यविशेषप्रतिपादकानां यजेत जुहुयादित्यादीनां च सार्थक्याय जीवस्य कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यनेन कर्तृत्वबोधिते बुद्धिपदव्यवच्छार्थ्यं विज्ञानमेवाऽस्तु कर्त्रित्याशङ्कायां विज्ञानशब्दवाच्यबुद्धेः कर्तृत्वाऽभ्युपगमे लोके समर्थस्याऽपि कर्त्तुः सर्वाऽर्थकारिकरणान्तरसापेक्षस्यैव कार्य्यकारित्वदर्शनेन विज्ञानपदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः करणशक्तिहान्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमुचितमित्यर्थप्रतिपादकेन शक्तिविपर्य्ययादिति सूत्रेणेत्यर्थः। नयुज्येतेति। कर्तृकरणशक्त्योरविरोधस्यैव भवद्भिरभिधानादिति भावः॥ तदेतेषामिति॥ प्राणानां इन्द्रियाणां विज्ञानं ग्रहणशक्तिं विज्ञानेन विज्ञानशब्दवाच्येन

णानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यन्तरे करणतया क्लृप्तस्यकर्तृतां प्रकल्प्य शक्तिविपर्य्ययापत्तिर्निष्प्रमाणा कल्प्येतेत्यभिप्रायात्। वस्तुतस्तु अन्वाचयमात्रमेतदिति यथा च तक्षोभयथा, इत्यधिकरणे,

मनसा तन्व्यन्यबुद्ध्यात्मकप्रवृत्त्येति यावत्। आदाय गृहीत्वा हृदयं स्वापे गच्छतीति श्रुत्यर्थः। करणतयेति। विज्ञानेनेत्यत्र करणतया क्लृप्तस्येत्यर्थः। निष्प्रमाणेत्यादेः कर्त्तरि करणशक्तिस्वीकारेऽपि द्वयोः शक्त्योरेकदा विवक्षायामसम्भवेन विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यादौ कर्तृत्वविवक्षायां करणशक्तिविवक्षाप्रयुक्तविज्ञानेनेति तृतीयान्तनिर्देशाऽऽपादनाऽसम्भवेन तद्विपर्ययसङ्गाभावादित्याशयादित्यर्थः। नन्विदमयुक्तम् अपादानप्रतिपादकग्रन्थस्यैवाऽऽपत्तौ अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वाऽसम्भवात् आपत्तेः प्राक्तन सूत्रादप्रक्रान्तत्वाच्च तत आह। वस्तुतस्त्विति। अन्वाचयमात्रमेतदिति। एतत् शक्तिहान्यापत्तिरूपं दूषणं मात्रपदेन तात्पर्यविषयत्वस्य व्यवच्छेदः। अन्वाचयत्वं च तात्पर्य्यज्ञानविषयाऽर्थसन्निहितत्वम् उपेक्षाविषयत्वं वा। तच्च बुद्धेः करणशक्तिविपर्ययेऽस्ति दृष्टान्तप्रतिपादकसूत्राद्बुद्धेःकर्तृत्वनिरासस्यैव मुख्यत्वाऽवगतेरिति भावः भूषणे तु तदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यन्तः पाठो नास्त्येव किं तु नन्वेवं कर्त्तृत्वादि न युज्येतेति चेत्सत्यम् अन्वाचयमात्रमेतदिति पाठः। अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्य जीवत्वे शक्तिविपर्य्ययाऽऽपत्तिः सम्भाव्यते न तु निर्भरस्तत्रेत्यर्थः। उपाधिवशेन परमात्मन्येव तत्सम्भवादिति भावः।तदेव विशदयति। यथाचेति। सूत्रे च शब्दस्त्वर्थे पराऽभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासाऽर्थः नहि परमात्मनोऽन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा सम्भवति नित्यशुद्धमुक्तात्मनः कर्तृत्वाऽऽद्यसम्भवादनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च किं तु ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेरध्यस्तं तत्तत्र वाच्यम्। अविद्योपस्थापितं तत्परस्याऽपि सम्भवति

भाष्य एव स्पष्टम्। इत्यादि प्रपञ्चितं भूषणे। सप्तम्या अप्याश्रयोऽर्थः। सप्तम्यधिकरणेच इत्यधिकरणे सप्तमी। तच्च आधारोऽधिकरणमितिसूत्रादाधारः। तत्वञ्चाश्रयत्वम्। तत्राश्रयांशः शक्यः तत्वमवच्छेदकम्। न चाश्रयत्वमात्रेण कर्म्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात्। स्यादेव यदि ताभिरस्या

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति विद्याऽवस्थायां तु तदभावो यत्र तु सर्वमात्मैव स्यात्तत्किं केन पश्येदिति श्रुतेः यथा तच्चा वा स्यादिकरणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति स एव गृहस्थो विमुक्त वास्यादिनिर्व्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः। तथा च शक्तिविपर्य्ययादितरस्य पराऽभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासे तात्पर्यं न तु बुद्धेः कर्तृत्वेन करणशक्ति परित्याग इति न तद्विरोध इति भावः॥

॥ सप्तम्यर्थन्निरूपयति॥

सप्तम्याअपीति। ननु तावता सूत्रादाधारवाच्यत्वं लभ्यते नाऽऽश्रयस्येत्यत आह। तत्त्वञ्चेति। आधारत्वं चेत्यर्थः। आश्रयत्वमिति। आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः। विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधनेऽप्याश्रयांश एव सा न तु विशेषणीभूताऽऽश्रयत्वेऽपि तत्प्रकारकशाब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनयैव तज्ज्ञानोपपत्तेरित्याशयेनाऽऽह। तत्राऽऽश्रयांशः शक्य इति। यद्वा ननु तावता परम्परया क्रियाऽऽश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं नाऽऽश्रयमात्रस्येत आह। आश्रयांशइति। पूर्वोक्तरीत्या क्रियायाः धातोरेव लाभादनन्यलभ्याऽऽश्रय एव शक्य इत्यर्थः। तत्त्वं आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यताऽवच्छेदकस्य कर्त्रादिसाधारणत्वात् करणतृतीयायाश्च व्यापारोऽपीत्यपिनाऽऽश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः।

न बाधः स्यात्। कारके इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रयइत्येवं यद्यपि तात्पर्य्यं तथाप्यत्र कर्त्तृकर्म्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इत्याद्युपपद्यते। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्।

एतच्च त्रिविधम्। औपश्लेषिकं वैषयिकमभि-

कर्त्तृकर्मद्वारेति। एतादृशाऽर्थलाभश्च तत्सूत्रसामर्थ्यादेव तथाहि कारकाधिकारीयेणैतेन क्रियाऽन्वय्याधारस्याऽधिकरणसंज्ञा विधीयते क्रिया चधात्वर्थः साक्षात्तदाधारयोः पराभ्यां कर्त्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रान्तत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सत् परम्परया धात्वर्थाऽऽश्रयस्याऽधिकरणसंज्ञाविधानेन चरितार्थं परम्पराघटके च कर्त्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्ष इच्छति भवतीति न प्रयोगः॥ औपश्लेषिकमिति। सामीप्यसम्बन्धनिबन्धनमित्यर्थः। सामीप्यस्याऽपि संयुक्तसंयोगरूपतया संयोगपदेन तस्याऽपि सङ्ग्रहात् आधेयव्याप्यताऽवच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः। तत्राऽद्यस्य कटे शेते गुरौ वसतीत्युदाहरणे द्वितीयस्य मोक्षे इच्छास्तीति अन्त्यस्याऽन्त्यं कटे शेत इत्यत्र परम्परया कटाऽभिन्नाऽऽश्रयकः शयनाऽनुकूलो व्यापार इति बोधः एवमन्यत्राऽप्यूह्यम्। भाष्येस्पष्टमिति। तत्र हि संहिताधिकारखण्डनाय संयोगः शक्योऽवक्तुं अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति इक्शब्दस्याऽच्छब्देन कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् इको यणचि उपश्लिष्ट

व्यापकञ्च । कटे शेते, गुरौ वसति, मोक्षे इच्छाऽस्ति । तिलेषु तैलमिति । एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

स्येति तत्राऽन्तरेण ग्रहणं संहितायामेव भविष्यतीत्युक्तम् अत्रोपश्लिष्टपदाऽध्याहारेण सप्तमीत्यर्थे इदमेव भाष्यं मानं संहितायामित्युपलक्षणं तत्र च दीयते कार्यं भववदित्यादिसूत्रस्थभाष्यस्याऽपि तत्राऽधिकरणत्वं विध्यप्रतिपादनादिति । नैयायिकास्तु संयोगेनाऽऽधारः समवायेनाऽऽधार इत्याद्यनुगतप्रतीतिबलादाधारत्वमखण्डोपाधिः संयोगादिरूपं तु न तत् कुण्डसंयोगिनो वदरादेरपि कुण्डाधारतापत्तेः। ननु वदरप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगाऽनुयोगितायाः कुण्डाऽऽधारताव्यवहारनियामकत्वाऽभ्युपगमान्नोक्तदोषो न वा कुण्डे कुण्डसंयोगाऽनुयोगितासत्त्वेऽपि कुण्डे कुण्डमिति प्रतीत्याऽऽपत्तिः कुण्डप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगाऽनुयोगितायास्तत्र विरहादिति चेदेवमपि मल्ले मल्लाऽन्तरसंयोगसत्त्वे उक्तानुयोगिताध्रौव्यान्मल्ले मल्ल इति व्यवहाराऽऽपत्तेरशक्यवारणत्वेनोक्तप्रकारस्यैवाऽनुसर्त्तव्यत्वात्तथा च तादृशमाधारत्वमाधेयत्वं वा सप्तम्यर्थः । कस्याऽऽधारत्व इत्याकाङ्क्षायां क्रियानिरूपितस्य तस्य बाधादुपस्थितत्वात्कर्त्तृकर्मणोराधार एव सेति तयोरेव तदन्वयः भूतले घट इत्यादौ न यत्र क्रियाश्रवणं तत्राऽपि कारकत्वनिर्वाहाय तदध्याहारस्याऽऽवश्यकता दृष्टस्थले परम्परासम्बन्धस्याऽपि क्रियाऽन्वयित्वरूपकारकत्वघटकताशास्त्रप्रामाण्यादत एवाऽश्वशौण्ड इत्यादौ सामर्थ्योपपत्तिरेवं च भूतले घटोऽस्तीत्यत्र भूतलवृत्तिघटो वर्त्तमानसत्ताऽऽश्रय इति बोधः नञ्समभिव्याहारे तु तादृशसप्तम्यर्थाऽभावो घटांऽशे भासते इत्याहुः ॥

॥ पञ्चम्यर्थं निरूपयति ॥

अवधिः पञ्चम्यर्थः। अपादाने पञ्चमी। तच्च ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रात् (अपायः) विश्लेषस्तज्जनकक्रिया तत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थकादवधिभूतमिति भावः। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्।
ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते।
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते।
उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्म्मके।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते।
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्त्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् इति।

अस्यार्थः(अपाये) विश्लेषहेतुक्रियायाम्(उदासीनम्)

अवधिः पञ्चम्यर्थइति॥ विश्लेषइति। विभाग इत्यर्थः॥ अवधित्वं च प्रकृतधात्वर्थविभागजनकतत्क्रियाऽनाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाऽऽश्रयत्वम् करणाऽऽदिकारकेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं यत्किञ्चित् क्रियाजन्यविभागस्य तत्राऽपि सत्वादतिप्रसङ्गतावदवश्यमतस्तद्विशेषणं प्रकृतेति। एवं च वृक्षात्पततीत्यादौ विभागजनकक्रिया पतत्यर्थः। यद्वक्ष्यति यत्र धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमिति अधिकं हरिपद्यव्याख्याऽवसरे ग्रन्थकृतैव स्फुटीकरिष्यते॥ उदासीनम्। विभागजनकक्रियाऽनाश्रयः तद्वैविध्यमाह। चलमित्यादि। चलोऽश्वादिरचलो ग्रा-

अनाश्रयः । (अतदावेशात्) तत्क्रियानाश्रयत्वात् । एवं च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम् । वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणाय सत्यन्तम् । धावतोऽश्वात्पततीत्यत्राश्वस्य क्रियाऽऽश्रयत्वाद्विश्लेषहेत्विति कुड्यात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्राऽश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तन्न विरुद्धमित्याह यस्मादश्वादिति ।

तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयमिति भावः । एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात्कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह तस्यापीति । उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात्तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात्परस्परान्मेषावपसरतइति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते उभावपीति । मेषान्तरेति । यथा निश्चलमेषादपसरद्द्वितीयमेषस्थले निश्चलमेष-

मादिः । तत्क्रियानाऽऽश्रयत्वादिति । तद्विभागजनकतत्क्रियाऽनाविष्टत्वादित्यर्थः । क्रियाश्रयत्वादिति । तथाचाऽव्याप्तिरिति भावः । विशेषणीयमिति । तथा च विभागस्तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशनीय इति भावः । समाधत्ते ।प्रविभक्तेत्वितरादिना। तत्तन्मेषवृत्तित्वविशिष्टत्वेन भिन्नतयाऽवगत इत्यर्थः । व्यवस्थितेइति । तत्तन्मेषवृत्तित्वविभागजनकक्रिये तत्तन्मेषाऽनाश्रिते भवत एवेत्यर्थः । तदेवाऽऽह । मेषान्तरक्रियापेक्षमित्यादि

स्यापसरणमेषक्रियामादाय ध्रुवत्वम् तथात्रापि त्रिभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति। तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वं वाच्यम्। क्रिया चात्र धात्वर्थो न तु स्पन्दः। तेन वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्रे वृक्षाद्वस्त्रं पततीति सङ्गच्छते।

परस्परपदोपात्तयोरपादानत्वम् तत्तत्क्रियाऽऽश्रयत्वान्मेषपदोपात्तयोः कर्तृत्वञ्चोपपद्यत इत्यर्थः॥ तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽपि धात्वर्थक्रियाविशेषणीयेत्याह। क्रियाचेति। वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्र इत्युक्त्या वस्त्रहारकसम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं वृक्षस्य सूचितं क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मते तु तत्र वृक्षस्याऽऽपादानत्वं दुरुपपादमेव। सङ्गच्छत इति। तादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाऽभावेन तद्वति वृक्षे नाऽव्याप्तिरिति भावः। अत्रवदन्ति। पञ्चम्या आश्रय इव विभागोऽप्यर्थोऽविभागार्थक पतत्यादि समभिव्याहारे करणतृतीयाया व्यापार एव अनेकधातूनां विभागे शक्तिकल्पनाऽपेक्षया एकस्याः पञ्चम्यास्तत्र शक्तिकल्पनायां लाघवात् विभागस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादिस्थल इव विभागस्य धातुना लाभादाश्रयमात्रं पञ्चम्यर्थ इत्येव ब्रूयात् अवधेराश्रयात्पृथगुपादानवैयर्थ्यात्यजिपत्योः पर्यायतापत्तेश्च प्रकृतेऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलक्रियैव पतत्यर्थः अधोदेशंस्च संयोगांऽशे उपलक्षणम् गम्युपात्तसंयोगफल उत्तरदेशवत् विभागाऽधीनपूर्वदेशसंयोगनाशमन्तरेण क्रियायाः संयोगजनकत्वाऽसम्भवात्तस्याऽविभागजनकत्वमक्षुण्णमेव समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्युत्पत्तिवैचित्र्येणाऽऽश्रयरूपपञ्चम्यर्थस्य विभागरूपाऽपरतदर्थे आधेयतयाऽन्वयस्तस्य चाऽनुकूलतासम्बन्धेन पतत्यर्थक्रियायाम्। एवं च विभागस्य

धात्वर्थत्वाऽभावान्न कर्मताप्रसङ्गलेशोऽपि। यद्वा अवधिरित्यनुगतव्यवहारादवधित्वमाश्रयत्वव्याप्यमखण्डोपाधिस्तदवच्छिन्न एव पञ्चम्यर्थः। अत एवाऽवधेराश्रयात्पृथगुपादानम्॥ तस्य च स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः। एवं च पूर्वकल्पे वृक्षात्पर्णम्पततीत्यत्र वृक्षाऽभिन्नाऽऽश्रयकविभागजनकपर्णाऽश्रयकसंयोगाऽनुकूलव्यापार इति बोधः। द्वितीये तु वृक्षाऽभिन्ना वधिविशिष्टा तादृक्क्रियेति विभागजन्यसंयोगो विभागजनकक्रियाया न पतत्यर्थः पत्लृगतावित्यनुशासनाद्गतिशब्दस्य गम्लृगतावित्यादौ संयोगाऽनुकूलव्यापार एव प्रसिद्धेः। तत्रजर्थगतिव्यवहारा भावाच्च फलाऽवच्छिन्नव्यापारे व्यापाराऽवच्छिन्नफले च धातोः शक्तिमङ्गीकुर्वतो स्वोक्तफलत्वाऽनाक्रान्तविभागस्य धात्वर्थव्यापाराऽवच्छेदकत्वा सम्भवाच्च। पततेः संयोगरूपफलाऽर्थकत्वे ग्रामं गच्छतीतिवद्ग्रामं पततीत्यापत्तिरिति तु न शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याऽधोदेश एवान्वयात्। ग्रामस्य तत्त्वे तु विहगो ग्रामं पततीतिलिष्टमेव। अत एव नरकं पतित इति विग्रहे द्वितीयाश्रितेति पतित शब्दयोगे द्वितीयासमासविधानं सङ्गच्छते। न च वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात्पर्णं पततीत्यापत्तिः। तदुपस्थाप्यक्रियाजन्यदेशाऽन्तरविभागे वृक्षावधिकत्वाऽनुपगमात्। अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमात्रस्यैव विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्याऽपि तथात्वात्तच्छ्रुतेऽपि तादृशप्रयोगस्य दुर्वारताऽऽपत्तेः। अत एव गतिर्विनात्ववधिना नाऽपाय इति कथ्यते वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्येनिदर्शितमित्यत्रवध्यन्वययोग्य भागाऽनुकूलत्वं विना संयोगजनिका क्रिया नाऽपायः। अत एव पर्ण विशेषणतया वृक्षविवक्षायामपायस्याऽविवक्षणाद्वृक्षस्य पर्णम्पततीत्यत्र भाष्ये षष्ठ्युक्तेत्येतदर्थकं हरिणोक्तम्। यत्र च गृहादपसरतीत्यादौ विभाग एव धात्वर्थस्तत्राऽऽश्रयोऽवधिमात्रं वा पञ्चम्यर्थः। तस्याऽऽश्रेयतया स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकत्वेन वा यथायथं विभागेऽन्वयः परस्पर

वस्तुतो नैतावत्पञ्चम्या वाच्यम्। किन्तु अवधेर्लक्षण मात्रं द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणासम्भवादिति तु प्रतिभाति। न चैवमपि वृक्षात् स्पन्दत इति स्यादिति शङ्क्यम् आसनाच्चलितः राज्याच्चलित इति वदिष्ट

स्याम्भेषावप्रस्रत इत्यादौ तु मेषपदवाच्यत्वावच्छेदेनैव कर्त्तृत्वविवक्षा न परस्परवाच्यत्वाऽवच्छेदेनेति न पञ्चम्यनुपपत्तिरिति॥ उक्ताऽपादनत्वस्य पञ्चमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं मनस्याधाऽऽह। वस्तुतइति। लक्षणमात्रमिति। मात्रपदेन शक्यताऽवच्छेदकत्वव्यवच्छेदः। तथा च व्यावृत्त्यादिफलकं निरुक्ताऽवधित्वमेव पञ्चम्यर्थस्तु विभागाऽऽश्रयमात्रमेवेति भावः। द्वितीयार्थोक्तरीत्येति। चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वं गच्छतीति वारणाय परया कर्त्तृसंज्ञया बाधादित्युक्तरीतेरित्यर्थः। नन्वेवं वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णेऽपि विभागाश्रयत्वस्यावैकल्यात्तदुत्तरं पञ्चम्यापत्तिरत आह। अतिप्रसङ्गस्येति। स्यन्दस्य प्रस्रवणजन्यविभागाऽऽश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निषेधति। नचेति। एवमिति। विभागाश्रयत्वमात्रस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः। स्यादिति। प्रस्रवणस्याऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलद्रवद्रव्यक्रियारूपतया विभागस्य धात्वर्थाऽभावेन परमते आपत्त्यसम्भवादित्याशयः। इष्टत्वादिति। चलत्यर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यैव तदर्थक्रियाजन्यविभागाऽऽश्रयत्वस्याऽपि पञ्चमीनियामकत्वे क्षतिविरहादित्यर्थः। चलतेर्गत्यर्थकत्वेऽपि राज्याच्चलित इति प्रयोगे विभागाऽनुकूलक्रियापरत्ववत्स्यन्देरपि तदर्थत्वस्वीकारसुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमिति भावः। जलमत्र कर्त्तृ वृक्षस्यैव कर्त्तृत्वविवक्षायां तु परया कर्त्तृसंज्ञया बाधेनोक्ताऽऽपत्तेरसम्भवादिति भावः॥ नचैवमपीति॥ एव-

त्वात्। एतेन पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मक-
धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति समाधानाभासोऽप्य-
पास्तः। नचैवमपि वृक्षात्त्यजतीति दुर्व्वारम् कर्म्म
संज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधेन पञ्चम्यसम्भवात्।
भ्रमात् कृते तथा प्रयोगे यदि बोधाभावोऽनुभवसिद्ध
स्तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे त्यजादिभिन्नधातु
जन्यबुद्धेर्हेतुत्वं वाच्यम्। बलाहकाद्विद्योतत इत्यादौ
निःसृत्येत्यध्याहार्य्यम्। रूपं रसात्पृथगित्यत्र तु बु-
द्धिपरिकल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यम्। पृथग्विनेति
पञ्चमी वा। इदञ्च

मपि धात्वर्थविभागाऽऽश्रयत्वस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वेऽपीत्यर्थः।
दुर्वारमिति। धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाऽऽश्रयत्वादिति भावः। कर्मसंज्ञ
येति। वृक्षस्य त्यज्यर्थव्यापारजन्यविभागाऽऽश्रयत्वादिति भावः। पूर्वमति
प्रसङ्गः कर्त्तृसंज्ञामादायैवोक्त इदानीं तु कर्मसंज्ञामादाय प्राप्तः स नि-
वारित इति बोध्यम्। अनुभवसिद्ध इति। वस्तुतो विभागाऽवधित्वस्य वृक्षे
ऽबाधात्तज्जन्यबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव विभागाऽऽश्रयस्यैवाऽवधित्वोक्तेः
त्यजतेः पतत्यर्थे लक्षणाग्रहदशायां वृक्षात्पर्णं त्यजतीति प्रयोगस्य प्रामा-
णिकत्वेन कारणतावच्छेदककोटौ त्यजादिभिन्नत्वस्य धात्वंशे निवेशयि-
तु मशक्यत्वादितत्रभिप्रेतयोक्तम्। यदीति। निःसृत्येति। निःसरणपूर्वके
विद्योतने धातोर्वृत्तिमुपगम्य पञ्चम्युपपाद्येत्यर्थः। अत एवोपात्तविशेष
स्याऽन्तर्भावो वक्ष्यमाणः सङ्गच्छते। बुद्धिपरिकल्पितमिति बौद्धविभागाऽव
धित्वमाश्रित्येत्यर्थः। तादृगपादानत्वाऽऽश्रयणे प्रमाणमेवेत्यं मत्वाऽऽ

निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमुच्यतइति ॥

वाक्यपदीयात्त्रिविधम्। यत्र साक्षाद्धातुना गति र्निर्द्दिश्यते तन्निर्द्दिष्टविषयम्। यथाश्वात्पतति। यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम्। यथा वलाहकाद्विद्योतते। निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्व्वर्त्तते। अपेक्षिता क्रिया यत्र तदन्त्यम्। यथा कुतोभवान्? पाटलिपुत्रात्। अत्रागमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्य्यः।

ह। पृथगिति। साक्षादिति। मुख्यवृत्त्येत्यर्थः। धातुनेत्यस्य समभिव्याहृतेत्यादिः। गतिरिति। विभागजनकक्रियेत्यर्थः। उपात्तविषयमपि समभिव्याहृतधातुनोपात्तोऽलक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेत्यर्थः। अपेक्षितक्रियमिति। अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाऽऽकाङ्क्षमित्यर्थः। बलाहकादिति। धूममरुज्ज्योतिः समूहो वलाहकः ततोऽवयवभूतज्योतिषामेव विभागविवक्षणात्सोऽवधिः द्युतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्व्वकविद्योतनबोधकः। तथा च वलाहकाऽवधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्त्तृकं विद्योतनमिति बोधः। अध्याहृत्येति। अर्थाध्याहाराभिप्रायेण पदाऽध्याहारवादे तु आकाङ्क्षितक्रियावाचकपदाऽनुसन्धानेऽप्यनुपात्तत्वरूपविशेषणघटितलक्षणावैकल्यं बोध्यम्। प्रामाणं तत्र पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे सम्प्रदानाऽऽदिसंज्ञाविधायकानि स्पृहेरीप्सितइत्यादिसूत्राणि तैस्तत्तद्धातु योग एव तद्बोधनात्। अर्थाध्याहारे तु क्रियार्थोपपदस्येत्यादिसूत्रे ल्यब्लोपइत्यादिवार्त्तिकानि च। अन्ये त्विदमित्थं व्याचक्षते। यत्र

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः तथाहि सम्प्रदानेचतुर्थी तच्च कर्मणायमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति सूत्रात्कर्मणाकरणभूतेनयमभिप्रैति ईप्सतितत्कारकं सम्प्रदानमित्यर्थकादुद्देश्यम् ।

विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयम् धातुना ऽभिधीयते तदाऽद्यम् । यत्र विभागो ऽध्याहृतधातुना तथा तद्द्वितीयम् तत्र तूभयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयम् तत्तृतीयमिति । अधिकमन्यतोऽवधार्य्यम् ॥ चतुर्थ्यर्थं निरूपयति । उद्देश्यइति । ननूद्देश्यत्वं कामनाविषयत्वं तच्च विप्राय गां ददातीत्यत्र क्रियाजन्यफलभागितया कामनाविषये गवादावतिप्रसक्तमतस्तद्व्याप्तत्तम् । तत्सूत्रप्रामाख्येन दर्शयति । तच्चकर्मणेत्यादि । कर्मणेत्यनन्तरम् सम्बन्धमिति शेषः कर्म चाऽत्र पारिभाषिकं क्रियया यमभिप्रैतीति क्रियाव्याप्यमानस्य सम्प्रदानसंज्ञाविधानात् । अत एव तदकर्मकविषयम् । ननु ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामरूपकर्मजन्यसुखाऽऽदिफलभागितद्देश्ये कर्त्तरि अतिप्रसङ्गोऽत आह । करणभूतेनेति । करणत्वं च सम्बन्धक्रियाऽपेक्षम् । क्रियाव्यवहितव्यापारवत एव करणतया व्यापारं कर्मवृत्तित्वलाभेन तद्वृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकफल एव सम्भवात् कर्मवृत्तितज्जन्यत्वस्य ग्रामजन्यसुखेऽसत्त्वान्नोक्ता तिप्रसङ्ग इति भावः । यमित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रैतीतयर्थस्याऽपि लाभात्प्रथमान्तकर्त्तरि अतिप्रसङ्गः स्यादतस्तदुपात्तम् यद्यपि गौर्ब्राह्मणस्य भवत्वितीच्छाविशेष्यतया गामेवाऽवगाहते तथा सूत्रफलितार्थपरत्वान्न दोषः तथा च कर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारको यद्विशेष्यकोऽभिप्रायः स सम्प्रदानमिति सूत्रोऽर्थः तादृशफलसम्बन्धिकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽऽश्रय इति यावत् । विप्राय गान्ददातीत्यादौ परस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसाऽवच्छिन्नेच्छात्मकस्त्यागो दाधात्वर्थः

उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः गोरूपकर्मणश्चाऽऽश्रयत्वेन स्वत्वरूपफले। तथा च गोवृत्तिस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसाऽनुकूलोविप्राऽभिन्नोद्देश्यकस्त्याग इति वैयाकरणमते बोधः।उद्देश्यत्वं च विप्रे गोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव। एवं वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यत्राऽप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वात्सम्प्रदानत्वमूह्यम्। नैयायिकास्तु परस्वत्वेच्छाधीनस्वस्वत्वध्वंसेच्छात्यागः इति मते स्वस्वत्वध्वंसाऽवच्छिन्नत्यागो ददात्यर्थः। विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य स्वनिरूपकनिरुक्तेच्छाजन्यत्वसम्बन्धेन ददात्यर्थत्यागे गोरूपकर्मणस्त्वाधेयतया स्वत्वध्वंसरूपफले। तथा च गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसजनकोनिरुक्तसम्बन्धेन विप्रनिष्ठविशेष्यताविशिष्टोयस्त्यागस्तदाश्रयश्चैत्र इति वाक्याद्बोधः। यदि तु गौर्विप्रस्य भवतु न ममेतीच्छैव त्यागो दाधात्वर्थः एवं च उक्तस्थले निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य च स्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयात् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविषयगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागाऽऽश्रय इति बोधः जन्यस्वत्वस्य गोवृत्तित्वेऽवगतेऽर्थात्तस्मिंस्तज्जन्यत्वं लभ्यत एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याऽक्षतम् वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यत्र तु संयोगाऽवच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाऽवच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थवृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः स च धात्वर्थताऽवच्छेदकसंयोगाऽन्वयी द्वितीयार्थवृत्तित्वं तु द्रवद्रव्यक्रियान्वयि। तथा च वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयो यः संयोगस्तदवच्छिन्नायोदकवृत्तिर्द्रवद्रव्यक्रिया तदवच्छिन्नव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः। न चैवं सिचधात्वर्थताऽवच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसंयोग एव वृक्षवृत्तित्वाऽन्वयान्नाऽनुपपत्तिरित्याहुः। अपरे तु विजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः॥ एवं च विप्राय गां ददातीत्यत्र त्यागी त्यागजन्यफलभागित्वप्रकारकब्राह्मणवृत्त्युद्देश्यताकगोविषयकत्यागाऽऽश्रय इति बोधः। रुद्राय गां ददातीत्यत्र रुद्रस्य त्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वमस्त्येव

इदमेव शेषित्वं तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषत्व मित्येव पूर्वतन्त्रे निरूपितम् अत एव प्रासनव-

स्तत्वं तु तस्य जायते न वेतग्न्यद् । तत्रागजन्यं फलं तु स्वत्वरूपं ग्राह्यं तेन पितृस्वर्गमुद्दिश्य दत्तायां गवि ब्राह्मणस्य सम्प्रदानत्वोपपत्तिः पितुः स्वत्वरूपं फलं नोद्देश्यं किं तु स्वर्गः पितृभ्यो दद्यादित्यादौ तु रुद्राय गां ददातीतिवत्सम्प्रदानत्वसत्त्वेऽपि त्यागे वैजात्यनिवेशाच्च न क्षेतुः सम्प्रदानत्वं वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ तु चतुर्थ्यर्थे गौणसम्प्रदानत्वम् तच्च सिचेर्द्रवद्रव्यवृत्तिसंयोगाऽनुकूला क्रिया उदकादिपदसमभिव्याहारे च संयोगाऽनुकूलक्रियामात्रमर्थः । चतुर्थ्यर्थस्तु वृत्तित्वम् । इत्थं च वृक्षवृत्युदकीयसंयोगाऽवच्छिन्नक्रियेत्यादिबोधः । अत्र चतुर्थीद्वितीयाभ्यां तुल्यबोधजननात्तत्र द्वितीया माभूदिति सम्प्रदानसंज्ञाऽनुशिष्यते वृक्षं पयसा सिञ्चतीत्यादौ तु वृक्षशब्दाद्वितीया भवत्येव तत्र तृतीयाऽर्थोऽभेदस्तस्य द्रवद्रव्येऽन्वयः द्वितीयार्थवृत्तित्वस्य तु संयोगेऽन्वयः । तथा च वृक्षवृत्तिसंयोगाऽनुकूलोदकाभिन्नद्रवद्रव्यक्रियेति बोधः । मयचवेऽस्त्रं मुञ्चतीत्यत्र दुःखोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः मोचनाविभागा वच्छिन्नक्रिया क्रियाऽनुकूलव्यापारो वा प्रकृत्यर्थस्य वृत्तित्वेन चतुर्थ्यर्थैकदेशे दुःखेऽन्वयः । एवं मित्राय दूतं प्रेषयतीत्यत्र वार्त्तादानोद्देश्यकत्वम् पुत्राय धनं प्रेषयतीत्यत्र प्रीत्युद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थ इत्याद्यूह्यमित्याहुः । तन्न सम्यक् सम्प्रदाने हि चतुर्थी । न च भवदुक्तसम्प्रदानत्वे किञ्चिन्मानं येन वृक्षायेत्यत्र चतुर्थी स्यात् किं च संयोगरूपधात्वर्थान्वयित्वाऽविशेषादुदकपदादपि चतुर्थ्यापत्तिः बाधकं कर्मत्वं तु वृक्षेऽप्यक्षतमिति न किञ्चिदेतत् ॥इदमेवेति। निरुक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः। पूर्वतन्त्रे । मीमांसायाम् । अतएवेति । शेषित्वस्याऽर्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । प्रासनवदिति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यतीति यदा यजमानेन

न्मैत्रावरुणायदण्डप्रदानमित्यपि करणेक्रीतेसोमेमैत्रावरुणायदण्डम्प्रयच्छतीति विहितं दण्डदानन्न प्रतिपत्तिः किन्तु चतुर्थीश्रुत्यार्थकर्मैतितत्रनिर्णीतम्। रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटान्ददातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव।वृत्तिकारास्तु सम्यक् प्रदीयतेयस्मैतत्सम्प्रदान मित्यन्वर्थ संज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयन्तो रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः। इदं च

दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीतास्तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगशृङ्गं चात्वालनामकगर्त्ते प्रक्षिपेदिति तदर्थः तत्रैवं सन्दिह्यते किमेतत्प्रासनमर्थकर्मेति प्रतिपत्तिकर्मेति वा अर्थकर्मैव भवितुमर्हति सप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तितायां तु अपूर्वाऽभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे कृष्णविषाणया कण्डूयतीति सुतरां कृताऽर्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रतिपत्तिकर्मतैव युक्तया। न चाऽनर्थक्यम् प्रासनक्रियाप्रयुक्ताऽपूर्वाऽभावेऽपि चात्वाल एवेति नियमापूर्वसद्भावादिति सिद्धान्तितं तद्वद्दण्डदानं न प्रतिपत्तिरिति योजना इतरधिकरण इति चतुर्थाध्याय इति शेषः ज्योतिष्टोमे प्रकृतैव मैत्रावरुणाय दण्ड प्रयच्छतीति श्रूयते तत्र दण्डदानस्याऽर्थप्रतिपत्तिकर्मभावसन्देहेऽध्वर्युणा दीक्षासिद्धेर दत्तदण्डस्याऽसोमक्रयाद्यजमानधारणेन कृताऽर्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मैवेति पूर्वपक्षे दण्डी प्रैषानन्वाहेति श्रवणान्मैत्रावरुणस्य प्रैषाऽनुवादे अवलम्बनाय दण्डोपेक्षितः। एवं च भविष्यदुपयोगसद्भावात्प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपादर्थकर्मैवोपयोक्ष्यमाणसंस्काररूपप्रशस्तम् उपयोजितामिव सर्वत्र संस्कारप्रह-

त्तेः उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्याऽसत्कारमात्रपर्य्यवसायित्वेन कार्य्यपर्य्यवसानाऽभावादप्रशस्तत्वमतो मैत्रावरुणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म तथा सति निरूढपशावऽसतत्रपिदीक्षिते दण्डसम्पादनस्यैव दानं प्रयोजकमिति सिद्धान्तितम् अर्थकर्मत्वे च शेषित्वं प्रयोजकं तच्च चतुर्थी श्रुतग्रा मैत्रावरुणस्य बोध्यत इत्याह। चतुर्थीश्रुतेति ननु यत्र दाधातुरधीनीकरणाद्यर्थकस्तत्राऽधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविषयत्वरूप सम्प्रदानत्वस्य रजकादावपि सम्भवाद्रजकाय वस्त्रं ददाति शौचे उष्ट्रं ददातीत्यादिप्रयोगाः प्रसज्ज्येरन्नित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति। रजकायेति। तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति। खण्डिकोपाध्यायइति। ददातीति। दाधात्वर्थसंयोगसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति तद्भावः अस्मिन्प्रयोगे ददातिः संयोगाऽनुकूलव्यापाराऽर्थकः चपेटापदार्थस्तु प्रसृतकरतलं न शूद्राय मतिं दद्यादित्यत्र ददातिर्बोधनार्थकः मतिपदार्थश्च तज्जनकं वेदादिशास्त्रमिति बोध्यम्। स्वस्वत्वनिवृत्तीति। पर स्वत्वोत्पत्त्यनुकूलस्वस्वत्वध्वंसेच्छारूपं व्यापारं अर्थे दाधात्वर्थमित्यर्थः। तथा चोक्ताऽर्थकदाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव सम्प्रदानत्वम् अन्वर्थमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादुक्तस्थले च ददातेस्तदर्थकत्वाऽभावेन रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येवेति तेषामाशयः उक्तभाष्यप्रामाण्यादन्वर्थत्वमेवाऽसिद्धम् महासंज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधादेव सर्वनामस्थान संज्ञावदित्यस्मत्प्रसादाहुरिति। नन्वजां ग्रामं नयतीत्यत्राजायां निरुक्तसम्प्रदानस्य सत्त्वात्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यापत्तिरिति चेत्स्यादेव यदि परया कर्म संज्ञया सम्प्रदानत्वस्य न बाध इति यूपाय दार्वित्यादौ न सम्प्रदानचतुर्थी अपि तु तादर्थ्ये तादर्थ्यं च स एवाऽर्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वं समभिव्याहृताऽर्थे तादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति॥

तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्येति वार्त्तिकार्थः। प्रयोजनत्वं च न जन्यत्वं दुःखाय पापमित्यस्याऽव्याप्तेः नाऽपि जन्यतयेच्छाविषयत्वम् स्वर्गादेः पुण्याऽऽ

दिजन्यतयेच्छाविषयत्वेन स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः। नचेष्टाऽऽपत्तिः तथा सति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति प्रयोगनिर्वाहाय तुमर्थाच्चेतिसू-त्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः पाकाऽऽदेर्निरुक्तव्रजनाऽद्यर्थतयैव तद्वाचकाद्वार्त्ति-केन चतुर्थ्युपपत्तेः अपि तु समभिव्याहृतपदाऽर्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूले-च्छाविषयत्वम् तत्प्रयोजनकत्वरूपं तादर्थ्यं तु तदिच्छाऽधीनेच्छाविषय व्यापाराऽऽश्रयत्वम् दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणाऽऽदिरूपव्यापार वत्तया यूपाऽर्थत्वात्तद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी तदर्थस्येच्छाऽधीनेच्छाविष-यव्यापाराश्रयत्वम् प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयित्वेनाऽन्वयः तस्याऽऽश्रयतया दार्वादावेव रन्धनाय स्थालीत्यादावप्यूह्यमिति केचित्। तन्न मनोरमं तादर्थ्यस्योक्तरूपत्वे मुक्तये हरिं भजतीत्यत्र चतुर्थ्यनुपप-त्तेः न हि भजनस्य मुक्तीच्छाऽधीनेच्छाविषयव्यापारवत्ता नाऽपि मुक्तेः सम्प्रदानता कर्मजन्यफलभागितयाऽनुद्देश्यत्वात् तस्मात्तदिच्छाऽधीने-च्छाविषयत्वमेव तत्तादर्थ्यं स्वर्गाय पुण्यमित्यादयस्त्विष्यन्त एव वार्त्ति-कं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेर्न तु मर्थादितिसूत्राऽनुपपत्तिरपीति नमःस्वस्त्या दिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकान्नमःस्वस्तीतिसूत्रेण चतुर्थी विधी-यते तत्र नमःपदार्थस्त्यागो नतिश्च तत्र नतिः स्वाऽपकर्षबोधनाऽनुकूलो व्यापारो हरये नम इत्यादौ त्यागः चतुर्थ्या च तत्रोद्देश्यत्वम्। त्यागस्य यदि शिवस्याऽयं भवत्विति फलेच्छाऽधीनो न ममेत्याकारकः स्वस्वत्वे-च्छाभावरूपस्तदा तदुद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विषय त्वम् यदित्यागरूपेच्छैवाऽन्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं स्वत्वमपि विषयीक रोति तदा स्वत्वभागितया विषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वं न तु स्वीकाराऽऽश्रय त्वम् शिवाऽऽदेर्विग्रहवतोऽपि स्वीकाराऽभावात्तदाऽऽकारकतया ध्यातस्य मन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते तदभावाच्च तत्रजमानोपचाराऽऽदौ शिवाऽऽदि निरूपितस्वत्वाऽभावेऽपि तदीयत्वेन तत्र द्रव्ये स्वत्वाऽवगाहिनीच्छावि-सम्बादिरूपैव अन्यदीयस्वत्वे वाधितं शिवाऽऽदिनिरूपितत्वं . शिवाऽऽदि-

अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम् ।

निरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा बाधिततद्द्रव्यसम्बन्धमवगाहते तत्र प्रथमे स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वम् जन्यतासम्बन्धेन तादृशेच्छावत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृतार्थस्य शिवाऽऽदेर्विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽन्वयः द्वितीये विषयताविशेष एव सः तत्र च प्रकृतार्थशिवाऽऽदेर्निरूपितत्वसम्बन्धेनाऽन्वयः नमः पदार्थत्यागस्य विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽर्घादिद्रव्येऽन्वयः द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्यागेऽन्वयः शिवायोत्सृजतीत्यादाविव नाऽनिराकर्त्तृसम्प्रदानता नमः पदस्याऽधातुत्वात् नमःपदेन च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्त्तृकत्वोपरागेणैव त्यागे त्यज्यमानद्रव्ये च तदीयत्वसंशयाऽनुदयात् । अत एव तदीयत्वबोधनायाऽहं दद इति वदन्नं नम इत्यादि न प्रयुज्यते ऋत्विजा च यजमानरूपपुरुषान्तरीयद्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते स चाऽऽरोपस्तस्मिन्विशेषदर्शनदशायामाहार्यतयोपपद्यते प्रतिविधिप्रयुक्तदानवाक्ये च पूजायां नमःपदघटितवाक्यस्य बाधितार्थकत्वेऽप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्धं शास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ तद्विभजते । इदमिति । कर्मणायमभिप्रैतीति सङ्केतितं सम्प्रदानं चेत्यर्थः । त्रिविधमित्यनेनाऽन्वितम् । त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् कर्त्तुरनिराकरणाऽऽदित्रिभ्यः सम्प्रदानव्यपदेशं लभत इति योजना स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वसम्बन्धेन त्यागे समभिव्याहृतधात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदङ्गत्वं तेन ब्रह्मचारिणोदकमासिञ्चतीत्यादौ न ब्रह्मचारिणोऽधिक्यम् । कर्मणेप्सितमिति । कर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयः । इदं च विशेष्यं तद्भेदनियामकमाह । अनिराकरणादिति । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतराऽनुकूलव्यापारशून्यत्वादित्यर्थः । प्रेरणेति । अप्रवृत्तस्य कर्त्तुस्त्यागादाविष्टसाधनताबोधनं प्रेरणा जातेष्टसाधनताबोधेऽप्रा-

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम्। सूर्यायार्घ्यं ददातीत्याद्यं नात्रसूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति प्रेरकम् विप्राय गान्ददाति अनुमन्तृ उपाध्यायाय गान्ददाति॥

माख्यशङ्कया शिथिलस्य कर्त्तुस्ताट्टशशङ्काविधूननक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्त्तनं कर्मनिष्ठस्वत्वादिफलाऽभ्युपगममात्राऽनुकूलव्यापारवत्त्वं वाऽनुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः। एवं च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वे सति कर्त्तृप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतराऽनुकूलव्यापाराऽभाववत्त्वनिराकर्त्तृत्वम् निरुक्तविषयत्वे सति कर्त्तृसम्बन्धितयागादिविषयकेष्टसाधनताबोधौपयिकव्यापारवत्त्वं प्रेरकत्वमित्याद्यूह्यम्। सूर्यायार्घ्यन्ददातीति। अत्रमतभेदेन दाधातोः परस्वत्वेच्छाधीनस्वस्वत्वाऽभावेच्छारूपः परस्वत्वगोचरस्वस्वत्वाऽभावेच्छारूपो वा त्यागोऽर्थः अन्वयबोधस्तु नमःस्वस्तीतिसूत्रोक्तदिशोह्यनीयः॥ सर्वत्रेति॥ नतत्सूत्रविहितद्वितीयाद्यन्त प्रयोगेष्वित्यर्थः। अभेदःसंसर्गइति। अभेदाऽऽत्मकः संसर्गो विशिष्टबुद्धिनियामको विशेषइत्यर्थः। अभेदसंसर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रतिसम्बन्धार्थकविभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः। यत्तु सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदनियतत्वादभेदस्य सम्बन्धत्वे मानाऽभावादभेदसंसर्ग इतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभाव इति। तन्न विशेष्यविशेषणभावस्याऽपि सम्बन्धनियतत्वेन तदसत्त्वे तस्याऽप्यसम्भवात्। अत एव भासमान वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं विशेषणत्वमिति टीकाकृतः। कथमन्यथा द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वादिति विशेषणत्वेन विवक्षितस्य सम्बन्धं बिना विशेषणत्वाऽसम्भवेन तदाकाङ्क्षित्वादिति स्वयं व्याख्यातम्। न च तस्य सम्बन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्याऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदसम्बन्धमादाय षष्ठ्युपपादनपरस्याऽनेकाऽवस्थायुक्तराहोरिदमेकाऽवस्थायुक्तं शिरोऽवयव इति भाष्यप्रामाण्येन भेदसम्बन्धे तदापादनाऽ

अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गःविभक्तीनां धर्मिवाचित्वात् । धर्ममात्रवाचकत्वेकर्मणि

सम्भवात् तादृशभाष्ये चाऽभेदसम्बन्धस्य प्रातिपदिकाऽर्थविशेष्यत्वाऽविवचणाद्वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदनियतत्वं त्वसिद्धमेव यदि भेदनियतत्वमेवे तत्राग्रहस्तदा सर्वसाधारण्याय सम्बन्धिताऽवच्छेदकभेद एव नियामकत्वे नाऽभ्युपेयताम् । न च तत्सम्बन्धत्वे मानाऽभावः । सर्वसिद्धनीलाऽऽदिविशिष्टबुद्धेरेव मानत्वात् शाब्दबोधे तज्ज्ञाननियामकं च प्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः समानाऽधिकरणप्रातिपदिकाऽर्थयोश्च समभिव्याहाररूपाऽऽकाङ्क्षादिः । अत एवाऽर्थवत्सूत्रे भाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां यद्विशेषे पर्य्यवसानं स वाक्याऽर्थ इत्युक्तम् अन्विताऽभिधानवादिमतेन चेदम् तन्मतेऽन्वितस्यैव पदाऽर्थत्वात् । तथा च सामान्यरूपेण सम्बन्धवाचकानां पदानां यद्विशेष इत्यादिस्तत्तदनुयोगिप्रतियोगिकत्ववैशिष्ट्यबोधकत्वम् आकाङ्क्षाऽऽदिसमवधानात्स एव वाक्याऽर्थो वाक्यजन्यबोधविषय इत्यर्थः वाक्यशक्त्यभिप्रायेण वा तथाऽभिधानम् प्रातिपदिकाऽर्थसूत्रे भाष्ये यदसामानाधिकरण्य उपसङ्ख्यानमधिकत्वादित्यस्य तु वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावप्रयोजकप्रातिपदिकार्थाऽतिरिक्ताऽभेदसंसर्गस्याऽपि भानात् प्रातिपदिकाऽर्थमात्राऽभावात्प्रथमा न प्राप्नोतीत्यतः प्रथमाया उपसङ्ख्यानमारब्धव्यमित्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि । कैयटेनाऽपि न वाक्याऽर्थत्वादिति तत्प्रत्याख्यानाऽवसरे वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दाऽन्तरोपहितविशेषणभावात्स्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमा विधीयत इत्यत्र प्रतिपादितपदमपहायोपहितशब्दं प्रयुञ्जानेन विशेष्यविशेषणभावनियामकत्वमितरसम्बन्धस्यैवाऽङ्गीकृतम्।वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य सम्बन्धताऽनुपपन्नैव सम्बन्धस्यसम्बन्धिभेदनियतत्वादितित्वदुक्तेः विशेष्य विशेषणयोर्भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य विशेष्यत्वविशेषणत्वमात्रपर्य्यवसा-

द्वितीयेति सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेः कर्मार्थककृत्तद्धितादौ तथादर्शनाच्च द्वितीयाद्यर्थकबहुव्रीहौ प्राप्तोदक इत्यादौ धर्मिवाचकलाभाच्च सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः स

यितया प्रत्येकं तयोरन्विष्टत्वाच्चाऽनुयोगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विष्ठत्वोपपादनेऽप्येकस्यैव सा स्यान्न समुदितयोर्द्वयोः स्वस्वामिभाववत् शब्दानुगममात्रस्याऽर्थाऽपरिच्छेदकत्वात्सम्बन्धाऽन्तरे षष्ठी न विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धे इत्यत्र भानाऽभावाच्च तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति। ननु विभक्तीनां धर्मवाचकत्वस्य तत्राऽन्तरसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनाऽन्वयोऽयोग्यत्वादत आह। विभक्तीनामिति। कारकविभक्तीनामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वात्। शक्तिमच्छक्यत्वादित्यर्थः॥ नन्वस्तु शक्तिरेवाऽर्थोऽत आह। धर्मवाचकत्वइति। सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेरिति। तद्घटककर्माऽदिपदानां धर्मपरतां विनोक्ताऽर्थाऽलाभात्तत्परत्वे तद्भङ्गः स्पष्ट एवेत्यर्थः। तथाऽर्थस्य सूत्रकारसम्मतत्वे कर्मद्वितीयेत्याद्येव ब्रूयादिति भावः। ननु कर्मणीत्यादौ विषयसप्तमीबोध्य इत्यर्थः। तथा च विभक्तीनां धर्माऽवाचकत्वेऽपि तस्याऽऽश्रयतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयेन कर्मबोधात्तत्र प्रकृतार्थस्याऽऽधेयतयाऽन्वये तु तुल्यमिति वेद्यतया तण्डुलाऽऽदीनां फलाऽऽश्रयकर्मत्वाऽऽदिना भानान्न सूत्रस्वरसभङ्गोऽत आह। कर्मार्थकेति। कृति पक्वस्तण्डुल इत्यादौ तद्धिते शत्योऽश्व इत्यादौ आदिपदात्पच्यमानस्तण्डुल इत्यादौ लडादेशशानच्सङ्ग्रहः। तथादर्शनादिति। धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थः। तथा च कर्मपरामर्शकतच्छब्दघटितयोरित्यादिसूत्रविहितक्तादीनां धर्मिवाचकत्ववदत्राऽपि तद्वाचकत्वमेव न्याय्यमिति भावः। ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्याऽनुपपत्त्याऽस्तु तथात्वमत्र तूक्ताऽपत्त्यभावेनाऽस्तु धर्मवाचकत्वमेवेत्यत आह। द्वितीयार्थकेति। द्वितीया

ह्ययाचैव तथा तिङामिति भाष्याच्चेतिदिक् ॥

आश्रयस्यापि प्रकृत्यैवलाभान्न विभक्तिवाच्यता किन्त्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यम् तदेवचतादात्म्येनावच्छे

ऽऽदिविभक्तीनां धर्मवाचकत्वे तदर्थविहितसमासस्याऽपि धर्मवाचकत्वा ऽऽपत्त्या प्राप्तोदक इत्यादावुदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वस्य समार्थस्य समान विभक्तिकपदोपस्थाप्यग्रामादावभेदान्वयाऽनुपपत्तेरचाऽपि जागरूकतया द्वितीयादिविधायकसूत्रस्थकर्माऽऽदिपदानां धर्मिवाचकत्वमावश्यकमि- ति भावः। ननु त्वन्मतेऽपि षष्ठ्याः सम्बन्धार्थकतया तदर्थविहितबहु- व्रीहेः पदार्थाऽन्तरसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तेस्तौल्येन तत्र लक्षणया वि शिष्टशक्त्या वा सामानाधिकरण्यस्योपपाद्यतयाऽनयत्राऽपि तथैव रीत्या निर्वाहे कृतं सुपां धर्मिवाचकत्वेनेत्यत आह। सुपाङ्कर्मादयोऽप्यर्थाइति। यदिकर्मत्वाऽऽदिधर्मो द्वितीयाऽऽदिवाच्यतया विवक्षितो भविष्यत्तदा क- र्मत्वाऽऽदयोऽप्यर्था इत्येवाऽवक्ष्यत्तदनुक्त्या तु तेषां द्वितीयाद्यर्थत्वमप्रामा णिकं मुनित्रयाऽनुक्तत्वादिति भावः॥ शक्तिवादपक्षमवलम्ब्याऽऽह। आ- श्रयस्यापीति। आश्रयत्वेन भानन्त्वसिद्धमेवेति भावः। आश्रयत्वमात्रमि ति। द्वितीयातृतीयासप्तमीनामिति शेषः मात्रपदेनाऽऽश्रयव्यवच्छेदः। नन्वाश्रयत्वस्य शक्यत्वे आश्रयत्वत्वं शक्यताऽवच्छेदकं वाच्यं तच्चाऽऽश्रय त्वेतरावृत्तित्वघटितत्वाद्गुर्विति शक्यतावच्छेदकगौरवमेवैतस्मिन्कल्पे दोष इत्यत आह। तदेवेति। आश्रयत्वमेवेत्यर्थः। एवं कारेण निरुक्ता ऽऽश्रयत्वत्वव्युदासः तस्याऽखण्डत्वस्योपपादितत्वान्नानाव्यक्तिविशेष्यक शक्तिग्रह एव स्वेतरधर्मस्याऽवच्छेदकत्वाऽपेक्षणादिति भावः। कर्तृत्वती यया आश्रयमात्रार्थकत्वादाह। करणेति। व्यापारोऽपीत्यपिनाऽऽश्रय

दकम् करणतृतीयायाश्च व्यापारोपि पञ्चम्या विभागमात्रं चतुर्थ्या उद्देश्यत्वमात्रम् अतएवाऽऽकृत्यधिकरणमपि न विरुद्धयत इत्यभिप्रेत्याह। शक्तिरेवेति षस्यामपीति शेषः॥ शेषषष्ठीति सूत्रात्तस्याः सम्बन्धमात्रं वाच्यम् कारकषष्ठ्यास्तु शक्तिरेवेतफलम्

समुच्चयः। विभागमात्रमिति। मात्रपदेनाऽऽश्रयत्वव्यवच्छेदः विभागस्याऽऽश्रयतयाऽन्वयादेव वृक्षादाववधित्वलाभादिति भावः। वस्तुतस्तु वृक्षादेरवधित्वरूपसम्बन्धेन पञ्चम्यर्थविभागेऽन्वय इत्युक्तम् उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनाप्याश्रयत्वस्य सः। अत एवेति। कर्मत्वादिशक्तेस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वकथनादेवेत्यर्थः। नविरुध्यतइति। शक्तिग्रहे जातिव्यक्त्योरुभयोर्भानाऽविशेषेऽपि जातिरेव शक्त्या नागृहीतविशेषणन्यायाद्विशेष्यं नाभिधागच्छेदितिन्यायाच्च व्यक्तिशक्तौ व्यभिचारात्तसामानन्त्याच्चेति तत्र सिद्धान्तितमिति॥ कारकविभक्त्यर्थं निरूप्य प्रसङ्गात् षष्ठ्यर्थं निरूपयति। मूलेसम्बन्धइति। शेषषष्ठीतिसूत्रात्कारकप्रातिपदिकाऽर्थभिन्नः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धस्य तत्र शेषपदाऽर्थः तत्राऽन्यविभक्तीनां मतभेदेन धर्मिधर्मवाचकत्ववदेतस्यास्तथा भ्रमो माभूदित्याशयेनाऽऽह सारे। सम्बन्धमात्रमिति। पक्षद्वयेपीति शेषः। स च क्वचित्सम्बन्धत्वेन सामान्यधर्मेण वाच्यः क्वचिच्च विशेषरूपेणैव तत्र सामान्यरूपेण मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषरूपेण विवक्षायां स्वस्वविषये तत्तद्विभक्तीनां प्रसरात् राज्ञः पुरुष इत्यादौ तु विशेषरूपेणैव अनेकसम्बन्धसत्त्वेऽपि सम्बन्धविशेषविवक्षया नेदं चैत्रस्येति प्रयोगात् सम्बन्धस्य सर्वत्र क्रियाकारकभावमूल एव षष्ठीशेष इति सूत्रे राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा पुरुषाय ददातीति सम्प्रत्ययाद्राजा कर्त्ता पुरुषः सम्प्रदानं वृक्षस्य शाखेत्यत्र वृक्षेशाखेतिलौ-

सप्तमीपञ्चम्यौकारकमध्ये इति सूत्रे शक्तिः कारकमितिपक्षस्य भाष्येदर्शनात्। एवं च देवदत्तस्य गौर्ब्राह्मणाय गेहाद्गङ्गायां हस्तेन मया दीयते इत्यत्र देवदत्तसम्बन्धिनी या गौस्तदभिन्नाऽऽश्रयकत्यागाऽनुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठविभागजनको गङ्गाऽधिकरणको हस्तकरणको मन्निष्ठोव्यापार इतिबोधो यथायथमुक्तप्रकारेण॥

किकप्रसिद्धया वृक्षः शाखाया अधिकरणं यदेतत्सम्प्रदानं नाम चतुर्भिः प्रकारैरेतद्भवति क्रयणादपहरणाद्याच्ञायाः परिवर्त्तनरूपाद्विनिमयादि तयनेन यत्र श्रूयमाणा क्रिया तत्राऽपि तत्फलसम्बन्धानुमितकरणत्वादि शक्तेर्वस्तुतः सत्त्वादितयर्थकेन भाष्येण शेषपदार्थाऽप्रसिद्धिमाशङ्क्यैवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष इति शेषोक्तेः क्रियाकारकसम्बन्धस्य वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वेऽपि तन्निमित्तस्य स्वस्वामिभावादेः सम्बन्धत्वेन विवक्षणे तस्याऽविवक्षा तदा राजपदादेव यदा तु पुरुषस्य तद्विवक्षा तदा पुरुषपदादपि पुरुषस्य राजेति नचैकदोभयत्र सेति नोक्ताऽतिप्रसङ्गः। तदुक्तं हरिणा। द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राऽभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपचर्य्यते इति परार्थत्वात् परं प्रति गुणानां विशेषणत्वाद्विशेषणत्वेन विवक्षितस्य सम्बन्धम् विना विशेषणत्वाऽसम्भवेन सम्बन्धो व्यतिरुच्यते उद्भूततया प्रतीयते इति तत्रैव षष्ठी विशेष्यस्य तु पदाऽन्तराऽसमभिव्याहारे स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वान्न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाऽऽकाङ्क्षा तत्र विशेषणे अभिधीयमानः षष्ठ्या प्रतीयमानः प्रधाने विशेष्ये

ऽपि उपयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावाद्राजनिरूपितविशेष्यताया राजपदस-
न्निधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीति तदर्थः। कारकषष्ठ्याइति।
कर्त्तृकर्मणोः क्वतीत्यादिसूत्रविहितषष्ठ्या इत्यर्थः शेषविहितषष्ठ्याः स-
म्बन्धरूपधर्मवाचकतया षष्ठीत्वेनैतस्या अपि तद्वाचकत्वस्य न्याय्यत्वादि-
ति भावः। ननु कर्त्तृकर्माऽऽदिकारकविहिततृतीयाऽऽदीनां कथं कर्त्रा-
दिधर्मवाचकत्वमत आह। सप्तमीपञ्चम्याविति। तथा च धर्मस्याऽपि
कारकत्वस्य भाष्यसम्मतत्वेन तासां तद्वाचकत्वे न दोष इति भावः। दर्श-
नादिति। तत्र हि द्रव्यं कारकमिति पक्षेऽद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे भोक्ते त्यादौ
देवदत्तरूपकर्त्तृकारकस्यैक्यान्मध्यव्यपदेशाऽसम्भवादप्राप्तसप्तमीपञ्चम्योरु
पपादनाय प्रवृत्तस्य क्रियामध्य इति द्रव्यमिति वार्त्तिकखण्डनायोक्तम्
नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्यं च कारकमध्यमपि
भवति तत्र कारकमध्य इत्येव सिद्धमिति तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमि-
त्यर्थः। तथा च देवदत्तादिरूपकर्त्तृद्रव्यस्यैक्येऽपि कालभेदभिन्नभुक्तिक्रि
याऽनुमितकारकपदार्थकर्तृत्वशक्त्योरभेदात्तन्निमित्तमध्यव्यपदेशाऽबाधा-
द्वयोक्तेऽनुपपत्त्यभावात्क्रियामध्य इति वार्त्तिकं नाऽरम्भणीयमिति त-
द्भावः इदमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य तत्र सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति
पक्षेणाऽनभिहिताऽऽधिकारं सप्तम्यर्थद्वयोः कारकयोरन्यतराऽभिधाने
विभक्त्यभावप्रसङ्गः क्व प्रासाद आस्ते शयन आस्ते यदिप्रत्ययेनाऽभिहि
तमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य न वाऽन्यतरेणाऽभि-
धानात् अनभिहिते विधानमित्यादिना प्रसज्यप्रतिषेधे पर्य्युदासे वा
नञर्थे दूषणं परिहृत्य यदि साधनं द्रव्यं स्यात्तदेकमेव तच्चाऽभिहितमि-
ति पूर्वोक्तपरिहारो न सम्भवत्यर्थशक्तिः साधनं तदा तस्याभेदादनभि-
हितत्वसम्भवाद्भवत्युक्तपरिहार इत्यभिप्रेत्य किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्वि
द्गुण इत्याशङ्क्योक्तं किं पुनः साधनं नाऽयं गुण इत्याह कथं ज्ञायते एवं
हि कश्चित्कञ्चित्पृच्छति क्व देवदत्त इति स तस्मायाचष्टेऽसौ वृक्षे इति

कतरस्मिन्नऽन्यस्तिष्ठति स वृद्धोऽधिकरणम् भूत्वाऽन्यशब्देनाभिसम्बध्य-मानः कर्त्ता सम्पद्यते द्रव्ये साधने तत्कर्मकर्मैव स्याद्यत्करणं करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेवेति। कैयटेनाऽपि यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा त-स्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाद्बाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानाऽर्थक्रियाकरणनि बन्धनो घटेन जलमाहर घटं कुरु घटोऽस्तीति व्यपदेशो न स्याद् दृश्यते चाऽसौ तस्मान्नानाशक्तिभावगमः सिद्ध इति तद्विवृत्तमेवं च शक्तिपक्षस्याऽ-करसम्मततया द्वितीयादीनां कर्मत्वाऽऽदौ शक्तिरिति वदतां मतमपि स म्यगेवेति भावः।प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रविहितप्रथमायाा यथायथं प्रातिपदि कार्थो लिङ्गं परिमाणम् चाऽर्थः कर्माऽऽद्याधिक्ये प्रथमा मा भूदिति तत्र तत्र मात्रग्रहणं द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तस्य प्रत्येकं द्वन्द्वघटकपदार्थेऽ-न्वयात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यादिवाक्यभङ्गिः प्रातिपदिकार्थत्वं च नामनिष्ठशक्त्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयोपस्थितित्वव्यापकवि-षयिताप्रतियोगित्वम् उच्चैरित्याद्यर्थविषयितायास्तादृशोपस्थितित्वव्याप-कत्वात्तत्र प्रथमोपपत्तिः।एवं कृष्ण इत्यादौ कृष्णादिविषयिताया इव पुल्लि-ङ्गादिविषयिताया अपि तदुपस्थितित्वनैयत्यं व्यक्तमेव । यद्यपि त्रिकस्प्रा-तिपदिकार्थ इति पक्षे लिङ्गस्योपस्थितिविषयत्वं दुर्घटन्तथाप्यनुभवाऽनुरो धेन शक्यार्थोपस्थितेः प्राक् लिङ्गोद्बोधकसमवधानस्य नियमेन कल्पनात्त-स्य तत्त्वं बोध्यम् । एवं चालिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रइत्य-स्योदाहरणानि तटादिशब्दजन्योपस्थितौ तु पुल्लिङ्गादिभानस्यानैयत्या-त्तत्राऽप्राप्तप्रथमाविधानाय लिङ्गग्रहणं सिंहो माणवक इत्यादौ सादृश्या ऽद्यधिकाऽर्थस्य प्रतीतावप्यन्तरङ्गत्वात् स्वाऽर्थमात्रनिष्ठात्तस्मात्प्रथमा सुलभैव तत्र प्रथमाऽर्थलिङ्गस्य विशेषणतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयो योग्यताबला दनुभवाच्च तथैव कार्य्यकारणभावकल्पनात्।एवं द्रोणो व्रीहिरित्यादौ द्रो-णपदात्परिमाणस्यापि आधिक्येन भानात्तत्र परिमाणग्रहणम् । न च व्रीह्यादिपदसमभिव्याहारात्तद्भानेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव

अन्वमानमुपदर्शयन् घटं जानातीत्यादौ द्वितीया या विषयतायां लक्षणेति वह्वाकुलं वदतो नैयायिकान् प्रत्याह । सुपां कर्मेतेति ।

साऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसम्बन्धेनाऽन्वयानुपपत्तेः प्रथमार्थस्य तस्य तु भेदेनाऽन्वये न किञ्चिद् बाधकमिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तम् तदाश्रयश्च । अत एव लिङ्गग्रहणं चरितार्थम् अन्यथा स्वमोर्नपुंसकादितिसूत्रप्रामाण्यात्तस्याऽपि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपादनवैयर्थ्यापत्तेः आश्रयत्वं च वैज्ञानिकम् शक्यताऽवच्छेदकारोप एव लक्षणेति अन्यत्र व्यवस्थापितत्वात्। गोपीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लाक्षणिकत्वेऽपि न क्षतिः तटादिशब्दानां लिङ्गं वाच्यमेव विसर्गादयस्तद्द्योतकाः । एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाऽव्ययस्त्रीपुंसादिशब्दाश्चोदाहरणमितरेलिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपिलिङ्गवद्विशेष्यान्वय्यर्थः । एवं च लिङ्गवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणम्।वीरः पुरुष इत्यादौ पुरुषादिपदसन्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याऽधिकस्य भानेऽपि तत्समभिव्याहारात्पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात्सेत्याहुः । सम्बोधनेचेति विहितप्रथमायास्तु सम्बोधनमर्थः प्रातिपदिकार्थापेक्षया तस्याधिक्ये न भानात्पूर्वसूत्राविषयत्वात्तत्सूत्रारम्भः तच्चाभिमुखीभवनानुकूलो व्यापारः क्रियान्वय्येवेतिप्रतिपादितं प्राक् यथायथं विभक्त्यर्था इत्यत्रत्यं यथायथपदं व्याचष्टे । उक्तप्रकारेणेति । यदर्थबोधे या विभक्तिः समर्था तस्याःसोऽर्थोविसेयः तथैवोक्तं प्राक् द्वितीयाद्यतीयासप्तमीनामित्यादिनेति भावः ॥ अत्रेति ॥ सुपां कर्मादिवाचकत्व इत्यर्थः । नैयायिकान्प्रतीति । प्राचीनान्प्रतीत्यर्थः । यथातन्मतन्तथाख्यातशक्तिनिरूपणावसरे प्रतिपादितम् । ननु सुपां कर्मादयोप्यर्था इति

अयम्भावः।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्याचैव तथा तिङाम्।
प्रसिद्धौ नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषुचेति।

वार्त्तिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः तथाहि "स्वौजसमौट्" "कर्मणि द्वितीया" "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यादेः लस्यतिपूतसूभिहितान्येकवचनद्विवचनेत्यादेरेकवाक्यतया कर्मादेस्तत्सङ्ख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते। तथा तन्नियमश्च द्विविधो-लभ्यते।

भाष्याक्षिप्तानां तु तेषां कर्मादौ शक्तिः विषयत्वादौ लक्षणायां तु किं बाधकं क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वबाध एव तत्प्रसरादत उत्तरार्द्धप्रदर्शितनियमं बाधकत्वेनोपदर्शयिष्यन्नाशयं प्रकाशयति। अयम्भाव इत्यादि। स्वौजसमौडित्यत्र कारकविभक्तिष्वादौ द्वितीयाया उपादानाद्वार्तिकेऽपि तदर्थकर्मणः प्राङ्निर्देशः। कर्मादीत्यादिना कारकान्तरसंग्रहः। अपिना शक्तिः कारकमिति पक्षोक्तकर्मत्वादिशक्तीनां समुच्चयः। तथातिङामिति। तद्वत्तिङामपि सङ्ख्याकर्माद्यर्थ इत्यर्थः। तत्र।सुप्तिङ्क्षु। प्रकृतेषु।अर्थेष्वित्यर्थः। तद्भाष्येति। लोकादेव बहुत्वादिषु बहुवचनादिभविष्यति किमर्थम्बहुषुबहुवचनमित्यादिसूत्रमित्याक्षेपे सुप्तिङामविशेषेण विधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनमिति समाधाय नियमाऽऽकारप्रदर्शकमिदं लोकवार्त्तिकम् अथवा प्रकृतार्थाऽनपेक्ष्य नियमःके च प्रकृता एकत्वादय एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु इत्यादितद्भाष्यं च ताभ्यामित्यर्थः। नियमाऽऽकारमाह।

द्वितीया कर्मण्येव तृतीया करण एव इत्येवमादिः शब्दनियमः। कर्मणि द्वितीयैव करणे तृतीयैवेत्येवमर्थनियमश्च । उभयथाऽपि सिद्धनियमविरुद्धं लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति याज्ञे कर्मणि नाऽनृतं वदेदिति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणाऽपि विभक्तावप्रयोजिकैव । अत एव विभक्तौ न

द्वितीयाकर्मण्येवेति । प्रकृताऽभिप्रायम् । उभयथापीति । विभक्त्यपेक्षया अर्थाऽपेक्षया चेत्यर्थः । विभक्तिनियमोऽपि द्विधा अर्थविशेषाऽपेक्षस्तत्सामान्याऽपेक्षश्च तत्राऽऽद्यः कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ कर्माऽऽदियोग्येऽपि तद्रहितप्रातिपदिकाऽर्थ एव प्रथमा न कर्मादौ सङ्ख्याद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेकवचनादि न द्विवचनादीत्याकारकः द्वितीयस्तु प्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीया कर्मण्येवेत्याकारकः अर्थनियमस्तु कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकाद्द्वितीयैवेत्याकारक इति बोध्यम् । सिद्धेत्यस्यैकवाक्यताबलेनेत्यादिः। तथा च विषयत्वस्य निरुक्तकर्मत्वाऽनात्मकत्वेन तत्र द्वितीयादेः शास्त्रेणाऽविधानात्तदर्थतात्पर्य्येण तदुच्चारणस्याऽनृतत्वादित्यर्थः । अतएवेति । विभक्तौलक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । ननु व्याकरणस्य शक्तिनिरूढलक्षणाऽन्यतरप्रतिपादकत्वेन यत्र मुख्याऽर्थबाधप्रतिसन्धानादि तत्र शक्यसम्बन्धिनि लक्षणास्वीकारे बाधकाऽभावः घटं जानातीत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वाऽनुभवसिद्धस्य द्वितीयाया वृत्तिं विनाऽनुपपन्नतैव लक्षणाकल्पकत्वाच्च विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्त्वेकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येतत्परोऽत

लक्षणेत्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहार इति दिक्॥२४॥

इति श्री वैयाकरणभूषणसारे सुबर्थनिर्णयः ॥ ३ ॥



एव न व्यत्ययाऽनुशासनवैयर्थ्यं सुपां कर्मादयोप्यर्था इत्यत्र कर्मादिपदस्य गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वपरतयाऽप्युपपत्तेर्न तद्विरोधोऽपीत्यत आह। दिगिति। तदर्थस्तु मुख्याऽर्थमादाय शास्त्रचारितार्थ्ये गौणे तद्व्यापारे मानाऽभावः। न च घटं जानातीतिप्रसिद्धप्रयोगाऽनुरोधेऽपि तद्व्यापारकल्पनाऽवश्यिकेति वाच्यम्। ज्ञानविषयत्वाऽऽपत्त्युपसर्ज्जनविषयत्वाऽऽपादनार्थकतया मुख्यकर्मतयैवाऽस्मन्मते प्रयोगोपपत्तिसम्भवात् स्वानुभवैकगम्येऽर्थे लक्षणाऽभ्युपगमेऽर्थनिर्द्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यादिः। अत्रवदन्ति। शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे स्यादीनां मुख्याऽकर्मकत्वाऽभावात्ततो भावे कर्त्तरि च प्रत्ययाऽनुपपत्तिरेवं वारयतेः संयोगाऽनुकूलव्यापाराऽभावाऽनुकूलव्यापाराऽर्थकतायाः सर्वसम्मततया तस्याऽपि मुख्यसकर्मकत्वाऽभावेन ततो पि कर्त्तरि कर्मणि च लकाराऽऽद्यनुपपत्तिरतो गौणेऽपि शास्त्रविषयताऽवश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामप्यसाधुता। वस्तुतस्तु शक्तिः कारकमितिपक्षस्य तन्मतेऽतिङ्सुप्सुव्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्याधेयत्वबोधकत्वेऽपि नक्षतिः। तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धात्वर्थपरतायाः प्रागुपपादनात्तन्मतेऽप्युक्तनियमविरोधस्य निषेधविषयतायाश्चाऽसम्भवादित्यलम् ॥ २४ ॥

इति श्री भूषणसारदर्पणे सुबर्थनिर्णयः ॥ ३ ॥



॥ अथ नामार्थनिर्णयः ॥

नामार्थानाह।

एकं द्विकं त्रिकं चाऽथ चतुष्कं पञ्चकं तथा।
नामार्थ इति सर्व्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः॥२५॥

एकं जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात्।

क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाऽऽह। नामार्थानिति। जातिरिति। तत्तत्पदार्थाऽसाधारणो धर्म इत्यर्थः। तेनाऽभावत्वाऽऽकाशत्वाऽऽदीनां नित्याऽनेकसमवेतत्वरूपजातित्वाऽभावेऽपि न क्षतिः एतस्यैव शास्त्रे स्वाऽर्थपदेन व्यवहारः जातेः पदाऽर्थत्वे मानं तु जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रे सवर्णग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्सिद्धमिति वार्त्तिकम् आकृतिं वाजप्यायनइतिसरूपसूत्रस्थं भाष्यं च।युक्तिमप्याह। लाघवेनेति। एकाऽऽश्रयकशक्तेरेकस्या एव सम्भवादिति भावः। ननु शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदात्कथं जातौ तत्सिद्धिरत आह। अनेकव्यक्तीनामिति। पूर्वं व्यवहारेण व्यक्तौ शक्तिग्रहेऽप्यानन्त्यात्तावतीषु शक्तिग्रहाऽसम्भवात्तत्तदाश्रयभेदभिन्ननानाशक्तिकल्पने गौरवात्तस्याज्जातावेव निर्द्धार्य्यते इत्यर्थः। एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकशाब्दबोधाऽभ्युपगमे तु गोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधाऽऽपत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिविषयबोधे हेतुताया अवश्यकल्प्यतयैकविषयकज्ञानादपरव्यक्तिबोधाऽनुदयाऽऽपत्त्या सकलव्यक्तिभानार्थं तावद्व्यक्तिषु शक्तिकल्पनायां गौरवस्य स्फुटतया जातावेव शक्तिकल्पनोचिता। यद्यपि गौर्गोपदवाच्य

न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः। एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेताऽऽश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम् जात्या तु सहाऽऽश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम्। किञ्चैवं विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य नागृहीत विशेषणन्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम्॥

इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोऽपि तथापि स विशेषणेहिविधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतःसतिविशेष्ये बाधइतिन्यायेन जातावेवसत्तामपरिच्छिनत्ति।यद्वाजातिविशेष्यकं एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातिशक्तिवाद एवमेवाऽभिलापात् व्यक्तिभानस्य त्वग्रे उपपादयिष्यमाणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः॥ विनिगमनेति। एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थः तथा चेयं व्यक्तिः शक्यान जातिरित्येवं प्रत्येकव्यक्तिग्रहे विनिगमकाऽभावः पूर्वञ्च तु व्यक्तिसमुदायस्यैव कोटितया गौरवज्ञानस्यैव बाधकस्य विनिगमकत्वान्न तदभाव इति भावः। तत्पक्षे पि गौरवस्यैव बाधकमित्याह। एवंहीत्यादि। ननु उक्तविनिगमनाविरहेण सर्व्वास्वपि व्यक्तिषु शक्तिसिद्धावश्यक्यव्यक्तेरभावेन तज्ज्ञानाय व्यक्तिवृत्तिकल्पनेति व्यक्तिवाद पक्षो निर्दुष्टोऽत आह। किञ्चैवमिति। यद्वा ननु गोत्वाऽऽदिजात्यनुगतीकृतयावद्व्यक्तिषु शक्तिस्वीकारान्नाऽनन्त्याऽऽदिदोषोऽत आह। किञ्चैवमिति। एवं विशिष्टे शक्त्यभ्युपगमे। नागृहीतेति। नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीति न्यायशरीरं विशेषणाविषयबुद्धिर्विशेष्यं नाऽवगाहत इति तदर्थः विशेष्यविषयकत्वस्य विशेषणविषयकत्वनियतत्वमिति यावत्। तथा च विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषविषयकत्वाऽऽवश्यकतया तदुभयविषयकत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिकारणताऽव-

व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया। एवं च तत्र विभक्त्यर्था ऽन्वयोऽप्युपपद्यत इति दिक्। यद्वा केवलव्यक्तिरेवे-

च्छेदकत्वकल्पनाऽपेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वक-ल्पनलाघवादुचितेति जाताविव शक्तिः सिद्ध्यतीति भावः॥ नन्वेवं गां दद्यान्नीह्नीनवहन्तीत्यादौ दानाऽवहननकर्मत्वाद्यन्वयाऽनुपपत्तिर्जाते स्तदन्वयाऽयोग्यत्वादिति चेदत्र केचित्। जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव दानाऽऽदि-कर्मत्वाऽन्वय इति तन्न। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरप्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्व-याऽसम्भवात्।तदुक्तम्।गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम्। शब्दान्तरै र्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवदिति। किञ्चा यमाक्षेपोऽर्थापत्तिः स-मानसम्वित्संवेद्यत्वं वा।नाद्यम्।अनुपपत्तिमन्तरेणाऽपि गौरस्तीत्यतो गो त्वविशिष्टबोधात्।नाऽन्त्यः। जातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशिष्टविषयकबो-धहेतुत्वाऽभ्युपगमेन जातिविषयताया व्यक्तिविषयतानैयत्यरूपो वाच्यो ऽन्यस्याऽसम्भवात् स च गोत्वमस्तीत्यत्र गोत्वविशिष्टाऽप्रतययाद्व्यभिचार त इत्युक्ताऽनुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह। व्यक्तिबोधस्त्विति। लक्षणयेति। स्वशक्यगोत्वाऽऽश्रयत्वसम्बन्धरूपलक्षणयेत्यर्थः। तथा च पदवृत्तिजन्योप-स्थितेरेव शब्दबोधहेतुतया व्यक्तेरशक्यत्वेऽपि लक्षणा वृत्त्युपस्थितायां तस्यां तावद्दानाऽऽदिकर्मत्वाऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति भावः। एवञ्चेति। लक्षणाऽभ्युपगमे चेत्यर्थः। तत्र। लक्षितव्यक्तौ। उपपद्यतइति। अन्यथा प्रतययानामिति व्युत्पत्तेः स नोपपद्यतेति भावः। ननु व्यक्तिलक्षणाऽभ्यु पगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति सिद्धान्तभङ्गः। गौरस्तीति वाक्यादनुभूय मानव्यक्तिबोधाऽनुपपत्तिश्च लक्षणाबीजस्याऽन्वयाऽनुपपत्तेस्तत्राऽभावा दत आह। दिगिति। तदर्थस्तु सति तात्पर्य्ये गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र वृत्तिद्वयस्य सर्व्वैरेवाऽभ्युपगमात्तादृशन्यायो युगपच्छक्तिस्तात्पर्या ऽविषये लक्षणा च नेत्येवं पर इति न तद्विरोधः तात्पर्याऽनुपपत्तिसत्त्वा-

च्च न व्यक्तिलक्षणाऽनुपपत्तिः तद्विरोधाऽभ्युपगमे तु जातिव्यक्त्योरभेदपक्ष मुपगम्य विभक्त्यर्थाऽन्वय उपपाद्यः। तदुक्तम्। तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासम्बन्धचोदनात्। जातिव्यक्त्योरभेदो वा वाक्यार्थेषु व्यवस्थितः। इति। वस्तुतस्तु जातिधर्मिकशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनान्न व्यक्तिभानाऽनुपपत्तिर्नाऽप्यशक्यभानाऽऽपत्तिस्तस्य तद्वैशिष्ट्याऽभावादिति जातिशक्तिवादनिष्कर्षः वक्ष्यते चाऽधिकमुपरिष्टात्। अन्ये तु जातिशक्तिवादमित्थमुपपादयामासुः माऽस्तु व्यक्तेर्भानम् आनयनाऽऽदिक्रियाकेवलायां जातावसम्भवन्ति व्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते समाहारे पाणिपादसाहित्येन वादनक्रियावत्। तदुक्तम्। तद्धितार्थेतिसूत्रे भाष्ये आकृतावालम्बनादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यति यथाऽग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनाऽसम्भवादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाऽग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य तथाकृतावालम्भनादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते सर्व एवाऽकृते योगोऽन्तर्भावितद्रव्याया इति द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः सम्पद्यत इति साहचर्यं सम्बन्धः सरूपसूत्रे भाष्येऽपि स्फुटोऽयमर्थः। हरिरप्याह। व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते इति गोत्वादिपदानां तु गोत्वाऽऽदिधर्मिवृत्तिधर्म एव शक्तिरिति न तत्र गोविशेष्यको बोधः जातेराश्रयाऽवियोगेऽपि केवलायास्तस्याः शाब्दवाच्यत्वं नाऽनुपपन्नम् जलाऽऽदौ दृश्यमानस्य सुखस्य स्वस्थानाऽवियोगेऽपि सुखाऽऽदिपदबोध्यवत् शक्यताऽवच्छेदकता तु जातिगतधर्मस्यैवेति इदमपि मतं जातया व्यक्त्याक्षेपे पर्यवस्यति तत्र न चाऽपदाऽर्थे प्रतययाऽन्वय इति दूषणग्रस्तं विनाऽपि सङ्केतविषयतां सामान्येन सम्बन्धनियमादर्थाऽध्याहारन्यायेनोपस्थितां व्यक्तिं पुनर्जातिर्विशिनष्टि रूपाऽऽदिज्ञानाऽविषयाणां चक्षुरादीनां चाक्षुषयामीति प्रतीतया विषयीकरणवदितयपि केचित्॥ शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया एकस्या लक्ष्यलक्षणावच्छेदकयोरसम्भवेऽपि ल-

कशब्दार्थः केवलव्यक्तिपक्ष एवाणग्रहणस्यैकशेषस्य चाऽऽरम्भेण तस्याऽपि शास्त्रसिद्धत्वात्। युक्तं चैतत्। व्यवहारेण व्यक्तावेव तद्ग्रहणात्। सम्बन्धिताऽवच्छेदकस्य जातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेति न गौरवमपि। न चैवं घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यताऽवच्छेदकत्वा

च्चाऽर्थप्रतीतौ लक्ष्यताऽवच्छेदकभानवच्छक्यताऽवच्छेदके शक्त्यभावेऽपि तादृशकार्य्यकारणभावबलादेव गोत्वाऽऽदिभाननिर्वाहे कृतं तत्र शक्तिकल्पनयेत्याशयेनैकपदमन्यथा व्याचष्टे।यद्वेति। व्यक्तिरेवेत्येवेन जातिः। ननु सर्वेऽण्ग्रहणमित्यादिप्रामाण्यादस्तूक्तः पक्षः व्यक्तिःपदार्थ इत्यत्र तु किं मानमत आह। केवलव्यक्तीति। एकशेषस्यचेति। जातिपक्षे एकेनैव शब्देन द्वयोर्बहूनां वा प्रत्यायनसम्भवात्तदनर्थकं सद्व्यक्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः। अण्ग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानात्सरूपसूत्रस्य च शास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याऽऽकरे व्यवस्थापनात्कथमुक्ताऽर्थे तयोः प्रामाण्यमत आह। युक्तञ्चैतदिति। सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः। अपिना द्रव्याऽभिधानं व्याडिरिति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यं समुच्चीयते। युक्तिमेवाह। व्यवहारेणेति। एतत्तत्त्वं शक्तिवादे वक्ष्यते एतत्कल्पे पूर्वोक्तं शक्याऽऽनन्त्यदोषं समुद्धरति। सम्बन्धितावच्छेदकस्येति। शक्तिग्रहे धर्म्मिताऽवच्छेदकस्येत्यर्थः। सम्बन्धिताऽवच्छेदकपदस्य लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वादुद्देश्यसमर्पकत्वाद्वा न तत्त्वाऽनुपपत्तिः। तथा च सम्बन्धिताऽवच्छेदकजात्यनुगतीकृतनानाव्यक्तिष्वेकधर्मावच्छिन्नाया एकस्या एव शक्तेरुपगमान्न तन्नानात्वप्रयुक्तगौरवमिति भावः ॥ एवमिति ॥ विशिष्टे शक्तिस्वीकारे इत्यर्थः। घटत्वाऽऽदेर्घटाऽऽदिनिष्ठशक्यताऽवच्छेदकत्वाऽभ्युपगम इति यावत्। तदेव। घटत्वाद्येव। वाच्यं। शक्यमित्यर्थः। श-

स्तथा च नाऽगृहीतविशेषणन्यायात्तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्क्यम्। अकारणत्वेऽपि कारणताऽवच्छेदकत्ववत्तथाऽत्राऽपि सम्भवात्। उक्तं च।

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यतीति।

क्यत्वे हेतूपन्यसनं न्यायादिति। अकारणत्वेपीति। दण्डत्वाऽऽदीनामन्यथासिद्धत्वेनाऽकारणत्वेऽपि तीरत्वाऽऽदीनां प्रवाहाद्यऽसम्बन्धितया लक्ष्यत्वेऽपि च तत्र तन्निष्ठाऽवच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धाऽऽत्मिकाया विषयिताविशेषात्मिकाया वाऽवच्छेदकताया अभ्युगपमवदशक्यस्याऽपि घटत्वादेस्तादृशशक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवात् शक्यत्वे सति शक्यविशेषणताऽऽपन्नस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वमिति नियमे मानाऽभावादिति भावः। उक्तेऽर्थेसम्मतिमाह। उक्तञ्चेति। आनन्त्येपीति। भावानां व्यक्तीनां नानात्वादपरिच्छेद्यत्वेऽपि एकं अनुगतजात्यादिधर्मं उपलक्षणं अशक्यत्वेऽपि शक्यव्यावर्त्तकम् कृत्वा अभ्युपगम्य शक्यताऽवच्छेदकतयाऽऽभ्युपेत्येति यावत्। शब्दो गवाद्यात्मकः सुग्राह्यगवादिनिष्ठवाच्यतासम्बन्धः। नचेति। शक्तिग्रहाऽविषयव्यक्तिं बोधयिष्यतीति तदर्थः। गोत्वाऽऽदिसामान्यलक्षणया सर्वास्वेव व्यक्तिषु शक्त्यवधारणादिति भाव; अधिकं अग्रे वक्ष्यते॥ व्यक्तिरेवाऽत्र द्रव्यपदेन व्यवह्रियते सर्वनामपरामर्श्ययोग्यत्वात्। उक्तं च वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः। इति स्वभावादेव बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षिततद्धर्माऽवच्छिन्नबोधकं सर्वनाम यस्मिन् धर्मिणि तादृशधर्मं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रयुज्यते इदं तदिति परामर्शयोग्यमिति यावत्। द्रव्यपदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः। भेदत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यादिस्तु लक्षणान्तरपरम्। एतत्पक्षे तु जात्या

देरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमिष्टमेव तिङन्तार्थक्रियायाः क्रियादिभिः परासम्भवात्स्तोकाऽऽद्यर्थनिरूपितविशेष्यतावत्त्वाच्च द्रव्यत्वमस्त्येव विप्रतिषिद्धमित्यादौ च सामर्थ्यात्तन्मान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम् चादयोऽसत्त्वे च प्रथमकल्पोक्तद्रव्यस्यैव पर्युदासो बोध्यः। शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यनिष्ठविशेष्यताऽवच्छेदकतया भासमानत्वम् घटाऽऽदिपदे शक्तिग्रहे च घटत्वाऽऽदेरेव तत्त्वं न पृथिवीत्वादेरिति न तेभ्यः पृथिवीत्वाऽऽदिबोधः आकाशशब्दस्य शब्दाऽऽश्रयत्वे शक्त्यभावेऽपि ततस्तद्रूपेणैव बोधः तद्विशिष्टशक्तिग्रहस्य तद्बोधहेतुत्वात्। यद्वाऽऽकाशत्वमखण्डोपाधिः वृत्तिसूचौ त्तरीत्या तत्पदं वाऽऽकाशशब्दशक्यताऽवच्छेदकमिति नाऽऽकाशः शब्दाऽऽश्रय इति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति द्रव्यवादनिष्कर्षः। ननूक्तपक्षद्वयमपि न विचारसहं तथाहि जातिशक्तिवादे गोत्वाऽऽदिपदात्तद्विशिष्टबोधाऽऽपत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टबोधौपयिकस्य सत्त्वात्। न च निर्द्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टबोधे हेतुर्गोत्वत्वधर्मिताऽवच्छेदकशक्तिग्रहस्य गोत्वत्वेन तदुपस्थितौ शाब्दबोधे च हेतुरिति वाच्यम्। गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्वत्वधर्मिताऽवच्छेदकबाधग्रहकाले निर्धर्मिताऽवच्छेदकशक्तिग्रहसम्भवेन गोत्वविशिष्टबोधाऽऽपत्त्या गोत्वत्वधर्मिताऽवच्छेदकशक्तिग्रहस्य तादृशबोधहेतुताया आवश्यकत्वात्। यदि च गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः॥ गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिसम्बन्धेन गोत्वप्रकारकं गोपदत्वविशिष्टविषयकं शक्तिज्ञानम् गोत्वविशिष्टबोधहेतुरिति नोक्तबाधकाले शाब्दबोधाऽऽपत्तिरिति विभाव्यते तदाऽपि कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकाऽऽदिसम्बन्धेन व्यवस्थाऽनुपपत्तिः गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याऽविशिष्टत्वात् मन्मते तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तेन सम्बन्धेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्यैवमितरसम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयबोधे तेन सम्बन्धेन तादृशविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुतया तन्नियमोपपत्तेः। गोपदं गौरित्याकारकशक्ति

वस्तुतस्तु "नह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थः" इति भाष्याद्विशिष्टं वाच्यम् ।

शक्यतावच्छेदकबोधाऽननुभवाच्च गोत्वाऽऽदिपदानां गोत्वत्वे शक्तिरित्यपि न प्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावप्रत्ययविधानात् गवेतराऽसमवेतत्वविशिष्ट सकलगोसमवेतत्वरूपस्य गोः शक्यत्वाऽभ्युपगमे लाघवमूलकाऽऽकृतिवादस्य मूले शैथिल्याऽऽपत्तेश्च व्यक्तिवादेऽपि पदमात्रस्यैव व्यक्तिबोधकत्वाऽविशेषत्वात् गौश्च नील इत्यादीनां सह प्रयोगाऽनुपपत्तिः । किं च हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे सम्बन्धग्रहे यत्र हस्तिपके सम्बन्धो न गृहीतस्तस्याऽपि हस्तिदर्शने स्मरणाऽऽपत्त्या तच्छक्तिविषयकसम्बन्धग्रहस्य तदुपस्थितिनियामकत्वस्याऽऽवश्यकतया कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपरविषयकोपस्थितिः । सामान्यलक्षणात्वापातरमणीयैवेत्यभिप्रायवानाह । वस्तुतस्त्विति । विशिष्टमिति । जातिविशिष्टा व्यक्तिर्व्यक्तिविशिष्टा जातिर्वेत्यर्थः । यद्यप्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य चाऽऽकृतिर्न पदाऽर्थ इत्युभयोरुभयं पदाऽर्थ इति भाष्याद्विशकलितयोरेवाऽऽकृतिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते तथापि कस्य चित्किञ्चिद्गुणभूतं किञ्चित्प्रधानमित्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया तत एव विशिष्टे शक्त्यवधारणात्तथोपादानमविरुद्धम् । अन्यथा तृतीयोपात्तैककरणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावाऽनापन्नजातिव्यक्त्योः शक्यत्वे गोर्यत्नोत्वं व्यक्तिश्चेति समूहाऽऽलम्बनबोधाऽऽपत्तेः शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमात् । एवमेवाऽवयवसंयोगरूपाऽऽकृतौ । तथाच सूचितं गौतमेन जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति त्रिष्वेकैव शक्तिरिति बोधनाय च तत्रैकवचनं गुणभूतमिति भाष्यस्य च स्वारसिकतयेतिशेषः । जातिः कदाचित्प्राधान्येन भानं तु तात्पर्यग्रहसापेक्षमिति तदाशयः जातिः प्राधान्येऽपि द्रव्यसङ्ख्यामादाय तत्र द्विवचनाद्युपपत्तिर्बोध्या । तदुक्तं

कैयटेन। यथा भवत इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसङ्ख्याकृत इत्यदोष इति द्रव्यप्राधान्येऽपि क्वचिज्जातिसङ्ख्यामादाय वचनं ब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ यथा जातिः प्राधान्ये च निरवच्छिन्नाया एव व्यक्तेः प्रकारताविशेष्यीभूतजात्या च तदनुगमो न हि प्रकारीभूतमेवाऽनुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः। वस्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या गवादिपदाद्गोविशिष्ट गोत्वबोधस्याऽननुभवेनोक्तकल्पाऽसम्भवात्। अत एव तथैव व्याख्यातं जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्धर्माऽवच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्यंशे भानाऽयोगात् गोत्वस्याऽन्वयिताऽवच्छेदकरूपेणाऽनुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाऽऽद्यन्वया सम्भवाच्च सम्पन्नो व्रीहिरित्यादौ तु स्वाऽऽश्रयप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावेकत्वाऽन्वयः उक्तस्थले एकवचनोपस्थितानि नानेकत्वानि न व्रीहिष्वन्वीयन्त इति न सत् सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वस्यैवैकवचनाऽर्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् सङ्ख्यारूपैकत्वस्य द्रव्यमात्रसाधारण्येनाऽर्थत एव लाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनाऽर्थत्वाऽभावाच्च। अत एव पशुना यजेतेत्यत्र तादृशैकत्वस्यैकवचनेन विवक्षितत्वान्नाऽनेकपशुकरणकयागाददृष्टसिद्धिः समभिव्याहृतपदाऽर्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणाच्च नाऽत्र घटोऽस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धिः एतद्देश विद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधो न तस्योक्तरीत्या प्रसिद्धिसम्भवात्। एवं च व्यक्तिविशेष्यकबोधाऽभ्युपगमे क्वाऽप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य च तद्विशेष्यकशक्तिग्रहमन्तरेणाऽसम्भवाद्गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिर्व्यक्तिमात्रविषयकस्य जातिमात्र विषयकस्य वा शक्तिज्ञानस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधहेतुतायामुक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वादिति सारनिष्कर्षः॥ अन्ये तु उभयोरुभयं प-

दाऽर्थः इति भाष्याज्जातौ व्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः परन्तु व्यक्ति शाब्दबोधेऽपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुता व्यक्ति शक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते अशक्यस्याऽपि शाब्दे भानाऽभ्युपगमे गवादिपदादशक्यगवादिव्यक्तेरिवाऽशक्यघटाऽऽदीनामपि भानाऽऽपत्त्या व्यक्तिशक्तिरावश्यकी। अयमेव कुञ्जशक्तिवाद इति व्यवह्रियते। शाब्दबोध कारणताऽवच्छेदककोटौ व्यक्तिविषयकत्वस्याऽनिवेशात्। तथा च गोत्व प्रकारकगोविषयकशाब्दबोधे गोत्वविषयकगोपदशक्तिमति गौरितग्राकारकशक्तिज्ञानं कारणं न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरितग्राकारकम् गोत्वमस्तीत्यादौ तादृशगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाऽभावान्न गोत्वविशिष्टबोधप्रसङ्ग इत्याहुः। तदप्यापातमनोरमम् गोत्व विषयकगोपदशक्तिमती गौरीतग्राकारकशक्तिग्रहे कारणताऽवच्छेदक कोटौ गोत्वविषयकत्वस्य प्रवेशे गौरवात्। ननु माऽस्तु तद्विषयकत्वस्याऽवच्छेदककोटौ निवेशः गोपदशक्तिमती गौरितग्राकारकशक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तिविषयतायाः कारणताऽच्छेदककोटावनिवेशेन लाघवात् देशाऽन्तरस्थव्यक्तिविशेष्यकबोधाऽनुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावाऽसम्भवेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्य्यकारणभावोपगमादिति चेन्नैवम् व्यक्तिविषयतायाः कारणताऽवच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः। न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाऽसम्भवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन तादृशशक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम्। शक्तिर्हि न स्वरूपसती शाब्दबोधहेतुरपभ्रंशादपि बोधोदयादगृहीतशक्तिकाच्छाब्दबोधाऽऽपत्तेश्च किं तु ज्ञातम्। तथा च यदंशे शक्तिज्ञानहेतुस्तदेव शक्यमिति जातिवद्व्यक्तिरपि शक्यैव एवं तदवैशिष्ट्यमपि तथा अन्यथा व्यक्ताविव शक्तिर्व्यक्तिशक्तिज्ञाने जातेरप्रकारकत्वात्समानप्रकारकत्वेन शक्ति ज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबुद्धीनां कार्य्यकारणभावादिति जातावपि श-

एकमित्यस्य चाऽयमभिप्रायः शक्तिज्ञाने च विषयतयाऽवच्छेदिका जातिरेव।

क्तिरुच्छिद्येत। न च यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं कारणं तदवश्यं शक्यमिति नियमाज्जातौ शक्तिः सेत्स्यतीति वाच्यम्। तर्हि व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुतया व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्याऽऽवश्यकत्वात् उक्तोऽर्थे भाष्योपन्यसनं तु कस्यचित्किञ्चित्प्रधानभूतं किञ्चिद्गुणभूतमित्युपसंहारभाष्याऽनालोचनमूलकमेवेत्यास्तां तावत्॥ नन्वेवमेकमिति पक्षस्य निरालम्बनाऽऽपत्तिरत आह। एकमित्यस्येति। बोधकत्वं शक्तिरिति मते बोधकत्वज्ञानविषयबोधांऽशे प्रकारितयाऽवच्छेदकत्वशक्तिरित्यर्थलाभात्तदाश्रयजातेरैक्यात् शब्दनिष्ठबोधकत्वस्येव विनिगमनाविरहादर्थनिष्ठबोध्यत्वस्याऽपि शक्तित्वमिति मतेऽप्यस्मात्पदादेतदर्थबोधो भवत्विति शक्तिज्ञाननिष्ठशाब्दधीहेतुतायां प्रकारितया वच्छेदिकाया जातेरैक्याद्वा तत्पक्षोपपत्तिरित्यर्थः। तथा च तादृशप्रकारितावच्छेदकतारूपायाः शक्तेर्जातिमात्रनिष्ठतया क्तिरेव पदाऽर्थ इति पक्षः समर्थितो भवति। अवच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाया घटत्वाऽऽद्यात्मकत्वेऽप्यवच्छेद्याऽवच्छेदकभाव उपस्थिताऽनुपस्थितभेदात्समर्थनीयः। एवमेवैकं व्यक्तिरिति पक्षोऽपि समर्थनीयः तादृशज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायां बोधांऽशे विशेष्यतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वात्। एतत्पक्षे चाऽवच्छेद्याऽवच्छेदकभावस्य सामञ्जस्येनोपपत्तिर्गोत्वाऽऽदिजात्याऽनुगमान्न तदानन्त्यमपि शक्यताऽवच्छेदकप्रकारकव्यक्तिबोधे व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैतत्कल्पे हेतुतया च त्वादिना गवादिव्यक्तिबोधार्थं तत्प्रयोगस्याऽप्युपपत्तिश्चेति बोध्यम्॥ ननु घटोघटपदबोध्य इत्याकारकशक्तिज्ञानात्स्वरूपो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तिस्तत्काथ्यताऽवच्छेदकाऽऽक्रान्तत्वादत आह। तथाचेति। घटत्वप्रकारकविशिष्टबोध

तथा च घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधं घटत्वांऽशेऽ न्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यका रणभाव इत्यादि प्रपञ्चितं भूषणे। तदेतदभिप्रेत्याह द्विकमिति। जातिव्यक्तीइत्यर्थः पूर्वपक्षाद्ध्विरोध परिहारः पूर्ववत्। त्रिकमिति। जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्य

इति। स्वरूपतस्तत्प्रकारकबोध इत्यर्थः। कार्य्यकारणभावइति। तथा च जातिमान् घट इति बोधस्य घटत्वांऽशे जातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्ति ज्ञानकार्य्यताऽवच्छेदकाऽनाक्रान्तत्वेनोक्ताऽऽपत्ते रसम्भवाद्घटत्वांऽशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति तु तदंशे जातित्वप्रकारकशक्ति ज्ञानस्य हेतुत्वाऽन्तरं कल्पनीयमिति भावः। ननु तदंशेऽन्याऽप्रकारकत्व घटितधर्मस्याऽर्थसमाजग्रस्ततया कथं कार्य्यताऽवच्छेदकत्वमत आह। प्रपञ्चितमिति। तथा च निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति निरवच्छिन्नप्रकारताकतच्छक्तिज्ञानस्य साऽवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशि ष्टबुद्धिं प्रति साऽवच्छिन्नतत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नोक्ता पत्तिरिति तत्रोक्तमित्यर्थः। तदभिप्रेत्येति। उक्तरीत्या विशिष्टस्य शक्यत्वाभ्युपगमेऽत्यर्थः। जातिव्यक्तीइति विशेष्यविशे षणभावाऽऽपन्ने ते इत्यर्थः। पूर्वपक्षादिति। एकमित पक्षादित्यर्थः। तत्पक्षे हि शाब्दज्ञा नकारणतायां बोधांऽशे प्रकारितयाऽवच्छेदकत्वं शक्तिरिति जातिरेव शक्या विशेषितयाऽवच्छेदकत्वमिति मते केवलव्यक्तिरेव शक्येति सि- द्धान्तितमत्र तु विषयितात्वेन प्रकारिताविशेषिते अनुगमय्य तत्र विष- यितयाऽवच्छेदकत्वम् शक्तिरित्युपगमाद्द्वयोरपि नामाऽर्थत्वसिद्धिरिति न तयोः परस्परविरोधशङ्केति भावः। एतेषां मतानामाकराऽऽरूढत्वेऽपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्ष एव क्षोदक्षमः प्रत्येकपदशक्तिनिर्णयस्त्वन्यतोऽ

र्थः। सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्याऽवस्था नपुंसकत्वम् आधिक्यं पुंस्त्वं अपचयः स्त्रीत्वं तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यं च तमेव विरुद्धधर्ममादाय तटाऽऽदिशब्दाः भिद्यन्ते। केषाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानाऽनुपूर्व्वीकत्वेन शब्दानामभेदाऽऽरोपात्।

वधार्थः। लिङ्गानीति। लिङ्गत्वं च प्राकृतगुणवतो धर्मविशेषः तद्विशेषस्य नपुंसकत्वादीत्याशयेनाऽऽह। सत्त्वेति। साम्यावस्थेति। उपचयाऽपचयराहित्येनाऽवस्थानमित्यर्थः। उपचयो वृद्धिः अपचयस्तन्न्यूनत्वम्। तत्तच्छब्दनिष्ठमिति। जातिगुणक्रियादिभेदभिन्नशब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यं चेति। स्वाश्रयशब्दवाच्यं चेत्यर्थः पुंल्लिङ्गः शब्द इति व्यवहारात्तस्माच्छसोनः स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भावः। तमेवेति। समानाऽनुपूर्वीकत्वेऽप्युपचयाऽऽद्यवस्थारूपं परस्परसमानाधिकरणं लिङ्गमादायैवेत्यर्थः। भिद्यन्त इति। पुंस्त्वाऽऽदिलिङ्गकेतरव्यावृत्तिविधेयकाऽनुमित्युद्देश्या भवन्तीत्यर्थः। ननु लिङ्गस्योक्तावस्थारूपत्वे तासां परस्परविरुद्धानामेकत्राऽवस्थानाऽसम्भवेन केषुचिच्छब्देष्वनेकलिङ्गकत्वव्यवहारः किं निबन्धनोऽत आह। केषाञ्चिदिति। तटादिशब्दानामित्यर्थः। वस्तुतस्तेषां विरुद्धत्वेऽपि शब्दानां समानाऽनुपूर्वीकत्वनिबन्धनाऽभेदाऽध्यासादनेकलिङ्गकत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः। अर्थनिष्ठं स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृत इत्यादिस्मृतिलक्षितं लिङ्गं तु नाऽऽश्रयितुं शक्यम् दारानित्यादौ शस्युक्तत्यर्थे तदभावेन नत्वाऽऽद्यनापत्तेः। तथा च भाष्यम् एकाऽर्थशब्दाऽन्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गाऽन्यत्वमवयवाऽन्यत्वाच्चेति एकस्मिन्नर्थे पुष्यस्तारकानक्षत्रमिति लिङ्गनानात्वदर्शनात्कुटीर इत्यादौ रेफस्याऽवयवस्योपजनेऽपि लिङ्गभेददर्शनाच्चाऽन्यदेव शब्दनिष्ठं लिङ्ग

एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव । व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव । वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवायं पदार्थः इयं व्यक्तिः इदं वस्त्विति व्यवहारस्तटस्तटीतटमिति चोपपद्यते । तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेति इति पश्वादिशब्दोक्तरूपशुः स्त्रियां नास्तीति पशुनेत्यादि विधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति विभावनी-

मिति तदर्थः। अर्थनिष्ठत्वे तु पुल्लिङ्गः शब्द इति सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिश्चेति भावः ॥ एवञ्चेति ॥ पारिभाषिकनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहारौपयिकत्वे चेत्यर्थः । व्यवहारइति । अर्थनि..स्य तस्य तन्नियामकत्वे तु स्त्रीव्यक्तिर्वस्तुपदाऽर्थपदाभ्यां न व्यक्तिविषये नैवं पुरुषाऽऽदिरपि व्यक्त्यादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलौकिकलिङ्गस्य खट्वादावभावेन तद्वाचकात्स्त्रीप्रत्ययाद्यनापत्तेश्चेति भावः । तटस्तटीति । ..ौं लौकिकलिङ्गाऽभावेऽ.पि परस्पराऽसमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गवत्त्वेन विभिन्नानां तटाऽऽदिशब्दानां तत्तत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः । ननु श..्दनिष्ठोक्त..ि...स्यैव स्त्रीपुंसाऽऽदिव्यवहारौपयिकत्वे तस्य स्त्रीवाचकपशुशब्देऽपि सत्त्वात्पशुना यजेतेत्यत्र पशुस्त्री.करणकयागादप्यदृष्टसि..ः स्यात्तद्व्यावृत्तलिङ्गस्य अश्वयाऽऽदिशब्दोक्तलिङ्गवत्स्त्रीपुंसादिसाधारण्येनाऽर्थाऽपरिच्छेदकत्वादत आह । तच्चेति । शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थः । अर्थेति । अर्थमपि परिच्छिनत्तीत्यर्थः। तदेवाऽऽह । पश्वादिशब्दोक्तमिति । लिङ्गमिति शेषः। यदि स्त्रीपशुर्यागाङ्गत्वेन विवक्षितोऽभविष्यत्तदाऽस्त्रीविहितनाभावं विभक्त्यन्तेन प्राऽयोक्ष्यत् तदन्यपशुशब्दप्रयोगात्तु पुम्पशुरेव यागाङ्गमिति निर्णीयत इत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गाऽर्थकपशुशब्दादाङोनाऽस्त्रियामिति विहितनाभावस्य तृतीयैक

यम् । न च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्यैव पश्वादिशब्दोक्तस्याऽपि साधारण्यं शक्यं व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथा सम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्य पुल्लिङ्गत्वे प्रामाणाऽभावात् पश्वाऽनया पुङ्गुहाचरन्तं पश्वे नश्यो यथा गवे इत्यादिवेददर्शनाच्च ॥

मीमांसायां चतुर्थे पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नाऽनेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च । वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उप्रत्ययान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणेन निर्णीतत्वा-

वचनेऽसम्भवेन तदन्तपशुशब्दप्रयोगात्तदर्थस्य पुंस्त्वाऽवगतेरिति भावः । ननु व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिङ्गाऽनादरेण प्रकृतिवत्पशुशब्दस्य तथा प्रवृत्तौ बाधकाऽभावादुक्तदोषोदुरपह्नव इत्याशङ्क्य निराचष्टे । नचेति । व्यक्त्यादीत्यादिना वस्त्वादिपदसङ्ग्रहः साधारण्यं स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन स्त्रीपुंसवृत्तित्वं नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेनेति स्त्रियां क्तिन्नित्यनुशासनादिति भावः । ननु पशुनायजेतेति वैदिकप्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वे मानं स्यादत आह । पश्वेति । तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वस्याऽपि दर्शनेन न तस्य व्यक्त्याऽऽदिशब्दसाम्यमिति भावः ॥ स्वोक्तेऽर्थे मीमांसकसम्मतिमाह । मीमांसायामिति । वक्ष्यमाणाऽस्वरसादाह । वस्तुतस्त्विति । ननूप्रत्ययान्तानां नित्यपुंस्त्वे पश्वेत्यादिस्त्रिलिङ्गप्रयोगाऽनुपपत्तिरत आह । वेदभाष्येपीति । तथा च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्यैव पशुशब्दोक्तलिङ्गस्याऽपि स्त्रीपुंससाधारण्यान्न तत्त्वाऽर्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः ।

ङ्वेदभाष्येऽपि जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति नाभावाऽभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात्। प्रकृते छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्यायेनैव निर्णयः। मन्त्रवर्णे हि छागस्य वपाया मेदस इति श्रूयते। तत्र छागस्येति छाग्यामसम्भावितमिति भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितम्भूषणे (चतुष्कम्) सङ्ख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः। (पञ्चकम्) कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः।

ननु कथं तर्हि पुम्पशोरेव यागाऽङ्गत्वनिर्णयोऽत आह। छागोवेति। न्यायेनैवेत्येवकारेण लिङ्गस्याऽर्थपरिच्छेदकस्य व्युदासः यथा सास्नती मेषावितत्र च तद्धितप्रकृतिशब्दः स्त्रीलिङ्गः पुल्लिङ्गो वेति सन्देहे सन्दिग्धे वाक्यशेषादितिन्यायेन तद्वासदव्यमिथुनमित्यर्थवादाद्द्वयोरेवैकशेषेण ग्रहणं तद्वन्मन्त्रवर्णाच्च पुम्पशोर्यागाङ्गत्वनिर्णय इति भावः। तच्चेति। मन्त्रवर्ण इत्यर्थः। असम्भावितमिति। छागशब्दस्य वत्सत्यादिवन्नितरलिङ्गत्वाऽभावादिति भावः। प्रपञ्चितमिति। लौकिकलिङ्गमेव नामाऽर्थः तच्चाऽवयवविशेषसंस्थानरूपम् दारानितग्रादौ पुंस्त्वाऽऽरोपेणैव तत्प्रयुक्तकार्यं राचाङ्काद्वाः पुंसीतग्रादिलिङ्गाऽनुशासनस्यैवोक्ताऽर्थे मानत्वादत एव न पशुस्त्रिया यागमिति अथवा स्त्रीत्वादिर्जातिरेवतिस्रो जातय एवैताः केषाञ्चित्समवस्थिताः अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिरितग्रादि तच्चोक्तमिति। परेतु स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः। एतयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिङ्ग-

स्याऽसार्वत्रिकत्वेन दारानित्यादौ नत्वाऽनापत्त्या स्त्रियामितिसूत्रेऽवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेय इत्यादिना सार्वत्रिकगुणाऽवस्थारूपपारिभाषिकलिङ्गस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनो भाष्यकृताऽभ्युपगमेऽपि गुरुसंज्ञाविज्ञानात्त्वाऽऽदिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिङ्गस्याऽप्याऽऽश्रयणं पुमादिसंज्ञानां सञ्ज्ञासंज्ञाया इवाऽधिकसङ्ग्रहार्थं प्रवृत्तत्वेपि मतसिद्धाऽर्थनिरासाऽर्थमप्रवृत्तेः। अत एवाऽविर्भावस्तिरोभावस्थितिश्चेत्यपायिनः। धर्मा मूर्त्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिता। इत्यत्राऽपि नाऽलौकिकलिङ्गमपिना समुच्चितवान् हरिः। तत्र सति सम्भवे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिङ्ग एव पुमादिशब्दानां शक्तिर्न केवलशास्त्रीयेनाऽपि लौकिकेऽसम्भवे तु शास्त्रीय एव। अत एव पशुना यजेतेत्यादौ पशुस्त्रिया कृते यागे वैगुण्यं तत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः। अथ लिङ्गे शक्तिग्रहविषयताया अभावेन प्रातिपदिकाऽर्थत्वाऽभावात् त्रिकमिति पक्षोऽनुपपन्न इति चेन्न। स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रप्रामाण्येन पुल्लिङ्गादिविशिष्टोऽयं घटोघटपदवाच्य इत्याकारकशक्तिग्रहाऽभ्युपगमेन सामञ्जस्यात्। शब्दनिष्ठमेव लिङ्गं नत्वादिप्रवृत्तौ निमित्तमिति मते शब्दाऽर्थयोरभेदे लिङ्गस्य साक्षादितरथा स्वाऽऽश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेनाऽर्थांशे प्रकारत्वाद्धर्मिताऽवच्छेदकत्वेन धर्मिताऽवच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन शक्तिग्रहविषयताया नियामकत्वस्य फलबलेन कल्पनात्। वस्तुतस्तु पारिभाषिकलिङ्गमप्यर्थ एव स्वीकर्त्तुमुचितम्। पुल्लिङ्गशब्द इत्यादौ पुल्लिङ्गाऽऽदिशब्दा अर्शआद्यजन्ताः आत्मनि सर्वस्याऽध्यस्तत्वेन परया तत्राऽपि स्थानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्मेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः स्थानं तिरोभावोऽपचय इति यावत् उपचयाऽऽदिविवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वेन तेषामेकत्र विरोधेऽपि क्षत्यभावादत एव सामान्ये नपुंसकमिति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि तदविवक्षायामिति तदर्थ इत्याद्यन्यतोऽवधार्यम्॥ लिङ्गाऽऽदि-

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यं तत एव लिङ्गाऽऽदीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चेत्सत्यं प्रत्ययवर्ज्जिते दधिपश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात्प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते । लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्चेति । अत एवैषु पक्षेषु न निर्बन्धः प्रत्ययस्यैव वाचकतायाः युक्तत्वात् ।

त्ययस्य नामार्थत्वं साधयितुं शङ्कते । नन्विति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । टाबादिसमभिव्याहारेऽजादिपदात्स्त्रीत्वबोधादभावे च तदबोधादेवं रूपाभ्यामित्यर्थः। एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तथा च ताभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययार्थत्वाऽवधारणान्न लिङ्गादिवाचकस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः । दधि पश्यतीत्यादावित्यादिनाऽयं यात्ययमायातीत्यादिपरिग्रहः । बोधादिति । कर्मत्वाऽऽदिबोधादित्यर्थः । तथा च व्यतिरेकव्यभिचारेणान्यलभ्यत्वाच्च तदर्थत्वाऽभावान्नामाऽर्थत्वमेव तेषामावश्यकमिति भावः । वक्ष्यमाणयुक्त्या सङ्ख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाऽऽह । लिङ्गेति । अतएवेति । प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः । निर्बन्धइति । इदमेव मतं मुख्यमित्यभिनिवेश इत्यर्थः । तदेवाऽऽह । प्रत्ययस्यैवेति । युक्तत्वादिति । अनन्तानां शक्तत्वकल्पनाऽपेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिति भावः । केचित्तु टाबादिकं विनाऽपि वागादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याऽव्युत्पत्तिपक्षे रामज्ञानाऽऽदिशब्देभ्यः पुन्नपुंसकत्वयोर्बोधस्य सार्वजमीनाऽनुभवसिद्धत्वाल्लिङ्गत्वं प्रातिपदिकाऽर्थमेव लुप्तविभक्तिस्मरणादपि बोधाऽङ्गीकारेण

सङ्ख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यतैव । उक्तं च । स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च सङ्ख्याकर्मादिरेव च । अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमा ।इति। अग्रिमा लिङ्गान्ता इत्याहुः । नन्वेकवचनत्वादेरनुगतस्य दुर्वचतया कथं तेन रूपेण स्वादीनामेकत्वाऽऽदिवाचकत्वम्। तथाहि न तावदेकत्वाऽऽदि वाचकत्वं तत् वाचकतायाः शक्ततारूपत्वेनाऽऽत्माऽऽश्रयात् बोधकतारूपत्वे तु द्विवचनाऽऽदीनामपि भ्रान्तिभ्रमेणैकत्वाऽऽदिबोधकतयाऽतिप्रसङ्गात् बोधकत्वं शक्तिरिति मते आत्माऽऽश्रयस्य दुर्वारत्वाच्च नाप्येकवचनत्वाऽऽदिकं जातिः सुत्वाऽऽदिना साङ्कर्यात् । न च पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेनैकवचनाऽऽदिपदवत्त्वं तत् तादृशसङ्केतस्य सङ्केतत्वेन सम्बन्धत्वे कस्यचिदेकवचनाऽऽदिपदादौ जसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसङ्केतस्याऽपि सत्त्वेनाऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् पाणिनिसङ्केतत्वेन तत्त्वे तु व्याकरणाऽन्तरप्रणेतृपुरुषाऽन्तरस्याऽपि पाणिनिसङ्केततुल्यसङ्केतसम्बन्धेनैकवचनाऽऽदिपदवत्त्वस्य ङित्याऽऽदिपदात्स्त्रौजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकपुरुषविशेषीयसङ्केतसम्बन्धेन ङित्याऽऽदिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेण शक्ताऽवच्छेदकत्वाऽऽपत्तेरिति चेन्न । सुत्वाऽऽम्त्वाऽऽदिनैवैकवचनस्य शक्यत्वाभ्युपगमे नोक्तदोषाऽनवकाशात् । कार्य्यताऽवच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्योपस्थितौ व्यभिचारः । न च दधि मध्वित्यादौ व्यभिचारः । तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनैव बोधाभ्युपगमात् कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेऽपि केवलप्रातिपदिकात्तदुपपत्तिर्द्योतकस्यैवाऽभावात् । न चाऽनेकसुत्वादीनां शक्तताऽवच्छेदकत्वे गौरवात्प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य तत्त्वमुचितं लाघवादिति शब्दमुक्तरीत्या प्रातिपदिकत्वस्याऽप्यनुगतस्य दुर्वचत्वात् । तदज्ञानेऽप्येकत्वाऽऽदिबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात् । पदेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे तु विभक्तेरपि वाचकतासिद्धेः । एकत्वाऽऽद्युपस्थितेः प्राग्वर्णत्वाऽऽद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वात्तदनुरोधेन तत्कल्पने गौरवाच्च पदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनाऽन्वये भिन्नपदजन्योप-

स्थितिस्तत्र तयैकप्रकृत्युपस्थाप्यघटैकत्वाद्योस्तदभावेन परस्पर मनन्वया ऽऽपत्तिश्चे ति त्वादीनां सङ्ख्याऽऽदिवाचकत्व मेवेति भावः । द्योतकतावा-दिनां पुनरयमाशयः न प्रकृतीनां घटैकत्वाद्योर्विशकलितयोः शक्तिर्येनोक्त दूषणाऽवकाशः स्यात् किंत्वेकत्व विशिष्टे घटादौ पृथक् शक्त्यनभ्युपगमे-नाऽन्वयस्यैवाऽभावात् अनन्तप्रकृतीनामेकत्वाऽऽदिशक्तताकल्पनगौरव-स्याऽप्यभावाच्च घटपदस्यैकत्वे शक्तिभ्रमदशायां घटः प्रमेय इत्यादिवा-क्यादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वसिद्धतया तदनुरोधेनैकत्वाऽऽदिविषय कशाब्दबोधे घटाऽऽदिपदजन्यैकत्वाऽऽद्युपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वा-च्च । किं च विभक्तेः सङ्ख्यावाचकत्वमते समानविषयकाऽनुमितिसामग्री प्रतिबन्धकतायां प्रातिपदिकजन्यघटाऽऽद्युपस्थितिः त्वादिजन्यैकत्वा-द्युपस्थितिश्च निवेश्या । तथा च तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना-विरहेण प्रतिबन्धकभावद्वयम् । मन्मते तदुभयस्थलीयैकैकविशिष्टवि-षयकोपस्थितिस्तत्र निवेश्ये ति लाघवम् विशिष्टविषयकोपस्थितेरप्येक-त्वादिप्रकारतानिरूपितघटाऽऽदिविशेष्यताशालित्वेन घटाऽऽदिविशेष्य-तानिरूपितैकत्वाऽऽदिप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिगमका ऽभावात्साम्यमिति तु न भवन्मते यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोप-स्थितीनां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्र-तिबन्धकभावषट्कम् तत्र मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेश्यद्वयम् प्रत्येकं तादृश-रूपाऽवच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति चतुष्टयमिति लाघवात् अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु तत्तत्सङ्ख्या बोधे तत्तद्वचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनादेवं कारकं विभक्त्यर्थ इति कल्पे तत्तत्कारकबोधे स्वोत्तरतत्तद्विभक्तिसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् स बोध्यः स चाम्घट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनाप्यावश्यकः एवं रीत्योपसर्गाणामपि द्योतकत्वं बोध्य-

मिति पक्षद्वयेऽपि हरिसम्मतिमाह। द्योतिकावाचिकावेति। यद्वा सङ्ख्या बतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायक इतिलस्योत्तरार्द्धं घट इत्याद्याकारका नु पूर्व्यवच्छिन्नविभक्त्यन्तसमुदायो वैकत्वाऽऽदिविशिष्टघटाऽऽदिवाचक इति तदर्थः पदस्फोटमवलम्ब्य चेदं नामाऽर्थधात्वर्थयोः साक्षादभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वादभिधानाऽनभिधानव्यवस्थाऽनुपपत्तेश्च कारकविभक्त्यर्थः यदि च नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्पराऽन्वयाऽऽपादनं तण्डुलकर्मकपाकविशेष्यकबोधे द्वितीयां तण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्यादावानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनयैव निरसितुं शक्यम् अनभिहिताऽधिकारस्याऽपि सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोरित्यादीनामेकवाक्यतयैव प्रवृत्तेस्तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् एकस्य यत्कर्म कर्मणियदेकत्वमिति द्विधा वाक्याऽर्थसम्पत्तिः। प्रथमकल्पे द्वितीयादीनां तिङादीनां च कर्माऽऽदिवाचकतयाऽन्यतरेणाऽभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलम्। द्वितीये तु क्तता कर्मणोऽभिधानेऽपि तद्गतसङ्ख्याया अनभिधानाद्यासां द्वितीयां वारयितुं तदवसरः सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाऽभावान्न द्वितीयाऽऽदिप्रसङ्गः सङ्ख्यापि यदि प्रातिपदिकाऽर्थस्तदोक्तवाक्याऽर्थाऽसम्भवात्सूत्रवैयर्थ्यमेव। नन्वनभिहितसूत्राऽभावे भीष्मं कटं करोतीत्यादौ भीष्मादिपदाद्द्वितीयाद्यनुपपत्तिः विशिष्टस्यैव कटादेः क्रियये्प्सिततमत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् तत्सूत्रपक्षे त्वभिधानस्य क्तादिभिः परिगणनात्कटप्रकृतिद्वितीययाऽभिहितेऽपि तस्मिन् भीष्मादिपदेभ्यो द्वितीयाऽऽदिविभक्तेः सूपपादत्वादिति चेन्न। विशिष्टस्य विधित्सायां धर्मिमात्रेण तोषाऽभावाद्धर्माणामपीप्सिततमत्वात्कर्मत्वम् तस्य चाऽन्यवाचकपदोत्तरद्वितीययानभिधानात्। क्तः कट इत्यादौ तु प्रत्ययस्य धातूत्तरवर्त्तित्वेन तेन प्रातिपदिकाऽर्थविशेषनिष्ठकर्मत्वस्याऽनभिधानाद विशेषाद्धर्मधर्मिनिष्ठतदभिधानमिति भीष्माऽऽदिविशेषणवाचकपदेभ्यः

द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तय इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादनात्। शास्त्रे इति। बहुषु स्थलेषु व्युत्पादनं व्यञ्जयितुम्। प्राधान्येन तु सरूपसूत्रादौ व्यक्तम्॥ २५॥

शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

प्रथमोपपत्तिरिति न काऽपि तदनारम्भेऽनुपपत्तिस्तदुक्तं भाष्ये कटोऽपि कर्म भीष्मादयोपीति तदाऽस्तु कारकमपि प्रातिपदिकाऽर्थः अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृतार्थव्यक्तिविशेषणतैव विभक्तिद्योत्यत्वादिति केचित्। नैवं प्रातिपदिकाऽर्थप्रकारकबोधे सुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं विलीयेतेतिवाच्यम्। इष्टत्वात्। एतत्कल्पे जातिलिङ्गसङ्ख्याकारकविशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकाद्बोधेनोक्तहेतुहेतुमद्भावस्य गगनकुसुमायमानत्वाद् विशेष्यतैव तु कारकस्योचिताऽनुभवात् क्रियाऽन्वयाऽनुरोधाच्चेति पञ्चकपक्षस्योपपत्तिरित्ति॥ बहुषुस्थलेष्विति। भाष्याऽऽद्याकरग्रन्थेष्वित्यर्थः। तत्र पञ्चकचतुष्कपक्षौ तत्रोपपदमित्यत्र कैयटेनोपन्यस्तौ त्रिकमितिपक्षस्तु वृत्तिकारेण। प्राधान्येनेति। तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां भाष्यकृतोपन्यासादिति भावः। सूत्रादावित्यादिनाऽनभिहिताऽऽदिसूत्रसङ्ग्रहः॥ २५॥ घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे घटाऽऽदिशब्दस्य भाने प्रामाणाऽभावेन तस्य प्रातिपदिकाऽर्थत्वसाधनमनुचितमितप्राशङ्कां परिहरति। शब्दस्तावदिति। तत्र हरिवाक्यम् प्रमाणयति। नसोस्तीति। प्रत्ययः शाब्दबोधाऽऽत्मकः। शब्दाऽनुगमादिति। सब्दविषयकत्वादित्यर्थः। अनुविद्धमिति। विशिष्टमित्यर्थः अनुव्यवसायो यथार्थेन विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः। वैशिष्ट्यं चाऽर्थद्वारकं बोध्यम् घटपदजन्यबोधाऽनन्तरं

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते।

इत्याद्यभियुक्तोक्तेः। विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणाऽसम्भवेन विनाशब्दविषयं शाब्दबोधाऽसङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः। न च लक्षणया निर्वाहः। निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात् जवगडदशमुच्चारयेत्यादौ शक्याऽग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अग्रहा

घटं शाब्दयामीत्येवाऽनुव्यवसायाच्च कलशं कुम्भं वेत्यत एवोदेति सविता भानुरित्यादौ न पौनरुक्त्यम् तत्पदाऽनुपादाने उदयाऽस्तयोः शाब्दबोधे एकरूप्याऽनिर्वाहादिति भावः। ननु तावताऽपि शब्दभानं सिद्धं न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दाऽर्थत्वसिद्धिरत आह। विष्णुमिति। अर्थोच्चारणाऽसम्भवेनेति वदता लक्षणाऽवसरोऽपि सूचितः। असङ्गतिरिति। अनुपपत्तिरित्यर्थः सोऽपि। शब्दोऽपि। प्रातिपदिकार्थइति। प्रकाराऽन्तरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वाऽसम्भवादिति भावः॥ लक्षणया। स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धरूपया। निर्वाह इति। तावताऽपि पदवाच्यत्वाऽसिद्धेरिति भावः। निरूढेति। निरूढत्वं च लक्षणाया मनादितात्पर्यग्रहाऽधीनत्वम् अनादित्वं च तत्र स्वजन्यबोधसमानाऽऽकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् शक्त्यनतिरेकादित्यस्याऽऽरम्भत इत्यादि। एतत्तत्वमग्रे वक्ष्यते। तस्या असार्वत्रिकत्वमप्याह। जवगडदशमिति। तत्र समुदायस्य कुत्राऽप्यशक्तत्वादिति भावः। अग्रहादिति। सम्भते तु तादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्यतयाऽनुपपत्तिरिति भावः। ननु तत्र समुदायस्याऽशक्तत्वेऽपि तद्घटकजकाराऽऽदिवर्णानामेकाऽक्षरकोशाऽऽदौ जैत्राऽऽदौ शक्तिप्रतिपादनात्तत्तदर्थवाचकत्वरूपलक्षणायास्तत्र नाऽनुपपत्तिरत आह। अज्ञाताया इति। गङ्गापदस्य वस्तुतः स्वशक्यप्रवाहसामीप्यरूपसम्बन्धस्याऽग्रहे लक्ष्या

च्च। अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगाद्गाङ्गमुच्चारयेति भाषा शब्दानामनुकरणे साधुतासम्प्रतिपत्तेस्तेषां श त्वभावेन परनये लक्षणाया असम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य षोढाऽपि क्वचित्प्रातिपदिकार्थ इत्याह।

शब्दोऽपियदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा।
नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते ॥२६॥

यद्यनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दार्थोऽपि

र्थबोधस्याऽनुदयेन ज्ञाताया एव तस्याः पदार्थोपस्थित्यौपयिकत्वेन प्रकृते तदग्रहादुक्ताऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेति भावः। ननु शाब्दबोधाऽव्यवहितप्राक्काले तादृशवृत्तिग्रहाऽसत्वेऽपि यदा कदाचिज्ज्ञाततादृशवृत्तिग्रहादिनोद्बुद्धसंस्कारेण पदाऽर्थोपस्थितिद्वारा तादृशशाब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह। गाङ्गमिति। गोशब्दाऽऽद्यनुकरणे साधुत्वस्य सर्वैरेवाऽभ्युपगमादित्यर्थः। परनयइति। परो नैयायिकस्तन्मते तेषां शत्वभावेन तद्घटितलक्षणाया अप्रसराद्वृत्तिमत्त्वात्मकार्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाऽऽद्यनुपपत्तिरिति भावः॥ षोढाऽपीति॥ पूर्वोक्तपञ्चकसहितः शब्दोऽपीत्यर्थः। क्वचिदनुकरणस्थले। तच्चाऽनुकरणं द्विविधम्। ध्वनेर्वर्णस्य च। तत्राऽऽद्यम्। पटत्करोतीत्यादि। द्वितीयम्। भुवोवुगित्यादि। भेदविवक्षेति। पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां भुवोवुगित्यादावर्थपदाऽर्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां तद्विवक्षेत्यर्थः। शब्दाऽर्थोऽपि प्रातिपदिकाऽर्थ इति। तथा च मतौच्छःसूक्तसाम्नोरितिसूत्रे योसावाम्नायेऽस्य वामशब्दः पठ्यते सच्छप्रकृतेरस्यवामीयमित्यादौ पदार्थोऽत एव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरितीति भावः। मूले। अर्थेवभासतेइति पाठे अर्थे यवादिस्वरूपे

प्रातिपदिकाऽर्थः यदि न भेदविवक्षा तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोऽप्यर्थवद्भासते अपिर्हेतौ उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः।अयं भावः। अनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदेऽनुकार्यस्य पदाऽनुपस्थितत्वात्तत्सिद्धये शक्तिरुपेया । अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात्। स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति ।

अवभासते विशेषणतया विषयोभवतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु भूषणपर्य्यालोचनयाऽस्तावर्थोऽवभासत इति पाठः। तत्र वशब्दः सादृश्ये तथा च भेदपक्षे यथाऽनुकार्य्यरूपोऽर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्योऽभिन्नाऽनुकरणशब्दोऽपीत्यर्थः । तत्राऽनुपस्थितस्य कथं भानमित्याकाङ्क्षायामुक्तं श्रोत्रादिभिरिति आदिना वृत्तिज्ञानतज्जन्यसंस्कारसङ्ग्रह इति केचित् । वस्तुतस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसम्पत्तये आदीति पदोपस्थितमेव शाब्दबोधे भासते इति तु सार्वत्रिकमिति भावः। अत एव सारकृताऽर्थवद्भासते इति तद्विवृत्तम्। एतेनाऽभेदपक्षेऽनुकरणस्याऽर्थाभावेन तदंशे भानवर्णनमसम्भवदुक्तिकमित्याशङ्का समाहिता। नन्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्य्यस्य शाब्दे कथं भानम् पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादत आह ॥अयम्भावइति॥ यदा ऽनुपस्थितत्वादित्यस्य शाब्दबोधे भानाऽनुपपत्त्येति शेषः।तत्सिद्धये। शाब्दबोधजनकपदजन्योपस्थितये इत्यर्थः; । शक्तिरिति। असम्बद्धस्य तत्त्वं तत्रजनकत्वादिति शेषः। तथा च पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसद्भावात्तस्य शाब्दविषयता सुलभेति। अभेदेइति। अभेदेति विवक्षायामित्यर्थः। तत्पक्षे निरूप्यनिरूपकत्वयोर्भेदनिबन्धनत्वेनाऽनुकरणे तद्वृत्त्यसम्भवादिति भाव;। हेतुत्वादिति। उपस्थितिनिष्ठजन्यतायामन्वेति। स्वप्रत्यक्षेति । अनुकरणप्रत्यक्षरूपामित्यर्थः;। शाब्दबोध

यद्यप्यतिप्रसङ्गवारणाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुः तथाप्यत्राऽऽश्रयतया वृत्तिमत्वस्य सत्त्वान्नाऽनुपपत्तिः निरूपकताऽऽश्रयताऽन्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यते इत्यनवद्यं सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात्। पदार्थस्यैव तद्बोधकत्वेन स्वस्याऽपि ज्ञानसम्भवाच्चेति।

विषयतोपपत्तिरिति। अयमाशयः अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्षरूपामुपस्थितिमादाय यथा शाब्दे शब्दस्य भानं तथैव घटमानयेत्यादौ घटाऽऽदिपदानामपि तां सामग्रीमादाय भानस्य दुर्वारतया शाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिः। तदुक्तं स्वरूपमितिसूत्रे भाष्ये नैतद्वक्तव्यं किं कारणम् शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययः अतश्च शब्दपूर्वः योऽपि ह्यसौ नाम्नाऽऽह्वयते नाम च तेन यदा नोपलब्धं तदा पृच्छति किं भवानाहेति शब्दपूर्वकश्चाऽर्थस्य सम्प्रत्ययः इह शास्त्रे शब्दे सम्भवादर्थस्य निवृत्तिरिति तत्र शब्दपूर्वकोह्यीत्यादिना शब्दवृत्तिज्ञानस्य पदाऽर्थो नोपस्थित्यादावन्वयव्यतिरेकौ प्रदर्श्य शब्दपूर्वक इत्यादिग्रन्थेन प्रकारान्तरं प्रदर्श्यते शब्दविशेषणक इत्यर्थः; तेनाऽर्थे सम्भवेऽर्थोऽविशेषणतयोपस्थिते शब्दे कार्यमित्यर्थः। तथा चोक्तभाष्याच्छब्दतदर्थयोरुभयोरेव शब्दाज्ज्ञानम् यत्र च लोके शब्दे इतरपदार्थोऽन्वयबाधस्तत्राऽर्थांऽशे शब्दस्य विशेषणता. यत्र त्वर्थे यियासुस्वारयामेर्ढगित्यादौ तत्र शब्दांऽशेऽर्थस्य विशेषणतेति स्पष्टप्रतिपत्तेर्विषयत्वमनादृत्येति वाक्यपदीयाच्चेति॥ अतिप्रसङ्गेति॥ घटोऽस्तीत्यतः समवायेनैकज्ञानविषयत्वाऽऽदिनैवोपस्थितस्याऽऽकाशादेः शाब्दे भानाऽऽपत्तिवारणायेत्यर्थः वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः। पदोपस्थितिरिति। घटपदं शृणु इत्यादौ तादृशपदोपस्थितेर्हेतुताया दर्शनात्प्रकृते च तदभावेऽनुकरणस्य

शाब्दविषयत्वं दुर्घटमिति भावः। आश्रयतयेति। इदं च बोधकत्वं शक्ति रितरच्यु पेतत्र बोध्यत्वं सेति पक्षे तु निरूपकतयेति बोध्यम् नन्वाश्रयता संसर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तत्त्वत्वे निरूपकतासंसर्गेण वृत्तिमतः शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरत आह। निरूपकतेति। प्रामाणिकगौरवस्याऽदोषत्वादिति भावः। अनवद्यमिति। वृत्तिनिरूपकाऽर्थबोधकत्व स्यैव प्रातिपदिकत्वे तत्त्वत्वान्नाऽभेदपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः। ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाऽऽश्रयतायाः स्वस्मिन्ननभ्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृत्तिमतेतरत आह। सम्बन्धस्येति। तद्बोधकत्वेनेति। प्रतरच्या ऽऽत्मकशाब्दबोधजनकत्वेनेतरर्थः। तथा च हर्थ्यादिवाक्यप्रामाण्यात्प्रकृते स्वस्मिन्नपि तादृशसम्बन्धाऽऽश्रयताऽभ्युपगमान्न तस्य शाब्दे भानाऽनुप पत्तिरित्यनयैव रीतया शब्दमात्रस्य शाब्दे भानं निर्वाह्यमिति भावः स्वीय प्रतरच्याऽऽत्मकबोधजनकत्वस्य वृत्तित्वं दुरुपपादम् शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयताऽवच्छेदकसम्बन्धस्यैव तत्त्वात् न चैतादृश ज्ञानेन शाब्दबोधात्प्राक् शब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्जन्यते नाऽपबोधकत्वेपि बोधकत्ववदिति ज्ञानं तदानीमस्तीति येन साऽपि सम्भाव्येतस्यात्कथमेतदिति चेत्। अत्र वदन्ति सम्बन्धस्येतरादिग्रन्थस्य पदवृत्त्युपस्थितेनार्थेन सम्बन्धाऽविशेषाच्छब्दोपस्थितिस्ततः शब्दाऽर्थयोरुभयोरपि शाब्दे भानं शब्दवृत्तिप्रयोज्यत्वस्योपस्थितिद्वये सत्त्वादित्यर्थपरत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिः तत्राऽर्थस्येवेत्यनन्तरं बोध्यत्वादिति शेषः तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽव्यहितप्रागुपस्थिताऽर्थपदाऽर्थपरामर्शस्य वैचित्र्यादर्थबोधकत्वेनेत्यर्थात्। तदुक्तं यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम्। पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः॥इति शाब्दबोधस्तु वक्ष्यमाणहर्थ्यादिवाक्यप्रामाण्यात् क्षणविलम्बेनैवाऽभ्युपगन्तव्यः अनुकार्यस्याऽभेदपक्षे मानाय प्रकारान्तर मेवाऽनुसर्त्तव्यमिति। परे तु उक्तमते पदाऽर्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तदवच्छेदककोटौ तत्तत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नवृत्तिज्ञानजन्यत्वमिवेशाऽव-

उक्तं च वाक्यपदीये ।

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते इति ।
विषयत्वमनाहृत्य शब्दैर्नाऽर्थः प्रकाश्यते ।

श्यकत्वेन वृत्तेर्द्वेधा प्रवेशे गौरवम् अन्यतरत्वेन सम्बन्धनिवेशेत्वन्यतरत्व घटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्सत्त्वादवश्यमेव तदपेक्षाऽभेदपक्षे सादृश्यसम्बन्धे नाऽनुकरणादनुकार्य्योपस्थितिस्तथोपस्थितस्याऽपि तात्पर्य्यवशाच्छाब्दभानं वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ सादृश्यज्ञानाऽजन्यत्वनिवेशात्तद्धेतुतायां व्यभिचारः । अत एव गवित्ययमाहेत्यादौ न विभक्त्युत्पत्तिः वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वात् स्पष्टश्चाऽयमर्थो मतौच्छः सूक्तसाम्नोरित्यत्रभाष्यकैयटयोः ॥ स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वस्मिन्सत्ताम् तेजोदृष्टान्तव्याजेन दर्शयन् स्वोक्तौ हरिसम्मतिमाह ।उक्तञ्चेति। ग्राह्यत्वम्।बोध्यत्वम्।ग्राहकत्वम्। बोधकत्वम् । एते । ग्राह्यत्वग्राहकत्वे पृथगवस्थिते इत्यनेन तयोरसमनैयत्यं दर्शयति । दीपादिरूपतेजसोविषयसन्निधाने शक्तिद्वयं लोके प्रत्यक्ष सिद्धं तदसमवधाने तु ग्राह्यत्वमेव यथा तथा शब्दानामर्थाऽबाधे उक्तशक्तिद्वयम् तद्बाधे तु ग्राह्यत्वमेवेति तदर्थः स्वरूपमिति सूत्रभाष्यादप्युक्ताऽर्थस्यैव लाभादिति तस्यैव पद्यान्तरमाह । विषयत्वमिति । स्वस्य विषयता न सम्पाद्य शब्दैरर्थो न बोध्यत इत्यर्थः । स्वजन्याऽर्थबोधत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् । अयं भावः शब्दार्थयोरभेदमते तन्मूलकाऽध्यासाच्छब्दादर्थाऽऽकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनाऽपि तस्यां स्वाऽऽकारसमर्पणमिति शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति । अत्र वदन्ति न सोऽस्ति प्रत्ययो लोक इत्युक्तत्वात्किं बोधत्वाऽवच्छेदेन शब्दविषयकत्वं प्रतिज्ञायते उत ग्राह्यत्वमिति पद्यद्वयाच्छब्दत्वाऽवच्छेदेन तत्त्वम्

किं वा शाब्दत्वसामानाधिकरण्येन। नाद्यः घटादिप्रत्यक्षाऽव्यवहितप्राक्स्थले घटादिपदोपस्थितेरनैयत्येन तादृशप्रत्यक्षस्य घटाऽऽदिपदविषयकत्वाऽसम्भवात् एवं घटाऽऽद्यनुमितावपि तज्ज्ञानं न सम्भवति व्यापकतया तदवच्छेदकतया वा व्याप्तिग्रहे तदभानात् तदनन्तरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमितयनुव्यवसायाऽभावाच्च न द्वितीयः घटपदज्ञानजन्योपस्थितेस्तद्वाचकपदेऽभावेन तस्य शाब्दविषयत्वाऽसम्भवात् पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयाऽर्थस्मारकत्वेन हस्तिपकदर्शनजन्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपकस्येव तज्जन्याऽर्थोपस्थितावुद्बोधकताऽवच्छेदकपदस्य विषयत्वाऽसम्भवाच्च घटो न घट इति सार्वजनीनप्रतीत्या शब्दाऽर्थयोस्तादात्म्ये मानाऽभावेन नाऽर्थाऽऽकारवृत्तेः शब्दाऽऽकारतासम्भवोऽपि घटशाब्दबोधाऽनन्तरं घटपदं शाब्दयामीति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वेऽक्षणविलम्बसहिष्णुतासम्भवेदपि न च तस्यास्तथात्वमिति न किञ्चिदेतत्। अपि च भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्ता यत्र तादृशाऽनुमितिसामग्रीकाले केवलघटत्वविशिष्टविषयिका शाब्दधीर्जायतामितीच्छाबलाद्घटशाब्दधीस्तत्र घटांशे तज्ज्ञानं दुरुपपादमेव घटशब्दशाब्देच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकाऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्वात् नाऽपि तृतीयः सिद्धसाधनात् विष्णुमुच्चारयेत्यादौ विष्ण्वादिपदानां लक्षणया शाब्दविषयतायाः परैरभ्युपगमात् उक्तभाष्यादपि क्वचिच्छाब्दबोधे शब्दो विषय इत्यर्थस्यैव लाभात् सति तात्पर्य्ये क्वचिदन्यत्राऽपि विशेष्यांशे तज्ज्ञानाऽभ्युपगमे क्षतिविरहाच्च। अत एव न लाऽऽदीनां विशेष्य तत्तद्रूपेणाऽनुपस्थितत्वेऽपि न लपदवाच्यः कश्चिदासीदिति सामान्यशक्तिग्रहात्तत्पदवाच्यत्वेन तेषां बोधः प्राचीनसम्मत उपपद्यते अभेदे शब्दभानं तु परेत्वित्युक्तभाष्यसम्मतमतेनैव। अत एव तस्मादविज्ञातस्यैव बोधः हरिवचनानि तु प्रणवब्रह्मणोरभेदोपासनश्रद्धाऽतिशयबोधकानि भवन्तीति न तैर्व्यावहारिकाऽर्थस्य सिद्धिस्तस्माच्छाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वं न विचारसहमधि-

प्रसङ्गादनुकार्य्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह ।
अत एव गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् ।
न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत्स्मृतम्॥२७॥

गवित्ययमाह"भू" सत्तायामित्येवमादयो यतोऽनुकरणशब्दा अनुकार्य्यान्न भिद्यन्ते अतस्तेषामर्थवत्त्वाभावात् "अर्थवदधातु" रित्याद्यप्रवृत्तौ न प्रातिपदिकत्वम् नापि पदत्वम् । अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते । अन्यथा "प्रत्ययः" "परश्च" "अपदं न प्रयुञ्जीते" ति निषेधादिलङ्घनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः ॥४॥

कमग्रे व्यक्तीभविष्यतीति ॥ २६ ॥ अन्यथेति ॥ भेदपक्षस्यैवाऽभ्युपगमे इत्यर्थः । प्रत्ययःपरश्चेति । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेनाऽपि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेति नियममूलकस्याऽपदं न प्रयुञ्जीतेति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगेऽतिक्रमणादसाधुतापत्तेरित्यर्थः । अस्मन्मते तु तस्य प्रत्यययोग्यत्वाऽभावान्निषेधविषयताया एवाऽभावात्तदतिक्रमणाऽप्रसक्तेः साधुत्वादेव च तत्राऽवादेशाऽऽदिरपि अन्यथा भाषाशब्देष्विव तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्री भूषणसारदर्पणे नामाऽर्थनिरूपणम् ॥४॥

॥ अथ समासशक्तिनिर्णयः ॥

समासान्विभजते।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥२८॥

(सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम्। राजपुरुषइत्यादिः। (सुपां तिङा)। पूर्व्वपदं सुबन्तमुत्तरपदं तिङ-

क्तृप्तशक्त्यैव निर्वाहान्न नामसमुदायाऽऽत्मकसमासेऽतिरिक्ता शक्तिरिति मतं दूषयिष्यन् प्रसङ्गात्समासाऽर्थं निरूपयितुमादौ तद्विभागप्रदर्शनमितप्राशयेनाऽऽह। समासानिति। समासत्वं च शक्तिसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम् एकार्थीभावाऽऽपन्नपदसमुदायविशेषो वा एकार्थीभावित्वं च किं पुनः समर्थं नाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनं क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकाऽर्थानि वाक्ये पृथगर्थाऽनि राज्ञः पुरुष इति समासे पुनरर्थानि राजपुरुष इति समर्थसूत्रस्थं भाष्यम् तन्मूलिका वक्ष्यमाणा युक्तयश्च तत्रैकाऽर्थत्वमेकोपस्थितिविषयाऽर्थकत्वम् नत्वेकाऽर्थशक्तत्वम् घटाऽऽदिपदानामपि घटघटत्वतत्सम्बन्धरूपनामाऽर्थशक्तत्वेनैकाऽर्थताऽऽपत्तेः नानोपस्थितिविषयाऽर्थकत्वम् पृथगर्थकत्वम् यथा वाक्ये पृथक्पदानामाकाङ्क्षादिसहकारेण विशिष्टाऽर्थप्रतययो नैवं वृत्तौ किन्त्ववयवशक्त्या समुदायशक्तिसहकृततया जायमाना पदार्थोपस्थितिरेव विशेष्यविशेषणभावाऽऽपन्नविशिष्टाऽर्थमवगाहते संसृष्टार्थं समर्थमिति भाष्यात्

न्तम्।पर्य्यभूषत्।अनुव्यचलत्।गतिमतोदात्तवता तिङापि समास इति वार्त्तिकात्समासः । (सुपां नाम्ना) कुम्भकारइत्यादि ।"उपपदमतिङ्"इति समासः। स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् । अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । अन्यथा चर्म्म-

राजपुरुषाऽऽदिपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषाऽऽदौ शक्तमितगाकारकः शक्तिग्रहः ततश्च प्राप्ताऽप्राप्ताऽविवेकेन विशिष्टशक्तिः षष्ठ्याद्यर्थे पर्यवस्यति । अत एव न तत्र राजाऽऽदौ सुन्दराऽऽदिपदार्थाऽन्वयः एकदेशत्वात् देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वात् स इति वक्ष्यते जहत्स्वार्था वृत्तिः पदानामाऽनर्थक्यमिति तु न सम्यक् महाबाहुरित्यादावात्वाद्यनापत्तेः भूतपूर्वगतगाश्रयणं तु सत्यां गतावनुचितम् । तदुक्तं जहत्स्वाऽर्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति अवयवाऽर्थविरुद्धो यत्र समुदायाऽर्थस्तत्रैव सा यथा कृष्णसर्पादाविति तदर्थः। अयमेव पक्षः समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदितिवदतो मूलकृतः सम्मतः। तथा सति पङ्कजशब्दाऽऽदौ परैर्योगरूढ्यभ्युपगमेन स दृष्टान्तोपन्याससार्थक्यात् जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षस्य तत्सम्मतत्वे खमते तस्य पक्षतया यत्र तदनभ्युपगमेन तदुपन्यासाऽनुपपत्तेः स्पष्टत्वात्।अधिकमग्रे वक्ष्यत इति॥गतिमतोदात्तवतेति।उपलक्षणमिदं सहस्सुपेति योगविभागस्याऽपि।अनुव्यचलदित्यत्राऽनोर्व्यचलदित्यनेन वेश्वाऽचलदित्यनेनयुगपत्समासः अन्वितिसुबन्तेन व्यचलदितिसमुदायस्य समर्थत्वात् सत्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशः समासांऽतोदात्तत्वं च भवति।तिङैकत्वस्योक्तत्वात्प्रकृतगव्यापारस्य सङ्ख्यान्वयाऽयोग्यत्वाद्वा न ततः सबुत्पत्तिः समयपरिपालकौत्सर्गिकैकवचनस्य तु

क्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः। (सुपां धातुना) उत्तर-पदं धातुमात्रं न तिङन्तम्। कटप्रूः। आयतस्तूः। क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति वार्त्तिकात्। 'तिङां तिङा' पिबतखादता पचतभृज्जतेत्यादि। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात्। 'तिङा सुबन्तेन' पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः। जहि कर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधातीति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात्। अयं षड्विधोऽपि समासः "सह सुपा" इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्यु-

तथा सुबन्तस्याऽनभिधानादेवाऽप्रवृत्तिरिति भावः। अन्यथेति।सुबुत्पत्तेः प्राक्समाससंज्ञाऽभ्युपगम इत्यर्थः। नलोपेत्यस्याऽपदत्वादित्यादिः। यद्यप्युपपदमितिसूत्रे भाष्येऽनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेत्युक्तम् तथाप्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुबुत्पत्त्यनन्तरं समास इति भावः। प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्शनमिषेण परिभाषायाः प्रयोजनमपि दर्शितम्।सुबुत्पत्तेः पश्चात्समासे हि स्वाऽर्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यान्तरङ्गवहिरङ्गभावमूलकस्य कुत्सित इति सूत्रभाष्यसम्मतत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं टाप्यनदन्तत्वात् क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीषोऽनुपपत्तेरिति दिक्॥ भाष्येव्युत्पादितइति॥ तत्र हि प्रत्येकं समाससंज्ञावारणरूपं सहशब्दप्रयोजनं समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्यैवं तर्हि सिद्धे यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा

त्यादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥ २८ ॥

स्वयं भाष्यादिसिद्धतद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं दर्शयति ।

समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथापरः ।
योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ।
भौतपूर्व्यात्सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः ॥२९॥

विज्ञायेत सति योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते सहसुप्समस्यते केन समर्थेनाऽनुव्यचलदनुप्राविशत् ततः सुपा च सह सुप्समस्यते अधिकारश्च लक्ष्यं च यस्य च समासस्याऽन्यल्लक्षणं नाऽस्ति तस्येदं लक्षणं भवतीत्युक्तम् । तत्राऽधिकारप्रयोजनं देवदत्तः पचतीत्यादौ समानाऽधिकरणेन समास संज्ञावारणं बोध्यम् ॥ २८ ॥ भेदमिति ॥ षाड्विध्यरूपमित्यर्थः । प्राचीनेत्यादि । यद्यप्यव्ययं विभक्तीतिसूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव समृद्ध्यादयो विशेषणानीति समुदायात्समृद्ध्यादीनां गम्यमानत्वादत्राऽप्यव्ययीभावाऽपत्तिरित्यभिप्रायेणेहकस्मान्न भवन्ति समुद्राः सक्तव इति प्रश्ने नैष दोष इह कश्चित् समासः पूर्वपदार्थप्राधान इत्यादिसमासलक्षणान्युक्त्वा नाऽत्र पूर्वपदाऽर्थप्राधान्यं गम्यत इति समाहितं तथापि नैते समासार्था निर्द्दिश्यन्ते इत्यादिना पक्षान्तरोपन्यासे नोक्तलक्षणेष्वनिर्भरसूचनाददोष इति भावः।लक्षणस्येति।तत्त्वं साधारण धर्मवत्वम् धर्मसाधारण्यं च तदितराऽवृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम् यथा सास्नाशृङ्गवत्त्वं गोर्लक्षणम् तत्र शृङ्गवत्त्वगगनकृष्णरूपाऽऽदीनां लक्षणत्व वारणाय सत्यन्तवृत्तित्वसाकल्यानां निवेशः । तदुक्तं लक्षणे तान्येव पदा

चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् । अयं प्रायोवादः। भूतपूर्व्वः। इगूभूः। आयतस्तूः।वागर्थाविवेत्याद्यसङ्ग्रहात् । तथा पूर्व्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः । अन्यपदार्थ प्रधानोबहुव्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गं। सूपपति। अर्द्धपिप्पली ।द्वित्राः। शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात् । तथाहि

नि देयानि यैरव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषा वार्य्यन्त इति।तत्र लक्ष्ये लक्षणाऽसत्वमव्याप्तिः।अलक्ष्ये तत्सत्वमतिव्याप्तिः॥लक्ष्यमात्राऽवर्त्तनमसम्भवः। उदाहरणानि वक्ष्यन्ते । असाधारणधर्मवत्ताज्ञानात्तद्धर्माऽऽश्रय इतरभेदाऽनुमिति व्यवहारश्च फलम् यस्य तु धर्मस्य केवलाऽन्वयित्वं तद्धर्मज्ञानस्य तु व्यवहारमात्रं तत्। तदुक्तं व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति। प्रायोवादइति। प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेऽपि अन्येषामपि केषांचिदुपलब्धेरितयर्थस्तदेव विशदयति। भूतपूर्वइत्यादि। एषां वक्ष्यमाणयत्किञ्चिल्लक्षणाक्रान्तत्वेऽपि तत्तदधिकारीयसूत्राऽननुशिष्टत्वादसङ्ग्रहो बोध्यः। समासाऽधिकारीयसूत्राऽनुष्ठितत्वाद्विभागे तदसङ्ग्रहे इष्टापत्तेरयोगात्। पूर्वपदाऽर्थेत्यादि। प्राधान्यं च समासघटकपदार्थप्रकारतानिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यतया बोधाद्राजपुरुष इत्यादौ राजसम्बन्धिपुरुषोत्तरपदाऽर्थस्य पीताऽम्बर इत्यत्र पीताऽभिन्नाऽम्बरसम्बन्धिनोऽन्यपदार्थस्य धवखदिर इत्यत्र साहित्याऽऽपन्नधवखदिरयो; पूर्वोत्तरपदाऽर्थयोर्विशेष्यतया भानाद्यथायथं लक्षणसमन्वय;। व्यभिचारादिति। यद्यपि व्य-

उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्व्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च। "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" समासात्। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। "सुप् प्रतिना मात्रार्थे" इति समासात्। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्व्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च। "अर्द्धं नपुंसकमिति" समासात्। एवं पूर्व्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्याद्द्वन्द्वातिव्याप्तिः बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। शशकुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः। सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्ट-

भिचारोऽतिव्याप्तिरेव तथापि प्रकृते दोषत्वेन व्यभिचारपदेनोभयं लभ्यते तच्चात्यव्याप्तिरिति तमेवाऽभिनयेन प्रदर्शयति। तथाहीत्यादि॥ पूर्वपदार्थेति। उन्मत्ताऽऽदिपदाऽर्थेत्यर्थः। एवमग्रे पि। अव्ययीभावलक्षणेति। पूर्वपदाऽर्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतल्लक्षणयाऽसत्त्वरूपेत्यर्थः। अन्यपदार्थप्राधान्यादिति। समासाऽघटकसप्तम्यर्थाऽधिकरणविशेष्यकबोधजनकत्वादलक्ष्ये लक्षणसत्त्वरूपेत्यर्थः। बहुव्रीहीति। तल्लक्षणेत्यर्थः। एवमग्रे पि न। ननु तर्हि कान्यव्ययीभावादिलक्षणानीत्यत आह। सिद्धान्तेत्विति।

वचम्। असम्भवश्चैषामित्याह। भौतपूर्व्यादित्यादि रेखागवयादि निष्ठलाङ्गूलादेर्वास्तवपश्वलक्षणत्ववदे-तेषामपि न समासलक्षणत्वम्। बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः॥ २९॥

ननु पूर्व्वपदार्थप्राधान्यादि समासे सुवचम्। त-थाहि "समर्थः पदविधिरिति" सूत्रे भाष्यकारैरनेक-धोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थपक्षयोरेवैका

लक्ष्यताऽवच्छेदकं तु शक्तिसम्बन्धेनाऽव्ययीभावादिपदवत्त्वम् भूतपूर्वाऽऽदीनां लक्ष्यताऽवच्छेदकाऽनाक्रान्तत्वात्तदसङ्ग्रहो न दोषायेति भाव;॥ जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति। असम्भवश्चैषामिति। अ-स्य जहत्स्वार्था वृत्तिपक्ष इत्यादिः। एषाम्। लक्षणानाम्। असम्भवो लक्ष्यमात्राऽवर्त्तनमित्यर्थः। तत्पक्षे पूर्वोत्तरपदयोस्तत्त्वेन क्वाऽपिवृत्तेरभा-वेन तदर्थघटितानां तेषामुपकुम्भादावसम्भवादिति भाव;। मूले। भौतेति। शब्दनित्यतावादिमते यथाश्रुतभौतपूर्वस्याऽप्यव्ययीभावादावसम्भ-वादाह। सोपीति। व्यवहारोऽपीत्यर्थः। रेखेति। अनयस्य कथमनयधर्मबोधकत्वमत आशयं प्रकाशयति सारे। रेखागवयेत्यादि। तद्वदेवेति। रेखागवयादिवदेवेत्यर्थ;। यथा गवयादावविद्यमानमपि रेखागवयाऽऽदिनिष्ठरेखाऽऽकृतिपुच्छं गवयाऽऽदिपुच्छे सादृश्यमूलकाऽभेदाऽध्यवसाया द्गवयाऽऽदिबोधकतया समासेऽविद्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदाऽर्थोक्ति प्राधान्यं सादृश्यादव्ययीभावादिबोधकमित्यर्थः॥ २८॥ अजहत्स्वार्थवृत्ति पक्षे पूर्वपदाऽर्थप्राधान्यव्यवहारो न पुन; दुःसूपपाद इत्याशयेन मूलमवतारयति। नन्विति। अनेकधोक्तेष्विति। अथ तेषां सुवर्त्तां किं

र्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्य्यवसानं लभ्यते । तत्रा ऽजहत्स्वार्थापक्षे उक्तव्यवस्थाना ऽसम्भाविनीत्याशङ्कां मनसिकृत्या ऽऽह ।

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ।
भेदः संसर्ग उभयं चेति वाच्यव्यवस्थितेः ॥ ३० ॥

जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पदे वर्णवद् वृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः । अयम्भावः समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषभानसम्भवे न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम् वृषभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव । अन्यथा राजपदेन

जहत्स्वार्थावृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थेत्यादिनेत्यादिः । एकार्थीभावव्यपेक्षेति । एकार्थीभावस्तूक्तः व्यपेक्षा तु समस्तपदानां परस्परसाकाङ्क्षत्वम् । पर्य्यवसानंलभ्यतेइति । समर्थसूत्रभाष्यपर्य्यालोचनया तु एकार्थीभावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव वृत्तिद्वयस्वीकारो बोधभेदेन किं तु अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति आहुरित्यादिभाष्यादवाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मतमवलम्ब्या ऽयं विचार इति लभ्यते॥ समासशक्त्यैवेत्येवकारेणा ऽवयवशक्तिव्यवच्छेदः । दृष्टान्तमाह । वृषादिपदानामिवेति । आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टा ऽनुपूर्व्या एव शक्तता ऽवच्छेदकत्वेन वृषभा ऽऽदिपदा ऽन्तरगतवृषा ऽऽदिसमवेता ऽऽनुपूर्व्याः शक्तता ऽनवच्छेदकत्ववत्समासा ऽन्तर्गतराजा ऽऽनुपूर्व्याः शक्तता ऽवच्छेदकत्वा ऽसम्भवादित्यर्थः। अन्यथा रामा ऽऽदिपदादन्यादीनामवयवार्थानामपि पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिरवान्तरसुवुत्पत्त्यापत्तिर्धनं वनमित्यादौ जश्त्वा ऽऽपत्तिश्चावाक्ये तु पदान्य-

विग्रहवाक्य इव राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वाद्दृढ-
स्य राज्ञः पुरुषइत्यत्रेव ऋद्धस्य राजपुरुषइत्यस्या-

र्थवत्त्येव राजसम्बन्धी पुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इत्यादि विशिष्टाऽऽनुपूर्वीद्वयस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पनाऽपेक्षया पदशक्तिकल्पनाया एव लघीयस्त्वादिति भावः। नचैतत्कल्पे विशिष्टरूपोपादानविहितत्वाऽनापत्त्या महाबाहुः सुपन्था इत्यादौ दोषः अनर्थकत्वादेव मर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाऽभावेन न लोपाद्य नापत्तिश्चेति वाच्यम्। वृत्तिप्राग्भाविनमर्थवत्त्वमारोप्य तत्तत्तात्पर्यस्य सू-पपादत्वात् इदं च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नचैवं वा-प्यश्व इत्यादौ न दोषो जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्यादितीदूतौचसप्त-म्यर्थइति सूत्रस्थभाष्यविरोधो दुष्परिहरः आरोपिताऽर्थवत्वस्य समासाऽन्तर्गतपदेषु स्वीकारादिति वाच्यम्। अर्थग्रहणसामर्थ्येनाऽऽरोपिताऽर्थस्य तत्राऽग्रहणादित्याशयात्। एकस्यैव पदस्य वृत्ति तत् प्राक्कालयोरर्थव-त्त्वाऽनर्थवत्त्वे च प्रयोगाऽनुरोध एव शरणम् योगरूढिस्थले तु योगाऽन्त-र्भावेण शक्त्यभ्युपगमान्न तदुच्छेदोऽपि। न चाऽत्र पक्षे राजाऽऽदिपदैः सर्वथा स्वार्थत्यागे तज्ज्ञानं न स्यात्तस्माच्चैकपदार्थोऽपरपदार्थे विशेषणमि-ति व्यवहार इति वाच्यम्। विशिष्टेनैव राजाऽऽदिविशिष्टपुरुषाऽऽद्यु प-स्थापनेनाऽस्यदोषाऽभावात् अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भवतीति भाष्येण द्वितीयस्याऽपि समाधानात् निष्कीर्णास्वपि सुमनःस्वामोदान्वयमात्रेण यथा चम्पकपुटव्यवहारस्तथा सदृशार्थोऽन्वयमात्रेण राजाऽऽदिपदार्थः पुरुषे विशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थ इति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः परन्त्वेवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहा-ति तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति एवमुक्तं यः प्रजा पुरुषाऽर्थे वर्त्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुश्चाऽपत्यार्थे वर्त्तमानः स्वमर्थं

ष्यापत्तेरिति। अजहदिति न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था। अयमभिप्रायः। राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः कल्पकाभावात्। क्लृप्तराजपदादेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य गौरवपराहतत्वाच्च। क्लृप्तशक्तित्यागोपि अप्रामाणि-

जह्यादेतत्वाल्पेऽपि पूर्वपदाऽर्थ एव जहत्स्वार्थत्वम् लभ्यते इति। अन्यथेति। वृत्तौ व्यपेक्षारूपसामर्थ्याऽभ्युपगमे इत्यर्थः। इतरस्याऽपीतरपिना राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेत्येकत्र द्वयमिति विषयताशालिबोधजनकस्य समुच्चयः। आपत्तेरिति। अस्मन्मते तु पदार्थैकदेशत्वाङ्गेदेऽपि शक्त्यभ्युपगमेन राजकीयाभिन्नत्वेनाऽवगते विशेषणाऽन्तराऽयोगाच्च न सेति भावः। अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्याऽनुसारेणाऽन्यथैवोपपादनाद्व्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकीयमताऽऽश्रितानुसृत्याऽऽह। अयमभिप्राय इति। नातिरिक्तेति। क्लृप्तप्रत्येकवृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थः। कल्पकस्याऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्याऽभावादित्यर्थः। ननु विशिष्टाऽर्थाऽनुपपत्तिरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह। क्लृप्तइति। तत्कल्पनस्य। विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः॥ ननु स्यादेवं यद्येतत्पक्षे प्रत्येकपदशक्तिकल्पना सैवनेति क्व गौरवाऽवसरोऽत आह। क्लृप्तशक्तीति। वृत्तिप्राक्काले क्लृप्ता या प्रत्येकपदशक्तिस्तत्परित्याग इत्यर्थः। कालभेदेनाऽप्येकस्यैव शब्दस्याऽर्थवत्त्वाऽनर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात् नलोपाऽऽदिव्यवस्थाऽनुपपत्त्या च वृत्तिदशायां तत्स्वीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः। ननु प्रत्येकशक्त्या तत्तत्पदार्थोपस्थितावपि विशिष्टे शक्त्यनङ्गीकारेण तदनुपस्थित्या कथं तस्य शाब्दविषयेत्यत आह। तथाचेति। आकाङ्क्षेति। आदिपदाद्योग्यताऽऽदिपरिग्रहः राजपदाऽव्यवहितपुरुषपदत्वाऽऽदिरूपाऽऽकाङ्क्षाऽऽदिकारणसमवधानादित्यर्थः। तथा च प्रत्येकपदा

कः कल्प्येत । तथाचाकाङ्क्षादिवशात् क्लृप्तशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः। अयमेव व्यपेक्षापक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः। नचात्र मते समासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः। "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति" वार्तिकात्। तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वात्पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था सूपपादेति भावः। प्रसङ्गाद्वृत्तिभेदमपि निरूपयति। ते पुनरिति। द्वे अपि वृत्ती त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात्। वाच्यमेवाह। भेदइत्यादि भेदः अन्योन्याभावः। तथा च राजपुरुषइत्यादावराजकीयभिन्नइति बोधः। अस्यावाच्यत्वे च राज

र्थोपस्थितिसहकृताऽऽकाङ्क्षाऽऽदिभिरेव विशिष्टबोधसम्भवेन तत्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा यस्यैः सा कल्प्येति भावः। अयमेवेति। अयमभिप्रायइत्यादिनोक्त एवेतत्यर्थः। भाष्यकारैरित्यस्य परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इत्यादिनेति शेषः। उक्ताऽऽपत्तिमुद्धरति। नचात्रेति। अन्वयापत्तिरिति। यथाश्रुताऽभिप्रायेण सम्बन्धिलक्षणायामापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ प्रसङ्गादिति। स्मृतिकालाऽवच्छिन्नाऽऽपेक्षताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः। वृत्तिभेदमिति। वृत्तेः समासाऽऽदिवृत्तेर्भेदं भेदसंसर्गाऽऽदिरूपाऽर्थकृतमित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये सामर्थ्यं नाम भेदःसंसर्गोवा अपरआह भेदसंसर्गोवा सामर्थ्यमिति यदि वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदाऽऽत्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यतस्तदर्थकत्वं तस्येति तदभावःभेद इति संसर्गादिना भावत्वादनु

पुरुषः सुन्दर इतिवद्राजपुरुषोदेवदत्तस्य वेत्यपि स्यात्। वाच्यत्वे तदविरोधान्नैवं प्रयोग इति भावः। राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दं भानं भेदस्तूत्तरकालमुपतिष्ठतइत्याशयेनाह संसर्गइति। विनिगमनाविरहमस्वामिकेऽपि राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तिञ्च मनसिकृत्वोभयं वाच्यमित्याह। उभयं चेति। तथा चाऽराजकीयभिन्नोराजसम्बन्धवांश्चायमिति बोधः ॥३०॥ व्यपेक्षावादस्यैवं युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात्तन्मूलकः पूर्वपदार्थ प्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः। किन्तु रेखागवयन्यायेनोत्सर्गोऽपि परम्परयैव बोधकइत्याशयेन समाधत्ते।

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्।

मीयमानतादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभाव इत्यर्थः। तदेवाह। अन्योन्याभावइति। संसर्गइति। भेदाऽविनाभावित्वादनुमीयमानभेदो भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः। वस्तुतस्तु भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति भाष्यस्य राजाऽऽदिपदसमभिव्याहृतपुरुषाऽऽदिपदेन राजाऽऽदिविशिष्टपुरुषाऽऽदिरूपविशिष्टाऽर्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः। ननु भेदे पृथक्शक्तिबोधकं तत् तादृशबोधाऽनुभवात् रामकृष्णावित्यादिद्वन्द्वभेदस्य वाच्यतया दुरुपपादत्वाच्चेति ॥३०॥ व्यपेक्षावादस्येति॥ अव्यवहितोक्तविधया वर्णितस्येति शेषः। उक्ताऽजहत्स्वार्थपक्षस्य तु निर्दुष्टत्वमेवेति भावः। एवंयुक्तोति। उक्तवक्ष्यमाणेत्यर्थः। भाष्येति। नानाकारकनिघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधइत्यादि

बहूनां वृत्तिधर्म्माणां वचनैरेव साधने।
स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः॥ ३१॥

समासइति वृत्तिमात्रोपलक्षणम्। "समर्थः पदविधि-रि" त्यत्र पद मुद्दिश्य योविधीयते समासादिः स समर्थः विग्रहवाक्यार्थाभिधानेशक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्याल्लाभात्। पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्धित समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपि वृत्तिष्व

भाष्यदूषितत्वादित्यर्थः। वृत्तिमात्रेति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् अजहत्स्वार्थलक्षणया वृत्तिपञ्चकोपस्थापकमित्यर्थः। वाक्याऽर्थाऽभिधानेइति। तथाभिधान इत्यर्थः भाष्यादि तस्य समर्थानां पदवचनमित्यादिः। मूले पङ्कजशब्दवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः उपमेये सप्तमी दर्शनात् पङ्कजशब्दे यथाऽवयवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासेऽपीत्यर्थः। न च पङ्कजपदे रूढिस्वीकारे मानाऽभावः समुदायात्पद्मत्वाऽवच्छिन्नप्रतीतेरेव मानत्वात् पदानि यतोपस्थितेरुक्त्येकसाध्यत्वात्पङ्कजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च रूढिस्वीकारेऽप्युज्झितपदेन वृक्षादिरिव योगेन पङ्कजपदेन कुमुदमपि बोध्येतेति तु न यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकाऽर्थबोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्॥ अथवा रूढ्या नियमतः स्मृतपद्ममेव कर्तृव्यक्तिशक्तडप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्त्तृतया बोध्यते बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वमिति नियमात् व्यक्तिवचनानां यत्किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्य्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमिति तदर्थः घटेन जलमाहरेत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय तत्र बाधकं विनेति। तथा च पङ्कजे तात्पर्य्यसत्त्वे न तदेव योगेनाऽपि प्रतीयते न कुमुदम् प्रथमकल्पस्तु रूढिज्ञानस्य ग्राह्याऽभावाऽनवगाहित्वाज्जनकज्ञानाऽविघटकत्वाच्च प्रतिब

स्त्येव। विशिष्टशक्त्यस्वीकर्त्तॄणां व्यपेक्षावादिनां मते दूषणं शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह। पङ्कजशब्दवदिति। पङ्कजनिकर्त्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदाय

न्धकत्वाऽसम्भवान्नच्चोदयम: सिद्धेरनायत्या मणिमन्त्राऽऽदिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाऽभ्युपगमेऽप्यन्यच्च तथा कल्पने मानाऽभावादित्थं च पङ्कजाऽनुभवसामग्रीसत्त्वात्तस्यैव बोधो न कुमुदस्य सतश्यां ह्हि सामग्र्यां फलाऽनुत्पादे प्रतिबन्धकत्वाऽपेक्षणादिति। तार्किकास्तु दृष्टान्तेन वृत्तिसामान्ये समुदाये शक्तिरावश्यकीति कथने पूर्वोक्तोऽर्थ एव पर्य्यवस्यतीति। नन्वजहत्स्वार्थवृत्तिकल्पे विशिष्टशक्तेः सम्बन्धांऽशे विरामत्वोक्तत्वाद्वाक्येपिसंबन्धांशएव तैः स्वीकारात्को वृत्तिवाक्ययोर्विशेष इति चेदत्राहुः। तत्र हि फलबलात्पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः सम्बन्धांऽश उद्बोधकाऽसमवधानकल्पनेन पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः वृत्तौ तु पदाऽर्थोपस्थितिसमकालमेव नियमतः संसर्गांऽन्ते तद्बोधकसमवधानकल्पनाद्विशिष्टाऽर्थोपस्थितिरिति वैलक्षण्योपपत्तेरत एव प्रासोदकाऽऽदौ विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्ये तु न बोधः तत्राऽप्रयुज्यमानद्वितीयाऽर्थः सम्बन्धश्चोभयं समुदायशक्तिसाध्यमनन्यलभ्यत्वात् कॢप्तशक्त्यैव राजाऽऽदिपदाद्राजाऽऽदेरुपस्थितिसम्भवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पनगौरवाच्च नामाऽर्थयोरभेदाऽन्वये इत्यादिव्युत्पत्तयश्च योग्यनामाऽर्थविषया इति॥ जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पङ्कजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या दृष्टान्तत्वाऽसम्भवेनाऽन्यथा मूलमवतारयति। विशिष्टशक्त्यस्वीकर्त्तॄणामिति। साधकमिति। विशिष्टशक्तिसाधकमेवेत्यर्थः। व्यपेक्षावादिनये राजपुरुष इत्यादौ प्रत्येकपदवृत्त्या पदार्थोपस्थितावाकाङ्क्षाऽऽदिवशात्पङ्कजाद्विशिष्टाऽर्थबोधवत्पङ्कजपदेऽपि तथैव विशिष्टाऽर्थोपस्थित्या रूढेरुच्छेदाऽऽपत्तिर्न च सा नचेष्टेत्याह। पङ्कजनिकर्त्तुरपि। तेन

शक्तिर्नसिध्येत्। न चपद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्य तइति वाच्यम्।चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव तथोपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि।तथा च "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत"त्यत्रापि विना लक्षणां क्लृप्तयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारत्वं प्रकल्प्यापूर्व्वविद्याकल्पनमित्ययुक्तं स्यादिति भावः ।

रूपेण पद्मस्याऽपीत्यर्थः ।योगादेवेति। अवयवशक्तेरेवेत्यर्थः। तत्राऽपि। पङ्कजाऽऽदिपदेऽपि। तत्र तत्स्वीकारे न किमपराद्धं समासे विशिष्टशक्त्येति भावः सा समुदायशक्तिः। तत्कल्पनस्य रूढिकल्पनस्य। तथोपस्थितिरिति। स्वामित्वादिना स्वाम्याद्युपस्थितिरित्यर्थः। सुवचेति। पद्मत्वाऽऽदिनोपस्थितिरपि लक्षणयेति वक्तुं शक्यमित्यर्थः। अधिकरणविरोधमपि तत्राऽऽह। एवमिति। लक्षणामिति।,निरूढलक्षणामित्यर्थः। तस्याः शक्तिसमकक्षत्वादिति भावः। योगेनेति। प्रत्येकपदवृत्त्युपस्थाप्यरथकर्तृत्वेनेत्यर्थः। उपपत्तावित्ति। शास्त्रसङ्कोचमन्तरेणाऽप्यनुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः तत्कल्पनामित्यादि। रूढिकल्पनामित्यर्थः। ताङ्कल्पयित्वेति यावत्। जातिविशेषस्येति। रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्यसम्भव इति स्मृतिसङ्केतितजातिविशिष्टस्येत्यर्थः। अयुक्तमिति। विनैव शास्त्रसङ्कोचं विधेश्चारितार्थ्यादिति भावः॥ ननु प्रतिबन्धैरनुत्तरत्वं किं च पङ्कजपदे लक्षणाऽपि न सुवचा तथाहि सा किं पङ्कजपदे उत ड,प्रत्यये न तावदाद्यः समुदाये शक्त्यभावेन तदघटितलक्षणाया अप्यसम्भवात्। किं च जहत्स्वार्थायास्तस्या

साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तेर्धर्म्मा विशेष-
णलिङ्गसङ्ख्यादयो योगादयस्तेषां वचनैरेव साधने गौरव

स्तथा सम्भव एव अवयवार्थविरोधिन्या रूढेरभावात् जहत्स्वार्था तु तत्रै
व यत्र रूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तेः। यथा मण्डपं भोजयेत्यत्र मण्डपपद
स्य गृहविशेषे रूढेर्योगविरोधिनी रूढ्यर्थग्रहे मण्डपानकर्तृत्वरूपयोगाऽ
र्थस्य बाधात् तत्र रूढेर्योगाऽपहारतेति प्रवादादेव शक्त्या मण्डपानकर्तृ-
बोधाऽसम्भवान्मण्डपपदस्य मण्डपानकर्त्तरि लक्षणा । तथा च तत्र रूढ्य
र्थग्रहसम्बन्धिताऽवच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वादिनैव तद्बोधो न मण्डपान
कर्तृत्वेन न च तथा प्रकृते जहत्स्वार्था त्ववयवाऽर्थप्रतीत्यनुपपत्त्या न व-
क्तुं शक्या । नान्त्यः प्रकृत्यर्थस्याऽनन्वयाऽऽपत्तेः। तदर्थे प्रत्ययस्याऽसाधुता-
ऽऽपत्तेश्चेति लक्षणाऽनवसरादनापत्त्या तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः ॥ राज
पुरुष इत्यादौ तु प्रत्येकपदवृत्त्याऽपि विशिष्टाऽर्थबोधनिर्वाहे समुदायश-
क्तिकल्पनं तत्राऽनुचितमेव नाऽपि रथकाराऽधिकरणबोधः यौगिकाऽर्थरथ
करणनिमित्ते वर्षविधानस्य सङ्करस्य विशिष्टाऽऽधानाऽपेक्षया लघुत्वेऽपि
ऋभूणां त्वा देवानामिति मन्त्रवर्णाद्दृभुसौधन्वनपर्यायप्रतिलोमजातिरथ-
कारस्यैव तदधिकारावगत्या लाघवाऽनादरेण रूढाऽर्थे तत्र विशिष्टाऽऽ
धानकल्पनात् नचाऽऽपूर्वविद्याऽध्ययनकल्पनागौरवं फलमुखत्वात् प्रकृते
राजपुरुषाऽऽदिसमुदाये शक्तिग्राहकं न तादृशं कोशाऽऽदि येन तद्बलादव
यवाऽर्थः परित्यज्येतेत्याशयेन मूलमवतारयति ॥ साधकान्तरमिति ॥ लि
ङ्गेति ॥ कुक्कुटाण्डमित्यादौ कुक्कुटपदार्थे त्वस्याः प्रतीतेरिति भावः ॥ स-
ङ्ख्येति ॥ राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इति वाक्य उपसर्जनपदानि सङ्ख्याविशेष
युक्तस्वार्थमभिदधति समासे त्वन्तर्भूतस्वाऽर्थं प्रधानाऽर्थमभिदधतीति भा-
ष्यात्तत्र सङ्ख्याविशेषस्याऽप्रतीतेरिति भावः ॥ सङ्ख्यादीत्यादिपदादिमे त-
द्धितकार्थीभावाऽऽङ्कृता विशेषाः सङ्ख्याविशेषो व्यक्ताऽभिधानमुपसर्जनवि

मित्यर्थः। अयं भावः विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राज्ञः पुरुषइत्यत्रेव राजपुरुषइत्यत्रापि स्याद्विशेषणाद्य न्वयः राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात्। विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यमिति। ननु"सविशेषणानामिति" वचनान्न विशेषणाद्यन्वयः विभाषा वचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्कां समाधत्ते। वचनैरेवेति। न्यायसिद्धमेव सूत्रम्। व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समासस्येति स्वभावतएव प्रयोगनियम सम्भवात्। सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्यायसिद्धमिति भा-

शेषाणां चाऽयोग इति भाष्योक्तस्य राज्ञो गवाश्वपुरुषा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरित्यादौ चाऽयोगस्य च सङ्ग्रहः॥ वचनैरिति॥ सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यादिभिरित्यर्थः॥ उक्तार्थमेवप्रकटयति ॥ अयम्भावइति॥ न्यायसिद्धमेवसूत्रमिति॥ इह व्यपेक्षायां समासो न भवत्येकार्थीभावे; वाक्य न भवति विभिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावाऽसम्भवादिति न्यायसिद्ध-विभाषावचनं नाऽपूर्वमित्यर्थः॥ तदुक्तं भाष्ये न संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते इति एकार्थानां विकल्पनान्नाऽर्थौ विकल्पतेति तद्भावः॥ अन्वयासम्भवादिति॥ वृत्तौ ह्युपसर्ज्जनपदेन प्रधानाऽर्थाऽभिधायिना भाव्यम् स्वस्य विशेषयाऽऽकाङ्क्षायां च प्राधान्यमिति कथमेकदा प्राधान्यमेकार्थीभावस्याऽस्य युगपद्गुणप्रधानभावविरोधादिति न्यायसिद्धमेवेत्यर्थः॥ अतए-

वः। अतएव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तथा धवखदिरौ, निष्कौशाम्बिर्गौरथो घृतघटो गुड़धानाः केशचूड़ः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयोगादिक्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसङ्घातविकारसुच्प्रत्ययलोपो, वीप्साद्यर्थौवाचनिका वाच्यइत्यतिगौरवम् स्यादिति दूषणान्तरमाह।

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्।
कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥३२॥

आदिना घनश्यामः हंसगमनइत्यादाविवादीनां पूर्व्वोक्तानाञ्च सङ्ग्रहः। दूषणान्तरमाह। बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति। अयमाशयः चित्रगुरित्यत्र स्वा-

वेति ॥ व्यपेक्षावादस्याऽऽपातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः ॥ दूषणमप्युक्तमिति ॥ अस्य नानाकारकत्वे निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः अयं दण्डो हराऽनेनेत्यादिनेति शेषः ॥ ३१ ॥ कैयटोक्तं दोषसङ्घातमाह ॥ तथेत्यादि ॥ इति दूषणान्तरमिति ॥ इतराकारकं दूषणान्तरमित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तानामिति ॥ निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः ॥ एतद्दूषणोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वादाह ॥ दूषणान्तरमिति ॥ व्युत्पत्तिभङ्गमाविष्कर्त्तुमाह ॥ अयमाशयइति ॥ लक्षणेति ॥ वाक्ये इति शेषः

म्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा। नच तत्र लक्षणा प्राप्तो दकोग्राम इत्यादौ तदसम्भवात्। प्राप्तिकर्त्तृभिन्न-मुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मग्रामइत्यर्थालाभात्। प्राप्तेति।क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदका भिन्नप्राप्तिकर्म्मेति स्यात्। अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्त्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च। अन्यथा देवदत्तः पच्यत इत्यत्र

चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसम्भवादाह प्राप्तोदकोग्रामइति॥ लक्षणायामपीति॥ इदं च मीमांसकमतेन स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव तैर्लक्षणात्वाऽभ्युपगमात् बोधोत्तरमित्यस्याऽनुपपत्तिप्रतिसन्धाने सतीति शेषः; लक्षणायामपीत्यपिना तत्र लक्षणाया असम्भवं सूचयति॥ अर्थालाभादिति॥ प्राप्तिकर्त्तृभिन्नोदकसम्बन्धिनो लाभेऽप्यनुभूयमानोक्ताऽर्थालाभादित्यर्थः; ॥ तर्हिसमानाधिकरणेति॥ सामानाधिकरण्यं चाऽत्र समानविभक्तिकत्वम् अन्यथा कर्मलाक्षणिकक्तान्ताऽर्थोदकपदाऽर्थयोरभेदान्वयाऽनभ्युपगमे इत्यर्थः;॥ भङ्गापत्तेरिति॥ तादृशव्युत्पत्तेरत्रैव व्यभिचारादिति भावः; ॥ ननु व्युत्पत्तौ समानाधिकरणस्यैकाऽर्थाऽभिधायित्वस्यैव निवेशेन नेदं तद्विषयोऽत आह॥ प्राप्तेरिति॥ अन्वयासम्भवादिति॥ नामाऽर्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वा

कर्त्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनानन्वयाना पत्तेः । अथाऽदकाभिन्नकर्त्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामो लक्ष्यतइति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया क्तार्थकर्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात्। प्रकृति पत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः। प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याएव नामार्थत्वेनोद केन सममभेदान्वयापत्तेश्च । एव मूढ़रथः उपहृतपशुः उद्धृतौदनो बहुपाचिकेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्म्मकवहनकर्त्ता, पशुकर्म्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्म्मकाद्धरणावधिः बहुपाककर्त्रधिक-

दिति भाव;॥ अन्यथादेवदत्तइति॥ अन्यथा उक्तव्युत्पत्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः। ग्रामोलक्ष्यतइति ॥ वाक्येनेति शेष; उक्तबोधस्य सम्भवदुक्तिकत्वे कथंचिल्लक्षणाऽपि कल्पेत तदेव नाऽस्तीत्याह ॥ प्राप्तेर्धात्वर्थतयेति ॥ प्रकृतिप्रत्ययोरिति न्यायस्य सङ्ख्याऽऽदौ व्यभिचरितत्वं सम्भाव्याऽऽह॥ प्राप्तपदेइति॥ नामार्थत्वेनेति ॥ नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामार्थत्वादिति भाव;॥ अभेदान्वयापत्तेश्चेति॥समानविभक्तिकनामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भाव;॥ द्रष्टव्यमिति ॥ भवन्मते वहनकर्माऽभिन्नो रथ इति बोधोत्तरं सम्बन्धिनि लक्षणायामपि रथकर्मकवहनकर्त्ताऽनड्वानितीप्सिताऽर्थस्याऽलाभ एव कर्माऽर्थकक्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि लक्षणायां तु धात्वर्थवहने रथस्य कर्मतया भेदसम्बन्धेनाऽन्वयो दुर्लभ इवोक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति पूर्वोक्तदिशाऽवसेयमित्यर्थः ॥ अत्रहीति ॥ बोधाऽभ्युपगमादित्यनेनाऽन्वयि अत्र ऊढरथ

रणमिति बाधाभ्युपगमात्। अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्तोदकइत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्व्वाह इति भावः ॥ ३२ ॥

साधकान्तरमाह।

अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना।

क्लृप्तस्त्यागश्चास्ति तव तत्किं शक्तिं न कल्पयेः॥३३॥

अयं भावः। चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवीनां स्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते। नच तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्तेः। नापि गोपदे गोस्वामी चित्र इत्यन्वयबोधापत्तेः।

इत्यादि समासे विशिष्टशक्त्यभ्युपगमे तु न कस्या अपि व्युत्पत्तेर्विरोध इत्याह॥ अतिरिक्तेति॥३२॥ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिपर्युदासे बीजं प्रदर्शयति। अयम्भाव इति॥ बिनाशक्तिमिति॥ समुदायशक्तिमित्यर्थः ॥ नचतत्रेति॥ तादृश समुदायघटकपूर्वोत्तरपदयोरित्यर्थः; ॥ चित्रस्वामीत्यादि ॥ समानाऽधिकरणनामाऽर्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः॥ ननु गोपदस्य गोमति लक्षणा गवि चित्रस्याऽभेदान्वये चित्राऽभिन्नगोस्वामीति बोधो नाऽनुपपन्नोऽत आह॥ चित्रादिमात्रस्येति॥ आदिना ॥ गवादिपरिग्रहः प्राथम्यात्पूर्वपदे लक्षणेत्याशयेन चित्रपदोपादानम्॥ लक्ष्यैकदेशत्वेनेति॥ लक्ष्यगोस्वामिरूपपदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः; ॥ अन्वयायोगादिति॥ एकपदाऽर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेनाऽऽपरप

चित्रादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र गवादेरन्वयायोगात्। नच चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगोस्वामी गोपदेन लक्ष्यते इति वाच्यम्। गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात्। नच गोपदे साक्षात् सम्बन्धएव विनिगमकइति वाच्यम्। एवमपि प्राप्तोदकः कृतविश्व इत्याद्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ विनिगमकाप्राप्तेः। यौगिकानां कर्त्राद्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात्। नच पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधावृत्तिप्रसङ्गात्। नच परस्परं तात्पर्य्यग्राहकत्वादेकस्यैवैकदा लक्षणा न द्वयोरिति न बोधावृत्तिरिति वाच्यम्। एवमपि विनिगमनाविरहतादवस्थ्येन

दकन्योपस्थितेर्हेतुतेत्यर्थपर्य्यवसितायाः पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेतीत्यादिव्युत्पत्तेर्विरोधादुक्तयन्वयाऽभावादिति भावः॥ कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराचष्टे॥ नचेति॥ साक्षादिति॥ गवां द्वाराङ्क इत्यर्थः तथा च षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति भावः॥ पदद्वयइति॥ विनिगमकाऽभावादिति भाव;॥ नैयायिकेति॥ एकदेशाऽन्वयपक्षे हि तैरित्थमुक्तम्॥बोधावृत्तीति॥ बोध्यमानस्य स्वामिनो द्वेधा भानाऽऽपत्तेरित्यर्थः॥ विनिगमनाविरेति॥ चित्रपदं तात्पर्य्यग्राहकमुतगोपदमित्येकतरपक्षपातियुक्तिविरहतादवस्थ्येनेत्यर्थः॥ असम्भवादिति॥ एकतरपदे लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः पद-

लक्षणाया असम्भवात्। नच चरमपदे एव सा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम्। एवं हि बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे न तद्विधानात्। किञ्च एवं सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पनास्यात् पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनो

द्ये लक्षणायां उक्तदोष इति भावः प्रत्ययार्थाऽनुपपत्तिरेव उत्तरपदे लक्षणायां विनिगमिका भविष्यतीत्याशङ्कां निराचष्टे ॥ नचेति ॥ एवंहीति ॥ उत्तरपदस्यैवाऽन्यपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः ॥ बहुव्रीह्यसम्भवे हेतुमाह ॥ अनेकमिति ॥ तद्विधानादित्यर्थः ॥ अयम्भावः वृत्तेर्विशिष्टाऽर्थकत्वं न शास्त्रैकगम्यम् अचतुरेत्यादावर्थाऽनादेशनात् किं तु लौकिकव्यवहारगम्यम् स्वभावत एव तेषां शब्दानामेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां मितत्वेनान्वाख्यानं क्रियत इति समर्थसूत्रभाष्यात् अनेकमन्यपदार्थेचार्थेद्वन्द्वइत्यादीनामनेकप्रथमान्तमन्या.र्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं भवति चाऽर्थे वर्त्तते यः प्रथमाऽन्तसमुदायः स द्वन्द्वसंज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धाऽर्थाऽनुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमात्रं अर्थस्याऽपि विधाने वाक्यभेदाऽऽपत्तेः स्वसमानाऽर्थकवाक्याऽनिवृत्तये विभाषाऽधिकारोऽपि विधेयः स्यात् एवं च सुबन्तसमुदायस्याऽन्यार्थप्रतिपादकत्वं कथं बहुव्रीहिः स्यादिति ॥ नन्वेकपदस्याऽन्याऽर्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्यग्राहकतया पदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टाऽर्थप्रतिपादकत्वमविकल्पमत आह ॥ किञ्चैवमिति ॥ समासस्य चरमपदस्यैव लक्षकत्वे सतीत्यर्थः ॥ इष्टापत्ता वाह ॥ एवंसती-

प्रयोगसम्भवात्। एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थ बाधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः। एवञ्च अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ (व्युत्पत्यन्तरकल्पना)उक्तयुक्तेः। अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः (क्लृप्तत्यागः) इत्यस्य क्लृप्तशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागश्च(तवास्ति)(तत्किम्) सर्व्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः। यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादायः न समासे शक्तिः राजपुरुषइत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुषइति बोधोपपत्तेः।

ति॥ चरमवर्णस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः॥ आपत्तिरिति॥ आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयकालिकाऽऽपाद्यव्याप्याऽऽपादकताज्ञानसत्त्वादिति भावः॥अत्राऽपि॥ प्रासोदकादावपीत्यर्थः॥ ननूदकपदमात्रश्रवणान्न लक्ष्याऽर्थबोधः तदानीं लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यग्राहकपूर्वपदोपस्थितेरभावात् अत आह॥अन्यत्रेति॥ भूषणे इत्यर्थः॥ विस्तरइति॥ उत्तरपदलक्ष्याऽर्थे प्रकृत्यर्थत्वाऽभावेन तत्र प्रत्ययाऽर्थाऽनन्वयाऽऽपत्तिरित्यादि तत्रोक्तम्। व्युत्पत्तीति॥व्युत्पत्तित्यागः प्रकृते प्रतिज्ञाहानिरेव॥ व्यपेक्षावादिनइति॥ समर्थसूत्रे परस्पराऽन्वययोग्य स्वरूपसामर्थ्यमेव व्यपेक्षेति वादिन इत्यर्थः॥ नसमासेशक्तिरिति॥ समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः॥ समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं क्लृप्तप्रत्येकपदवृत्त्यतिरिक्ते नाऽस्तीति यावत् संसृष्टार्थमिति भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथगुपस्थितिनिबन्धनत्वात् परव्यपेक्षैव सामर्थ्यं

इत्युक्तौ;सामर्थ्यं इतरत्र समर्थ पदस्य तादृश्याऽर्थकत्वस्य सर्वैरेवाऽङ्गीकारात् पराऽङ्गवद्भावाऽनुरोधाच्चाऽन्यथा समासादावेकार्थीभाव; पराङ्गवद्भावादौ व्यपेक्षेति वाक्यभेदाऽऽपत्ते; तत्र व्यपेक्षाऽनादरे तु ऋते न मित्रावरुणाद्दत स्मृशावितय्रादाहृते समर्थ परिभाषा नेतय्रादे; पराङ्गवद्भावे सति आमन्त्रित स्येतय्राद्युदात्तताऽऽपत्ति; ॥ न च तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिके नामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तद्वाचकमेव पराऽङ्गवदितय्रर्थकेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावाऽप्रसक्तिरिति वाच्यम् ॥ समर्थपरिभाषामाश्रितत्र तत्रतय्राख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् ऋतेर्नमित्रावरुणावित्येतयो; समभिव्याहृतक्रियाऽन्वयित्वेन परस्परमसामर्थ्यात् मित्रावरुणाद्दतं स्मृशावेनयेस्तु पार्ष्टिकाऽन्वयबोधसत्त्वादस्त्येव सामर्थ्यं स्पष्टं चेदं वेदभाष्ये ॥ अत एवाऽन्तरपाठोऽपि चरितार्थ: पुत्रो राज्ञ: पुरुषो देवदत्तस्येतय्रादौ निरुक्ताम् व्यपेक्षारूपसामर्थ्याऽभावादेव समासाऽप्रसक्ते: समर्थसूत्राऽर्थस्तु पदसम्बन्धो समासादिविधि: साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षाऽपरनामकसामर्थ्यवत्पदाऽऽश्रितो बोध्य इति बहुव्रीहौ चित्राऽऽदिविषयताया: साक्षात्प्रयोजकत्वाऽभावात्परम्परयेति।किंच वृत्तित्वाऽवच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वाऽवयवाऽर्थाऽतिरिक्ताऽर्थाऽभिप्रायकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽव्याप्ति: तत्राऽवयवाऽर्थातिरिक्ताऽर्थवत्त्वाऽभावात् वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तराऽऽदिशुद्धरूपे पङ्कजाऽऽदियोगरूढे च कोशाऽऽदिसिद्धाया: समुदायशक्तेरस्माभिरप्यभ्युपगमेनाऽसिद्धसाधनात् शुद्धयौगिकचित्रग्वादिसमुदाये शक्त्यभ्युपगमस्तु कोशाऽऽद्यनुक्तत्वात्समासघटकप्रत्येकपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्च हेय इति तदभिसन्धि:॥ शक्तिकल्पनाऽनुपपत्त्यभावं प्रयोजनया दर्शयति ॥ राजपुरुषइत्यादाविति। न च सम्बन्ध एव लक्ष्योऽस्त्वेवं च व्यासस्समासयो: समानाऽऽकारबोधजकत्वप्रवादोऽप्युपपत्स्यते राजाऽऽदिसम्बन्धरूपलक्ष्याऽर्थस्योत्तरपदाऽर्थे आश्रयतयाऽन्वयेनैवोपपत्तौ सम्बन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमे प्रयोजनाऽभावश्चे-

अतएव राज्ञः पदार्थैकदेशतया न तत्र शोभनस्ये
त्यादिविशेषणान्वयः। न च घनश्यामो निष्कौशाम्बि
र्गौरथ इत्यादौ इवादिप्रयोगापत्तिः उक्तार्थतया इवे

ति वाच्यम्॥ राजा पुरुष इत्यादावपि राजाऽऽदिपदाऽर्थस्य स्वस्वामिभाव
सम्बन्धेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपाताऽतिरिक्तनामाऽर्थनिष्ठाभेदाऽति
रिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति
विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययनिपाताऽन्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्याऽऽवश्यकत-
या प्रकृते राजसम्बन्धरूपनामाऽर्थस्य प्रत्ययनिपाताऽन्यतराऽनुपस्थिते पु-
रुषादावन्वयाऽसम्भवात् निपातातिरिक्तत्वविशेषणाच्चन्द्र इव मुखमित्या-
दाविव पदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषयमुखे निपा
ताऽतिरिक्तनामाऽर्थचन्द्रस्य तथोपस्थित्यविषये सादृश्येऽन्वयेऽपि न क्षतिः
अभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च राजा पुरुष
इत्यादावभेदाऽन्वयेऽपि न सा॥ न च समस्यमानाऽतिरिक्तत्वेनाऽपि ना-
म्नो विशेषणीयत्वान्न प्रकृतेऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्॥ गौरवात् क्वचिदगत्या
सङ्कोचेऽपि सर्वत्र सङ्कोचस्याऽन्याय्यत्वाच्च प्रकृते सम्बन्धिलक्षणाऽभ्युपगमः
रूपसतिसत्त्वात् निपातानां द्योतकत्वनये घटाऽऽदिपदानां घटाऽऽदिप्र-
तियोगिकत्वलाक्षणिकतयैवोपपत्तौ निपाता,तिरिक्तत्वस्याऽप्रवेशाच्चेति भा
वः॥ अतएवेति॥ पूर्वपदस्य सम्बन्धिलाक्षणिकत्वादेवेत्यर्थः॥ विशेषणा-
न्वय इति॥ पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः॥ ननु गभीरा-
यां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थैकदेशनद्यादौ गभीराद्य
न्वयवदत्राप्येकदेशाऽन्वयो दुर्वार इतिचेन्न॥ दृष्टान्ताऽसिद्धेः तत्राप्येतन्मते
नदीपदस्य गभीरनदीतीरलक्षकतायाः गभीरतात्पर्यग्राहकतायाश्च वक्ष्यमा
णतयाऽदोषात् तादृशव्युत्पत्तेः ससम्बन्धिव्यतिरिक्तविषयतया चैत्रस्य न-
प्त इत्यादावेकदेशाऽन्वयेऽपि क्षतिविरहादिति॥ उक्तार्थतयेति॥ तत्र निरा

क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न वा "विभाषेति" सूत्रावश्यकत्वम् लक्षणया राजसम्बन्धयभिन्नः पुरुषइति बुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति बुबोधयिषायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् । नापि पङ्कजपदप्रतिवन्दी शक्तिसाधिका तत्रावयवशक्तिमजानतोपि बोधात् । नच शक्यग्रहे लक्षणया तेभ्योविशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अतएव राजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषश्चित्रगुरित्यादौ न बोधः । नच चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असम्भवे बहुव्रीह्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति

दीनां द्योतकतया कौशांव्यादिपदस्यैव कौशांव्यवधिकनिष्क्रमणकर्त्राद्यर्थे लक्षणाऽभ्युपगमेनैवेप्सिताऽर्थबोधोपपत्तौ क्रान्तादिशब्दानामुपादानाऽसम्भवादित्यर्थः ॥ आवश्यकत्वमिति ॥ तेन पारायणादावदृष्टार्थकतया स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया वा तदुपयोगेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥ प्रतिवन्दीति ॥ पङ्कजादिपदे पद्मत्वादिविशिष्टशक्त्यभ्युपगमरूपेत्यर्थः ॥ अवयवशक्तिमजानतोऽपीत्यपिना दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं सूच्यते ॥ शक्त्यग्रहे ॥ अवयवशक्तिग्रहाऽभावे ॥ तेभ्यः ॥ पङ्कजादिपदघटकाऽवयवेभ्यः ॥ विशिष्टाऽर्थप्रत्यय इति ॥ पदत्वाऽऽदिरूपेण पदाऽऽदिबोध इत्यर्थः ॥ लक्षणायाः शक्तिघटकत्वादिति भावः ॥ अतएवेति ॥ तत्पदीयलक्षणाग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः ॥ उत्तरपदलक्षणायां विनिगमनमाह ॥ यौगिकत्वेनेति ॥ विलम्बितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमक

वाच्यम्। प्राप्तोदकइत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात्। पूर्व्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात्। प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च। घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते। विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात्। बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात्। प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव

मिति सूचितम्॥ ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्वमुदकाऽऽदिपदानामपि समत आह॥ प्रत्ययानामिति॥ यथाश्रुतप्रकृतार्थत्वस्योदकादौ बाधात्प्रकृत्यर्थपदमन्यथा व्याचष्टे॥ सन्निहितेति॥ तथाचाऽणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेनोत्तरपद एव लक्षणेति न बोधाऽऽवृत्तिरूपदूषणसम्पोति भावः॥ पूर्वोक्तदूषणाऽन्तरमुद्धरति॥ घटाऽऽदिपदेचेति॥ कल्प्यमानेत्युक्त्याऽक्लृप्तत्वं सूचयति॥ विशिष्टस्यैवेति॥ व्यवहाराऽऽदिना तत्रैव तन्निर्धारणादिति भावः॥ असत्त्वादित्यत्र येन तत्राऽपि विनिगमकाविरहः स्यादिति शेषः॥ उत्तरपदइति॥ प्राप्तोदकाऽऽदिघटकोदकाऽऽदिपदे इत्यर्थः॥ सा॥ लक्षणा॥ विशेषइति॥ घटाऽऽदिपदात्समासस्य लक्षणाया वैषम्यमित्यर्थः॥ अत्रेदं बोध्यम् उक्तयुक्त्योपकुम्भमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम् तत्पुरुषेऽपि क्वचिदर्द्धपिप्पलीत्याद्येकदेशिनि चरमपदस्यैव सा पिप्पल्यर्द्धाद्यर्थे इतरद्द्योतकम् नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारये तु न क्वाऽपि सा प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदाऽन्वयसौलभ्यात् बहुव्रीहौ तूत्तरपद एव सेति सार एव व्यक्तम् पाणिपादमिति

द्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारे लक्षणा पदान्तरन्द्योतकं तत्रैवपरम्परया वादनकर्मत्वाऽन्वय एवमितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यापन्नप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैव सा ॥ अत एव द्विवचनाऽऽद्यर्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः । यद्वा समाहारद्वन्द्वेऽपि साहित्याऽप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा किं तु प्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेव साक्षाद्वादनकर्मत्वाऽन्वयः द्वन्द्वश्चप्राणीतिप्रकरणाऽऽदिनिष्ठैकत्वसमासस्यैव समाहारपदव्यपदेश्यत्वम् नाऽत इतरेतरयोगे तत्प्रसङ्गः एवमितरेतरयोगेऽपि न लक्षणा एकस्मत्यारूढपदद्वयात्प्रत्येकशक्त्युपस्थिताऽर्थयोर्द्वित्वाऽन्वयसम्भवात् एकक्रियाऽन्वयित्वरूपस्यैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेवाऽवगमेन पूर्वं तत्र लक्षणाऽग्रहाऽसम्भवाच्च चाऽर्थे द्वन्द्व इत्यस्य चाऽर्थाऽन्वययोग्य इत्यर्थान्न तद्विरोधोऽपि युक्तं चैतत् द्वन्द्वत्वाऽवच्छिन्नस्य प्रधानीभूताऽर्थद्वयप्रतिपादकत्व एव द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यनेन समाससमूहमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतितया परिगणनस्य भगवत्कृतस्याऽसङ्गतेः विशिष्टशक्त्या लक्षणया वा तस्य प्रधानीभूतसमाहारप्रतिपादकत्वे तु समासान्तराद्द्वन्द्वस्याऽविशेषात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव॥यत्तु भारतभावदीपे समभेकक्षाऽसनं समासो विदुषां गुरुशिष्याणां वा मन्त्राऽर्थं कथार्थं वैकत्राऽवस्थानं तत्र विदितमर्थजातं समासिकं चातुरर्थिकष्टक् तस्य ठस्येकइतीकादेशः यस्येतिचेत्यलोपः तस्य मध्ये द्वन्द्वोरहस्योऽहम् द्वन्द्वं रहस्येतिसूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वम् शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातं तत्तु विदिताऽर्थस्य चतुर्थ्यामदर्शनाद्रथन्तराऽधिकरणन्यायेन सङ्केतितसमासशब्दात्समासरूपाऽर्थस्यैवोपस्थितेरुचितत्वेन प्राप्तस्य सामूहिकठकः समासशब्दात्तदनभिधानात् द्वन्द्वं रहस्येत्यनेन रहस्ये व्युत्पादितद्वन्द्वस्यनितरनपुंसकत्वेन पुल्लिङ्गस्य तद्वाचित्वाऽसम्भवात् समासवाचिनश्च तस्य पुल्लिङ्गतायाश्चाऽर्थे द्वन्द्व इत्यादौ दृष्टत्वात्पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्योचितत्वाच्च चिन्त्यम् ॥ न च साहित्याभानेऽन्यतरस्य क्रियाऽन्वयविवक्षायां पश्य

सा कल्प्यत इति विशेषः स्वीकृतञ्च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकम्मन्यैरित्याहुः । अत्रोच्यते । समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिक संज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावात् "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमि"त्यस्याप्रवृत्तेः । न च "कृत्तद्धितसमासा"श्चेत्यत्र समासग्रहणात् सा, तस्य नि

धवं खदिरं छिन्धीति वाक्यवत्यक्ष धवखदिरौ छिन्धीति प्रयोगाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् ॥ प्रत्ययाऽर्थ द्वित्वाऽवच्छिन्नधर्मिकस्यैव पदाऽर्थाऽन्तरान्वय बोधस्याऽन्यत्र दर्शनेनाऽत्राऽपि तदवच्छेदेनाऽन्वयस्यैवोचितत्वात् । न च द्वित्वाऽन्वययोग्यताऽवच्छेदकसाहित्यमन्तरेण द्वित्वाऽन्वय एव कथमिति वाच्यम् ॥ योग्यताऽवच्छेदकोपस्थितिरनपेक्षणात् उपस्थिते योग्य एव तदन्वयात् । अत एव घटेन जलमानयेत्यत्र छिद्रेतरस्यैव योग्यताबलेनाऽन्वयः न तु छिद्रेतरत्वप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्राऽप्रकृतत्वयर्थताऽवच्छेदकस्यैव द्वित्वाऽन्वययोग्यताऽवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहाच्च विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र ॥ न च क्षौमवसानावग्निमादधीयातामित्यत्र समुच्चयलाभो न स्यादिति वाच्यम् ॥ यत्कर्त्तव्यं तदनयासहेतिवचनान्तरात्तात्सिद्धेः यद्यपि द्वन्द्वे परस्परान्वयित्वरूपव्यपेक्षादुर्घटा तथापि चाऽर्थे द्वन्द्व इति विधिसामर्थ्यादेव तत्र समासस्तदर्थ स्तूक्तः समुच्चयान्वाचययोस्त्वनभिधानादेव न द्वन्द्व इति स्पष्टं भाष्ये ॥ यत्त्वेकस्यां क्रियायामेकरूपेणाऽन्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति तन्न क्वचिदेतस्य क्वचित्पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याऽऽश्रयणे समर्थसूत्रे वाक्यभेदाऽऽपत्तेरिति पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनाऽपि परिहरति ॥ स्वीकृतमिति ॥ चरमवर्णस्यैवेति ॥ पूर्वपूर्ववर्णाऽनुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहिताऽन्तिमवर्णस्येत्यर्थः नाऽतः केवलचरमवर्णाऽर्थबोधाऽऽपत्तिः

यमार्थताया भाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात् ।

अधिकमग्रे वक्ष्यते॥ व्यपेक्षायांसामर्थ्यं समासएकोसङ्गृहीतोभवतीतिभाष्याशयं प्रकाशयन्नैयायिकमतन्दूषयति ॥ अत्रोच्यतइति ॥ संज्ञादीत्यादिना पदवाऽऽदिपरिग्रहः ॥ भाष्यसिद्धायाइति ॥ समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थमिति भाष्यसिद्धाया इत्यर्थः ॥ स्पष्टमिति ॥ वाक्यस्याऽप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तये वचनाऽऽरम्भमाशङ्क्य नियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितम् समासे शक्त्यनभ्युपगमे तु तस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्राप्तसंज्ञाविषये तस्याऽऽवश्यकतया नियमाऽर्थत्वव्याघातः स्पष्ट एव तस्मादेतद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मानमिति तत्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥ न चाऽर्थवत्पदसामर्थ्यं नाऽर्थवाचकपदघटितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरन्यथा धात्वादिपर्युदासेनैवाऽर्थवत्त्वे लब्धे तदुपादानवैयर्थ्यं स्पष्टमेव दशदाडिमानीत्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति वाच्यम् ॥ अर्थवद्ग्रहणस्योत्तरार्थताया: सिद्धान्तसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्याऽभावात् अर्थवद्ग्रहणं संज्ञिव्यपदेशार्थमिति भाष्येणार्थवत्त्वेन सादृश्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चेति विशिष्टशक्त्यभ्युपगममन्तरेण समासे प्रातिपदिकसंज्ञाऽदौर्लभ्यमेवेति भावः ॥ ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्त्यस्वीकारेऽपि नाऽर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः तथाहि न शक्यसम्बन्धो लक्षणा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादावसम्भवात् तत्र तावन्न गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यस्याऽनन्वयाऽऽपत्तेः नहि तीरं नदीपदमपि न तथा गभीरपदाऽर्थस्याऽनन्वयापत्तेः ॥ न च पदद्वये प्रत्येकं सा विशिष्टनदीतीराऽभानप्रसङ्गात् ॥ न च नदीपदेनैव गभीरन-

अथ तिप्तसूक्ति इत्यारभ्यङ्योस्सुपिति तिप्प्रत्या हारोभाष्यसिद्धः तस्मादायात्यातिप्प्रातिपदिकमित्येव सू त्र्यताम् कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन । समासग्रहणञ्च नियमार्थमस्तु तथा च सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिक

दीतीरं लक्ष्यते गभीरादिपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् ॥ गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमुत नदीपदस्येति विनिगमनाविरहात् ॥ न च नदीपद स्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणायां विनिगमक इति वाच्यम्। गभीरपदस्याऽपि नित्यं गुणिवाचकतया तदर्थस्याऽपि साक्षात्सम्बन्धाऽवि शेषात् तस्मात्पदद्वयलक्षणायां गौरवात्समुदाय एव साऽङ्गीकार्य्या ॥ अत एवाऽर्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणेति सङ्गच्छते ॥ किं तु स्वबोध्यरूपैव सा अस्ति च गभीरायां नद्यामितयत्र वाक्यच्छाया गभीराभिन्ननदीतत्सम्ब न्धस्तीरे इति ॥ एवं च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राऽभिन्न गोस्वामीरूपार्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा नाऽनुपपन्नेत्यत आह ॥ समासवाक्यइति ॥ वाक्य इत्युक्त्या क्वचित्तत्सम्भवेऽपि सर्वत्र राजपु रुषाऽऽदिसमासे तदसम्भवं सूचयति ॥ अयमाशयः स्वज्ञाप्यसम्बन्धस्य न लक्षणात्वमपभ्रंशेऽपि तत्प्रसङ्गात् ॥ किं च स्वज्ञाप्यइत्यत्र स्वनिष्ठज्ञापक तानिरूपकज्ञाप्यतावदर्थसम्बन्ध इत्यर्थो वाच्यः तत्र ज्ञापकत्ववृत्त्या बोध कत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रम् ॥ नाद्यः वाक्ये लक्षणाऽभावप्रस ङ्गात् तदर्थस्य गभीरस्य वृत्त्यबोध्यत्वात् ॥ नान्त्यः प्रत्येकं वर्णानामर्थव त्त्वाऽऽपत्त्या विभक्त्यायत्तेरिति स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेत्येवाङ्गीकरणीयम्। तथा च समासे तदसम्भवेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थं विशिष्टशक्तिस्वीकार आवश्यक इति ॥ भाष्यसिद्धइति ॥ तिवेकादेशे प्रति षेधोऽस्मवत्वादित्यादेस्तत्राऽभिधानादिति भावः ॥ सूत्र्यतामिति ॥ अति-

मित्यर्थात्समासस्यापि सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्ये कं वर्णेषु संज्ञावारणायाऽर्थवत्त्वाऽऽवश्यकत्वेन समासाऽव्याप्तितादवस्थ्यमेव । तथा च प्रातिपदिकसंज्ञा रूपंकार्य्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निम् ।

समासश्च प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यतामित्यर्थः ॥ तथा च तिङ्सुबन्तभिन्नम् यत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासस्य प्रातिपदिकत्वलाभादतिरिच्यमानम् समासग्रहणं नियमार्थमस्त्वित्यर्थः ॥ प्रत्येकंवर्णेष्विति ॥ वर्णानामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशनीयाऽर्थाभावादविशेषेण प्रतिवर्णं विभक्तिसम्भवादव्ययादिवेति भावः ॥ अर्थवत्त्वेति ॥ अर्थवद्ग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वेनेत्यर्थः ॥ न चाऽर्थवत्समुदायघटकवर्णानामर्थवत्त्वपक्षस्याऽपि भाष्ये दर्शनात्तद्ग्रहणेऽपि विभक्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ॥ तत्पक्षेऽपि सङ्घातस्यैकार्थ्यात्सुबभावोवर्णादिति भाष्यात्तन्त्रेणैकैव विभक्तिः समुदायाऽवयवाऽर्थगतमेकत्वं बोधयेत् एकमेव यदेकत्वं तच्चैकेन सुपाप्रत्यायितमिति बोधनीयाऽभावाद्विभक्तेः प्रत्येकवर्णादनुत्पत्तेरिति भावः ॥ ननु समासवाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः कृत्तद्धितेतिसूत्रेणैव तत्सम्भवात् सम्भवतिविधित्वे नियमकल्पनाया अन्याय्यत्वात् समासग्रहणमेव च समास एकार्थीभावे वा मानम् वाक्यस्य तु न पूर्वसूत्रेण तत्प्रसक्तिरर्थवत्त्वाऽभावात् संसर्गस्याऽशक्यत्वेऽप्याकाङ्क्षादिवशादेव तज्ज्ञानस्य सूपपादत्वात् एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽप्यनर्थकत्वेनाऽप्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृत्तद्धितग्रहणमिति समस्तस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम् आद्यसूत्रस्य तु अव्युत्पन्नसाधुशब्दस्वरूपमेव न तु बहुपटुरित्यादिसमुदायोऽप्युत्तरपदलाघविकतादृशसमुदायस्याऽर्थवत्त्वाऽभावात् कृदन्तानां केषांचिदर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वादेवं तद्धितानामपीयानित्यादीनां प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदा-

किञ्चैवं चित्रगुमानयेत्यादौकर्म्मत्वाद्यनन्वयाऽऽप त्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्यु त्पत्तेः। विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्र

यस्य त्वनर्थकत्वेन पूर्वसूत्राऽविषयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणीतम् अत एवाऽत्रार्थवदिति नाऽनुवर्त्ततेऽसम्भवात्प्रयोजनाभावाच्च तत्तच्छब्देन प्रत्ययपरिभाषया तदन्तग्रहणं संज्ञाऽविधावित्यस्य प्रायिकत्वादुत्तरादिवत्कैवलक्षतामप्रयोगेण तदुपादानवैयर्थ्याच्च यद्यप्युक्तयुक्त्या तद्धितपदस्याऽपि तद्धितान्तपरतैवलभ्यते तथापि बहुपट्वादिसङ्ग्रहाय तत्स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धितविशिष्टप्रकृतिघटितसमुदायतद्धितान्तान्यतरपरतया व्याख्येयम्। प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् इयानित्यादौ तु प्रत्ययस्यैव तदन्तत्वान्नदोषः प चतक्यादिसमुदायान्तर्गततद्धितप्रकृतेर्निरुक्ततद्धितवैशिष्ट्याभावान्नतत्राऽतिप्रसङ्गः। कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनन्तरग्रहणज्ञापिताया असार्वत्रिकत्वाच्च न मूलकेनोपदंशमित्यादावतिप्रसक्तिरेवं समासग्रहणेनाऽप्यप्राप्त प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाद्राजपुरुष इत्यादि समुदायात्स्वाद्युत्पत्तिः सुलभेति तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमो निष्प्रमाणकः वाक्यस्य सा नेत्युक्तमेवत च कोशादिना शक्त्यपरिच्छेदात्। यत्र तु कोशाऽऽदिकं परिच्छेदकं तत्र समासे पङ्कजादौ तां न निवारयामः। एवं च वाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तेस्तद्व्यावृत्तिरूपफलाऽभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम् भाष्ये तस्य नियमपरतया वर्णनं तु संसर्गस्य शक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यरुचेराह ॥ किञ्चैवमिति ॥ एवं समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे कर्मत्वाऽऽद्यनन्वयाऽऽपत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेषः ॥ तत्र हेतु माह ॥ प्रत्ययानामिति ॥ तथा च प्रकृतित्वं प्रत्ययविधानाऽवधित्वम् न तु प्रत्ययाऽव्यवहितपूर्वत्वम् बहुपटुरित्यादौ पट्वादिशब्दे

कृतित्वात्। यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्व व्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति तन्न उपकुम्भं अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात्। न च तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्निधेर्वि

ऽव्याप्तेः॥ न च तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्येति भाष्यात्प्रत्ययाऽव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलाभ इति वाच्यम्॥ तदर्थाऽनवबोधात् यौ ततो विधानावधेरसति विशेषाऽनुशासने परौ तावेव सुप्तिङावित्युपलक्षणं प्रत्ययान्तरस्याऽपि यतो विहितौ सैव प्रकृतिरिति तदर्थात् आद्ये तदभ्यासाऽभिप्रायेण। तथा च समासोत्तरपदस्य विधानावधित्वरूप प्रकृतित्वाऽभावेन तदर्थेन कर्मत्वाऽऽद्यन्वयः सम्भवत्युक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्हि दण्डिनमानयेत्यादौ दण्डादौ कर्मत्वाऽन्वयवारणाय स्वीक्रियते तदर्थ एव प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुतेति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव निवेशस्तावतैवोक्तस्थले व्यभिचारवारणान्न तु प्रकृतित्वेन गौरवादिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति॥ यत्त्विति॥ सन्निहितेति॥ सन्निहितत्वं चाऽव्यवहितपूर्वत्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वं तस्य च चित्रग्वादिपदे गवादौ सत्त्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिरिति भावः। व्युत्पत्तिरेवेत्येवकारेण पूर्वोक्तप्रकृतित्वघटितव्युत्पत्तिव्यवच्छेदः॥ उपकुम्भाऽऽदौव्यभिचारोद्भावनं तु प्राचीनमते नव्यनये तत्रोत्तरपदे लक्षणाऽभ्युपगमेन तदप्रसक्तेः॥ तत्राऽपि॥ उपकुम्भाऽऽदिसमासेऽपीत्यर्थः॥ आनुशासनिकेति॥ सन्निहितत्वं चाऽव्यवहितपूर्वत्वम् तत्त्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वं धाधवखदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थाऽनन्वयप्रसङ्गात् किं तु सन्निहितत्वेनाऽनुशासनबोधितत्वं तच्च धवादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह॥ तथाचेति॥ समस्यमानपदोत्तरमिति॥ समास

वक्षितत्वात्। तथा च यत्पदोत्तरं यानुशिष्टा सा तदर्थ गतं स्वार्थं बोधयति। समासे च समस्यमानपदोत्तरमे वानुशासनमिति वाच्यम्। अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरंविभक्त्यनुशासनात्। अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि पङ्कजमानय दण्डिनम् पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पङ्कजदण्डशूलेष्वानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात्। अघटमानयेत्यत्र घटेप्यानयनान्वयापत्तेश्च। न च दण्डादीनां विशेषणतयान तत्रानयनाद्यन्वयः। पाकान्नीलः धर्म्मात्सुखी इ-

स्याऽनेकपदसमुदायाऽऽत्मकतया समुदायस्य प्रत्येकाऽनतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिकाद्विहितविभक्तेस्तत्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः। सम्भवेदेवं यदि समासग्रहणनिबन्धना प्रातिपदिकसंज्ञा किं तु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या॥ तथा चोक्तप्रकाराऽसम्भव इत्याशयेनाऽऽह॥ अर्थवत्सूत्रेणेति॥ तथा च शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारो दुर्वार इति भावः। प्रकृतित्वस्य पर्य्याप्त्याऽऽख्यविलक्षणसम्बन्धेन समुदायमात्रविश्रान्तत्वेऽपि केवलाऽऽश्रयतयातद्वत्वस्य प्रत्येकदेशेऽपि सम्भवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयतैव निवेशनयेत्याशयेन शङ्कते॥ अथेति॥ प्रकृतित्वाश्रये॥ प्रकृतित्वाश्रयार्थे॥ असन्निहितप्रकृत्यर्थे दूषणमुद्भाव्य सन्निहितेऽपि तदाह॥ अघटमिति॥ पूर्वपदाऽर्थंप्राधान्यमत्रेत्याशयेन दूषणोद्भावनं तत्त्वं चाऽग्रेवक्ष्यते॥ विशेषणतयेति॥

त्यादौ पाकधर्म्मादिहेतुतायां रूपसुखादावनन्वयप्रसङ्गात्। यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रं तच्चात्राविरुद्धमिति तन्न घटं पश्येत्यत्र घटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशवारणाय वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात्। अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्ति पदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न ग्रामानयतिकृष्णो दण्डेनेत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वयप्रसङ्गात्। अथसमस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यतइति चेन्न अक्लृप्तकल्पनां क्लृप्तव्युत्पत्तित्यागञ्चा

एकत्र विशेषणतयाऽवरुद्धस्याऽपरत्र तदन्वये नैराकाङ्क्ष्यादिति भावः। यत्र क्वाऽपि विशेषणेनाऽपराऽन्वय इति यथाश्रुतं दूषयति।पाकान्नीलइत्यादि॥ नीलत्वसुखयोः स्वाश्रये विशेषणतयाऽन्वितयोः पाकादित्याद्यन्तर्गतपञ्चम्यर्थहेतुत्वस्याऽनन्वयाऽऽपत्तेरित्यर्थः॥तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति॥तत्पदार्थः प्रकृतिः। मात्रपदेन वृत्तिप्रतिपाद्यत्वस्य व्यवच्छेदः। अत्र चित्रग्वादिसमासाऽन्तर्गतगवादिपदार्थे इत्यर्थः॥ अविरुद्धमिति॥ अबाधितमित्यर्थः॥ घटंपश्येत्यत्र दृशिर्ज्ञानसामान्याऽर्थः॥ आकाशवारणायेति॥ समवायेनोपस्थिताऽऽकाशे दृश्यर्थकर्मत्वाऽऽद्यन्वयवारणायेत्यर्थः ॥ वृत्त्याप्रकृत्यर्थत्वस्येति॥ वृत्तिजन्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः। वादिवाक्ये यावन्तोऽर्थाः सम्भवन्तीति न्यायेनोक्तव्युत्पत्तिं दूषयितुमर्थाऽन्तरपरतया व्याचष्टे। अथेति॥ पूर्वं तु प्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमत्र तत्तत्प्राग्वर्त्तिपदार्थत्वमिति भेदः॥ प्रसङ्गादिति॥ प्रत्ययप्राग्वर्त्ति पदजन्योपस्थितिविषयतायाः कृष्णे सत्त्वादिति भावः॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरेकार्थीभाववादिमते सत्त्वेऽपि

पेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक्। अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्रानन्वयप्रसङ्गः। राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात। तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिका-

नाऽस्मन्मते सा सार्वत्रिकी समास एवाऽसम्भवात् किं तु प्रकृतेव्युत्पत्त्यन्तरमानपदाऽर्थविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वाऽन्तरकल्पनामितग्रर्थः॥ ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपाव्यासमाससाधारण्ये कैव व्युत्पत्तिः सन्निहितत्वं च प्रकृतिघटकत्वे सति प्राग्वर्त्तित्वमिति नोक्तदणमत आह॥ दिगिति॥तथा कल्पने चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्षया पदत्वस्य प्रकृतित्वघटितस्य व्युत्पत्तौ निवेशे गौरवमित्यादिदिगर्थः॥ ननु प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययघटिततया तत्र प्रकृतित्वप्रत्ययत्वयोरनुगतयोर्दुर्वचत्वेन तत्तच्छक्तिभेदेन कार्य्यकारणभावो वाच्यस्तथा च समासस्थले समस्यमानपदार्थस्य प्रत्ययाऽर्थाऽन्वयाऽभ्युपगमे बाधकाऽभावोऽत आह॥ अपि चेति॥ अनन्वयप्रसङ्ग इति॥ नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः॥ अनन्वयमेवाऽऽह॥ राजपदादेरिति॥ लक्षणायामपीत्यपिना सम्बन्धलक्षणायां नितरामन्वयाऽभावः सूच्यते॥ न चोक्तव्युत्पत्तेस्तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ व्यभिचारोऽत आह॥ तण्डुलः शुभ्र इति॥ अभेदेनैवान्वय इति॥ तथा च

र्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः। शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्था पार्ष्टिकोवान्वय इति नातिप्रसङ्गः। तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यिकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः। किञ्च राजपुरुषइत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा। नाद्यः राज्ञः पुरु

मेव कल्पयेदित्यभिप्रेत्याऽऽह॥ अथेति॥ अक्लृप्तकल्पनामिति॥ समस्यतण्डुलाऽन्वयिनि प्रातिपदिकार्थे विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः। शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे॥ अभेदार्थिकेति॥ अथवा कट इव तत्समानाऽधिकरणभीष्माऽऽदिभ्यो द्वितीयाऽऽदिविभक्तेरनभिहितसूत्रे भाष्यकृताऽभिधानात् सामानाऽधिकरण्यसमानाधिकरणयोर्विशेष्यविशेषणयोर्भावस्याऽभेदस्य विशेषणपदोत्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात्तत्राऽपि शुभ्रेणेति तृतीयाजन्याऽभेदोपस्थितिसत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः॥ नन्वत्र यदिभेदत्वाऽवच्छिन्नाऽभावस्तदाऽप्रसिद्धिः। भेदस्य केवलाऽन्वयित्वात् यदि भेदप्रतियोगिकाऽभावस्तदा नीलो वह्निरिति वाक्यस्य प्रामाण्याऽऽपत्तिर्द्वित्वादिना नीलभेदाऽभावस्य वह्नौ सत्त्वात् विशेषणविभक्त्यर्थैकदेशे भेदे प्रकृत्यर्थस्याऽनन्वयाऽऽपत्तिश्च नन्वभेदेऽभावे च द्वितीयादेः शक्तिः भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽन्वयः उक्तसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्त्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽभावेऽन्वयोपगमान्नोक्ताऽऽपत्त्यादिरिति वाच्यम्॥ प्रमेयो घट इत्यादौ प्रमेयत्वाऽवच्छिन्नभेदाऽप्रसिद्ध्योक्तप्रकाराऽसम्भवात् नीलघटाऽऽदिपरनीलपदघटितनीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्याऽऽपत्तेश्च नीलत्वाऽऽदिना नीलभेदाऽभावस्य घटेऽबाधात्॥ न च त-

द्व्यक्तित्वाऽवच्छिन्नाऽभेद एव विभक्त्यर्थ तया सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्ति
त्वस्य भानाऽसम्भवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावे शक्तिग्रहाऽसम्भवे-
नाऽपूर्वव्यक्त्यभेदाऽन्वयाऽनुपपत्तेः॥ अभाववुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वाऽ
नुपपत्त्या एकधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावेऽपरधर्माऽवच्छिन्नप्रतियो
गितायाः सम्बन्धतया भानाऽसम्भवाच्चेति चेन्न अभेदस्तादात्म्यं तच्च स्वत-
द्व्यसाधारणो धर्मः असाधारण्यं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य सामानाधिक-
रण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव प्रवृत्ते:॥
सः॥ तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयः॥ अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य विशिष्य
स्पष्टयितुमशक्यत्वेऽप्येकमात्रधर्मत्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या सुग्रहत्वं सुख
मिति ॥ पाष्ठिक इति ॥ शाब्दबोधोत्तरकालिक इत्यर्थः ॥ अन्वय इति ॥
तद्बोध इत्यर्थः ॥ अरुणाऽधिकरणरीत्या सर्वेषां विभक्त्यर्थानां प्रथमं क्रि-
यायामेवाऽन्वयेन तत्र शुभ्राऽऽदिपदार्थाऽन्वये विभक्तिजन्योपस्थितिसत्त्वा-
त्तत्पक्षेऽपि नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचार इति भावः ॥ ननु नामाऽर्थयोरिति व्यु
त्पत्तौ राजा पुरुषस्तण्डुलः पचतीत्यादौ राज्ञः स्वस्वामिभावसम्बन्धेन पु-
रुषे तण्डुलस्य कर्मतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायाऽऽवश्यकत्वेऽपि
तत्र राजा पुरुषस्तोकं पचतीत्यत्राऽभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद्व्यभिचारवारणा
याऽभेदातिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वं नामाऽर्थनिष्ठप्रकारतायां निवेशनीयं
च विशेषणविभक्तेरभेदाऽर्थकतया निर्वाहः कट एव कर्मेति भाष्यव्याख्या-
ऽवसरे भीमाऽऽदीनां स्वयमकर्मकत्वेऽपि विशेष्यसम्बन्धिविभक्त्यैव भीमाऽऽ
दिपदोत्तरं भवितव्यम् तदेकयोगक्षेमत्वात्केवलानां च प्रातिपदिकानां
प्रत्ययः परश्चेति नियमेन प्रयोगाऽनर्हत्वात् यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना
अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाज एवं गुणा अपीत्यनभिहितसूत्रे वदता
कैयटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तं विभक्त्यर्थप्राति
पदिकार्थविशेष्यकपुरुषादिप्रकारकबोधस्याऽननुभवाच्च ॥ अत एव व्युत्प
त्तौ भेदेनेति पठ्यते तथा च तत्पक्षे लक्ष्यार्थराजसम्बन्धिनः पुरुषादावन्व-

षष्ठ्यादि विवरण विरोधात् समास समानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्।

यो नाऽनुपपन्नोऽतःआह ॥ किञ्चेति ॥ विवरणविरोधादिति॥ अत्र यदस्ति विग्रहस्य विग्रियमाणसमानार्थकत्वं नाःविग्रियमाणजन्यबोधे यद्यद्विशेष्यकत्वे सति_यद्यत्प्रकारकत्वं तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकबोधजनकत्वम् प्राप्तमुदकंयमित्यादेः प्राप्तोदकाऽऽदिसमासविग्रहत्वाऽनुपपत्तेः॥पचति व्याकरणमधीते इत्यादीनां पाचको वैयाकरण इत्यादिकृत्तद्धितान्तविग्रत्वाऽनापत्तेश्च॥ तत्र विग्रहविगृह्यमाणजबोधविषयपदार्थानां विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यात् नाऽपि तज्जन्यबोधीययावद्विषयकबोधजनकत्वम् पुरुषस्य राजेत्यस्याऽपि राजपुरुषाऽऽदिविग्रहत्वाऽऽपत्तेः॥किं तु॥विग्रियमाणजबोधजनकत्वं तद्वाच्यं प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकाऽऽदिसमासजबोधविषयाः परस्परसम्बन्धतात्पर्यविषयीभूताश्च यावन्तः पदार्था उदकादयस्तावद्विषयकबोधजनकत्वघटकीयाकर्मतेत्येतावन्मात्रस्य घटकर्मकाऽऽनयनक्कतिरिति विग्रहत्ववारणाय यावदिति राज्ञः पुरुषः सुन्दर इत्यधिकाऽवगाहिनो राजपुरुष इति विग्रहत्व मिष्टमेव॥ वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणार्थं प्रयुज्यमाने तस्मिन्नतात्पर्यविषयाऽर्थकपदप्रयोगदौर्लभ्यमेव पुरुषस्य राजेत्यादेस्तु विग्रहत्ववारणाय तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं तत्र पुरुषं प्रति यो घटः कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य घटं नयेत्यादिविग्रहत्वं कुम्भं करोतीत्यादीनां तु कर्तृलक्षणाऽपिना कर्मकारकाणामेव न्यायनये कुम्भकाराऽऽदिविग्रहत्वम् प्रकृते च राजपुरुष इत्यादित्वस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्ये ऽचतत्वान्न तस्य विग्रहत्वाऽनुपपत्तिरिति॥ अन्यथेति॥ समानाऽर्थकत्वाऽभावे इत्यर्थः॥ तस्मात्॥ विग्रहवाक्यात्॥ नस्यादिति॥ तत्समानाऽर्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णायकत्वादिति भावः॥ सम्बन्धलक्षणाकल्पं दूषयति॥ नान्यइति॥ नीलोत्पलाऽऽदिसमाससङ्ग्रहाय समानविभक्तिकेत्यपहायोक्तम्॥ विरुद्धविभक्तिरहितेति॥ विरुद्धविभक्तिकधातुप्रातिपदिकार्थयोः स्तोकं

नान्वयः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितम् वैयाकरणभूषणे। अतएव "व

पचतोत्र। दावभेदाऽन्वयदर्शनादाह ॥ प्रातिपदिकार्थयोरिति ॥ तथा चाऽभेदसंसर्गाऽवच्छिन्नप्रातिपदिकाऽर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितिर्हेतुतया तस्या राजपुरुष इत्यादिसमासोत्तरपदार्थे पुरुषादौ सत्त्वादभेदाऽन्वयो दुर्वार इति भावः ॥ ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्याससमाससाधारणं न विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणवाचकपदाऽप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं नीलघटमानयेत्यादावभावात् नाऽपि विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतित्वं विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य तदनुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिसन्धीयमानत्वस्य वा नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तेरेव घटाऽऽदिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राऽभेदान्वयाऽनुपपत्तेरिति चेत्॥ अत्र केचित् विशेषणपदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् साजात्यं च सुत्वाऽऽदिना प्रथमात्वाऽऽदिना वा नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्सजातीयभिन्नत्वाऽभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्राऽक्षतत्वादिति ॥ वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमिति मते विरुद्धत्वं स्वार्थभिन्नाऽर्थकत्वम् नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्निरर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरुद्धाऽर्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपैव तदप्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वान्न तदसङ्गतिः ॥ एवं नीलघटमानयेत्यादिसमस्तस्थले विशेषणविभक्तेरेवाऽभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदस्याऽव्याहतम् ॥ अत एव चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ नाऽभेदान्वयाऽऽकाङ्क्षा तत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसम्बन्धाऽर्थकत्वात् नाऽपि स्तोकमत्तीत्याद्यसङ्गतिः;

षट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष” इत्यत्र न भक्षमुद्दिश्य प्राथम्य विधानं युक्तम् एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति तृतीये। “अङ्गैः स्विष्टकृतं यजती”त्यत्राङ्गानुवादेन न तत् त्रित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते। सङ्गच्छते चारुणाधिकरणा

पूर्वकल्पे तु विशेषणवाचकविभक्तेस्तद्विजातीयत्वेनोक्ताऽऽकाङ्क्षायास्तत्राऽसत्त्वेन तदसङ्ग्रहः स्पष्ट एव सारे प्रातिपदिकार्थयोरिति प्रकृताभिप्रायेणैव॥ तथा च विरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्रातिपदिकाऽर्थनिष्ठाऽभेदसंसर्गाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे धातुप्रातिपदिकाऽन्यतरजन्योपस्थितिः कारणमित्यर्थः फलित इति॥ ननु पूर्वनिरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याऽभेदाऽन्वयबोधाऽऽकाङ्क्षात्वे चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ तदाऽऽपत्तिरत आह॥ प्रपञ्चितमिति॥ विभक्त्यर्थसन्त्वभाव्यनामाऽर्थाऽन्वय एवोक्तव्युत्पत्तिरिति तत्रोक्तम् तस्याऽपि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयमत्र तात्पर्यम्॥ मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोऽभ्युपेय इत्याह अतएवेति॥ समासे एकार्थीभावस्य सर्वसम्मतत्वादेवेत्यर्थः॥ भक्षमुद्दिश्येति॥ ऋत्विजो हविःशेषान् भक्षयन्तीति विहितभक्षणमनूद्येत्यर्थः॥ अङ्गैरिति॥ तत्र होत्र्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टयत्किञ्चिदङ्गविधानं किं वा त्रित्वविशिष्टाऽशेषाऽङ्गविधानमिति संशये प्रकृताविज्याशेषेणपुरोडाशेन स्विष्टकृते हुतत्वादत्राऽपि शेषभूतत्रित्वविशिष्टाऽङ्गैरेव स्विष्टकृद्वचनं युक्तमिति पूर्वपक्षे शेषभूतानि कानिचिदङ्गान्यनूद्य त्रित्वविधाने एकप्रसरताभङ्गाऽऽपत्तिस्तस्मात्कल्पसूत्रोक्तत्रित्वविशिष्टाऽङ्गाऽन्तरविधानमिति निर्णीतं दशमाध्यायस्य तृतीये पादे इत्यर्थः॥ कल्पसूत्रोक्तानि हृदयाद्येकादशाङ्गानि तु हृदयं १ जिह्वा २ वक्षो ३ यकृत् ४

रम्भः। अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाती"त्यत्रारुण्यपदवदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया

ह्वक्षौ ५।६ सव्यं दोः ७ उभे पार्श्वे ८।९ दक्षिणा श्रोणी १० गुदम् ११ इति तत्र त्रीणि दक्षिणोंऽसः; सव्या श्रोणी गुदं तृतीयमिति॥ एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति॥ उद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वेन तदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टाऽर्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभङ्गापत्तेरित्यर्थः॥ तैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्षणाया अभ्युपगमेनैकप्रसरताया स्तन्मतसिद्धत्वात्॥ न चोद्देश्यतयाऽन्वये यच्छब्दयोगप्राथम्याऽऽदीनां विधेयतयाऽन्वये च तच्छब्दयोगाऽऽदीनां तन्त्रतया तत्र तदभावात्कथं तदापादनमिति वाच्यम्॥ सति तात्पर्य्ये प्रथमो भक्ष; पण्डितो ब्राह्मण इत्यादावुद्देश्यविधेयभावेन बुद्धेरानुभविकतया यच्छब्दयोगाऽऽदीनां प्रायिकत्वात् तादृशं शाब्दबोधेऽसमस्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुता तु न दामोदरः पूज्यो राजपुरुषः सुन्दर इत्यादितस्तथा बोधाऽनुपपत्तेस्तत्र च प्राथम्यविशिष्टं भक्षणान्तरमेव विधीयते शब्दवृत्त्या ततश्च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्राथस्य विधिः पर्य्यवस्यतीति सिद्धान्तादिति भावः॥ नन्वेकप्रसरत्वं न विशिष्टाऽर्थोपस्थितिजनकत्वम् किं तु समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिस्तद्भङ्गाऽऽपत्तेरिति तदर्थः; न तु विशिष्टाऽर्थोपस्थितिजनकत्वं भङ्गाऽऽपत्तेरिति तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकपदाऽर्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति॥ न च तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम्॥ सर्वैश्च विशिष्टशक्तिकल्पनाऽपेक्षया क्वचित्प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवात्॥ वस्तुतस्तु यच्चोद्देश्य

असम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्मात्समासशक्तिपक्षो जैमिनीयैरवश्याभ्युपेयइत्यास्तां विस्तरः ॥३३॥ राजपुरुषइत्यादौ राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः। चित्रगुरित्यादौ च चित्राणां गवामयमित्येव समानार्थत्वानुरोधात्। यद्यपि प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरिति" शेषाद्बहुव्रीहिरिति सूत्राल्लभ्यते इति प्रथमा-

विधेयभावेनाऽन्वयो बोध्यस्तत्पदार्थोपस्थितिसमकालमेव हि सः ॥ तदानुपूर्वीविरहादेव तथाऽन्वयाऽसम्भवान्नोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धककल्पनाऽपि एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थाऽन्वितभच्च विशेष्यकबोधाऽनुभव एवेति नोक्तयुक्त्या मीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेयेतयत आह ॥ सङ्गच्छतेचेति ॥ वाक्याद्भेदेति ॥ न च तस्य वाक्यभेदेन प्रकरणे निवेशेऽपि सम्भवति अमूर्त्तत्वेन क्रियाभिः कारकत्वेनद्रव्यैः सम मपिसम्बन्धाऽसम्भवात् ॥ न च तृतीयया ज्योतिष्टोमकरणीभूतप्राकरणिकद्रव्याण्यनूद्य यत्कर्त्तव्यं तदारुण्यगणकेनेति परिच्छेदकत्वेन तदन्वयो नाऽसम्भावित इति वाच्यम् ॥ तथासति शक्तिः कारकमिति सिद्धान्तभङ्गापत्तेरितयपि बोध्यम् ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति॥जैमिनीयैरिति वदता नैयायिकमतस्य सयुक्तिकत्वं ध्वन्यते॥३३॥ समानार्थत्वानुरोधादिति ॥ समानार्थत्वं च व्याससमासयोः समानविशेष्य प्रकारकबोधजनकत्वं तदनुरोधादितयर्थः ॥ उक्तविग्रहवाक्याऽन्तर्गतराजशब्दस्य सम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वान्न विग्रहत्वक्षतिः सम्बन्धाऽर्थकषष्ठयन्तस्य तु सम्बन्धप्रकारकबोधजनकत्वान्न विग्रहत्वमेवं चित्रा गावो यस्येत्यादेरपीतयाशयं प्रकाशयति यद्यपीतयादिमीमांसका इत्यन्तेन ॥ सूत्राल्लभ्यते इति ॥ तेन हि शेषोबहुव्रीहिरितयधिकारात्प्रथमान्तिकस्य द्वितीयाश्रितेत्यादिनाऽनुक्तस्य समासो विधीयते यद्यपि विशेषणं विशेष्येणेतयादि।न

न्त पक्षे वाक्यं चित्रागावं यस्येत्येवं सम्भवत्येव । षष्ठीति समासविधानाद्राज्ञः पुरुषइति च पक्षे वाक्यम् । तथापि तस्य न विग्रहत्वम् भिन्नार्थत्वात् किन्तूक्तस्यैवेति मीमांसकाः । तान् प्रसङ्गान्निरस्यति ।

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टोविपर्ययः ॥३४॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकम् विवरणमाख्यातं तत्र विपर्य्ययोदृष्टः । तथा हि । आक्षिकः कुम्भकारकइत्यत्राक्षकरणकव्यापाराश्रयः कुम्भोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । अक्षैर्दीव्यति कुम्भं करोतीत्यत्राक्षकरणिका देवनानुकूला भावना कुम्भोत्पत्त्यनुकूला भावनेति बोधः । कृत्प्रत्यये कारकाणामाख्याते च भावनायाः प्राधान्यं वदतो मीमांसकस्यापि गुणप्रधानभावांशव्यत्यासो न विवरणत्वबाधकइति

तस्याऽपि समास उक्त एव तथापि नाऽसौ प्रथमाशब्देनोल्लिखित इति तत्चिकस्य शेषत्वमविकलमिति भावः ॥ उक्तस्यैवेति ॥ चित्राणां गवामर्यमित्यादेरेवेत्यर्थः ॥ एव कारेण प्रथमान्तचित्राऽऽदिपदघटितस्य व्यवच्छेदः ॥ उपदर्शकपदस्य विवरणमर्थबोधकमिति ॥ आख्यातम् ॥ तिङन्तम् ॥ तत्र ॥ तिङन्तघटिते विवरणे इत्यर्थः ॥ व्यत्यासमेवाह ॥ तथाहीत्यादि ॥ ननु त-

नात्र पाक्षिकस्य चित्रागावोयस्येत्यादेर्विग्रहत्वे बाधकमस्तीति भावः ॥३४॥

नन्वस्तूक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथा विग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यात् इत्यत आह।

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाऽविदूरप्राक्क्षणस्थिते।
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम् ॥३५॥

पर्य्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च। तदानीन्तनलाघवमादायाधिकरणात्रि
१

त्राऽपि यः कर्त्तृलक्षकतयाऽन्यकरणव्यापाराऽऽश्रय इति बोधाच्च समानार्थकत्वभङ्गोऽत आह॥ क्वचतरयेति॥कारकाणाम्॥कर्त्रादीनाम्॥प्राधान्यम्॥मुख्यविशेष्यत्वम्॥ कारकाणां प्राधान्यम् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायेन भावनायास्तु भावप्राधानमाख्यातमिति निरुक्तादिति भावः ॥३४॥
शक्तिमत्त्वाविशेषादिति॥ शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः॥ सिद्धान्तसिद्धिरिति॥ सिद्धान्तस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमित्यर्थः॥ तथाहि निषादस्थपतिम् याजयेदिति श्रूयते तत्र निषादस्थपतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वेति कर्मधारय इति संशये कर्मधारयेऽपूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवाद्बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाल्लाघवाऽभावात् षष्ठीतत्पुरुष एवेति पूर्वपक्षे तत्पुरुषस्याऽपि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयाऽपेक्षया गौरवाल्लाघवात्कर्मधारय एवाऽपूर्वविद्याध्ययनस्योत्तरकालकल्प्यत्वेन

रोधइत्यर्थः।अयं भावः निषादस्थपतिपदस्य समासश क्तिपक्षे निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वा मिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्व्वत्र शक्तत्वान्नानार्थत्व म् । तथा च "नानार्थे तात्पर्य्याद्विशेषावगति"रिति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वयेन पूर्व्वोपस्थितार्थे एवोप

तादृशगौरवस्य फलमुखतयाऽदोषत्वादिति सिद्धान्तितम् तद्विरुध्येत भव न्मते तत्पुरुषस्वीकारेऽपि गौरवाऽनवकाशादिति भावः॥ तदानीन्तनेति ॥ तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधाऽव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठाऽन्तरङ्गत्व बहिरङ्गभावचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः ॥"तदेव विशदयति ॥ अयभा- वइति ॥ निषादरूपइति ॥ स्थपतावितरनिनाऽन्वितम् ॥ निषादानामिति ॥ निषादसम्बन्धिस्थपतावित्यर्थः ॥ तत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धाऽन्तर्भावेणैकार्थीभावा ऽभ्युपगमात् निषादस्वामिकइति ॥ स्थपतिशब्दस्य स्वाम्यर्थकतया निषा- दाभिन्नस्वामिके पुंसीत्यर्थः ॥ तत्राऽन्यपदार्थाऽन्तर्भावेण समुदायशक्तिस्वी कारात्॥नानाऽर्थ इत्यस्य वृत्त्याऽनेकार्थोपस्थितौ जातायामिति शेषः॥न्या- येनेत्यस्य क्व तात्पर्य्यमिति सन्देहे सति॥तत्कल्पनायाम्॥तात्पर्य्यकल्पनायाम्॥ पूर्वोपस्थितार्थ एवेति॥समासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापिताऽर्थमात्रविषय ककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थिताऽर्थ एवोपस्थितिर्ला- घवान्निषादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्य्यमवसीयते तेन विशेषाऽवगतिः॥न तु ब- हिर्भूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थापिते तदुपस्थितेर्विलम्बितत्वादित्यत्र च बहुलाऽर्थः॥निरुक्ताव्यपेक्षैव सामर्थ्यं मूलकृदभिप्रेतमित्यर्थे इदमपि प्रमाणम्॥ अन्यथा जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपदवृत्त्याऽर्थोपस्थि तेरसम्भवेन का तन्मूलकशक्तिग्रह इति तस्याऽन्तरङ्गत्वकथनमसङ्गतमेव स्या दिति बोध्यम्॥तत् तात्पर्य्यं कल्प्यते अवधार्य्यते॥ननु संयोगोविप्रयोगश्चेत्या

स्थित्यादि लाघवात् तत्कल्प्यतइति । परेषामपि सति तात्पर्य्ये यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणाया दुर्व्वारत्वात्तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यतइति दिक्॥३५॥

इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम्॥५॥

दिना हरिणा संयोगाऽऽदीनां विशेषाऽवगतिहेतुत्वं बोध्यते तत्कथं तात्पर्य्यस्य विशेषाऽवगतिहेतुत्वमिति चेन्न॥ नानाशक्त्युपस्थिताऽनेकेषु संयोगादनेकस्मिन्नवधारिते तात्पर्य्ये विशेषाऽवगतिरिति शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेद इति भावाऽर्थस्य वच्यमाणत्वात्संयोगाऽऽदीनां तात्पर्य्यग्राहकतायामेवोपयोगेन तात्पर्य्यस्य विशेषाऽवगतिहेतुत्वं सर्वसम्मतमेवेति भावः॥ ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनायासेनैवाधिकरणसिद्धान्तोपपत्तौ विशिष्टशक्तिपक्षे तादृशसिद्धाऽन्तसमर्थने क्लेशोदुष्परिहर एवेतग्रत आह॥ परेषामपीति॥ प्रवेशयेतिवदिति॥ तात्पर्य्यस्यैव लक्षणानियामकतया तत्सत्त्वे वाक्यलक्षणया समासाऽन्तरबोधस्य दुर्वारतया तात्पर्य्याऽभावेनैव तदवगतेर्वारणीयत्वादितग्रर्थः॥ ननु निषादस्थपतिं याजयेदितग्रच स्थपतिशब्दः स्वामिपर्य्यायः श्रेष्ठपर्यायो वा उभयथाऽप्यसौ गुणवचनः तस्य च जातिवचननिषादपदेन कर्मधारये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातनियमेन स्थपतिनिषादमिति प्रसज्येत न तु निषादस्थपतिमिति स्यात्॥ किञ्चोभयथाऽपि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यसम्बन्धिसापेक्षत्वेन षष्ठीसमास एव न्याय्यो न तु कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धान्तसङ्गतिः प्रकृतेऽपीतग्रत आह॥दिगिति॥ तदर्थस्वत एवाऽस्वरसाल्लिङ्गदर्शनाच्चेति सूत्रं हेत्वन्तरोपसङ्ग्राहकम् प्रणीतम् महर्षिणा तच्च शवरस्वामिना कूटं हि निषादानामेवोपकारकम् नाऽर्थासङ्ग-

मनमेवं च तन्निषादानामेव स्वमिति भाष्ये व्याख्यातम्॥तथा च कूटदृष्टि यालिङ्गात्कर्मधारयत्वे निर्णीते स्थपतिशब्दस्य राजदन्तादित्वात्परनिपातो बोध्यः सम्बन्धाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते एवं लाघवादिविचारस्तु कथञ्चित्सम्भवमात्रेणेति सर्वमनवद्यम् ॥ ३५ ॥

इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ॥५॥

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

शक्तिप्रसङ्गात्तस्याः स्वरूपमाह ।

प्रसङ्गादिति ॥ समासे खलु भिन्नैव शक्तिरिति ग्रन्थेन स्मृतायाः शक्ते रनुपेक्षणीयत्वादिति भावः ॥ अगृहीतवृत्तिकात्पदात्पदाऽर्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चाऽदर्शनात्तद्धर्माऽवच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तद्धर्माऽवच्छिन्नाऽर्थनिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानं करणं वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थिति र्व्यापारः ॥ तां विना तदनुत्पत्तेः न तु वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातम् पदम् ॥ अतीताऽनागतशब्दाऽनुसन्धानाच्छाब्दाऽबोधाऽनुदयप्रसङ्गात् ॥ वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाभेदाद्विविधा तत्राऽर्थपदसङ्केतः शक्तिः स चेदं पदमिममर्थं बोधयतु

इति पदविशेष्यकेच्छात्मकः अस्मात्पदादयमर्थो बोध्य इत्याकारपदार्थविशेष्यकेच्छारूपो वा विनिगमकाऽभावात्॥ तया चाऽर्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवह्रियते शास्त्रकाराऽऽदिसङ्केतः परिभाषा तया चाऽर्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यवह्रियते नदीवृद्ध्यादिपदम्॥ लक्षणा तु शक्यसम्बन्धः तत्कल्पिका तु मुख्याऽर्थबाधोन्नीततात्पर्याऽनुपपत्तिः ॥ तथाहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषाऽभावात्प्रवाहाऽर्थकत्वेन तीरतात्पर्य्यकत्वे उन्नीते तात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनाऽनुपपद्यमानेन तीरशाब्दबोधेन तत्स्मृतिराक्षिप्यते सा च गङ्गापदवृत्तिं विनाऽनुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति तद्विषया गङ्गापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्यास्तत्राऽभावादतस्तीरस्मारिका काचिदन्यैव वृत्तिः कल्प्यते सा च गङ्गापदशक्यसामीप्यरूपैव तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणा उपस्थितिहेतोस्तस्यास्तत्त्वाऽसम्भवात् नाऽपि स्वबोध्यसम्बन्धः समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः॥नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वाऽसम्भवात् घटपदस्याऽपि पटे शक्तत्वप्रसङ्गात् घटपदात् पटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटेऽपि सत्त्वात् यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पटपदेऽतिप्रसङ्गः तद्विषयत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्राऽनभ्युपगमादित्युच्यते तदाऽपि गङ्गापदात्तीरबोधस्याऽपि जायमानत्वेन सम्भ्रान्तविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेन्न॥ गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन ईश्वरेच्छीयगङ्गादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेऽपि न तस्मात्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनैवेत्यभ्युपगमात्तया लक्षणानर्थासिद्धिर्नाऽपि विषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पदे ज-

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥३६॥

मत्वजनकभावे च सत्वेऽपि तत्राऽति प्रसङ्गः तच्च लक्ष्योपस्थितिनियामकः
सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गौणी तदतिरिक्तस्तु शुद्धलक्षणेति व्यवह्रियते॥शुद्धाऽ
प्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा॥तत्र मुख्यसंसृष्टाऽन्यार्थोपस्थापकत्वमुपादा
नत्वम्॥शक्याविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणत्वम् ॥ यष्टीः प्रवेशय
गङ्गायां घोष इत्यादिके यथायथमुदाहरणे॥तत्राऽऽद्याऽजहत्स्वार्थाऽन्त्या
च जहत्स्वार्थेत्युच्यते तद्भेदान्तराणि त्वन्यतोऽवधार्य्याणीति नैयायिका
आहुः ॥ मीमांसकास्तु उक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि
नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम् ॥ ईश्वरस्यैवाऽनभ्युपगमात् ॥नन्विच्छाया ईश्वरी
यत्वमनुपादेयमेवं चाऽधुनिकसङ्केतज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन तादृशस
ङ्केतस्य वृत्तितानिर्वाहः आधुनिकसङ्केतत्वेन तात्पर्य्यस्याऽपि वृत्तित्वप्रसङ्ग
स्तु न पदार्थोपस्थितिनियामकसङ्केतस्यैव वृत्तित्वेन तस्याऽतत्त्वात् तज्-
ज्ञानस्य साक्षादेव शाब्दधीजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापाराऽनपेक्ष
णात् वृत्त्युपस्थापिताऽर्थ एव प्रकरणाऽऽदिना तदवधारणात् आधुनिकस-
ङ्केतितडित्थाऽऽदिपदेषु त्वाधुनिकसङ्केतस्य प्रागवधारितस्य डित्थाऽऽदिव्य
क्तिशाब्दधीजनकपदाऽर्थोपस्थितौ नियामकत्वेन तद्वृत्तित्वस्य सौलभ्यादि
ति चेदेवमपि सङ्केतस्य निष्प्रतियोगिकतया तदीयोक्तविषयत्वस्याऽप्यापा
तरमणीयतया सम्बन्धित्वाऽसम्भवेन पदार्थाऽनुपस्थापकत्वाऽनिर्वाहात् त-
स्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचभावनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव नाऽप्य-
सौ समवेतोऽभावादावपि सत्त्वात् ॥ किं तु वैशिष्ट्याऽऽख्येन सम्बन्धाऽन्तरे
ण वर्त्तत इत्याहुः ॥ वाच्यत्वं यथा न समवायितया वच्यत इति वदता
दीधितिकृताऽपि तन्मतमेवाऽनुसृतम् तदेतन्नानामतानि निराकर्त्तुमादौ
तत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेन मूलमवतारयति ॥ तस्याःस्वरूपमिति॥तस्या

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु चाक्षुषेषु घटादिषु यथाऽनादिर्योग्यता तदीयचाक्षुषादिकारणता तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तद्बोधकारणतैव योग्यता सैव शक्तिरित्यर्थः। ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् अन्यथा पित्रादीनांसङ्केताज्ज्ञानेऽप्यन्वयबोधप्रसङ्गः ला

शक्तेर्निर्विषयाणां तेषां कथं घटादिर्विषयोऽत आह ॥ चाक्षुषेति ॥ तथा चौपचारिकविषयत्वं न विरुद्धमिति भावः ॥ चाक्षुषपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याऽप्युपलक्षणम्॥इन्द्रियनिष्ठचाक्षुषाऽऽदिकारणतायामनादित्वं इन्द्रियजन्यपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वं नत्वजन्यत्वमव्यावर्त्तकत्वात् ॥शब्दनिष्ठबोधकारणतायां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् तद्बोधकारणता अर्थबोधकत्वम् ज्ञायमानं पदं करणमभिप्रेत्येदम् ॥ अन्यथा विषययतायां तादृशहेतुताऽवच्छेदकतेत्यर्थो बोध्यः ॥ सङ्केतज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहाऽसम्भवे नावश्याऽऽपेक्षणीयतया तस्यैव शक्तित्वमस्तु तद्धेतोरेवेति न्यायादित्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ तस्याशक्तित्वेहेतुराधुनिकेत्यादि ॥आधुनिके॥ एतत्कालिकसङ्केतविशिष्टे ॥ तदभावात् ॥ निरुक्ताऽनादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाऽभावादित्यर्थः॥ विशेष्यसत्वेऽपि प्रकृते विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाऽभावसत्त्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वत्वेनैव प्रकृते तेन रूपेण तज्ज्ञाने बाधकाऽभाव इति चेदं यदि सङ्केतग्रहमन्तरेणैव तद्ग्रहो भवेन्न तु तत्सम्भवतीत्याह ॥ अन्यथेति ॥ सङ्केतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वे इत्यर्थः॥ लाक्षणिकेति ॥ तत्राऽप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः ॥ आवश्यकत्वादिति ॥ अवश्याऽपेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः ॥

क्षणिकातिव्याप्तेश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यः । तथाचावश्यकत्वात्सएव शक्तिरस्तु स चाधुनिके पित्रादेर्गवादौ वेश्वरस्यचेति चेत् अत्रोच्यते सङ्केतो न स्वरूपेण हेतुः अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसङ्गात् । नापि सामान्यतोज्ञातः प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधप्रसङ्गात् । नापि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः गवादिपदेष्वपीश्वरादेः सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिक

सा ॥ सङ्केतएव ॥ एवकारेण बोधकत्वव्यवच्छेदः ॥ सङ्केतस्य स्वरूपतः ..मान्यतो विशेषरूपेण वा हेतुत्वमभिमतमिति विकल्पं दूषयति ॥ उच्यतइति ॥ स्वरूपेणेति ॥ स्वस्य यद्रूपमिति व्युत्पत्त्या स्वाऽसाधारणधर्मेणो सङ्केतत्वेनेतत्यर्थः दण्डत्वेन घटे दण्ड इव ज्ञानाऽविषय एव सङ्केतत्वेन हेतुरिति यावत् ॥ अगृहीतशक्तिकादिति ॥ अज्ञातसङ्केतादितत्यर्थः ॥ अर्थबोधप्रसङ्गादिति ॥ सङ्केतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः ॥सामान्यतइति॥ जनकाजनकसाधारणरूपेणेतत्यर्थः ॥ सङ्केतत्वेनेति ॥ ईश्वरीयसङ्केतत्वाऽऽदिना विशेषधर्मेणेतत्यर्थः ॥ तज्ज्ञानशून्यानामिति ॥ सङ्केत ईश्वरीयत्वमविदुषामितत्यर्थः ॥ लौकिकमीमांसकानामिति ॥ वैदिकानां तेषां कथञ्चिदीश्वरबोधसम्भवादुक्तं लौकिकेति अथवा लौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयकज्ञानवतां पामराणामिति यावत् मीमांसकानां चेतत्यर्थः बोधोदयेनेति ॥ सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानमात्राज्ञवाद्यर्थबोधोदयेनेतत्यर्थः ॥ यद्यपि सङ्केतत्वेन सङ्केतज्ञानकारणतावादिमतेनेश्वरीयत्वादेर्निवेशस्तथापि गवादावीश्वरस्येति तद्ग्रन्थाऽऽलोचनयेश्वरीयत्वाऽऽदेर्निवेशस्तदभिमत इतत्यभिप्रेतत्य दूषितमिति ध्येयम् ॥ तत्तदर्थधीजनकग्रहवतामेवेत्येव

मीमांसकादीनां तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधोदयेन व्यभिचारात्।

नचार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः ततोऽपि लाघवेनार्थधीजनकतात्वेनैव हेतुतायामस्मत्पक्षसिद्धेः। न चाधुनिकदेवदत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेनास्यव्यभिचारः। तत्रापीदं पदमेनमर्थं बोधयत्वितीच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन

कारेण निरुक्तसङ्केतज्ञानत्वस्वव्यवच्छेदः स च तज्ज्ञानशून्यानामितरस्येवाऽनुवादः एवशून्यपाठस्तु सुगम इदं च शक्तिग्रहरूपकारणप्रदर्शकम् ॥ तज्ज्ञानं ॥ सङ्केतज्ञानम् ॥ तथा हेतुः॥ ततोऽपीति ॥ अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकत्वस्याऽवच्छेदकत्वाऽपेक्षयाऽर्थधीजनकतात्वेनहेतुताया औचित्येन वैयाकरणेष्टसिद्धेरित्यर्थः॥ सङ्केतज्ञानस्येदं पदमर्थधीजनकताऽवच्छेदकवदित्याकारकस्याऽर्थधीजनकताऽवच्छेदकत्वाऽवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति सूचितम् लाघवादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु तन्मते सङ्केतत्वेनैव हेतुतेति नोक्तविकल्पाऽवसर इति बोध्यम् ॥ सङ्केतज्ञानादेवेत्येवेनाऽर्थधीजनकत्वग्रहव्युदासः॥ अस्य ॥ बोधकत्वग्रहस्य ॥ व्यभिचारः ॥ व्यतिरेके ॥ तत्राऽपि ॥ सङ्केतमात्रादर्थबोधस्थलेऽपीत्यर्थः॥ इच्छाग्रहइति॥ इदं पदविशेष्यके तदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहे इत्यर्थः ॥ अवगाहनेनेति ॥ विषयीकरणेनेत्यर्थः ॥ ज्ञानेच्छाऽऽदिविषयकज्ञानस्य तद्विषयकत्वनियमादिति भावः ॥ स्वातन्त्र्येति ॥ इतराऽविशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रकृते चेच्छांऽशे विषयितया विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तज्ज्ञानेन विषयीकरणादिति भावः ॥ अन्यथेति॥ पारतन्त्र्येणाऽपि

व्यभिचाराभावात्। नच स्वातन्त्र्येण बोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम्। अन्यथा नेदं तद्बीजनकमिति ज्ञानवतोऽस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोऽनेनेति जानतस्तद्ग्रहापत्तेरिति वाच्यम्। नेदं तद्बीजनकमिति ग्रहवतोऽबाधेन पदे परग्रहं जानतोऽपि तद्ग्रहासम्भवात्। अन्यथा

बोधकताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्व इत्यर्थः ॥ इष्टाऽऽपत्तिनिरासायाऽऽह ॥ नेदं तद्बीजनकमितीति ॥ अस्माच्छब्दादिति ॥ एतच्छब्दजन्यैतदाश्रयकबोधविषयोऽयमर्थ इत्याकारकवर्त्तमानग्रहवत इत्यर्थः ॥ पदविशेष्यकाऽर्थधीजनकत्वबोधग्रहे विद्यमाने तदंशेऽर्थधीजनकत्वाऽवगाहिन इदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेन बुद्धमनेनेति ग्रहस्याऽसम्भवात्तदपहायाऽस्मादित्याकारकबोधग्रह उक्तः एतस्मिंस्तु न तस्य प्रतिबन्धकता ग्राह्याऽभावानवगाहित्वादिति भावः ॥ तद्ग्रहापत्तेरिति ॥ घटाऽऽदिशाब्दबोधाऽऽपत्तेरित्यर्थः ॥ उक्तज्ञानस्य विषयकत्वेऽपि न तेन पदांऽशेऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते येन तस्य शक्तिग्रहत्वं स्यात् किन्तु बोधांऽशे तत्पदजन्यत्वमर्थांऽशे तादृशबोधविषयत्वमेव तथा तेन तुल्यमिति वेद्यतया पदांऽशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुर्वचं तुल्यमिति वेद्यत्वे मानाऽभावात्तत्प्रतिबन्धकस्य ग्राह्याऽभावाऽवगाहिनो नेदं तद्बीजनकमिति ज्ञानस्य जागरूकत्वाच्च ॥ न च पदनिष्ठाऽर्थपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिर्विनिगमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छाब्दबोधस्य सर्वाऽनुभवसिद्धत्वाच्च कार्य्यताऽवच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारः ॥ एवं च द्वितीयशक्तिग्रहरूपात्तस्माच्छाब्दबोधाऽऽपत्तिः सुकरेति वाच्यम् ॥ तथा सति नेदमर्थधीजनकमिति ग्राह्याऽभावाऽनवगाहिनोऽप्रतिबन्धकग्रहस्योपन्यासवैयर्थ्यात्

भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति । इदञ्चार्थधीजनकत्वं पित्रादिसङ्केतज्ञानात् गृह्यते अतस्तज्ज्ञानात्पूर्व्वं न बोधः । नापि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिरिष्टत्वात् शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधार-

ग्राह्याऽभावाऽनवगाहित्वस्याऽप्युभयविधशक्तिं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यसम्पादने तूक्तज्ञानस्याऽसम्भव एवेत्याशयेन दूषयति ॥ नेदन्तद्बोजनकमिति ॥ बाधेन ॥ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिरुक्तनिर्णयाऽऽत्मकप्रतिबन्धकसद्भाविनेत्यर्थः॥तद्ग्रहाऽसम्भवात्॥ अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ बाधग्रहेऽपि जायमानस्य रजतं बुध्यस्वेनेति ग्रहस्य इदं विशेष्यकरजतप्रकारकग्रहत्वे॥ भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन दोषाऽभाववत्त्वमपि सूच्यते॥ भ्रान्तत्वापत्तेरितितदभाववति तदवगाहिज्ञानवत एव तत्त्वादिति भावः ॥ अन्ये दस्त्विन्त्यम् ॥ यद्वेदं पदमेतदर्थं बोधयत्विति सङ्केतमाचाच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारो दुरुद्धर एव ॥ न च तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम् ॥ सविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यांऽशे तत्प्रकारो न तेन विषयीक्रियते घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन ज्ञानांऽशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात् ॥ अन्यथा भ्रान्तस्य भ्रान्तत्वाऽऽपत्तिरनिवार्य्यैव स्यात् ॥ अत एव शब्दचिन्तामणौ तात्पर्य्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पद पक्षकाऽनुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिमताऽपरपदाऽर्थसंसर्गसिद्धस्तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वाऽनुमानेन तत्पदार्थतात्पर्य्यविषयसंसर्गस्याऽविषयीकरणादित्यस्वरसात्पदार्थपक्षकाऽनुमानमवतारितंपक्षधरमिश्रैरिति॥शक्तित्वग्रहश्चमाह ॥ इदञ्चेति ॥ शक्तित्वेनाऽभ्युपेतम् बोधकत्वं चेत्यर्थः ॥ पित्रादी

णयात्। किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानङ्गत्वात् शाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम्। तथा च कार्यकारणभावद्वयस्यकल्पने गौरवं स्यात्। अस्माकं पुनः शक्ति जन्योपस्थितत्वेनैव हेतुतेति लाघवम्। अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः। शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्ष-

त्यादिनाऽस्मपरिग्रहः॥ पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति नापीति॥ शक्तिग्राहकेति॥ शक्ये इव शक्तिग्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः॥ ननु शक्यलक्ष्यव्यवहाराऽनुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तैव सा वाच्या॥ तथा च लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्ताऽऽपत्तेरिष्टत्वमत आह॥ किञ्चेति॥ शाब्दबोधानङ्गत्वादिति॥ घटाऽऽदिपदेऽगृहीतशक्तिकस्य प्रत्यक्षाऽऽद्युपस्थितघटाऽऽदिपदाच्छाब्दबोधाऽनुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्यक्षाऽऽद्युपस्थितेः शाब्दबोधाऽजनकत्वादित्यर्थः॥ नन्वनापत्त्या तादृशगौरवं सोढव्यमत आह॥ अपिचेति॥ व्यभिचारो व्यतिरेके बोध्यः॥ तमेवोपपादयति॥ शक्तिजन्योपस्थितिमिति॥ अव्यवहितोत्तरत्वेति॥ तच्च स्वध्वंसाऽधिकरणक्षणाऽनुत्पत्तिकत्वे सति स्वाऽधिकरणक्षणध्वंसाऽधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम्। अत्र स्वपदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिपरम् लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्राग्वृत्तिशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम्। शक्यशाब्दबोधाऽनन्तरभाविलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। प्रश्न-

णाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात्। न चाव्यवहितो त्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् अनन्त-कार्य्यकारणभावप्रसङ्गात्। किञ्च पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवञ्च प्राग्वदेव द्रष्टव्यम्। नचेदं पद मेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानेनकार्य्यकारणभावकल्प नेऽपि तत्तदर्थभेदेनानेककार्य्यकारणभावकल्पने गौर

ते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे उक्तसम्बन्धेन शक्तिज्ञानजो-पस्थितिवैशिष्ट्याऽभावेन तत्कार्य्यताऽवच्छेदकाऽऽक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इति भावः॥ अनन्तेति॥ स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वेनाऽननुगततया तद घटिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्य्यताऽवच्छेदककोटौ निवेशे कार्य्यकारणभावानन्त्यमिति भावः॥ न्यायसाम्यादाह॥ किञ्चेति॥ प्राग्वदेवेति॥ शक्तिज्ञानं विनाऽपि लक्षणाज्ञानात्पदार्थोपस्थितेरेवं लक्ष-णाज्ञानं विनाऽपि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थितेस्तयोरुपस्थितिहेतुतायां पर-स्परं व्यभिचारः॥ अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्य्य ताऽवच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवम् तद्वदेवेत्यर्थः॥ ननु बोधकत्वशक्ति वादिनोऽपि गङ्गापदम् प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहाल्लक्ष्याऽर्थोपस्थितिशा ब्दबोधयोरापत्तिवारणाय कारणताऽवच्छेदककुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आव-श्यकस्तथा च लक्षणावादिमते क गौरवमित्याशङ्क्य निराचष्टे॥ नचेति॥ परस्परेति॥ गङ्गापदनिष्ठतीरबोधकत्वग्रहं विनाऽपि तीराऽऽदिपदनिष्ठ-

वम् तत्रापि समानम् परस्परव्यभिचारवारणायाव्य वहितोत्तरत्वघटितत्वे च सुतरामिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन कार्य्यकारणभावानन्त्यस्य तत्रापि साम्यात् । लक्षणाकार्य्यकारणभावकल्पनागौरवं परं तत्रातिरिच्यते । अथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणतेत्येवं मया वाच्यमिति चेन्न शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वस्य वा वृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वात् शक्तित्वमपेक्ष्य गौरवात् शा

तादृशशक्तिग्रहेण तीरबोधात्तयोः परस्परजनकबोधे व्यभिचारप्रतिरोधाय इत्यर्थः ॥ शक्तिभ्रमानुरोधेनेति ॥ गङ्गापदस्य तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपस्थितरादेः सर्वमतसिद्धतया तत्राऽपि तत् कारणतावच्छेदककोटौ तत्तत्पदतत्तदर्थनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ लक्षणास्वीकर्त्तुरित्यर्थः ॥ शक्तिज्ञानकारणतायां शक्तेश्शक्तित्वेन निवेशे स्यादेवोक्तदोषः॥किन्तु वृत्तित्वेनेति न तत्सम्भावनेत्याशङ्कते ॥ अथेति ॥ वाच्यमितीति ॥ शक्तिजन्योपस्थिताविव लक्षणाजन्योपस्थितावपि शक्तिलक्षणासाधारणवृत्तित्वाऽवच्छिन्नजनकत्वसत्त्वादिति भावः ॥ शक्तिलक्षणेति ॥ शक्तिभिन्नत्वे सति लक्षणाभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वस्येत्यर्थः ॥ शाब्दबोधानुकूलेत्यादि ॥ शाब्दबोधजनिका या पदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिस्तदनुकूलेत्यर्थः कार-

ब्दबोधहेतुतावच्छेदक पदार्थोपस्थितिहेतु वृत्तेरज्ञाने तद्घटितकार्य्यकारणभावग्रहस्याप्यसम्भवात्। अथ ममापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता शक्यसम्बन्ध ज्ञान रूपलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेशादिति चेन्न । शक्ति ज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे समानविष यत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा गङ्गातीरयोः सम्ब-

णताऽवच्छेदकत्वे उभयसाधारणं दूषणमाह ॥ गौरवादिति ॥ अस्मदभिमतशक्तित्वमपेक्ष्य निरुक्तानशतरत्वादेर्गुरुत्वादित्यर्थः । द्वितीयेदूषणान्तरमाह ॥ शाब्दबोधहेत्विति ॥ शाब्दबोधाऽनुकूलत्वस्य तन्नमकत्वस्य कारणताऽवच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेनतस्य च पदवृत्तिज्ञानजनशोपस्थितित्वात्मकतया तज्ज्ञानस्य स्वघटकवृत्तित्वज्ञानं विना असम्भवेन कार्य्यकारणभाव एव दुर्घट इत्यर्थः॥ तथा च वृत्तित्वग्रहे शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावग्रहस्तद्ग्रहे च निरुक्तपदपदाऽर्थसम्बन्धत्वरूपवृत्तित्वग्रह इत्यन्योऽनशाश्रयेणोक्तस्य वृत्तित्वाऽसम्भव इति भावः ॥ वस्तुतस्तु विजातीयपदार्थोपस्थितिजनकपदपदार्थयोः सम्बन्धः शक्तिः वैजात्यस्य निवेशाच्च नाऽऽकाशोपस्थितिजनकसमवायादावतिव्याप्तिः तादृशवैजात्यविचायकञ्च शाब्दबोधाऽनुकूलेति ॥ ननु तेन रूपेणोपस्थितेर्निवेश इत्यन्तिमलक्षणस्यादुष्टत्वमिति ॥ ममापीति ॥ लक्षणाऽङ्गीकर्त्तुरपीत्यर्थः ॥ प्रवेशादिति ॥ तथा च लक्षणाज्ञानस्याऽपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेन लक्षणाज्ञानजनशलक्ष्यार्थोपस्थितशादौ शक्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचार इतशर्थः ॥ विषयमनिवेश्यैव यदि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावः सम्भवेत्तदा स्यादप्युक्तप्रकारः स एव न सम्भवतीतशाह ॥शक्तिज्ञानेति॥ आवश्यकत्वा

न्धाग्रहवतां गङ्गापदशक्तिम् ज्ञानतोपि गङ्गायां घोष इति वाक्यात्तीरबोधप्रसङ्गः शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात् । अपिच घटमानयेति वाक्यं हस्तिनञ्च स्मरतो घटपदादिभ्योघटादेः गजाद्धस्तिपकस्य च समूहालम्बनस्मरणवतो घटानयनवद्धस्तिपकस्यापि शाब्दबोधापत्तिः समूहालम्बनरूपायां पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्व सत्त्वात् । तथा च विषयतया शाब्दबोधं प्रति तदंशविषयकवृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति वाच्यम् । एवञ्च लक्षणाया अपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतु-

दिति ॥ तदर्थविषयकोपस्थितिं प्रति तदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुताया अवश्यकल्प्यत्वादित्यर्थः ॥आवश्यकत्व मेवाऽऽह ॥अनयेति॥ शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे समानविषयत्वाऽनिवेशे इत्यर्थः । सम्बन्धाऽग्रहवत इत्युक्त्या लक्षणाज्ञानाऽसत्त्वं बोधितम् ॥ गङ्गापद इति ॥ प्रवाहरूपाऽर्थनिरूपितबोधकत्वशक्तिं गङ्गापदे जानत इत्यर्थः ॥-तीरबोधप्रसङ्गइति ॥ तीरोपस्थितिस्तद्द्वारकशाब्दबोधस्य चाऽऽपत्तिरित्यर्थः ॥ ननूक्ताऽऽपत्तिवारणाय वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दबोधयोरेव कार्य्यकारणभावे समानविषयकत्वं निवेश्यतां कृतं वृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेन तन्निवेशेनेत्यत आह ॥ अपिचेति ॥ हस्तिपकस्मृतेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वसम्पत्तये हस्तिनोऽपि वाक्यादस्मृतिविषयता दर्शिता समूहाऽऽलम्बे नेत्यत्राऽऽलम्बनपदं विषयपरम् ॥ वृत्तिजन्योपस्थितिरिति ॥ तद्विषयकत्वाऽवच्छिन्नवृत्तिज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपितजन्यताऽवच्छेदक-

त्वमसम्भवदुक्तिकमिति। एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति न लक्षणाज्ञाने कार्य्यकारणभावान्तरं ममापीति परास्तम्। प्रयोज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्व्वचत्वाच्चेत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे॥३६॥

धर्माऽवच्छिन्नोपस्थितिरित्यर्थः॥ उक्तस्थले हस्तिपकोपस्थितेर्वृत्तिज्ञान जन्यत्वेऽपि न तन्निष्ठाऽजन्यता हस्तिपकविषयत्वेनाऽवच्छिद्यते॥ नाऽपि वृत्तिज्ञाननिष्ठजनकतायां हस्तीविषयत्वेनाऽवच्छेदको वृत्तिज्ञाने धर्मित्वे नाऽभावादिति नोक्ताऽऽपत्तिरेवं च वृत्तिज्ञानोपस्थितिशाब्दबोधानां समानविषयकत्वेन हेतुहेतुमद्भावः फलतीति भावः॥ एतेनेति॥ द्विविधवृत्ति ज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वाऽसम्भवेन वक्ष्यमाणदूषणेनवेत्यर्थः॥ शक्तिप्रयोज्येति॥ लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानाऽधीनत्वेन तज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वान्न लक्षणावादिमते हेत्वन्तरकल्पनेत्यर्थः॥ अनतिप्रसक्तस्येति॥ जनयजनयत्वस्य लक्षणाज्ञानजनयोपस्थिताविव विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया शक्तिज्ञानजनयशक्यवानितयाकारकविशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाह्यनुव्यवसायाऽऽत्मकोपस्थितावपि सत्त्वात्तद्विषयस्याऽपि शाब्दबोधाऽऽपत्तिसाक्षाज्जनयत्वस्य तत्स्वरूपत्वे लक्षणाज्ञानजनयोपस्थित्यसङ्ग्रह उभयसाधारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्स्वरूपसम्बन्धस्य तस्योभयसाधारण्यं तु सुतरां सम्भावितमिति भावः॥ अनयथा सिद्धिनिरूपकताऽनवच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरवर्त्तिताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं शक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारणं सुवचमित्यन्ये॥ अधिकमग्रे वक्ष्यते॥ अत्र वदन्ति अर्थबोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचकव्यवहारनियामकशक्तित्वसम्भव एवोक्तकार्य्यकारणभावे गौरवलाघवादिचर्चा न तु तस्य तद्रूपत्वसम्भवः तथाहि शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादम्॥ सा च भवदुक्ताऽर्थधीजन

सुवचमितग्रन्थे ॥ अधिकमग्रे वक्ष्यते ॥ अत्र वदन्ति ॥ अर्थबोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचकव्यवहारनियामकशक्तित्वसम्भव एवोक्तकार्यकारणभावे गौरवलाघवादिचर्चा न तु तस्य तद्रूपत्वसम्भवः। तथाहि शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादम्॥सा च भवदुक्ताऽर्थधीजनकत्वस्य वृत्तित्वेन सम्भवति तद्रूपायास्तस्याः शाब्दधीजनकतायामनवच्छेदकत्वात् आत्माऽऽश्रयेण स्वस्यैव स्वाऽवच्छेदकत्वाऽसम्भवात् ॥ किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहार दृष्टाऽप्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते प्रयोज्यघटाऽऽनयनाऽऽदिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छाब्दस्यैव हेतुतायामवधार्यमाणायामसम्बद्धस्य कारणत्वाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य जनकत्वाऽऽत्मकत्वाऽसम्भवः॥स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् तस्मान्न बोधकत्वम् शक्तिः॥एवं न्यायमताऽभ्युपेताऽस्मात्पदादेतदर्थविशेष्यकबोधो भवत्वित्याकारकेश्वरेच्छाविषयत्वस्याऽपि सङ्केतीयगङ्गापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वाऽवच्छिन्नोद्देश्यकतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकताऽऽधेयतासम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकत्वपर्यवसितस्य न शक्तित्वं लक्षणोच्छेदाऽऽपत्तेः॥ पदात्तीरबोधो भवत्वितीच्छाया अपि भगवतः सम्भवात् तादृशेच्छीयनिरूप्याऽवच्छेदकताया लक्ष्ये तीरेऽपि सम्भवात् तादृशाऽवच्छेदकतात्वेन शाब्दे शक्तिज्ञानस्य कारणताकल्पने गौरवाच्च॥ तीराऽऽदिनिष्ठाऽवच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेऽपि न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वम् किं तु शुद्धाऽवच्छेदकतामात्रेणेति न तादृशशक्तिस्तीरे इति तु शिष्यप्रतारणामात्रम्॥इच्छाविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च ॥तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव ॥ तस्य च लक्षणं व्यावृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाल्लक्ष्यबोधार्थं शक्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्तेरपि स्वीकार आवश्यकः ॥ तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वान्तरकल्पनप्रयुक्तगौरवम् तु फलमुखत्वान्न दोषाऽऽवहम्॥अन्यथाऽनुपपत्तेश्च॥अत एव शक्यलक्ष्यव्यव

द्वारः स्वरसतः सङ्गच्छते॥ अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दरूपं प्रत्येकरूपे णैव हेतुता ॥ तथाहि तच्छाब्दं प्रति शक्तित्वाऽवच्छिन्नसांसर्गिकविषयता निरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुताशक्तिस म्बन्धेनशक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् शक्तित्वनिष्ठाऽ च्छेदकतायां पर्य्याप्तेरनिवेशेन शक्यसम्बन्धसंसर्गकज्ञानस्याऽपि तेन क्रोडी करणात्॥ परन्तु पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितताद्दशसांसर्गिकविषयतायामर्थ त्रिशेष्यतानिरूपितत्वाऽनभ्युपगमान्न शक्तिसम्बन्धेन पदाऽभावप्रकारकबु द्धिप्रतिबध्यत्वं लक्षणाज्ञानस्येन्द्रियाणामित्यादिहरिपद्यस्य त्वयमर्थः इन्द्रि याणां चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरुषप्रयत्नाऽनपेक्षा यथा योग्यता त- दीयचाक्षुषाऽऽदिकारणताऽवच्छेदकरूपास्ति तथाऽर्थैः साकमपि॥ पदानां सम्बन्धो योग्यता तच्छाब्दबोधजनकताऽवच्छेदकधर्मो न तु जनकत्वमेवो क्तयुक्तेरिति न तद्विरोधोपीति सर्वमनवद्यमिति॥ तद्ग्राहकं च व्याकरण स्मृत्यादि ॥ तदुक्तं ॥ शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च॥ वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा॥ इति तत्र व्या करणाऽऽदिकं लाघवसहकृतमेव शक्तिग्राहकमिति नैयायिकमतम् यतो लाघवसहकृतेन लःकर्मणीतिसूत्रेण कृतावेव शक्तिः परिच्छिद्यते न तु कर्त्तरीति यथैतत्तथोक्तम् ॥ एवं गुणे शुक्लादय इति कोशेनाऽपि लाघवस- हकृतेन गुण एव शक्तिर्निर्द्धार्य्यते न तु गुणिनि गौरवात् गुणिबोधस्तु शुक्ला दिपदेभ्यो निरूढलक्षणयैवेति च तदुक्तेः ॥ निरूढत्वं च प्राङ्निरुक्तं उप- मानस्यतु सादृश्यज्ञानात्मकस्याऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयादिर्गवय दिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम् इदमेतद्वाचकमित्याकारकाऽऽप्त वाक्यादपि तद्ग्रहः॥ आप्तत्वं च तदर्थविषयकयथार्थज्ञानवत्त्वम् व्यवहारा द्यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेनाऽऽनीते घटे पार्श्वस्थो घटकर्मकाऽऽनयनादिकार्यं घटकर्मकाऽऽनयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमी ते व्यवहारे व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वात्॥ अनन्तरम् तद्धेतुजिज्ञासायामुप-

स्थितम् तद्वाक्यमेव तद्व तुल्येनाऽवधारयति तस्य चाऽर्थोऽसम्बद्धस्य तद्वे तुत्वाऽनुपपत्त्यार्थेन साकं पश्चाद्वाक्यस्य सम्बन्धमवधारयति सैव शक्तिरिति व्यवह्रियते ॥ यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यस्यैव वाक्यार्थेऽवधारितः सः॥ तथापि घटं नय गामानयेत्यावापोद्वापाभ्यां पश्चाज्जातप्रत्येकपदशक्तिग्रहेण प्राग् जातवाक्यशक्तिग्रहे चन्द्रादेर्ज्योतिः शास्त्राध्ययनजन्यशतयोजनाऽऽदिपरिमाणग्रहेण पाश्चात्येन प्राथमिकाऽल्पपरिमाणग्रह इवाऽप्रामाण्यं गृह्यते इति नैयायिकाः ॥ प्रत्येकपदशक्तिग्रहेणैवाऽऽकाङ्क्षाऽऽदिसहकृतेन वाक्याऽर्थबोधोपपत्तेरिति तदाशयः ॥ अन्ये तु वाक्याऽर्थशक्तिग्रहस्य प्रत्येकपदशक्त्युपजीव्यत्वात्तेनैतद्बाधसम्भवेन प्राग्जातशक्तिग्रहस्यैव बलवत्त्वमित्याहुः॥ वाक्यशेषात्तु यवैर्जुहोतीतत्र च यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्याणां प्रयोगात्कङ्गौ म्लेच्छानां प्रयोगात्कशक्तिरिति सन्देहे यत्राऽन्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषेण दीर्घशूकविशिष्टे तन्निर्णयः॥विवरणस्य यथा शक्तिग्राहकत्वम् तथा धात्वर्थनिरूपण उक्तम्॥इह सहकारतरौ मधुरम् पिको रौतीतत्रादौ प्रसिद्धसहकाराऽऽदिपदसन्निधानात्पिकाऽऽदिपदानां कोकिलाऽऽदौ शक्तिपरिच्छित्तिरिति सैषा शक्तिर्नानार्थेषु संयोगाऽऽदिना नियम्यते ॥ तदुक्तम् काव्यप्रकाशे संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधता ॥ अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याऽन्यस्य सन्निधिः॥ सामर्थ्यमौचितीदेशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ॥ शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव ॥ इति शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेदे सन्देहे तन्निरासद्वारा विशेषनिर्णयस्य जनकाः संयोगादय इति तदर्थः॥ शक्योपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्राऽर्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तत्तदर्थबोधजनकत्वम् तेषामिति भावः॥ तत्र सवत्साधेनुरवत्साधेनुरिति क्रमेण संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे॥साहचर्यं सादृश्यम् सहशयोरेव प्रायशः सहप्रयोगादेवं च रामलक्ष्मणावितत्रादावुभयोर्नानाऽर्थयोर्युगपदेव साहचर्यग्रहाऽऽधीनतात्पर्यग्रहेण विशेषाऽवगतिरिति नाऽन्योन्याऽऽश्रयः॥रामाऽर्जुनगतिस्तयोरितत्रादौविरोधेन सा ॥ अञ्ज

लिना जुहोतत्यञ्जलिनाऽऽदित्यमुपतिष्ठते इत्यादौ धात्वर्थवशात्तदाऽऽका-राञ्जलिपरत्वम्॥ सैन्धवमानयेत्यादौ तु भोजनाऽऽदिरूपप्रकरणेन सा॥ अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यादौ तेजो वै घृतमित्यादिस्तुतिरूपाल्लिङ्गादक्तापदस्य घृतसाधनाऽञ्जने तात्पर्याऽवगतिः॥ रामो जामदग्न्य इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता॥ एवमभिरूपाय कन्यादेये त्यत्राऽभिरूपतरायेति सामर्थ्यादवगम्यते॥ यश्च निम्नम् परशुनेत्यत्रौचित्यात् परशुपदस्य छेदनाऽर्थत्वत् भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपदेशात्परमेश्वरपदस्य राजपरत्वम्॥चित्रभानुर्भातीत्यत्र चित्रभानुपदरात्रौ वन्हेर्दिवासूर्य्यस्य बोधकम्॥मित्रम् भाति मित्रो भातीत्यादौ व्यक्तेर्लिङ्गादाद्ये सुहृदोऽन्त्ये सूर्य्यस्यबोधकम् मित्रपदम्॥स्थूलपृषतीमनड्वाहीमित्यत्र स्वरात्तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः॥ आदिपदात्षत्वणत्वादि यथा॥सुसिक्तमित्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूजाऽर्थकत्वम् सुषिक्तमित्यत्रोपसर्गस्य व्यासाऽर्थकत्वमेवम् प्रणायकइत्यत्र णत्वात्प्रणयनकर्त्तृबोधः॥प्रनायकइत्यत्र तदभावात्प्रगतनायकबोध इत्याद्यूह्यम्॥ यत्तु पदपदाऽर्थयोर्योऽर्थः स शब्दो यः शब्दः सोऽर्थ इतीतरेतराऽध्यासमूलकतादात्म्यं भेदव्याप्तक्तमस्ति तस्य वाचकः प्रणवादि ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति भेदाऽभेदयोर्दर्शनात् आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी अभेदस्योद्भूतत्वविवक्षयात्वन्त्ये प्रातिपदिकाऽर्थे प्रथमा स एव सम्बन्धः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः॥ शक्तिस्तु सङ्केतः पदार्थाऽन्तरं वेंति भट्टाऽनुयायिमतम् तत्तु न साधीयः॥ अध्यासमूलकस्याऽसतस्तस्य सम्बन्धत्वाऽसम्भवात् भेदाऽभेदयोः परस्पराऽभावरूपतया विरुद्धत्वेनैकत्राऽसम्भवाच्च कस्यचित्तथाऽध्याससम्भवेऽपि सर्वेषां तथाऽध्यासे मानाऽभावात्॥ घटपदनाशेऽपि घटस्योपलभ्यमानतया तयोस्तादात्म्यस्याऽसम्भवदुक्तिकत्वाच्च॥ न च पाकरक्ते प्राक् श्यामेऽपि पाकोत्तरमयमिदानीं न श्याम इति प्रतीतेर्भेदाऽभेदौ न विरुद्धाविति वाच्यम्॥ अव्याप्यवृत्तीनां तेषामेकाऽवच्छेदेन विरोधाऽनपायात्॥ अत एव तत्र दे-

शकालाऽवच्छेदकभेदेनैवाऽयमिदानीं न श्यामो वृक्षो मूलेन कपिसंयोगीति न तु तदनवगाहिनो घटोऽयं न श्यामो वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीतिः॥ किञ्चभेदवादे घटपदनाशे घटनाशाऽऽपत्तिरेव शब्दवदर्थस्याऽपि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यतायाश्चाऽऽपत्तिरिति वस्तुव्याकोपः शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा वक्ष्यते॥ न चाऽत्यन्तभेदे घटः पटोऽत्यन्ताऽभेदे घटो घट इति सामानाऽधिकरण्याऽदर्शनाद्भेदाभेदवादोपपत्तिरिति शङ्क्यम्॥ शब्दो घट इत्याद्यननुभवादघटो न शब्दो घटो न घट इत्याद्यनुभवाच्च भेदस्यैव सिद्धेः॥ ओमित्येकाक्षरमित्यादौ त्वक्षर पदस्य तत्प्रतिपाद्ये निरूढलक्षणायाः सामानाधिकरण्योपपत्तेस्तद्वाक्यस्योपासनाकाण्डस्थतया भेदेप्यभेदोपासनपरतयोपपत्तेश्चेत्यन्यच विस्तरः॥ सा च शक्तिस्त्रिधा योगो रूढि र्योगरूढिश्चेति॥प्रकृतिप्रत्ययनिरूपिता तत्तदर्थे या शक्तिः संयोगः तन्मात्रेणार्थबोधकं पदं यौगिकमिति व्यवह्रियते॥ यथा पाचकाऽऽदिपदम्॥तद्घटकधातुप्रत्यययोः पाकाऽऽदौ कर्त्रादिकारके च व्युत्पन्नत्वात् अवयवाऽर्थाऽप्रतीतौ केवलसमुदायस्य तत्तदर्थे या शक्तिः सा रूढिस्तयाऽर्थबोधकं पदम् रूढम् यथा मणिनूपुरादि अश्वगन्धाऽऽदिपदात्तु कदाचिदोषधिनिष्ठसमुदायनिरूपितशक्त्यौषधिबोधः॥कदाचित्तु अश्वस्य गन्धोस्यामिति व्युत्पत्त्या वाजिशालादिबोधोऽवयवशक्त्येति यौगिकरूढिः॥पृथङ्नोक्तोक्तयोरेवान्तर्भावात् रूढिर्योगापहारिणीति तु प्रकरणाद्यभावे लाक्षणिकं तद्वाजिशाला इत्यपरे॥यत्राऽवयवाऽर्थसहकृता समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिस्तयार्थबोधकं पदं योगरूढम्॥ यथा पङ्कजाऽऽदिपदम् तत्र पङ्काऽधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिष्टबोधात् अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि पद्मबोधान्न तत्र लक्षणाऽवसर इत्यादि प्रपञ्चितम् पूर्वमेव॥गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे शक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहे तदाहितसंस्कारजन्यतीराऽऽदिस्मृत्या तीराऽधिकरणकघोषशाब्दबुद्धिः लक्ष्यव्यवहाराऽन्यथाऽनुपपत्त्या लक्षणाया अप्यवश्यमभ्युपेयत्वा

त्॥ अन्यथाऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं च तत्कल्पने बीजं यथोक्तो क्वचिन्निरा काङ्क्षत्वमपि तद्वीजं यथावदनन्तस्याऽवदनं सुखममुकं भाति चान्यासामितरत्र तादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नवदनत्वाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यताको बोधो न सम्भवति तादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नता दृशतादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽवच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ विधेयताऽवच्छेदकभेदस्य तन्त्रत्वादिति वदनत्वाऽवच्छिन्नाऽर्थकवदनपदनिरूपिताऽऽकाङ्क्षा न वदनपदेऽतस्तत्र वदनपदं लक्षणयाऽऽह्लादकपरं तदुपस्थिताऽऽह्लादकत्वाऽवच्छिन्नस्याऽभेदाऽन्वयो वदने अनुशासनबोधितनैराकाङ्क्षमपि द्युवि तथा यथा क्षतसीतापरित्यागः सरत्नाकरमेखलाम्॥ वुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलामितरत्र भुजिधातोरवनवाचकादात्मनेपदनिराकाङ्क्षतया वाच्याऽर्थबुद्धौ प्रतिवद्धायां तद्धातुना स्वाऽर्थपालन सम्बन्धि शासनम् लक्ष्यते॥ आत्मनेपदसमभिव्याहृतभुजत्वाऽवच्छेदनाऽऽख्यातबोध्यकर्त्रन्वितपालनबोधस्वरूपाऽयोग्यत्वरूपनैराकाङ्क्षस्य भुजोऽनवनइति सूत्रेण बोधनाम् तत्र केवलपदेन तात्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिष्ठाऽन्योन्याऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वयोगिनी व्यक्तिरभिधीमते एव कारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः॥ एवं च तत्कालिकरामाऽभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिष्ठाऽन्योन्याऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकैकत्वविशिष्टाऽभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्त्ता पृथिव्यन्यस्त्री कर्मकभोगकर्त्ता रामाभिन्नः पृथिवीपाल इति नव्यायनये वाक्याऽर्थबोधः॥ द्विरेफो मधुरं रौति पिकः कूजति कानन इत्यादौ तु मुख्याऽर्थबाध एव लक्षणा बीजम्॥ किन्तु सा ललितलक्षणेत्युच्यते लक्ष्यसमासाऽर्थरेफद्वयविशिष्टघटितत्वात्तस्याः॥तथाहि येन पुरुषेणद्विरेफाऽऽदिपदस्य प्राणिविशिष्टे शक्तिर्न गृहीता किंतु द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या रेफद्वयसम्बन्धिभ्रमरपदे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्राणिविशेषविशेष्यकमधुराऽऽरावकर्तृत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्यविषयस्याऽनुपपत्त्या द्विरेफपदात्स्वलक्ष्यरेफद्वय

घटितपदवाच्यत्वलक्षणयोपस्थिते प्राणिविशेषे मधुराऽऽरावकर्तृत्वाऽन्वय इति द्विरेफपदेन भ्रमरपदमुपस्थाप्यते तेन च प्राणिविशेषोपस्थितिरिति तु न सम्यक् प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेस्तत्र प्रत्ययाऽर्थाऽन्वयाऽसम्भवात् भ्रमरपदे लक्षणायामपि न तेन तदुपस्थिति रुच्चरितस्यैवाऽर्थप्रत्यायकत्वादित्याहुः॥ एवं पिकः कूजति कानने इत्यादावपि बोध्यम्॥ एवं गङ्गा हरति वै पुंसां दृष्टा पीताऽवगाहितेत्यत्र पीता गङ्गा पापं हरतीति वाक्ये गङ्गापदात्स्वशक्यप्रवाहाऽवयवाऽवयविभावसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहाऽऽहितसंस्कारसहकृतादुपस्थितोद्धृतजलेपानकर्मत्वाऽन्वयः तात्पर्य्याऽनुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणाबीजम् तदुन्नायकत्वेनैवोक्तनैराकाङ्क्षादीनामुपयोगः॥ अत एव यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्ट्यादिपदानां तद्धारणकर्त्तरि लक्षणा यष्टिषु प्रवेशकर्मत्वाऽन्वयाऽनुपपत्त्यभावेऽपि भोजनाऽऽदिप्रकरणोन्नीत तात्पर्य्यविषयभोजनप्रयोजनकप्रवेशकर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात् एवं कुन्ताः प्रविशन्ति छत्रिणो यान्तीत्यादावप्युक्तम्॥ ननु छत्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाक्यतया न्यायनये कथं तस्य लक्षणा शक्त्याप्रसिद्धेः॥ किञ्चाऽत्र नैकमार्थगन्तृत्वं लक्ष्यताऽवच्छेदकम् यान्तीत्यस्याऽनन्वयाऽऽपत्तेः॥ गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाऽऽकाङ्क्षाविरहादिति चेत्सत्यम्॥ सम्बन्धिशक्तमतुप एव तत्रैकसाऽर्थसम्बन्धिलक्ष्यकत्वाऽभ्युपगमिनोक्तदोषद्वयस्याऽप्रसक्तेः॥ न च छत्रपदवैयर्थ्यं तस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वेन सार्थक्यात् लाक्षणिकपदं नाऽनुभावकमिति सम्प्रदायः स्वशक्याऽनुभवम् प्रत्येव पदानां कारणत्वम् इतरपदार्थेन सह स्वशक्याऽनुभावकत्वेन अशक्याद्घोषादिपदादेव तीराऽनुभवोपपत्तेर्न शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतां मते स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेनैव पदस्याऽनुभावकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्याऽननुभावकत्वमिति तन्मूलम्॥ न च तत्सम्भवति शक्योपस्थितात्तीरादेरप्रकृतार्थतया तत्र प्रत्ययाऽर्थाऽन्वयाऽसम्भवात्॥ वस्तुतस्तु लाक्षणिकं पदमुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽजनकमित्येव तदर्थः उद्देश्यविधेयभावेना

न्वयेशक्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् ॥ अत एव नोविधौ परः शब्दाऽर्थ इति स-ङ्गच्छते ॥ किञ्च तन्तुसंयोगहेतुत्वतात्पर्यकं तन्तुः पटं जनयतीति सर्वला-क्षणिकवाक्येऽन्वयाऽनुभवाऽपलापाऽऽपत्तेर्लाक्षणिकपदस्याऽनुभावकत्वमेव न्याय्यङ्गङ्गापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्च तादृशप्रवादेनाऽभिनिविष्टव्यम् ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमितरवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामह इति न्यायात्ती-राद्यवाचकगङ्गाऽऽदिपदाऽभिधानमनुचितम् प्रयोजनजिज्ञासायां पावन त्वादिप्रतिपत्तये तदिति यदि तर्हि वृत्तिं विना तस्य शब्दे भाना सम्भवा त्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तिरपि तृतीयाऽङ्गीकरणीया ॥ अत एवाऽबलानां श्रियं हृत्वा वारिवाहैः सहाऽनिशं ॥ तिष्ठन्ति चपला यत्र सकलाःसमुपागताइ तत्राऽशक्तानां श्रियमपहृत्य पुंश्चल्यो जलवाहकैः साकमरमन्त इतरतात् पर्यविषयं रूढ्यर्थाऽनालिङ्गितार्थाऽन्तरस्याऽपि प्रतीतिः साचार्थद्वारिकाऽ पि भ्रमधर्मिकविम्नब्धं सोऽयं स्वमीरतस्ते न गोदातीरनिकुञ्जप्रतिष्ठितनि सर्गादृश्वसिंहेनेतरादौ प्रतिभाजुषां सहृदयानां वक्तृबोधव्यवैशिष्ट्यस्फूर्तौ सिंहप्रतीतरनन्तरं गोदातीरेऽश्वभीरुभ्रमणीयोग्यत्वप्रतरयादिति चेन्न ॥ रूढ्यर्थानालिङ्गिताऽर्थस्य केवलयोगेन प्रतीतरसम्भवेऽपि लक्षणया तस्याः सूपपादत्वात् पावनत्वाऽऽदिप्रतीतिर्विशिष्टलक्षणयाऽपि शुद्धलक्षणयैवाऽनु पपत्तिपरिहारे विशिष्टे तदभ्युपगमे बीजाऽभाव इति तु न यष्टीः प्रवेश येतरत्राऽपि तदनापत्तेः वाच्याऽर्थवैयञ्जनिकवृद्धेरनुमानेनाऽपि गतार्थत्वा च्च ॥ वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवेतोऽपि तथा तात्पर्यमेवोन्नीयते॥ नत्वन्व यबोधोनुमितिर्वा बाधे व्यभिचारपक्षधर्मतयोः सन्देहे वा तयोरसम्भवा त्तत्रैव तैर्व्यञ्जनोल्लासाऽभ्युपगमात् इतरन्यत्र विस्तरः॥३६॥यदि प्रकरणाऽनु भाविकीं लोकानां स्वरसः वाहीकशब्दादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रतरयंस्तदा व्यञ्जनावृत्तिरप्रत्यूहैवेति सोऽर्त्तानिष्कृष्टमतमवश्चात्र मूलमवतारयति ॥ न-न्विति ॥ एवं ॥ बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे ॥ तत्राऽपि ॥ अपभ्रंशात्मकभाषाया मपि ॥ स्यादिति ॥ तस्या अपि बोधकत्वात् ईश्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादि

नन्वेवं भाषादितोबोधदर्शनाद्बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात् तथा च साधुतापि स्यात् । शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते ।

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥३७॥

असाधुः गाव्यादिःअनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधकः कैश्चिदिष्यते । तथा च लिपिवत्तेषां साधुस्मरणएवोपयोगो नतु साक्षात्तद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः । उक्तं हि वाक्यपदीये ।

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।

नां तु नाऽयमतिप्रसङ्ग इति भावः । इष्टापत्तावाह । तथाचेति । नाऽपभ्रंशितव्यै इत्यादि निषेधविधि विषयत्वान्नापत्त्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ द्विधेति । अपभ्रंशानामसुत्वशक्तिमत्त्वाऽभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्याऽन्यथानिर्वचनेन चेत्यर्थः । मूले । अनुमानेनवाचकइति । अनुमानमत्र स्मृतिः । अनु पश्चान्मानं मितिरिति व्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपि शाब्दबोधदर्शनात् ॥ गाव्याद्यपभ्रंशानां गवादिशब्दविज्ञातित्वेनोद्बोधकविषया झटिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे । अनुमानेनसाधुशब्दमिति । अनुमायेति । स्मृत्वेत्यर्थः । यच्चाति च तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकतातु न शाब्दजनकसाधुत्वस्याऽभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः । तत्र हरिसम्मतिमा

तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ।
न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्य्याया इव साधवः ।
न यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः ।
अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते ।
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ।
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।

ह ॥ उक्तं हीति ॥ अपभ्रंशाः ॥ साधुष्विति ॥ विषयसप्तमी साधुविषयक स्मरणेनेत्यर्थः ॥ प्रतत्येति ॥ गवाद्यर्थबोधकारणानीत्यर्थः ॥ पक्षान्तरमा- ह ॥ तादात्म्यमिति॥ साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामाप द्य वेत्यर्थः; एवकारो वाऽर्थे गोपदे उच्चारणीये करणापाटवेन गावीत्युच्चा- रितं वस्तुतो गोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गाव्यादिशब्दा गवा दिरूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः ॥ न च वक्ष्यमाणकल्पाऽभेदः तत्राऽपभ्रंश नानानुपूर्व्या एव शक्तताऽवच्छेदकत्वादत्र तु साधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमि- ति भेदादिति भावः॥ यत्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति स्वोक्ताऽर्थे ता दात्म्यमित्यादिहरिकारिकार्धस्योपष्टम्भकतयोपन्यसनं तन्मुधैव ॥ तादा- त्म्यस्य शक्तित्वेऽपि शब्दनिष्ठतादात्म्यज्ञानस्याऽर्थाबोधकत्वेन तस्य शक्ति- त्वाऽसम्भवात् उपक्रमोपसंहारपर्य्यालोचनया साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्याऽप भ्रंशानामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षान्तरपरतयैव तद्व्याख्यानस्यौचित्यादि ति ॥ अवाचकत्वे युक्तिमाह ॥ नशिष्टैरिति ॥ यतस्तेऽपभ्रंशाः साधवः प- र्य्याया इव शिष्टैः स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्तेऽतो न वाचका इत्यर्थः ॥ तेसाधुष्वित्याद्युक्तमर्थं विशदयति ॥ अम्बाम्बेत्यादि ॥ अव्यक्तमिति भाषण क्रियाविशेषणम् तद्विदां अव्यक्तशब्दश्रोतॄणां व्यक्ते साधुशब्दे अस्य स्मृते सतीति शेषः । निर्णयः तदर्थशाब्दबोधो भवतीत्यर्थः॥ एवमिति इत्थमेवे-

तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते इति ।

नन्वपभ्रंशानां साक्षादवाचकत्वे किं मानम् शक्ति-कल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत्सत्यम् तत्तद्देशभेद भिन्नेषु तेषु तेषु शक्ति कल्पने गौरवात्। नच पर्य्यायतुल्यता शङ्क्या। तेषां सर्व्वदेशेष्वेकत्वाद्विनिगमना विरहेण सर्व्वत्र शक्ति कल्पना न हि अपभ्रंशे तथा अन्यथा भाषाणां पर्यायतया गणनापत्तेः । एवञ्च शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादी-नां मतं तन्मतेनैव द्रष्टव्यम्।इदानीं स्वमतमाह।बाचक त्वाविशेषे वेति । अयं भावः । अपभ्रंशानामशक्त

तदर्थः ॥ साधौ ॥ गवादिशब्दे ॥ अपभ्रंशः। गाव्यादिः॥ तेन ॥ असाधुशब्दे न । साधुव्यवहितः॥ साधुस्मृतिद्वारकः कश्चिदसिद्धोऽश्वादिरूपः अभिधी यतेबोध्यते इतदर्थः॥उक्तमेवाऽर्थं द्रढयितुमाशङ्कते॥नन्विति । तेषाम् । साधु पर्य्यायाणाम्॥ एकत्वादिति ॥ एकजातीयत्वादितदर्थः ॥ तथा एकजातीय त्वम् येन तथाऽपि विनिगमकाऽभावाच्छक्तिकल्पना स्यादिति भावः॥ अ न्यथेति ॥ एकजातीयस्य शक्तिकल्पनायामतन्त्रत्वे शक्तिमत्त्वाऽविशेषात्सा धूनामिवाऽपभ्रंशानामपि कोशाऽऽदौ प्रतिपादनं प्रसज्येतेतदर्थः॥ तन्मते नैवेति ॥ ते साधुत्वनुमानेनेतदाद्युक्तहरिमतेनैवेतदर्थः॥ अपभ्रंशाद्बोधस्यो क्तरीत्योपपादितत्वात्तत्र शक्तिकल्पनं शाब्दकमूलकमित्याशङ्कां निराचिकी र्षुस्तत्रोक्तप्रकाराऽसम्भवं दर्शयति ॥ अयम्भावइति ॥ तामिति ॥ साधुशब्दा

त्वे ततो बोध एव न स्यात्। नच साधुस्मरणात्ततो बोधः तानविदुषां पामराणामपि बोधात् तेषां साधोरबोधाच्च। नच शक्तिभ्रमात्तेभ्योबोधः। बोधकत्वस्याबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात्। ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सन्मात्रविषयिण्यास्तस्या बाधाभावात्। शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमासम्भवाच्चेति। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

नित्यर्थः॥ अज्ञानहेतुमाह॥ पामराणामिति॥ बोधादिति॥ व्यवहारेण तेषां बोधाऽनुमानादित्यर्थः॥ तथाचाऽनधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानाऽसम्भवेन तत्र साधुशब्दात्तेषां बोधोदयः स्यात्स एव तु नाऽस्तीत्याह॥ तेषांसाधोरिति॥ शक्तिभ्रमादिति॥ अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः॥ किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमात्त च बोधउपपद्यत उतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमात्तच नाद्यः कल्प इत्याह॥ बोधकत्वस्येति॥ द्वितीयेत्वाह॥ ईश्वरेच्छेति॥ सन्मात्रेति॥मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् अपभ्रंशाद्बोधस्य सर्वाऽनुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपि तत्राऽबाधेन तामादायाऽपि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वसम्पत्तिःप्रतीतेर्भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः॥ ननु लाक्षणिक इवाऽपभ्रंशेऽपि वाचकत्वव्यवहाराऽभावेन तद्ग्राहकेश्वरेच्छारूपशक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाऽभावोऽत आह॥ शक्तेरिति॥ भ्रमासम्भवाच्चेति॥ तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविशेष्यकत्वेन गृहीतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वाऽसम्भवेन तद्भ्रमाऽसम्भवादित्यर्थः॥ यथाश्रुताऽभिप्रायेणेदम् परिष्कृतविशेष्यत्वरूपायास्तत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नाऽवच्छेदकत्वरूपायाः पदाऽर्थान्तरघ

पारम्पर्य्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु ।
प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः ।
दैवीवाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः ।
अनित्यदर्शिनांत्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्य्ययइति ।
(अवाचकः) अबोधकः (बुद्धिविपर्य्ययः) एते एव-

पाया वा शक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाऽभावादिति बोध्यम् ॥ तथा च भ्रमेणा-पि बोधस्य दुरुपपादत्वेन भाषायां शक्तिरावश्यकीति भावः ॥ अस्मिन्नपि पक्षे हरिसम्मतिमादर्शयति ॥ उक्तञ्चेति ॥ पारम्पर्य्यादिति ॥ स्वार्थेष्यञ् ॥ विगुणेष्विति ॥ हेतुगर्भं विशेषणं वैगुण्यं च करणापाटवरूपम् अभिधातृवै-गुण्यस्याऽपभ्रंशनियामकत्वात् ॥ तथा च विगुणेष्वभिधातृषु सत्सु परम्प-रया येष्वर्थेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः ॥ दैवीति ॥ संस्कृतरूपेत्यर्थः ॥ अश-क्तैः करणाऽपाटववद्भिः व्यवकीर्णा उच्छिन्नाऽनुपूर्व्वीका कृतेत्यर्थः ॥ अनि-त्यदर्शिनाम् ॥ शब्दाऽनित्यत्ववादिनाम् ॥अस्मिन्वादे॥ शक्तिविवादे इत्यर्थः॥ ननु तेषां साधुरवाचक इत्यनुपपन्नं यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाःप्रयुज्यन्ते तद्वाच-कत्वस्य साधुषु सर्वसम्मतत्वादतो व्याचष्टे ॥ अबोधकइति ॥ व्यवहितः सा-धुर्न तत्र बोधकः किन्तु साक्षादपभ्रंशा एव तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति भावः ॥ नन्वियं अपभ्रंशरूपा वाक् अभिधातृवैगुण्येनोच्छिन्नाऽनुपू-र्व्वीकाऽपि दैवी संस्कृतरूपैव नैयायिकानां त्वस्या अबोधकत्वे भ्रम एव पारम्पर्य्यादित्युपादनात्साधुतादात्म्यभ्रान्तिमूलकशक्तिभ्रमेण बोधकत्वस-म्भवादित्यर्थकं दैवीवाग्व्यवकीर्णेयमित्यपि पूर्वोक्तान्तिमकल्पस्यैवोपोद्बल-कम्॥न चैवं तेषां साधुरवाचक इत्यनुपपन्नम् तत्काले आरोपितसाधुत्वका-नामपभ्रंशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणाद्बोधाऽनभ्युपगमात् तेषामित्यादेः साधुतादात्म्यारोपविषयास्त एव प्रसिद्धार्थानां बोधका न तु तत्तदानुपूर्वी

वाचका नान्ये इति विपर्य्यय इत्यर्थः। किञ्च विनिगमनाविरहाद्भाषायामपि शक्तिः। नच तासां ना, नात्वं दोषः। संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्व्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात्। किञ्चानुपूर्व्वी पदेऽवच्छेदिका सा च पर्य्यायेष्विव भाषायामप्यन्यान्यैवेति कस्तयोर्विशेषइति विभाव्यं सूरिभिः। तथा च संस्कृतवद्भाषायाः सर्व्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दाः शक्ताएव। नच पर्य्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः साधूनामेव कोशादौ विभागाविधानात्। नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह। नियमइति। पुण्यजननबोधनाय साधूनां, साधुभिर्भाषितव्यमिति विधिः पापजननबोधनाय नासाधुभि

मत्वेन बोधका इत्यर्थात्तस्मान्नोक्तयुक्त्याऽपभ्रंशानां तत्वेन वाचकतासिद्धिरत आह॥ किञ्चेति॥ तासाम्॥ भाषाणाम्॥दोषइति॥ तथा च गौरवाच्च तत्र शक्तिरित्यर्थः॥ सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह॥ अवच्छेदिकेति॥ बोधजनकताऽवच्छेदिकेत्यर्थः॥ तयोरिति॥ साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः॥ सकलशिष्टपरिगृहीतत्वं तु न विनिगमकम् शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु प्रयुज्यते विकारएवैनमार्य्या भाषन्ते इति भाष्यात्तद्देशभिन्नसंस्कृतेषु शक्तिसिद्ध्यनापत्तेः॥ वाचकस्य व्यञ्जकतायामालङ्कारिकाणां प्राकृत भाषोदाहरणस्याऽसङ्गतत्वाऽऽपत्तेश्च॥ अत एव तत्तद्देशीयशिष्टा

रिति निषेधः । तथा च पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वम् । पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वम् । तत्र जनकतावच्छेदिका जातिः । तज्ज्ञापकञ्च कोशादि व्याकरणादि च । एवमेव च राजसूयादेर्ब्राह्मणे फलाऽजनकत्ववद्गवादिशब्दानां नाश्वादौ साधुत्वमिति सङ्गच्छ

नां तत्तद्भाषासु निस्सन्दिग्धशक्तत्वप्रतत्ययः सङ्गच्छते ॥ न चाऽसौ भ्रमः बोधकाऽभावादिति भावः ॥ उपसंहरति ॥ तथाचेति ॥ एवमपभ्रंशानामपि शक्तत्वे तेषाम्॥ अपभ्रंशानाम्॥साधुता स्यादिति ॥ शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः साधूनेव प्रयुञ्जीतेत्यादिरूपश्चेत्यर्थः ॥नाऽसाधुभिरिति॥ नापभ्रंशितवै नम्लेच्छितवै इत्यादिनिषेधविधिभिरित्यर्थः।योग्यत्वम्।जनकताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वम् ॥ तच्च ॥ साधुशब्दे॥ जातिरिति । तत्र प्रमाणं श्लोकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्राऽन्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्येकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्यपठितश्रुतिः । सम्यग् ज्ञातः साधुत्वेन ज्ञातः यदिह परिनिष्ठितं तच्छास्त्रीत्यर्थापत्तिलभ्यवाक्येन अतः शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणाऽभिसंहितः सुप्रयुक्तः शिष्टाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्त इति तदर्थः ॥ ते हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति श्रुतिश्च ॥ यदि च कत्वादिना साङ्कर्यान्न तस्य जातित्वमिति विभाव्यते तदाऽस्तूपाधिरिति भावः ॥ तज्ज्ञापकमिति ॥ तदभिव्यञ्जकमित्यर्थः ॥ यथैतत्तथोक्तम् व्याकरणाऽऽदिपदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः ॥ एवमेवेति ॥ तत्तदर्थपुरस्कारेण तत्तच्छब्दानां साधुत्वपर्यवसानत्वाभिनैवेत्यर्थः ॥ फलाजनकत्ववदिति ॥ क्षत्रियाऽधिकारिकत्वस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः ॥ साधुत्वमिति । गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वरूपं साधुत्वमित्यर्थः । नन्वाधुनिकदेवदत्ताऽऽद्यर्थपुरस्कारेण देवदत्ताऽऽदिशब्दानां शास्त्रेऽव्युत्पादनात्तेषां देश

ते। आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि द्व्यक्षरमित्यादि भाष्येण व्युत्पादितत्वात्साधुत्वम्। एवञ्च यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स तत्र साधुरिति पर्यवसितम्। गौणानां गुणे व्युत्पादनात्तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव। आधुनिकलाक्षणिकानान्त्वसाधुत्वमिष्टमेव। अतएव ब्राह्मणाय देहीत्यर्थे ब्राह्मणं देहीत्यादिकं लक्षणयापि न साधुरित्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितम् भूषणे ॥ ३७ ॥

दत्तादौ साधुता न स्यादत आह।आधुनिकेति। द्व्यक्षरमिति॥ घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा पुरुषस्य नाम कृतं कुर्य्यान्न तद्धितमिति भाष्यस्वरस्यत्येत्यर्थः। तत्तद्देशभाषाऽनुसारेण क्रियमाणानां नाम्नां तु शास्त्राऽव्युत्पन्नत्वादसाधुत्वमेवेति भावः। गौणानामिति। शुक्लाऽऽदिशब्दानामित्यर्थः। गुणे। स्वशक्ये शुक्लादिरूपे। व्युत्पादनादिति। गुणवचनेभ्यो मतुपोलुगिति स्मृत्या गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यादिकोशेन चेत्यर्थः। तत्पुरस्कारेण। नीलाऽऽद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः।प्रवृत्तौ। गुणिनि प्रयोगे।शक्यार्थस्य बाधे अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानात्तैर्लक्ष्याऽर्थोपस्थापनेऽपि शक्याऽर्थमादाय तेषां साधुत्वं नाऽनुपपन्नं शक्याऽर्थपुरस्कारेण तेषां शास्त्रव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः गौणपदस्य निरूढलाक्षणिकपदोपलक्षणत्वाच्च न गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाऽऽदिपदानामसाधुत्वमिति भावः।आधुनिकानामिति॥ ऐच्छिकयत्किञ्चित्सम्बन्धेन शास्त्रज्ञता तात्पर्याऽविशेषेण प्रयुक्तानामित्यर्थः ॥ ३७॥

ननु शक्तिग्राहकयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिग्रहोपायकथनं

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह।

सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता।
समयाद्योग्यतासम्वित्मातापुत्रादियोग्यवत् ॥३८॥

(सम्बन्धः) विषयः (योग्यतां प्रति योग्यता) सम्बन्धिशब्दं प्रति योग्यताविषय इति समयात् योग्यतासम्वित् शक्तिग्रहः घटपदमत्र योग्यमेतत्सम्ब-

व्यर्थमत आह ॥ अतिरिक्तेति ॥ कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तो यः शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः ॥ तथा चाऽनधीतव्याकरणानां तेन शक्तिग्रहाऽसम्भवात्तदर्थं व्यवहाररूपमप्युपायमाहेति पर्य्यवसानान्न वैयर्थ्यमिति भावः॥एतेन मन्यक्तताऽतिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तद्ग्रहोपायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्काऽपि समाहिता ॥ विषयपदाध्याहारेण मूलं व्याचष्टे ॥ सम्बन्धोविषयइति॥ तथा चाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे सम्बन्धो विषयः योग्यतां प्रति इदमत्रा योग्यमिति योग्यताव्यवहारे योग्यताविषयो यतोऽतः समयात्तद्व्यवहारयोग्यताया बोधकतारूपशक्तेः सम्वित् ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तो मातापुत्रादियोग्यवदिति ॥ यथाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चायकस्तद्वदित्यर्थः ॥ अन्ये त्विदं हरिपद्यमित्थं व्याचक्षते ॥ सम्बन्धशब्दे अयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणो येषां सम्बन्धः स एव योग्यताऽपरपर्य्यायः विषय इति शेषः स चाऽनादिः वृद्धव्यवहाराऽपरपर्य्यायाऽस्मदादिसमयान्निश्चीयते न तु बोधजनकत्वमेव शक्तिरेतद्बोधजननेऽयं योग्य इति व्यवहारात्॥ अत एवैतच्छेषे सति प्रत्ययहेतुत्वं सम्बन्धे उपपद्यते शब्दस्याऽर्थे यतस्तस्मात्सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते इत्यन्ते भो

न्धीति व्यवहारात्सा ग्राह्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ६ ॥

न्नाऽर्थः स्पष्टीकृत इति सुधिकसन्यतोऽवधार्यम् ॥ ३८ ॥

इति भूषणसारदर्प्पणे शक्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥६॥

॥ अथ नञर्थनिर्णयः ॥

नञर्थमाह ।

समासे खलु भिन्नैवेतयत्र पङ्कजशब्दवदिति वदता समासे तद्घटकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमङ्गीकृतं तच्चाऽनुपपन्नं यत्र समासघटकप्रत्येकपदस्याऽनर्थकत्वं तत्र प्रत्येकशक्तिसाचिव्याऽसम्भवात् यथा नञ्समासघटकनञः द्वयोरर्थाऽभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते इत्युक्तेरेवं च जहत्स्वार्थावाद इवेहशस्थले उत्तरपदार्थाऽदिप्राधान्यस्य स्वरसतोऽनुपपत्तिरपीतीमां शङ्कां परिहर्त्तुं नञर्थनिरूपणमितयाह ॥ नञर्थमिति ॥ मूले ॥ नञ्समासइति ॥ अयं भावः घटो न पटो घटो नाऽस्तीत्यादावभा

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता।
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्ववत्॥३१॥

नञ्समासे अपरस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्व्वनामता सिध्यतीति शेषः। अतएव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमित्यभ्युपेयमिति शेषः। अयं भावः असर्व्वइत्यादावारोपितः सर्व्व इत्यर्थे सर्व्वशब्दस्य प्राधान्याबाधात्सर्व्वनामता सिद्ध्यति। अन्यथा अतिसर्व्व इत्यत्रेव सा न स्यात्। घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यतायाएव दर्शनात्।

वधाव्दबोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धत्वान्नञोऽभावाऽर्थकत्वमावश्यकम् तथाचोत्तरपदाऽर्थप्राधान्याऽऽदिव्यवस्था सुलभा॥ यद्यपि घटो नेत्यादावभावविशेष्यक एव बोधस्तथाऽप्यऽसर्वं इत्याद्यनुरोधेनाऽऽरोपितत्वाऽर्थकत्वमपि नञोऽङ्गीकरणीयमिति शेषपूरणेन व्याचष्टे॥ सिद्ध्यतीति॥ अतएवेति॥ प्राधान्याऽनुपपत्तेरेवेत्यर्थः॥ ननु नञस्तथाऽभावाऽर्थकत्वे कथं प्राधान्याऽनुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह॥ अयम्भावइति॥ अन्यथा आरोपितत्वार्थकत्वाऽनभ्युपगमे भेदाऽर्थकत्व इति यावत्॥ सा॥ सर्वनामसंज्ञा॥ नस्यादिति॥ असर्वं इत्यत्र नञोऽभेदाऽर्थकत्वे तत्र प्रतियोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबहिर्भूतत्वेनाऽतिसर्वइत्यादाविव तदप्रवृत्तेरिति भावः॥ ननु भेदप्रतियोगी सर्वं इति तत्र बोधाऽभ्युपगमान्नोत्तरपदाऽर्थस्य प्राधान्यं स्यादत आह॥ घटोनास्तीत्यादाविति॥ तस्य॥ नञर्थस्य॥ नञर्थाऽभाववत्वस्य विशेष्यतायां तन्त्रत्वादिति भावः॥ ननु तथाऽप्यऽघटः पट इत्यतो घटभिन्नः पट इति सर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आ

अस्मद्रीत्या च स आर्थोबोधो मानसः। तथाचासर्व्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गइति। अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रमर्थो विषयत्वं संसर्ग्ग इति निष्कर्षः। द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥३९॥

घटोनास्ति अब्राह्मण इत्यादावारोपबोधस्य सर्व्वानुभवविरुद्धत्वात्पक्षान्तरमाह।

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात्।
विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्य्यताम्॥४०॥

ह ॥ अस्मद्रीत्येति ॥ सः ॥ भेदबोधः ॥ आर्थइति ॥ अर्थादुपस्थितिविषयादागत इत्यर्थः ॥ मानसइति ॥ तत्र शाब्दत्वप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेति भावः ॥ नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाऽभावे का क्षतिरत आह ॥ तथाचेति ॥ अत्रचेति ॥ आरोपितत्वं नञ्वाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थः ॥ निष्कर्षइति ॥ विषयत्वस्य संसर्गमर्य्यादयैव लाभादनन्यलभ्याऽऽरोपस्यैव नञर्थत्वं नत्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः नन्वारोपस्य वाच्यत्वाऽभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह ॥ द्योत्यत्वोक्तिरिति ॥ वाच्यस्याऽपि तस्य विशेषणतैव नाऽभाववद्विशेष्यतेति सूचयितुमेव तथोक्तिरिति भावः ॥३९॥ घटोनास्तीति॥ यद्यपि समासयोग्यनञ एवाऽऽरोपाऽर्थकत्वं मूले उक्तं तथापि घटो नाऽस्तीत्युक्तिरत्रेव तत्राऽप्याऽऽरोपाऽननुभव इति दृष्टान्तार्थेत्यवधेयम् ॥ नञ् द्योत्यमित्यत्र नञो विशेषणतया व्यवधानेन चोपस्थितत्वेऽपित् पदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तदा तत्परामर्शो नाऽनुचित इत्या

तदर्थो नञर्थः। अर्थपदं द्योत्यवाच्यत्वपक्षयोःसाधारण्येन कीर्त्तनाय । भाष्यस्येति । तथा च नञ्सूत्रे महाभाष्यम् । निवृत्तपदार्थकइति। निवृत्तं पदार्थोयस्य नपुंसके भावे क्त इति क्तः अभावार्थकइत्यर्थः । यत्तु निवृत्तः पदार्थोयस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थो यस्येत्यर्थ इति कैयटः।तन्न। आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात् ।

ह्र ॥ तदर्थोनञर्थइति ॥ साधारण्येनेति ॥ प्रकृतेऽर्थपदस्य तज्जन्यबोधविषयपरतया पक्षद्वयसङ्ग्रहः तत्राऽसति बाधके वाचकत्वमेव सति तु तस्मिन् द्योतकताऽपीति भावः ॥ नञ्वाच्यत्वादिति ॥ यद्यप्युत्तरपदाऽर्थप्राधान्ये न नञ्तत्पुरुषस्य ब्राह्मणस्याऽऽनयनं प्राप्नोति नञः प्रयोगान्नञर्थविशिष्टस्याऽऽनयनं भविष्यति कः पुनरसौ नञर्थो निवृत्तपदार्थकः ब्राह्मणदृष्टस्य गुणादेर्दर्शनाद्दुष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्मणोऽयमित्यध्यवस्यति ततः पश्चादुपलभते नाऽयं ब्राह्मण इति ततोऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुङ्क्ते अतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनात् दुष्टोपदेशाद्वाब्राह्मणत्वाद्यध्यवसायपूर्वकमेव नाऽयं ब्राह्मण इति ज्ञानम् नह्ययं कालवर्णमापणे दृष्ट्वाऽध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमितियथास्थितं वस्तुतत्वं तस्य निर्ज्ञातं भवतीति नञ्सूत्रभाष्यपर्य्यालोचनया कैयटोक्तार्थस्यैव साधुत्वं लभ्यते तथापि तद्भाष्यस्याऽभेदप्रत्यक्षे क्वचिद्योग्याऽनुपलब्धेर्हेतुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नञ आरोपवाचकत्वे तदुपष्टम्भकत्वाऽभावात्॥अन्यथाऽत्यन्ताऽसदृशे उक्तयुक्त्या तदारोपासम्भवेन तत्र नञर्थस्तदर्थकत्वाऽसम्भवादघटः घट इत्यनापत्तेः प्रतियोग्यभावाऽन्वयी तुल्ययो

गच्चेमाविति तान्त्रिकोक्तेर्नीलो घट इत्यादौ तादात्म्येन घटांऽशे नीलपदाऽर्थभानान्नञ्समभिव्याहारे तादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्ननीलाऽभावबोधस्य सर्वाऽनुभवसिद्धस्य नञोऽभावार्थकत्वं विनाऽनुपपत्तेर्नेदं रजतमिदं रजतमिति वाक्यजन्यबोधयोस्तत्तदभावानवगाहितया परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाऽनापत्तेश्च नञो भेदार्थकत्वमावश्यकम्॥ न च नञोऽभेदार्थकत्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणभिन्नलोष्ठादेरपि बोधाऽऽपत्तिः॥ नचेष्टाऽऽपत्तिः नह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्ठमानीय कृती भवतीति भाष्यविरोधादिति वाच्यम्॥ घटत्वेन घटाऽर्थकघटपदात्सन्निहितव्यक्तिबोधवत्प्रकरणाऽऽदिना ब्राह्मणभिन्नमात्राऽर्थकाद्ब्राह्मणपदात् क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात् तस्मादघटो न पट इत्याद्यसमस्ते नञोऽभेद एव शक्तिर्भेदत्वस्याऽखण्डोपाधितया तस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वे लाघवात् समासघटकस्य तस्य तु नञ्पदस्य तद्भिन्ने लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमेव॥ न च न ब्राह्मणैरेतैरुपद्रुतमित्यादौ नञोऽभेदाऽर्थकत्वे तत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाऽनुपपत्तिः सामानाधिकरण्याऽभावादिति वाच्यम्॥ प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदाऽन्वयबोधौपयिकाऽऽकाङ्क्षायां सत्यामेव नञा भेदबोधनेन तयोः समानविभक्तित्वस्य तदुपजीव्यत्वात्॥ एवं च नञाभेदबोधनं प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिवचनत्वनियामकमत एव भूतले न घट इत्यादौ न भेदबोधः दृश्यते च यजतिषु ये यजामहं करोतिनाऽनुयाजेष्वित्यत्र नञा पर्य्युदासबोधः उक्तवाक्ये यजतिशब्दोयागस्वरूपवचनः॥ तथा चाऽनुयाजभिन्नेषु यागेषु ये यजामह इतिशब्दवन्मन्त्रम् करोत्युच्चारयतीत्यर्थः॥ अत एवाऽत्राऽनुयाजभिन्नेषु यजतिषु ये यजामहपदवन्मन्त्रप्रयोगरूपैकाऽर्थविधानादेकविधेयाऽर्थकत्वरूपैकवाक्यत्वमुपपद्यते॥ अन्यथा यागेषु ये यजामहपदवन्मन्त्रविधानमनुयाजेषु निषेधविधानमिति विधेयद्वयाऽर्थकत्वरूपवाक्यभेदाऽऽपत्तेर्येयजामहपदाऽनुषङ्गकल्पने गौरवाच्चेति भावः॥ अन्ये तु शास्त्रविहितप्रतिषिद्धत्वा

त्षोडशिग्रहणवद्विकल्पाऽऽपत्तेर्नाऽनुयाजेष्वित्यत्र नञः प्रतिषेधाऽर्थकत्वम्॥ तथाहि क्रियायाः कारकसाकाङ्क्षत्वाद्विनिगमनाविरहेण सकलकारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याऽभावविधिस्तत्र वाच्यः॥ एवं चोद्देश्यस्य प्रसिद्ध्यर्थं तत्प्राप्तिरपेक्षिता प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य॥ प्राप्तिश्च क्वचिद्रागतो यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति॥ तत्र कलञ्जभक्षणादेरागतइष्टसाधनत्वाऽवगत्या प्रसक्तायाः कलञ्जभक्षणभावनायानिषेधशास्त्रेण निवृत्तिनिश्चयत्वेऽवगतेऽर्थात्तद्विषयकलञ्जभक्षणस्याऽनिष्टसाधनत्वाऽऽक्षेपात्ततो निवृत्तिः॥प्रकृते तु ये यजामहङ्करोतीति शास्त्रादेव सा॥एवं च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद्विधिशास्त्रस्याऽप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यान्निषेधेन विधेरत्यन्तबाधायोगाद्विकल्प एव प्राप्नोति॥विकल्पे च व्रीहिभिर्जुहोति यवैर्वा जुहोतीत्यादौ प्रथमं व्रीह्यनुष्ठाने वेदस्य विपर्य्यासमितिजनकत्वाऽसम्भवाद्यवशास्त्रस्याऽप्रामाऽप्रामाण्यस्वीकारः प्रतीतः प्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम् प्रयोगाऽन्तरे यवो पादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताऽप्रामाण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानञ्चेति दोषद्वयमिति चत्वारो दोषाः॥ पुनस्तृतीये प्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृताऽप्रामाण्यपरित्यागस्त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयं चतुर्थे यवोपादाने व्रीहिशास्त्रस्याऽस्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेति दोषद्वयमिति चत्वारोऽन्ये पीत्यष्टदोषविकल्पाऽऽपत्त्या नञनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते सोऽयं पर्य्युदासः॥अस्मिंश्च पक्षे येयजामहो न कर्त्तव्यतया प्रतीयते यजतिषु ये यजामहङ्करोतीत्यनेनैव तद्विधानात् किं तु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहमनूद्य तस्याऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते॥ तथा च सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वान्नाऽनुयाजेष्वित्यनेनाऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु ये यजामहः कर्त्तव्यतया प्रतीयतेऽनुयाजेषु तु न कर्त्तव्यतया प्राप्तो नाऽपि प्रतिषिद्धः स इति न विकल्पः॥ न च नञा निषेधबोधनेऽपि पदशास्त्रेणाऽऽहवनी

अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः। यत्तु।

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिता इति।

यशास्त्रस्यैव नाऽनुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु येयजामहङ्करोतीति सामान्यशास्त्रस्याऽबाधान्न विकल्प इति वाच्यम्॥ परस्परनिरपेक्षयोर्हि बाध्यबाधकभावः पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्याऽनपेक्षणात्सउचितः॥ निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमस्त्यपेक्षा विध्यर्थस्य प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायेन न तद्बाधाऽसम्भवात्किन्तूक्तयुक्त्या विकल्प एव॥ तथा च हिरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽपि विध्यर्थमेव जायते यदनुयाजेषु येयजामहकरणेन कश्च नोपकारो भवति निषेधाच्च तदकरणादन्तृतवचनाऽकरणादिव दर्शपूर्णमासयोः स चोपकारो दृष्टरूप एवेत्यतोऽपि विकल्पो न युक्त इत्याहुः॥ अत्र केचित्॥ निषेधशास्त्राऽनालोचनेन सामान्यशास्त्राऽऽलोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रसिद्धाऽभावबोधनसम्भवेन विकल्पाऽप्रसक्तेः॥ विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च॥ न च तत्राऽपि पर्य्युदास एव नञा बोध्यते नञा पर्य्युदासबोधने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्यैव तयोः समानवचनस्यापि तन्त्रत्वात् तस्य प्रकृतेऽभावात्॥ अन्यथा न महती राज्ञ इत्यादाविव नमहतांराज्ञइत्यादावपि महद्भिन्नप्रतीत्यापत्तिः एको न द्वाविति वत्कथञ्चित्समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गश्च ब्राह्मणेभ्यो दधिदातव्यं कौण्डिन्याय नेत्यादावत एव कौण्डिन्यभिन्नब्राह्मणोद्देश्यकदधिदानबोधसम्भवादित्याहुः॥ विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाऽभावेऽपि वाक्यभेदाऽऽपत्तेर्जागरूकतया समानविभक्तिकत्वादेस्तद्बोधनियामकस्य सत्त्वेन च नञः पर्य्युदासाऽर्थकत्वमेव नाऽनुयाजेष्वित्यत्रोचितमिति तु परे॥ प्रकृतमनुसरामः॥ अन्यथेति॥ लाघवाऽनादरे-

पठित्वा अब्राह्मणः अपापम् अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवोवा अन्येगाऽश्वेभ्यः अधर्म्मं इत्युदाहरन्ति तत्त्वार्थिकार्थमभिप्रेत्येति स्पष्टमन्यत्र। विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः। तथा चासर्व्वपदे सर्व्वनामसंज्ञा। "अनेकमन्यपदार्थे" "सेव्यतेऽनेकयासन्नतापाङ्गया" इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः। अब्राह्मण इत्यादावुत्तरपदार्थ प्राधान्या

याऽऽरोपितत्वस्य नञ्वाच्यत्वाऽभ्युपगमे इत्यर्थः॥ सादृश्यादेरित्यादिना प्रतिश्यमाणाऽल्पत्वादेः सङ्ग्रहः अब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणसदृशः पापाऽभावोऽश्वभिन्नोऽल्पोदरागवाश्वेतरपशवोऽप्रशस्ता धर्मविरुद्ध इत्यादिः क्रमेणार्थः॥ ननु सादृश्यादेरवाच्यत्वे कथं ततस्तद्बोधोऽत आह॥ तान्त्वीति॥ तत्पठनन्त्वित्यर्थः॥ अभिप्रेत्येति॥ भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणाऽऽदिबोधाऽनन्तरभावि मानसबोधमभिप्रेत्येत्यर्थः॥ ब्राह्मणाऽऽदिबोधस्य तत्पदादेव सम्भवाद्भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणाऽऽदिबोधनाय यदब्राह्मणादिपदोपादानं तत्सादृश्याऽऽदिना क्षत्रियाऽऽदिबोधनार्थमित्यूहमूलकत्वक्षत्रियाऽऽदिबोधस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यादिशक्याऽर्थबोधोत्तरमेव सम्भवादिति भावः॥ तद्बोधे शाब्दत्वप्रत्ययस्याऽनुभवात्लक्षणयैव सादृश्याऽऽदिना ब्राह्मणाऽऽदिबोध इतित्वन्ये॥ विशेषणस्य विशेष्यस्याऽऽकाङ्क्षत्वादाह॥ प्रतियोगिनीति॥ एवं चाऽब्राह्मण इत्यादेः प्रतियोगितया भेदविशिष्टो ब्राह्मण इत्याद्याकारको बोध इति भावः॥ भेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदाऽर्थाऽन्वये उपपत्तिमाह॥ तथाचेति॥ सर्वनामताचेत्यादि प्रथमान्तस्य तुष्टयस्योपपद्यत इत्यनेनाऽन्वयः सर्वनामता सर्वनामसंज्ञा तदन्तविधि

तत्पुरुषत्वम् । अत्वं भवसि अनहं भवामीत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था चोपपद्यते ।अन्यथा त्वदभावो मदभावइतिवदभावांशे युष्मदस्मदोरन्वयेन युष्मत्सामानाधिकरण्यस्य तिङ्क्ष्वसत्त्वात्पुरुषव्यवस्था न स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्ववदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्यन्वयात्सामानाधिकरण्यम् नानुपपन्नमिति भावः। विशेष्योवेति प्रतियोगिनीति शेषः।

नेति शेषः॥ अन्यथा संज्ञोपसर्जनानां सर्वादित्वाऽभावे तदर्थस्य नञर्थविशेषणत्वे तत्संज्ञाऽनुपपत्तिरिति भावः॥ अनेकमित्यादावेकभिन्नमिति बोधे स्वीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकभेदवति द्वित्वस्य बहुत्वस्य वाऽवश्यम्भावेन ततस्तद्बोधकद्विवचनबहुवचनयोरापत्तिरेकत्वाऽर्थस्य तत्र बाधा तद्बोधकैकवचनस्याऽनुपपत्तिश्चेति भाव;॥ तत्पुरुषत्वमिति॥ भेदविशेषणत्वेन तदनुपपत्तिः स्यात् ॥पुरुषेति॥ तिबादिचिकसङ्केतितपुरुषेत्यर्थः॥ वचनेति॥ एकवचनत्वाऽऽदिरूपेत्यर्थः॥ अयुवां भवथ,इत्यादौ युष्मदस्मदर्थाभावविशेष्यकबोधेऽभावे द्वित्वाऽऽद्यर्थस्य बाधाद्विवचनाऽऽद्यनुपपत्तिः भावनाऽन्वयिन्येव सङ्ख्याऽन्वय इति त्वदभ्युपगमे नाऽन्याऽर्थगतसङ्ख्यामादाय द्विवचनाऽऽद्युपपादस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति भावः॥ अन्यथेति॥ नञर्थाऽभावस्योत्तरपदाऽर्थाऽन्विशेषणत्वे तद्विशेष्यत्व इति यावत्॥ पुरुषव्यवस्थेति॥ युष्मद्युपपदइति सूत्रद्वयाऽविषयतया शेषेप्रथम इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवाऽऽपत्तेरित्यर्थः॥

नानुपपन्नमिति॥ तथाचोक्तव्यवस्था सुलभेति भावः॥ ननु नञर्थभेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदाऽर्थाऽन्वयेऽघटमानयेत्यत्र स्वभेदप्रतियोगित्वस्य घटे

अयं भावः । गौणत्वेऽपि नञ्समासे "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलीति" ज्ञापकात्सर्व्वनामसंज्ञा नानुपपन्ना । असः शिव इत्यत्र सुलोपवारणाय नञ्समासइति हि विशेषणम् । नच तत्र तच्छब्दस्य सर्वनामतास्तिगौणत्वात् । अकोरित्यकच्सहितव्यावृत्त्या सर्व्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात्तथाचानञ् समासइति ज्ञापकं सुवचम् । अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकत्वच

सत्त्वात्तद्बोधानन्तरं घटाऽऽनयनस्याऽप्यापत्तिरत आह ॥ मूले ॥ विशेष्यो वेति ॥ विशेषणाऽऽकाङ्क्षायामाह ॥ सारे ॥ प्रतियोगिनीति ॥ उत्तरपदाऽर्थरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताऽऽश्रयो नञर्थ इति यावत् ॥ नतह्युत्तरपदाऽर्थाऽप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणो दुष्परिहरोऽत आह ॥ अयम्भाव इति ॥ गौणत्वेपीति ॥ नञ्समासघटकैतदाद्यर्थस्य नञर्थविशेषणत्वेपीत्यर्थः ॥ ज्ञापकादिति ॥ तत्सूत्रस्थाऽनञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः ॥ ज्ञापकतामेव प्रपञ्चयति ॥ असःशिवइति ॥ एतत्तदोरित्यनेन परस्परसाहचर्य्यात्सर्वनामैतत्तदोः परस्य सोर्हलि लोपो विधीयते नञ्तत्पुरुषाऽन्तर्गतैतत्तदोरुपसर्जनतया सर्वनामत्वाऽभावादेवाऽनतिप्रसङ्गे व्यर्थं सदनञ्समासग्रहणम् नञ्समासे गुणीभूताऽर्थस्याऽपि सर्वादेः सर्वनामता ज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः ॥ साहचर्य्यज्ञापकत्वस्याऽसार्वत्रिकत्वं सूचयन्सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानान्तरमाह ॥ अकोरिति ॥ असर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकजसम्भवेन तत्पर्य्युदासात्सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः ॥ एतत्कल्पे एतत्तदुत्तरस्य सोर्हलि लोप इति सूत्राऽर्थः ॥ अर्थ

नं विशेष्यानुरोधात् । सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइत्यतोऽनुवर्तमानंसुब्ग्रहणंविशेष्यमेकवचनान्तमेव । किञ्चानेकशब्दात् द्विवचनोपादाने बहूनां, बहुवचनोपादाने द्वयोर्वहुव्रीहिर्न सिध्येदित्युभयसङ्ग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा सेव्यतेऽनेकयेत्यत्रापि योषयेति विशेष्यानुरोधात्प्रत्येकं सेवनान्वयबोधमाय चैकवचनं न तूत्तरपदार्थ प्राधान्यप्रयुक्तम् । अत एव पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयइत्यादिकमपि सूप

हारकसम्बन्धाऽऽश्रयणेन व्याख्यानं तु पूर्वकल्पाऽभिप्रायेणोत्तरपदलक्षणाऽभिप्रायेण वेति भावः ॥ विशेष्यानुरोधादिति ॥ असति विशेषाऽनुशासने विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्व नियमादिति भावः॥ ननु विशेषणस्य विशेष्यसङ्ख्याविरुद्धसङ्ख्यावत्त्वेऽपि विशेषणवाचकपदात्तद्वचनमित्यत्र प्रमाणाऽभावोऽत आह ॥ किञ्चेति ॥ नन्वनेकशब्दोपादानादेव द्वयोर्बहूनां वा तत्सिद्धेः प्रकृत्यर्थावृत्तिसङ्ख्यार्थकजात्यभिप्रायकैकवचनस्याऽपि नैरर्थक्यमेवेत्यत आह ॥ औत्सर्गिकञ्चेति ॥ एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति न केवलेति नियममूलकवचनविहितमित्यर्थः॥ सति तात्पर्ये क्वचित्सार्थकमप्येकवचनमिष्यत एवेत्याह ॥ प्रत्येकमिति ॥ एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु योषासु प्रत्येकं सेवनाऽन्वयबोधायेत्यर्थः ॥ उपसंहरति ॥ नत्विति ॥ अतएवेति ॥ अनेकशब्दस्यैकभिन्नाऽर्थकत्वादेवेत्यर्थः ॥ सूपपादमिति ॥ भेदप्रतियोग्येकाऽर्थकत्वे तु दुरुपपादं स्यादेकशेषेण समर्थनं त्वगतिकगतिरिति भावः ॥ भाष्योदाहृतेनैकस्तिष्ठतीति प्रयोगे जन इत्यध्याहार्य्यं प्रत्येकं स्थित्यन्वयबोधार्थं च तत्रैकवचनम् अनेको जना

पादम्। अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मद्भिन्ने लक्षणा नञ् द्योतकः। तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात्पुरुषव्यवस्था। त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः। एवं न त्वं पचसि इत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभावः। घटोनास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात्।

इतित्वसाध्वेव उत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशस्तु प्रायिक इत्याद्यपि बोध्यम्॥ अत्वं भवसीत्यादिनाऽनहम्भवामीत्यादिर्गृह्यते युष्मद इत्यस्मदोऽप्युपलक्षणम्॥ एवं त्वद्भिन्न इत्यत्राऽपि लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण॥ अत्वम्भवसीत्यादावारोपाऽऽदिबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वान्नञ्समासे सर्वत्रोत्तरपदस्य स्वाऽर्थभिन्नलाक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः॥ प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थामाह॥एवंनत्वंपचसीत्यादि॥ नञर्थयुष्मदर्थाऽन्वये तु प्रकृते पुरुषव्यवस्था न सिद्ध्येदिति सूचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः॥ अधिकं त्वादावेवोक्तम्॥ अभावविशेष्यकबोधे हेतुमाह॥असमस्तेति॥ व्याख्यानाऽर्थं नञः तदर्थस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य तादृशनञर्थोऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधो धातुजन्योपस्थितेर्भावनात्वाऽवच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः॥ नन्वभावस्य केन रूपेण शक्यता न, तावदभावत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादावपि भेदबोधाऽऽपत्तेः प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेऽपि स एव दोषः भेदस्याऽपि योग्याऽनुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात् तदनुपस्थितावपि नञोऽभावबोधाच्चेत्यत आह॥ सचेति॥ अभावश्चेत्यर्थः॥ तथा च नञोऽन्योन्याऽभावत्वेनाऽ

सचभावोऽत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण श

त्यन्ताभावत्वेन वाऽभावे शक्तिकल्पनान्न दोषः॥अन्तम् स्वप्रतियोगिनिष्ठाऽभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तोऽत्यन्तः सचाऽसावभावश्चेतिविग्रहः तस्य भावस्तत्त्वम् स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वसदृशाऽभावप्रतियोगित्वव्यभिचार्य्यऽभावत्वमिति यावत्॥ अन्त्यो जघन्यं चरममित्यमरेणाऽन्त्यशब्दस्य जघन्ये वृत्ति बोधनाज्जघन्यत्वं चोक्ताऽर्थस्य जघन्यवृत्तिबोध्यत्वात् घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठाऽत्यन्ताऽभावप्रतियोगित्वाऽभाववति घटवृत्तिधर्मे सत्त्वात्तत्त्वं तचाऽत्ततम् घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठाऽन्योन्याऽभावप्रतियोगित्वव्यापकत्वात्तद्द्राव्वृत्तिः व्युत्पत्तिप्रदर्शनं चेदं लक्षणं त्वत्यन्ताऽभावस्य तादात्म्येतरसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वम्॥ अन्योन्याऽभावेति॥ अन्योन्यस्मिंस्तादात्म्ये नाऽभावोऽभवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वमन्योन्याऽभावत्वं ताभ्यां शक्य इत्यर्थः॥ वस्तुतस्तु अत्यन्ताऽभावस्याऽभावत्वेनैव शक्यता नतूक्तरूपेण गौरवात्तेन रूपेण बोधस्याऽननुभवाच्च॥ अत एव तत्सादृश्यमभावश्चेत्यत्राऽभावत्वेनैवाऽत्यन्ताऽभावोपादानम्॥ न च नञः संयोगाऽऽदिसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वादिनाऽभावे शक्त्यऽनभ्युपगमे भूतले न घट इति वाक्यजबोधस्य संयोगसम्बन्धेन भूतलविशेष्यकघटविशिष्टबुद्धिविरोधित्वाऽनापत्तिस्तत्संसर्गाऽवच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धौ तत्संसर्गाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाऽवगाहिन्या एव तदभावबुद्धेःप्रतिबंधकत्वादिति वाच्यम्॥निरुक्ताऽभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां लक्षणे तादात्म्येतरसम्बन्धत्वेनाऽनुगतरूपेणैव निवेशनीयतया नञ्पदशक्त्याऽप्यभावे विशिष्टसंयोगाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभानाऽसम्भवात् प्रतिबन्धकत्वाऽनुपपत्तितादवस्थ्यात् तादृशविशिष्टबुद्धिविरोधित्वाऽनुरोधेनाऽऽकाङ्क्षाबलादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य विशिष्यप्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धविधया भानस्योपगन्तव्यत्वा-

त् ॥ नन्वन्योन्याभावसाधारणाऽभावत्वस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावे पृथक्शक्तिकल्पनाऽऽनर्थक्यम् ॥ नचाऽन्योन्याऽभावत्वप्रकारकबोधाऽनुरोधात्तदावश्यकत्वम् ॥ अन्यथा तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकेऽयं घट इति बोधेनाऽयं घट इति वाक्यजबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वाऽऽपत्तेः॥ अन्योन्याऽभावत्वाऽवगाह्यभावबुद्धेरेव तादृशबुद्धिविरोधित्वात् घटाऽभाववानिति बुद्धेरपि तद्विरोधित्वापत्तेश्चेति वाच्यम् ॥ तत्राऽभावत्वस्य नञ्पदशक्त्या तादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समभिव्याहाररूपाऽऽकाङ्क्षाबलेन लाभेन तादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्याऽन्योन्याभावत्वाऽवगाहितयैव तत्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वोपपत्तौ तेन रूपेण शक्तिकल्पनस्याऽकिञ्चित्करत्वात् ॥ न च नास्त्येव तदवच्छिन्ने शक्तिः पृथगुपादाने त्वभावसामान्यस्य नञर्थत्वलाभायैवेति वाच्यम् ॥ तथा सति नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिता इत्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेरिति चेत्स्यादेवं यद्यन्योन्याऽभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वरूपं निर्वक्तुं शक्येत तदेवं न संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठाऽवच्छेदकतानिवेशेऽपि संयोगसम्बन्धाऽवच्छिन्नसंयोगधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् किन्त्वनुयोगिताविशेष एव ॥ एवं च तादात्म्यस्याऽन्योन्याऽभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकसम्बन्धत्वमपि प्रामाणिकम् ॥ इह संयोगेन घटो नास्तीतिवदयं तादात्म्येन न घट इत्यादिप्रत्ययात् ॥ एवं च तादृशाऽनुयोगिताविशेषप्रकारताकत्वमेवाऽभेदसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्रमिति तदनुरोधेन नञः पृथगन्योन्याऽभावे शक्तिरावश्यकीति ॥ ननु नञोऽविशेषेणात्यन्ताभावबोधकत्वे भूतले न घट इत्यादि वाक्यजबोधेऽत्यन्ताभावभानाऽऽपत्तिः ॥ न च नञ्पदजन्याऽत्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् ॥ चैत्रो न पचतीत्यादि

वाक्यजभावनात्यन्ताऽभावबोधे व्यभिचारिणोन्नकार्यकारणभावस्यैवासत्त्वादिति चेत्॥ अत्र वदन्ति यत्र नञ् समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गबोधौपयिकाकाङ्क्षा तत्रैव नञोऽत्यन्ताऽभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्थले तद्बोधाऽऽपत्तिः तत्र न ञ्समभिव्याहारे तादृशबोधौपयिक्याकाङ्क्षाविरहात् न पचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ नञ्समभिव्याहारे तिङर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापितचैत्रादौ षष्ठ्यर्थस्वत्वस्येदं पदार्थे आधाराधेयभावबोधौपयिकप्रथमान्तपदादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तत्र नञा कृत्याद्यभावबोधनसम्भवात्॥ एवं च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावः सप्तमीं विनाऽनुपपन्नस्तत्राऽनुयोगिवाचकपदात्सप्तम्यपेक्ष्यते॥यथा भूतले न घट इत्यादौ॥तदुक्तं दीधितिकृता॥ वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थकृतिसम्बन्धादेरभावस्य बोधने नञा सप्तमीनापेक्ष्यतेऽपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येतीति॥ न च चैत्रो न पचतीत्यादौ नञाख्यातार्थभावनाभावबोधने चैत्रो न पचतश्चैत्रा न पचन्तीत्यादौ द्विवचनाद्युपपत्तिः॥ भवन्मते भावनाऽन्वयिनि सङ्ख्यान्वयनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात् वैयाकरणमते तु तत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नञा बोधनेन द्वित्वादिविशिष्टचैत्रकर्तृकक्रियाभाव इति बोधाऽभ्युपगमेन तादृशाऽनुपपत्त्यभावादिति वाच्यम्॥ नञ्समभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थसङ्ख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तराऽभ्युपगमेनद्विवचनाद्युपपत्तेः त्वन्मतेऽपि यत्रैत्रकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र चैत्रो न पचतीति प्रयोगाऽनुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिकाभावस्य नञः प्रत्याययितुमशक्यत्वाच्च॥ न च तत्र नञा भेद एव बोध्यते प्रतियोगितया चैत्राऽऽदिविशिष्टस्य तस्याऽऽख्यातार्थकर्त्तर्य्येवाऽन्वयान्न तादृशप्रयोगाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्॥ तथा सति प्रतियोगितासम्बन्धाऽवच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधेऽसमस्तनञ्पदजन्योपस्थितहेतुत्वस्याऽचैव व्यभिचारेण त्वत्सिद्धान्तव्याघातात् नञ्समभिव्याहा

क्यस्तत्तद्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥४०॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः ॥७॥

रे आख्याताऽर्थभावनाऽन्वय्यर्थकत्ववत् तत्समभिव्याहारे भावनाभावनान्वय्यर्थकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य युष्मदादौ सत्त्वान्न त्वं पचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषाऽनुपपत्तिः ॥ यद्वा न च नञ्समभिव्याहारे स्वबोधकर्त्तृत्वाबोधकत्वम् तत्समभिव्याहारे तु भूतपूर्वं तदादाय पुरुषोपपत्तिरिति ॥ इदं त्ववधेयं नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धो भासते तत्समभिव्याहारे तत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नतदभावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न भूतले न घट इत्यादावन्योन्याभावबोधस्तन्नियामकं त्वादावेवोक्तम् । परं तु घटत्वाऽऽदिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञाऽऽदिपदस्य घटत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटप्रकारकाभावशाब्दत्वस्य-तथा नीलादिसाकाङ्क्षघटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य नीलघटत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन नीलघटादिप्रकारकशाब्दबुद्धित्वस्य कार्य्यताऽवच्छेदकत्वोपगमान्न नीलघटो न घट इत्यादिप्रयोगप्रसक्तिर्भवत्येव पीतो घटो न नीलघट इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतोऽवधार्यमित्याशयवानाह ॥ इत्याद्यन्यचविस्तरइति ॥ ४० ॥

इति भूषणसारदर्प्पणे नञर्थनिरूपणम् ॥७॥

॥ अथ निपातार्थनिर्णयः ॥

प्रादयोद्योतकाश्चादयोवाचका इति नैयायिमकत मयुक्तम् वैषम्ये बीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते ।

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।
उपास्यते हरिर्हरौ लकारो दृश्यते यथा ॥४१॥

येन हेतुना प्रादयोद्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपाता स्तथा द्योतका इत्यर्थः । अयं भावः । ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्राप्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः तथा सत्य

प्रासङ्गिकं निपातोपसगार्थनिरूपणमित्याश्रयेन मूलमवतारयति॥प्राद योद्योतकाइति ॥ द्योतकत्वाद्रूपशक्तिमन्त इत्यर्थः ॥ अत एव प्रजयतीत्यादौ न प्रकर्षाद्यर्थस्य विशेष्यतेति भावः।मतान्तरे तु तात्पर्य्यग्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति ॥ तच्च येनेत्यत्र यच्छब्दो प्रोत्तरार्द्धपठितहेतुमात्रपरामर्शकः किन्तु हेत्वन्तरपरामर्शकोऽपीत्याशयाऽयं भाव इति ॥ नधात्वर्थइति ॥ न तत्प्रयोगाऽन्तर्गतधातुशक्य इत्यर्थः ॥ आपत्ते रिति ॥ अनुभवादिप्रतीत्यापत्ते रित्यर्थः ॥ नोपसर्गार्थइति ॥ न तद्धातुसमभिव्याहृतप्रादिशक्य इत्य

प्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अनुगच्छतीत्यादौ अनुभावादिप्रत्ययापत्तेश्च । न विशिष्टार्थः गौरवात् । तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादि वाचकस्यास्तु लक्षणा उपसर्गस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्तु । तथा च तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति।तच्च चादिष्वपि तुल्यम् चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदलक्ष्यम् इवशब्दस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्य

र्थः ॥ अनन्वयापत्तेरिति ॥ एतच्चाऽनुभवाऽऽदिमात्रप्रतीतिमभ्युपेत्य ॥ वस्तुतस्तथा स्वीकारेऽक्रियार्थकत्वेन अनुभवादेर्धातुत्वाऽनापत्तेरिति बोध्यम् ॥ नन्वनुभवार्थकत्वेऽपि तस्य फलस्थानीयत्वेन तदन्वयिव्यापारसामान्याऽर्थकान्वादेर्न धातुत्वाऽनुपपत्तिरत आह ॥अनुगच्छतीत्यादाविति॥ अत्राऽनोरनुभवाऽर्थकत्वे तदनुरोधेन गमेरपि व्यापारसामान्याऽर्थकताया एवाऽभ्युपेयतया तथाप्रतीतिर्दुर्वारा स्यादित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु संयोगाऽवच्छिन्नव्यापारेऽन्वर्थाऽनुभवस्य बाधेनाऽन्वयासम्भवान्नाऽनोरनुभवाऽर्थकत्वसम्भावनेति भावः ॥गौरवादिति॥ विशिष्टाऽऽनुपूर्व्याः शक्तताऽवच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः ॥ तथाचेति ॥ धातूपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्रतीयमानाऽनुभवार्थप्रतिपादकत्वाऽसम्भवादिति समुदिताऽर्थः विद्यमानत्वादीत्यादिनोत्पत्तिर्गृह्यते लक्षणेत्यस्याऽनुभवाऽऽदिरूपेऽर्थे इति शेषः ॥ लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्य्यानुपपत्तेस्तात्पर्य्यग्रहाऽधीनतया तस्य चोपसर्गसमभिव्याहाराद्यसत्त्वादित्यर्थः । नन्वेतावतोपसर्गस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव समायातं न द्योतकत्वमत आह ॥ तथाचेति॥ तात्पर्य्यग्राहकत्वमेवेत्येवकारेण

सुवचत्वादिति। स्वयं युक्त्यन्तरमाह। उपास्येते हरिहरौ इति।अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थः विशिष्टस्य धातुमात्रस्य वा। नाद्यः तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्म्मकत्वस्यास्धातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्म्मणि लकारेन स्यात्। न द्वितीयः गौरवात्। तृतीये त्वागतं द्योतकत्वं तात्पर्य्यग्राहकत्वलाभात् इति भावः। दृश्यते इत्यत्र कर्म्मणीति शेषः॥४१॥

तच्चादिष्वपि तुल्यमित्याह।

द्योतकत्वस्य वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः। अनुभवादिफले धातोस्तात्पर्य्यग्राहकत्वस्योपसर्गसमभिव्याहाराऽधीनत्वादुपसर्गाः क्रियायोग इत्यत्रापि क्रियाविशेषणीभूताऽर्थतात्पर्य्यग्राहकत्वमेवोपसर्गाः क्रियायोग इत्यनेन विवक्षितमिति भावः॥ एतत्तत्त्वमग्रे वक्ष्यते॥ तच्चेति॥ द्योतकत्वइत्यर्थः॥ सकर्मकत्वस्येत्यनापत्तेरित्यनेनाऽन्वितम्॥ ननु माऽस्तु सकर्मकत्वमत आह॥ ततइति।उपोपसृष्टास्धातोरित्यर्थः॥ तथाचोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगाऽनुपपत्तिरिति भावः॥ तृतीयेत्विति॥ धातुमात्रार्थ इति कल्पे त्वित्यर्थः॥ आगतमिति॥कर्त्तृकान्तम्॥ उपाद्यसमभिव्याहारे विना शक्तिंगम् धातोस्तादृशबोधादर्शनात्तस्येतरार्थपरतायामुपसर्गस्य नियामकत्वलाभादिति भावः॥४१॥तच्चादिष्विति॥ तद्द्योतकत्वम्॥ तत्तदर्थेति॥ तत्तदर्थबोधकत्वमित्यर्थः॥ अमीषामिति॥ चाऽऽदिनिपातानामपीत्यर्थः॥अस्त्येवेति॥ घटः क्रियत इत्यादौ कर्म्मणि लकारदर्शनात्कृञः सकर्मकत्वाऽनुप

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्म्मवाचकः।
विशेषणादन्वयोगोऽपि प्रादिवच्च्वादिके समः ॥४२॥

(अन्यत्र) साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते उरीक्रियते शिव इत्यादौ अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्म्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवद्द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः। यद्यपि कृधातोः सकर्म्मकत्वमस्त्येव तथाप्येष्वर्थेषु सकर्म्मकता न स्यात्। अन्यथा वायुर्व्विकुरुते सैन्धवा विकुर्व्वतइत्यत्रापि स्यादिति भावः। अथोपासनासाक्षात्कारादि निपातार्थास्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययो"रिति कोशस्वरसात् तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्म्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न। नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन सा

पत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः॥ एष्विति॥ साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ क्वचिदर्थान्तरमादाय कृञः सकर्मकस्य सर्वत्र तत्त्वाङ्गीकारे इत्यर्थः॥ वायुर्विकुरुत इति॥ विकाराऽनुकूलव्यापारवाचकस्याऽपि सकर्मकतापत्त्याऽकर्मकाच्चेतिविहितात्मनेपदाऽनुपपत्तिरिति भावः॥ उपास्यते गुरुरित्यादावुपाद्युपसर्गाणामुपासनाद्यर्थवाचकत्वेऽपि पूर्वोक्ताकर्मकत्वाऽनुपपत्तिं परिहरति॥ इदमिति॥ सकर्मकत्वाऽनुपपत्तिरूप

क्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्वर्थयोरन्वयासम्भवात्। अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्म्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति। किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कीदृशो निश्चय इतिवद्भूयान् प्र, कीदृशो निरित्यपि स्यात्। अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यतएव द्योतकता तेषां स्यादिति। साधकान्तरमभिप्रेत्याह। विशेषणेति। शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवच्छोभनश्च द्रष्टव्य इत्यस्यापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः। अपि च निपा-

मित्यर्थः ॥ साधकम् ॥ द्योतकत्वसाधकम् ॥ व्युत्पत्तौ निपाताऽतिरिक्तत्व-विशेषणान्नेयमापत्तिरत आह ॥ किञ्चेति ॥ इत्यपिस्यादिति ॥ अभ्युच्चयवादोऽयं चाऽद्युपस्थाप्यसमुच्चयस्य नित्यं समुच्चेयसाकाङ्क्षतया समुच्चयाऽर्थकपदप्रयोगं विना चाऽऽदिप्रयोगाऽसम्भवात् शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं धातुपरतन्त्रोपसर्गैः स्वार्थस्य धात्वर्थविशेषणतयैव बोधनेन तदसमभिव्याहारे तत्प्रयोगस्याऽप्यसम्भवात् ॥ अत एव वक्ष्यति तुल्यसमाधेयत्वादिति॥ ननु निपातानां वाचकत्वे चार्थेद्वन्द्व इत्यादिसूत्रमेव मानं प्रादीनां वाचकत्वे तु मानाऽनुपलम्भाद् द्योतकतैवोचितेति चेत् तत्किमीषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखलित्यादिसूत्रात्मकं मानं पाणिपिहितमिति विभावय षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थविहितद्वितीयाऽऽदिपरिग्रहः ॥ अभेदातिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन धा

तानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासम्भवः। अन्यथा राजा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुषइत्यप्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह आदीति। धवखदिरयोः समुच्चयइतिवद्धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥४२॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थिति र्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह।

पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदा च न।
निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥४३॥

(सदृशा) सदृशेन समानाधिकरणेनेति यावत्।

व्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतयाविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतया प्रकृते तदभावेन भेदान्वयाऽसम्भव इत्यर्थः ॥ अन्यथा ॥ उक्तकार्यकारणभावाऽनभ्युपगमे ॥ आपत्तेरिति ॥ भेदेनाऽन्वयबोधाऽऽपत्तेरित्यर्थः ॥ आदीति ॥ भेदाऽन्वयसङ्ग्राहकमादिपदमित्यर्थः ॥४२॥ भेदान्वयेति॥ प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयइतिपाठस्तु तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य केनाऽप्यनभ्युपगमादप्रक्रान्तत्वाच्चचिन्त्यः ॥ निपातातिरिक्तेति ॥ तथा च समुच्चयाद्यर्थस्य निपातार्थत्वेन तेन साकं पदार्थान्तरस्य भेदान्वयाऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ सदृक्शब्दस्य समानादृगितिव्युत्पन्नस्योपादानेऽनन्वयापत्त्या प्रकृते तुल्यरूढस्य तमिवेमं पश्यन्ति जना इति भाष्ये कर्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वा तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ सदृशेनेति ॥ तुल्येनेत्यर्थः ॥ ननु विरुद्ध

(अन्वेति) अभेदेनेति शेषः। (विभागेन) असदृशेन। असमानाधिकरणेनेति यावत्। अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ति निपातातिरिक्त विषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च। अस्मा-

विभक्तिकार्थकस्याऽपि नामत्वाऽऽदिना तुल्यत्वात्तेनाऽभेदेनान्वयाऽऽपत्तिरत आह॥ समानाधिकरणेनेति॥ तथा च समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यस्य विवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः॥ एवञ्च मूले-न्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीति शेषः॥ स्तोकम्पचतीत्यादौ विभिन्नविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वसदृशेनाप्यभेदान्वयादाह॥असमानाधिकरणेनेति॥विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः॥ननु वाचकतावादिनोक्तव्युत्पत्ते निपातातिरिक्तत्वेन सङ्कोचनीयेत्युक्त्यैवाऽऽक्षेपश्रौव्ये मूले समानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिकथनेऽर्थान्तरमत आह॥ अयमर्थइति॥ सचेत्थं विभागेन कदाचनेत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयं व्यवच्छिन्दता नामार्थयोभेदेनाऽन्वय इति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्श्यते॥ नतुसमानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तरं तथा किं तु दृष्टान्तविधयेनेति नोक्तदोषः॥ तथा च प्रधानीभूतव्युत्पत्तावेव निपातेतरसङ्कोचोत्कीर्त्तनमिति सर्वं सुस्थम्॥ ननु नामाऽर्थयोरभेदाऽन्वयबोधे समानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिहेतुतायां पदांशे निपाताऽतिरिक्तत्वं निवेशनीयमिति नोक्तदोष इत्यवतरणं तु समीचीनम्॥ न च तादृशव्युत्पत्तेरप्रक्रान्तत्वात्कथमेतदिति वाच्यम्॥ मूलोक्ताऽऽदिपदेनैव षष्ठ्यादिकमन्तरेण भेदेनाऽन्वयाऽसम्भवं प्रतिपादयता समानविभक्तित्वेन धवश्चेत्यादावभेदान्वयाऽऽपादनस्याऽपि कुक्षीकृतत्वात्तदेव च सामानाधिकरण्यं व्युत्पत्तौ निविष्टमिति यथाकृतमूलसङ्गमनादिति॥ ननु तदन्वयाऽनुपपत्तिरेव मानमत आह॥ गौरवञ्चेति॥ ननु

कं निपातानां द्योतकत्वादन्वय एव नास्तीति नायं दोषः । अतएव घटोनास्तीत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके लाक्षणिकमिति नैयायिकाः ॥४३॥

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयोन

तवाऽपीदं दूषणं समानमत ग्राह ॥ अस्माकमिति ॥ द्योतकतावादिनामित्यर्थः॥ द्योतकत्वादिति ॥वादिनां समभिव्याहृतपदसमुचिततत्तदर्थरूपलक्ष्याऽर्थे तात्पर्य्यग्राहकत्वादित्यर्थः ॥ नास्तीति ॥ समुच्चयाऽऽदेः समभिव्याहृतपदेनैव लाभात्तस्य पृथगुपस्थित्यभावेनाऽन्वयस्यैवाऽभावेनोक्तस्थलस्य तादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः ॥ अतएवेति ॥ व्युत्पत्तौ निपाताऽतिरिक्तत्वविशेषणप्रवेशादेवेत्यर्थः ॥ लाक्षणिकमिति ॥ व्युत्पत्तेस्तद्घटितत्वे तु तत्र लक्षणाऽनुसरणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ नैयायिकास्तु नञो वाचकताया भाष्यसम्मतत्वात् घटो न पटश्चैत्रो न पचतीत्यादौ नञर्थाऽभावस्य विशेषणतया घटचैत्रादिष्वन्वयाऽनुरोधादुक्तव्युत्पत्तौ व्यभिचारवारणाय निपाताऽतिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम् ॥ एवं च घटस्य पटश्चेत्यादौ विभक्तिजन्योपस्थितिं विनाऽपि चाऽर्थस्य घटादिष्वन्वयः सुलभः ॥ न च घटो नेत्यत्र घटस्य नामाऽर्थत्वाद्विभक्तिजन्योपस्थितिं विना प्रतियोगिता संसर्गकनञर्थविशेष्यकबोधाऽनुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति वाच्यम् ॥ एतद्भियैव घटाऽऽदि पदानां तत्प्रतियोगिके लक्षणाऽभ्युपगमात् ॥ निपाताऽतिरिक्तनामाऽर्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र द्विवचनस्वारस्येन निपाताऽतिरिक्तनामाऽर्थनिष्ठभेदसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपाताऽर्थाऽवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन बोधे विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनाद्वा सामञ्जस्यादित्याहुः ॥४२॥ उक्तव्युत्पत्तेर्निपाताऽतिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपिस्थलान्तरे तन्मतेऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेन मूलमवतारयति ॥ अपिचेति ॥ इत्यर्थइति ॥ इत्य

स्यादिति साधकान्तरमाह ।

शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव ।
इत्यादावन्वयो न स्यात्सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥४४॥

अत्रोस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नि त्यर्थः।अयञ्चोस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः । तथाहि। उस्रैरिति करणे तृतीया । न चोस्रोऽत्र करणम् इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य वा सत्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया असम्भवात् । सम्भवे

न्वयबोधः सर्वसम्मत इत्यर्थः ॥ अयञ्चेति ॥ उक्तार्थान्वयश्चेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्ती करोति ॥ तथाहीत्यादि ॥ नन्विवशब्दोत्तरलुप्ततृतीयार्थकरण एवेवाऽर्थाऽन्वयः सुलभोऽत आह ॥ इवशब्दस्येति ॥ असत्वार्थकतयेति ॥ लिङ्गाऽऽद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः ॥ एवं च कारकाऽनन्वयिताऽवच्छेदकरूपेणोपस्थितेऽर्थेकारकाऽन्वयाऽसम्भवेन तदर्थकतृतीयाया असम्भवादिति भावः ॥ सम्भवेवेति ॥ वाकारोऽनास्थायां अव्यये वशब्दस्य सत्वार्थकतायाः केनाऽप्यऽनभ्युपगमात् तथा वक्तुमशक्यत्वादिति दूषणाऽन्तरमाह ॥ उक्तपदोत्तरेति ॥ अनन्वयप्रसङ्ग इति ॥ वाचकतावादिमत इतिशेषः ॥ इदमुपलक्षणं तृतीयाऽनुपपत्तेः उस्रस्येवाऽर्थसदृशाऽन्वये उद्धरणकरणत्वस्य तत्राऽभावा

वा श्रवणप्रसङ्गात्। उक्तपदोत्तरतृतीयानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह। सुपां चेति। सुपां श्रवणाच्चेत्यर्थः। चकारादुक्तपदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चीयते इत्यादावित्यादिपदात् "वागर्थाविव सम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे" इत्यत्र वागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधासम्भवश्च सङ्गृह्यते। यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्था साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इवशब्दस्य वाचकत्वेऽनन्वय एव उक्तसदृशशशशाणां समानाधिकरणपदोपस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात्। बाधादभेदेनापि

त्॥ अस्मन्मते तूक्तसदृशरूपोक्तार्थस्य करणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः॥ तदुत्तरसुब्व्यतिरिक्तप्रत्ययश्रवणत्वाऽऽपाद्यत्वाऽसम्भवेन समुच्चेयाऽसम्भवमाशङ्क्य चकारस्याऽन्यथाऽप्रकर्षं इत्याह॥ सुपांश्रवणाच्चेति॥ चकारसमुच्चेयं दर्शयति॥ उक्तपदोत्तरतृतीयायाइति ॥ तृतीयायास्तदर्थस्य अनन्वयमेव स्पष्टयति॥ उक्तसदृशेत्यादि॥ तत्तत्पदार्थानामित्यर्थः॥ भेदेनान्वयेति॥ सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरित्युक्तव्युत्पत्तेरिति भावः॥ ननु तर्ह्यभेदाऽन्वयस्तन्नस्यादत आह॥ बाधादिति॥ सादृश्यस्य भेदघटितत्वादिति भावः॥ अत्रेदमबोध्यम्॥ वाचकतावादिना सादृश्यादिबोधने पर्य्युदासनञिवाऽनुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य नियामकताया अभ्युपगमेन प्रकृत उक्तनिरूपितसादृश्याऽऽश्रयशरकरणको

न सः नह्युक्ताभिन्नसदृशाभिन्नः शरइत्यर्थो द्रष्टव्यः॥४४॥

ननु त्वन्मते अब्राह्मण इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणाव्याप्त्यापत्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह।

नञ् समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता।
द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः॥४५॥

नञ्समासादौ योत्तरपदप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव। तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमि-

दर्पणबोधः सूपपादः भेदाऽभेदयोर्विकल्प्योपन्यासस्तु सारकारोक्तास्विन्त्य एवेति॥४४॥उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति॥ प्राधान्यस्याऽन्यनिरूपितत्वनियमादिति भावः॥ द्योत्यार्थमिति॥ द्योतकताह्यत्युपस्थापिताऽर्थमित्यर्थः॥ तमेवेति॥ द्योत्यमेवेत्यर्थः॥ अर्थवत्त्वादिति॥ अयं भावः द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तयाऽर्थवत्वस्य व्योतकेऽप्यक्षतत्वान्न तन्निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिर्नहि शक्तिलक्षणाऽन्यतरदेवाऽर्थोपस्थापकमिति॥ वचनमस्तीति॥ ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य विशेषपर्य्यवसायकत्वं द्योतकत्वम् न तु तदुपस्थापकत्वमेवेति न तदादायाऽर्थवत्त्वसम्भवोऽत आह॥ वस्तुतस्त्विति॥ ज्ञापकादिति॥ द्योतकतावादे तेषामनर्थकत्वादेव सुबभावे लुग्विधानमनर्थकं सदुक्तकार्यें ज्ञापकमिति भावः॥ ननु स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि सत्त्वात्तद्विहितसुप्लुग्विधानेन चरितार्थस्य च

त्यर्थः। वस्तुतः अव्ययादाप्सुपइति ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिः। "निपातस्यानर्थकस्येति" वार्त्तिकाद्वा प्रातिपदिकत्वम्। "कृत्तद्धितसमासा" श्चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां सङ्ग्रह इति वा बोध्यम्। तस्मात् युक्तं निपातानां द्योतकत्वम्। उक्तञ्चाकृत्यधिकरणवार्त्तिके।

चतुर्व्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः।
क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः।
तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते।
यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्य्यत इति।

न ज्ञापकत्वमत आह॥ निपातस्येति॥ तद्वार्त्तिकप्रत्याख्याने त्वाह॥ कृत्तद्धितेति॥ सङ्ग्रहइति॥ अनर्थकस्याऽपि निपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः॥ उपसंहरति॥ तस्मादिति॥ एतत्कल्पे मीमांसकसम्मतिमाह॥ उक्तञ्चेति॥ चतुर्विधइति॥ नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः॥ पदे॥ सुप्तिङन्तरूपे॥ द्विविधस्य॥ नामाऽऽख्यातस्वरूपस्य॥ अर्थनिरूपणे हेतुमाह॥ संशयोत्पत्तेरिति॥ नामार्थोजातिः किं वा व्यक्तिर्धात्वर्थो व्यापार उत फलम् किं वोभयमिति सन्देहे तन्निरूपणस्यौचित्यापातत्वादिति.भावः॥ तयोः॥ निपातोपसर्गयोः॥ व्यापारः॥ शक्तिलक्षणान्यतररूपः॥ तौ॥ उपसर्गनिपातौ॥ यदर्थद्योतकौ॥ यदर्थविषयकतात्पर्यग्रहजनकौ॥ सः॥ नामाऽऽख्याताऽऽत्मकःशब्दः॥ तत्पच्तिङ्क्ताक्षितघटितत्वात्तदर्थोऽपि विचार्य्यत इत्यर्थः॥ यद्यपि स्वाद्यन्तत्वनिबन्धनं

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ।

अत्रोपसर्गपदं निपातोपलक्षणम् । धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम् ॥४५॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेव युक्तम् बोधकतारूपशक्तेरबाधात् । किञ्चोक्तनामत्वसुपसर्गनिपातयोरपीति तयोः पार्थक्येन निर्देशोऽनुचितः ॥ तथापि लिङ्गसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाब्दधर्मकत्वरूपपारिभाषिकनामत्वमादाय तथोक्तम् ॥ उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि तदुपादानं तु ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति बोध्यम् ॥ ननूपसर्गेण धात्वर्थ इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात्कथं तन्नादीनां द्योतकत्वे उपष्टम्भकमत आह ॥ उपसर्गपदमिति ॥ पदान्तरेति ॥ चन्द्र इव सुखमित्यादावर्थवत्त्वेन चन्द्रादीना मुपलक्षकमित्यर्थः ॥ एवं च न तद्बलान्निपातानां वाचकत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः॥४५॥इदानीं वाचकतापक्षं परिष्करोति ॥ नन्विति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ॥ चन्द्र इव सुखमित्यादाविवाऽऽदिनिपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्तदसत्त्वे तदप्रतीतेश्च निपातानां घटादिपदवद्वाचकत्व मेव युक्तमित्यर्थः ॥ नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात्कथं तेषां वाचकत्वमत आह ॥ बोधकतारूपेति ॥ तथा च तदर्थबोधकत्व मेव तद्वाचकत्व मिति तेषामपि घटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः ॥ नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तदर्थस्तात्पर्य्यग्रहे उपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्न तयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह ॥ किञ्चेति ॥ उक्तरीत्येति ॥ अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयस्य लक्षणया जिधातोरेवोपस्थितौ न प्रादीनां प्रकर्षाद्यर्थकत्वं तेषां तात्पर्य्यग्राहकतयैवोपयोगादित्युक्तरीत्येत्यर्थः॥

रीत्या पचतीत्यादौ धातोरेव कर्त्तृविशिष्टभावनाख्यां लक्षणास्तु तात्पर्य्यग्राहकत्वमात्रं तिङादेः स्यादित्य रुचेः पक्षान्तरमाह ।

तिङादेःस्यादिति ॥ तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्त्रादिवाचकत्वाऽवधारणेतु प्रादीनामपि वाचकत्वा वश्यतिरिति भावः ॥ परन्त्वजर्घा अचकादित्यादौ धातुमात्रात्कर्त्रादिबोधेन तिङां द्योतकत्व इष्टैवाऽऽपत्तिः ॥ न च तत्र लुप्तविभक्तिस्मरणाद्बोधः लोपमजानतोऽपि बोधात् प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वं वदता भाष्यकृता लुप्तविभक्तिस्मरणाद्बोधस्याऽनभ्युपगमाच्च ॥ यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थयोरिति नियमाऽवकाशो यथा पाचक इत्यादिकृदन्ते लःकर्मणीत्यादौ कर्मविशिष्टकर्त्तृविषयाद्धातोरित्यर्थान्न तद्विरोधः भावे इत्यस्य सर्वत्रैव व्याख्यानात् ॥ न च सर्वत्रैव धातोर्भावनाविषयत्वात्तत्र व लकारः स्यादिति शङ्क्यम् ॥ भावविषयादित्यस्य केवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थेनाऽदोषात् ॥ अत एव भावकर्मणोः शेषात्कर्त्तरिपरस्मै पदं द्व्येकयोरित्यादीनां नियम इति भाष्यकृदुक्तिसङ्गतिः॥ तेषामनिर्दिष्टाऽर्थत्वेनाऽनिर्दिष्टार्थाः स्वार्थे भवन्तीतिन्यायेन सर्वत्र सिद्धत्वादित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ व्यति से इत्यादौ धातुं विनाऽपि कर्त्तृबोधेनाद्ययुक्तेः शैथिल्यात् तुल्ययुक्त्या सुपामपि द्योतकतापत्तेर्द्वातोर्द्विवचनाद्यनुपपत्तेश्च प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वेऽपि लुप्तविभक्तिस्मरणजन्यबोधस्य फलत्वाऽभ्युपगमे बाधकाऽभावाच्च ॥ स्वोत्तरतिङ्वाच्यकर्त्रादिगतद्वित्वारोपेण द्विवचनादिरिति स्वोक्तविरोधाच्च ॥ भवदुक्तरीत्यैव कर्त्तृविशिष्टभावनावाचकात्कर्मविशिष्टभावनावाचकात्केवलभावनावाचकाच्च धातोः लकारा भवन्तीत्यर्थे लःकर्मणीत्यर्थपर्य्यवसानेनाऽनिर्दिष्टार्था इति न्यायेनाऽपि तत्तत्कारकाऽऽदिविशिष्टभावनाऽर्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्धसम्भवेन नियमस्याऽन्यथैव सङ्गमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अरुच्युक्तिः चा

निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ।
युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥४६॥

एवं च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधान व्युत्पन्नइति निपातातिरिक्तविषयं, समानाधिकरण प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इत्यपि तथेत्यगत्या कल्पनीयमिति भावः । न त्विति । नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः । यत्तु सर्व्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवात् "निपातस्यानर्थकस्येति" विधिवैयर्थ्यम् । सर्व्वेषां दयोतकत्वे चानर्थकस्येति व्यर्थम् । तथा च केचिद्द्योतकाः केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति तन्न । एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयोवाचका इति वैपरीत्यावारणात् । सर्व्वथानर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमुपात्तानां सङ्ग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात्

दीनां वाचकत्वे घटो न पट इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नञर्थाऽभावे तस्य चाऽऽश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः भेदसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थ प्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुतायां नामाऽर्थयोर्भेदेनाऽन्वय इति व्युत्पत्तिसिद्ध इत्यादेरेवं समानाधिकरणनामार्थयोरिति व्युत्पत्ते रभेदान्वयापत्तिश्चेत्यत आह ॥ एवञ्चेति ॥ विधिवैयर्थ्यमिति । तादृशवार्त्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः । अनर्थकस्येति व्यर्थमिति । व्यभिचाराऽभावेन तस्य विशेषणत्वाऽयोगादिति भावः । प्र-

तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च । परेषामिति बहुवचनं मीमांसकसङ्ग्रहाय । केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयाबोधाच्चकारश्रवणे तद्बोधाच्चकार एव तद्वाचको न द्योतकः। किन्तु द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या च कारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम् तदपि न युक्तमिति भावः । तथा हि अन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्य्यग्राहकत्वे नाप्युपयुक्तौ घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणा तात्पर्य्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि । अस्माकं लक्षणाग्रहदशायां बोधात्तत्कार्य्यकारणभाव आवश्यकः एवं शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभावादु

त्याख्यातत्वाच्चेति। समुच्चितेत्यत्र चशब्देनैवतदर्थस्य समुच्चितत्वादिति भावः॥ वक्ष्यमाणास्वरसादाह । किन्त्वि ति। प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकतया वृत्तित्वाऽभावो ध्वन्यते ॥ अस्माकमिति ॥ पक्षद्वयाभ्युपगन्तृणामित्यर्थः॥ कार्य्यकारणभावइति ॥ समुच्चितघटादिशाब्दबोधे घटपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुतेत्याकारक इत्यर्थः ॥ शक्तिग्रहस्यापीति ॥ घटाऽऽद्यर्थबोधे घटशक्तिज्ञानस्य समुच्चयाऽऽदिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुतेत्याकारकः कार्य्यकारणभावोऽप्यावश्यक इत्यर्थः ॥ कल्प्यान्तराभावेनेति ॥ द्योतकतापक्षे वाचकतापक्षेऽपि तत्तत्पक्षकताऽधिकल्पनीयाऽभावेनेत्यर्थः ॥ च

भयमपि युक्तमित्यभिमतम्। अतएव

स वाचकोविशेषाणां सम्भवात् द्योतकोऽपि वेति।

वाक्यपदीयं सङ्गच्छते। दर्शनान्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योतकत्वमेवेति नियमस्तु न युक्तइति ध्वनयन्नाह मतमेव न इति ॥४६॥

पर्य्यवसितमुपसंहरन्नाह।

निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः।
व्यापकत्वाच्छक्ततायास्तदवच्छेदकमिष्यते ॥४७॥

परेषां यन्निपातत्वम् असत्त्वार्थकत्वे सति चादि

तएवेति ॥ कल्पगपक्षद्वये युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः ॥ सवाचकइति ॥ उपसर्गे प्रक्रम्येदं प्रतिष्ठत इत्यत्र गतिनिवृत्तिवाचकः स्थाधातुरुपसर्गस्तदभावरूपगतिवाचक इति पुञ्जराजेन तदर्थस्य कथनात् वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिरेव द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादिः ॥ मतमेवेतीति ॥ वा अथवाऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् अस्माकं मते परेषां यदेकस्य वाचकत्वमपरस्य द्योतकत्वमिति मतं तदेव तु न युक्तमिति मूलयोजना ॥४६॥ ननु चादयोऽसत्त्व इत्यत्राऽसत्त्व इति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्य्युदास एवाऽऽश्रयणीयः ॥ तथा चोक्तलक्षणस्याऽऽश्रयणेऽनर्थके तस्मिन्नव्याप्तिः तावदन्यतमत्वस्य निवेशे तु गौरवमत आह ॥ शक्तिसम्बन्धे नेति ॥ तस्य लक्ष्यताऽवच्छेदकमभिप्रेत्याऽऽह ॥ जातिरिति ॥ निपातपदशक्यताऽवच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ॥ ननु हत्वादिना साङ्कर्य्यान्न निपातत्वं जातिः स-

गणपठितत्वं शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्त्वञ्चोपाधि र्जातिर्वा तदेवास्माकमपि। परन्तु सामान्यधर्म्मं प्र-

थाद्धि निपातत्वाऽभाववति द्वत्वं धात्वादिष्ठकारे द्वत्वाभाववति निपातत्वं निपातात्मकचकारे तयोरेकत्र ह्कारे समावेशात् तद्द्रूपकतावीजं तु स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्ट जातित्वाऽवच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाऽभावाऽप्रतियोगित्वनियमभङ्ग एव निरुपाधिसहचारग्रहस्य तादृशनियमेऽनुकूलस्तर्कः॥ अन्यथा तस्या मबलप्रवृत्तानां सत्तावाञ्जातेरित्याद्यनुमानानां विलयप्रसङ्गात्॥ अत एव भूतत्वं न जातिरिति साम्प्रदायिकाः हलादिव्याप्यनिपातत्वस्य नानात्वाभ्युपगमेन साङ्कर्य्यस्य परिहारेऽपि सकलचादिसाधारण्याऽभावेनाऽननुगततया तस्यैवाऽसिद्धिर्निष्प्रमाणत्वात्॥ किं च कार्यतावच्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्राऽभावादपि न सा जातिः शक्यताऽवच्छेदकत्वं तु न तत्साधकम् अभावत्वविभुत्वादीनामपि जातित्वापत्तेः॥ अत एव गुणदीधितौ गुणत्वस्य जातित्वं दीधितिकृता खण्डितमत आह॥ उपाधिर्वेति॥ सामान्ये॥ व्यापकधर्मे इत्यर्थः॥ अयं भावः॥ उपसर्गेषूभयमतेऽपि द्योतकत्वे वाचकत्वे वा कल्पनीये तद्धर्मिवृत्तितयोपस्थितोपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोर्धर्मयोर्मध्ये द्योतकत्वादिकमुपसर्गत्वाऽवच्छेदेन कल्प्यमुत निपातत्वाऽवच्छेदेनेति संशये अवच्छेदकनिर्णिनीषायां व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनैव तत्कल्प्यते सङ्ग्राहकलाघवादत एवेश्वराऽनुमाने कर्तृजन्यत्वं घटत्वादिनाऽवच्छिद्यते उत कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासायामुक्तलाघवात्कार्य्यत्वमेव तदवच्छेदकं न तु घटत्वादिकमिति न्यायसिद्धान्त इति॥ अत्रवदन्ति॥ प्रमाणानां सामान्यधर्मस्याऽवच्छेदकतायां तत्र पक्षपातो यत्र च बहूनां धर्माणामवच्छेदकत्वकल्पनाप्रयुक्तं गौरवं यथा कर्तृजन्यत्वाऽनुमाने कृतिजन्यतायां घटत्वाद्यपेक्षया का

र्थत्वस्य यत्र तु विशेषोप्येक एव तत्रोक्तयुक्तिविरहात्तस्यैवाऽवच्छेदकत्वम्॥ अत एव व्यापारस्याऽधिकसङ्ग्राहकत्वेऽपि कृतित्वस्यैवाऽऽख्यातशक्यताऽवच्छेदकत्वं स्वीकृतं च मीमांसकैर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वं विहाय द्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव रूपकार्य्यताऽवच्छेदकत्वं प्रकृते व्यापकत्वान्निपातत्वाऽधिकसङ्ग्राहकत्वेऽपि व्यापकोपसर्गत्वस्याऽप्येकत्वेन तस्यैवाऽवच्छेदकत्वमुचितं निपातत्वस्याऽद्योतकेऽवाचकेपादपूरणमात्रार्थके हन्तित्वेनातिप्रसक्तत्वात्॥ प्रादयो द्योतका उपसर्गत्वादित्यनुमानाच्च ॥ न च प्रादीनां द्योतकतानिपातत्वलिङ्गेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम्॥ तस्योपसर्गत्वरूपोपाधिमत्तया तदसाधकत्वात्॥ न च चेष्टादौ साध्याऽव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमिति वाच्यम्॥ शुद्धसाध्याऽव्यापकत्वेऽपि साधनाऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् अस्ति हि निपातत्वाऽवच्छिन्नं द्योतकत्वं यत्र तत्रोपसर्गत्वम् यत्र निपातत्वं नञादौ तत्र तदभावात् न प्रकर्षाद्यर्थः प्रादिवाच्यः तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयत्वात् यो यदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिशाब्दधीविषयः स तद्वाच्य इति सामान्यव्याप्तौ घटादिदृष्टान्तः॥ न चाऽनन्यलभ्यत्वमुपाधिः तस्य वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वात्कर्त्रादौ आख्यातान्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिशाब्दधीविषये साधनाऽव्यापकत्वादिति वाच्यम्॥ उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धेराद्येपाद्यजन्यत्वेन विशेषणेनाऽनन्यलभ्यत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वाऽयोगात्॥ न च स्वरूपाऽसिद्धिः धातोरेव प्रकृष्टजयाऽर्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यमात्रग्राहकत्वादिति वाच्यम्॥ धातोः प्रकृष्टजयाऽर्थकत्वस्य ग्रन्थकृतैव खण्डनात् नाऽपि लक्ष्यता तस्य प्रोत्तरत्वादेर्लक्षकताऽवच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात् तस्माज्जयत्यादिधातोः शक्यताऽवच्छेदकं प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्येति वाच्यम्॥ तथा च कृहेत्वसिद्धिः किं चाऽर्थस्य धातुलक्ष्यत्वे जिपूर्वप्रत्वेनाऽपि विनिगमनाविरहाल्लक्षकताऽवच्छेदककोटौ निवेशाऽऽपत्तिः नाऽपि तदर्थस्य धात्वर्थेन साकमनन्वयप्रसङ्गः निपाताऽतिरिक्तत्वस्योक्तव्युत्पत्तौ विशेषणात्॥एवं च

माणानां पक्षपाताच्छक्तता द्योतकता वा तदवच्छे देनैव कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादिचादयोर्वैषम्यमयु-

प्रतिष्ठित इत्यादौ धातोर्गत्यभावोऽर्थः तदभावश्चोपसर्गार्थः ॥ तथा च ततो गत्यभावाऽभाववानिति धीः गमनत्वप्रकारकबोधस्तूत्तरकालिकोमानस एवेति चेन्न ॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्जागरूकतया गमनाऽभावाऽभाववानिति बोधस्याऽपि गगनकुसुमायमानत्वात्॥ किञ्च तथा बोधाऽङ्गीकारे तादृशस्थले प्रादीनामुपसर्गत्वमपि दुर्घटं क्रियाया अविशेषकत्वात् क्रिया ह्यत्रोपसर्गाऽभावविशेषिका नतूपसर्गाऽर्थो गत्यभावविशेषकः स्वादीनां द्योतकताव्यवस्थापनोक्तरीत्याऽप्युपसर्गाणां साऽवसेयेति॥ निपातानां तु केषाचिद्वाचकत्वं तत्र नञर्थो निरूपितः चार्थश्च समुच्चयादिभेदेन चतुर्विध इति चाऽर्थे द्वन्द्व इत्यत्राकरेषु व्यक्तमेव इवार्थस्तु सादृश्यम् तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्वम् ॥ यत्तु सादृश्यं न भेदघटितमिति ॥ तन्न तावतापि नञिवयुक्तमिति परिभाषणेन तस्येवाऽर्थत्वाऽनपायात् तद्बोधकाऽनुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं नियामकं नातश्चन्द्र इव सुखमित्यर्थे चन्द्रेणेव सुखमिति साधु ॥ एवकारस्य त्वन्ययोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चार्थः॥ तत्र विशेष्यगतैव स्थले पार्थ एव धनुर्धर इत्यादावन्यतादात्म्यव्यवच्छेदोऽर्थः॥अन्यत्वं च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षिकम्॥तथा च पार्थाऽन्यतादात्म्याऽभावधनुर्धराऽभिन्नः पार्थ इति बोधः॥ पृथिव्यामेव गन्ध इत्यत्र पृथिव्यन्यसमवेतत्वाऽभाववान्पृथिवी समवेतश्च गन्ध इति बोधः ॥ अत्र भावाऽन्वयबोधाऽनुपगमे पृथिव्यामेवाऽऽकाशमित्यपि प्रसज्येत ॥ एवं चैवकारेणाऽन्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवाचकपदविशेषणवाचकसम्बन्धित्वाऽन्यतरसमभिव्याहारो नियामकः विशेषणसङ्गतैव स्थलेऽयोगव्यवच्छेदः शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खत्वाऽवच्छेदेन पाण्डुरत्वसमवायाऽभावव्यवच्छेदबोधात् नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रि

यासङ्गतैव स्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः॥अत्र केचित्॥अयोगे आत्यन्तिकत्वम् व्यवच्छिद्यते तच्चाऽन्वयिताऽवच्छेदकत्वं खण्डशश्च तत्र शक्तिः॥ तथा चोक्तस्थले सरोजनिष्ठाऽभावप्रतियोगिनीलभवनाऽभाव इति बोध इति वदन्ति॥ वस्तुतस्तु अन्ययोगव्यवच्छेदाऽयोगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्यशक्तिः॥ अन्वयिताऽवच्छेदकावच्छेदेनाऽयोगव्यवच्छेदबोधे ग्रहणाध्ययनार्थक धातुसमभिव्याहारस्यापि नियामकत्वाज्ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेतिवन्न ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यादिप्रयोगः क्रियान्तरसमभिव्याहारे तु प्रायः सामानाधिकरण्येन तज्ज्ञानम्॥इत्थं चाऽन्वयिताऽवच्छेदकसामानाधिकरण्येनाऽयोगव्यवच्छेदोऽत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदोऽन्वयिताऽवच्छेदकाऽवच्छेदेन त्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवह्रियते विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्य्यः॥क्वेव भोक्ष्यस इत्यादावसम्भवानाऽपि तदर्थः वैयाकरणमते त्वेवकारस्य वाचकत्वाऽसम्भवादवधारणत्वकज्ञानविशेषद्योतकत्वमेव॥स च समभिव्याहृतपदार्थानुरोधादनेकविधः यथा ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यत्राऽवच्छेदकाऽवच्छेदेनाऽर्थग्रहणाऽभावानधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञानकर्तृकमर्थकर्मकं ग्रहणमिति बोधादुक्तपदार्थघटितः सः परन्त्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थे वृत्तिकल्पनापेक्षयैव कारस्यैव सोचितेत्यन्ये॥यद्यप्युपसर्गं प्रक्रम्य स वाचकोविशेषाणां सम्भवाद्द्योतकोऽपि वेति हरिणा पक्षद्वयमविशेषेणोक्तं ग्रन्थकृता च तदेवानुसृतम् तथापि क्वचित्सम्भविनो भेदाः केवलैरनिर्दर्शिताः उपसर्गेण सम्बन्धे व्यज्यन्ते प्रसरादिनेति तदुक्तोपसंहृतिपर्य्यालोचनयोपसर्गाणां द्योततकत्वमेवाऽवसीयते॥ अचेदं बोध्यम्॥ उपसर्गत्वाऽऽद्यजानतोऽपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधात्प्रत्वादिनैव तेषां द्योतकत्वम् निपातानामपि चत्वादिनैव वाचकता यच्च न तामन्तरेण निर्वाहः क्वचिद्द्योतकत्वमप्युक्तयुक्त्यनभ्युपगमे यथा शरैरुस्नैरित्यादौ क्व चिन्नोभयम् यथा पादपूरणमाचाऽर्थकेत्वादौ तदुक्तं निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाऽभिधायिनः आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयाऽर्थस्य वाचका इति केचिदित्युभयाऽन्वयी नतु

क्तमित्यर्थः । (व्यापकत्वात्) सामान्यरत्वात् । शक्ततायाइत्युपलक्षणं द्योतकताया वेत्यपि द्रष्टव्यम्॥४७॥

इति वैयाकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ॥८॥

पसर्गत्वेन प्रादीनां निपातत्वेन चादीनां द्योतकता वाचकता चेति स्थिति उपसर्गत्वाऽवच्छेदेन द्योतकतान निपातत्वाऽवच्छेदेनेति विवादः सिद्धान्ताऽनालोचनमूलक एव कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत्क्रियाविशेषकत्वं किन्तु क्रियागतसम्बन्धविशेषकत्वम् कर्मक्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्यन्वर्थसंज्ञानात् अधिपर्य्योस्तु सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्यादेव सा॥जपमनु प्रावर्षदित्यत्र हेतुभूतजपनिरूपितलक्षणभावसम्बन्धस्य वर्षणक्रियानिष्ठस्यानुना द्योतनादेवमन्यत्राऽपि ज्ञेयम् ॥ अत एव न तेषामुपसर्गत्वं क्रियागतविशेषद्योतको ह्युपसर्गः उक्तं च हरिणा क्रियाया द्योतको नाऽयं सम्बन्धस्य न वाचकः ॥ नाऽपि क्रियापदाऽऽक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति तदर्थस्तु कर्मप्रवचनीयसंज्ञकोऽन्वादिः प्रजयतीत्यादावुपसर्गवन्न क्रियागतविशेषस्य द्योतकः विभक्त्यर्थोक्तत्वाच्च न सम्बन्धस्य वाचकः नाऽपि प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विप्रव्दवत्क्रियाक्षेपकः तत्र विना मानक्रियाक्षेपात् तथा सति तत्तत्क्रियानिबन्धना कारकविभक्तिरेव स्यात् किन्तु विशिष्टक्रियाजनितो यः सम्बन्धो विभक्त्यर्थं इति तद्द्योतकः प्रादेशं विमाय लिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्यतोऽवधार्य्यम्॥४७॥

इतिभूषणसारदर्प्पणे उपसर्गनिपातार्थनिरूपणम् ॥८॥

॥ अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

भावप्रत्ययार्थमाह ।

कृत्तद्धितसमासेभ्योमतभेदनिबन्धनम् ॥
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥४८॥

"कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढाभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य" इति वार्त्तिकवचने मीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्व्वन्नाह टीकायामिति भर्तृहरिणा महाभाष्यटीकायामित्यर्थः । त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् । अयमर्थः । समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसम्बन्धविशिष्टे कल्प्यतइत्युक्तम् । तथा च तदुत्तरभावप्रत्ययः सम्बन्धं वदतीत्यर्थः । एतदपि भेदः संसर्ग उभयं वे

प्रक्रान्ते नामार्थनिरूपणे नामघटककृत्तद्धितानामर्थमुपोद्घातसङ्गत्या निरूपयिष्यन्नादौ प्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययाऽर्थनिरूपणमित्याशयेनाऽऽह ॥ भावेति ॥ ष्यञ्वुञादेरपि सम्बन्धरूपभाववोधकत्वात्तत्सङ्ग्रहाऽर्थमाह ॥ त्वतलोरिति ॥ भावप्रत्ययेति ॥ भावविहिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थः ॥ हरिवाक्यं विवृणोति ॥ अयमर्थइत्यादिना ॥ इत्युक्तमित्यस्य समासशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः ॥ सम्बन्धमिति ॥ उत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थसम्बन्धस्यैव ध

त्युक्तेषु भेदपक्ष न सम्भवतीत्यत आह मत भेदेति पक्षभेदेत्यर्थः। एवं च राजपुरुषत्वम् औपगवत्वं पक्तृत्वम् इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धः। अपत्यापत्यवत्सम्बन्धः क्रियाकारकभावसम्बन्धइत्यन्वयबोधः। औपगवादावव्यभिचरितसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्य्यः। दामोदरत्वं कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषेण बाधादाह अन्यत्रेति रूढेरभि

र्मत्वेन भासमानत्वादिति भावः॥ भेदपक्षइति॥ तत्पक्षे हि राजपुरुष इत्यत्राऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधेन पुरुषांऽशे राजसम्बन्धाऽभानादिति भावः॥ उपगवपत्यसम्बन्धइति॥ उपगवपत्ययोर्जन्यजनकभावात्मकः सम्बन्ध इत्यर्थः॥ अन्वयबोधइति॥ तत्तत्पदोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्तत्सम्बन्धवाचकत्वादिति भावः॥अव्यभिचरितसम्बन्धेत्विति॥ अव्यभिचरितसम्बन्धरूपजात्यैव भानोपगमेत्वित्यर्थः॥तुशब्दसूचिताऽरुचिबीजं तु तस्याऽपत्यमित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यर्थोपगवादिसम्बन्धेऽपत्येऽणादीनां विधानेन षष्ठ्यर्थसम्बन्धाऽन्तर्भावेणैव तत्र कार्ष्णीभावस्योपगन्तव्यतया तत्राऽपत्याद्यंशे संसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेन जातेस्तद्वाच्यतासम्भवादिति॥ अर्थान्तरवृत्तिरिति॥ धात्वर्थघटितत्वाऽर्थवृत्तिराद्धिकाद्यन्तर्गतष्ठगादिरित्यर्थः॥तदर्थे कर्त्रादौ देवनादिरूपक्रियायाः क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य प्रकारतया भानादित्याशयः॥ रूढेरिति॥ कथमप्यवयवयोगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः॥ अभिन्नरूपादिति॥ प्रत्ययान्तत्वेऽपि प्रत्ययलुका प्रकृतिसमानाऽऽकाराच्छ्रियमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायीतिन्यायेन प्रकृत्यर्थाऽन्वितप्रत्ययार्थाऽभिधायिन इत्यर्थः॥ अव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यइति॥ अव्यभिच

४६

न्नरूपादव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यश्चान्यत्रेत्यर्थः । रूढि रुक्ता । द्वितीयं यथाशुक्लत्वं अत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति "मतुपोगुणवचनेभ्यो मतुपोलुगिष्ट" इति लुप्तत्वात्तद्धितान्तत्वेऽपि घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते तृतीये सतोभावः सत्तेति अत्र जातावेव प्रत्ययइति दिक् ॥४८॥

रितो व्यक्तिनिष्ठाऽत्यन्ताऽभावाऽप्रतियोगी सम्बन्धः समवायाऽऽत्मको यस्य जात्यादेस्तद्विशिष्टवाचकादित्यर्थः ॥ नाऽतः पाकादिना नाशे न स्वाऽऽश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगिना तत्त्वम् ॥ उक्तेति ॥ दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषेण भानादिति ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ द्वितीयंयथेति ॥ अभिन्नरूपोदाहरणं यथेत्यर्थः तद्धितान्तत्वेपीत्यपिना तदुत्तरभावप्रत्ययेन सम्बन्धाऽभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम् ॥ अभेदप्रत्ययादिति ॥ इदं च षष्ठ्यर्थे विहितमतुपः सम्बन्धाऽर्थकत्वशङ्कानिरासाय तृतीयमित्यस्योदाहरणं यथेति शेषः ॥ सतइति ॥ सच्छब्दजन्यबोधे शत्रर्थकर्त्रर्थे सत्तायाः प्रकारतया भानात्तदुत्तरभावप्रत्ययेनाऽपि सैवाऽभिधीयत इत्यर्थः॥ तथा चोक्तस्थलेषु भावप्रत्ययान्तात् सम्बन्धाऽभानादुक्तवाक्ये अन्यत्रेत्युपात्तमिति भावः ॥ ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ सतोऽपि शौक्ल्यादिसम्बन्धस्य भावप्रत्ययेनाऽनभिधानवद्राजपुरुष इत्यत्राऽपि तदनभिधानं स्यात्तत्राऽपि राजाऽऽदीनां पुरुषाऽऽदिपदार्थे स्वत्वाऽऽदिसम्बन्धेन प्रकारतेत्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥दिगिति॥ तदर्थस्तु निर्वक्ष्यमाणभावे तस्य भाव इति सूत्रेण त्वतलादयो विधीयन्ते॥४८ ननु जातित्वादिना जातावेव सम्बन्ध एवेति नियमस्तथा च यत्प्रकृतेर्यद्धर्म॥ प्रकारकबोधः शास्त्रकृत्सम्मतः स एव धर्मस्त्वाद्यभिधेय इति रूढ्यादिभिन्नप्रकृतेः कर्तृत्वादिना सम्बन्धप्रकारकबोधस्य भाष्यसम्मतत्वात्तस्यैव भाव

दण्डीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकता त-द्धितस्येति वदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह ।

अत्रार्द्धजरतीयं स्यात् दर्शनान्तरगामिनाम् ।
सिद्धान्ते तु स्थितं पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु ॥४९॥

(अत्र) भावप्रत्ययविषये । तथा हि दामोदरत्वं घटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य सम्बन्धानभिधायक-त्वेन मीमांसकानां दण्डित्वमित्यादिष्वपि तदभिधानं न स्यात् । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतोहि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते । अन्यथा घट

प्रत्ययेनाऽभिधानसुचितमिति नोक्तेषु भावप्रत्ययस्य जात्याद्यभिधायकत्व मिति॥ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यम:त्रवचनेति पाठः॥मात्रपदेन सम्बन्धव्यवच्छेदः ॥ तद्धितस्येति ॥ इन्यादेरित्यर्थः॥ सम्बन्धाऽनभिधायकत्वेनेति ॥ प्रकृति-जन्यबोधे तस्याऽप्रकारत्वादिति भावः ॥ तदभिधानम् ॥ सम्बन्धाऽभिधान-म् ॥ नस्यादिति ॥ किन्तु दण्डस्यैवाऽभिधानं स्यान्न च तदभिधानमिष्टमि ति भावः ननु प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थवृत्तित्वं भावत्वम् तच्च दण्डसम्बन्धस्याऽचतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत त आह ॥ प्रकृतिजन्यबोधइति ॥ उक्ताऽर्थस्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्या-दौ जातिगुणसम्बन्धस्याऽपि भावाऽर्थता प्रसज्ज्येतेति भावः ॥ क्रमेण दलद्वयव्यावर्त्यमाह ॥ अन्यथेति ॥ एकतरदलमात्रोपादाने इत्यर्थः॥तदुत्तरेति॥ घटदण्डिपदोत्तरेत्यर्थः ॥ तथा च घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्यैव त्वमते द-ण्डीत्यादौ दण्डसम्बन्धस्याऽप्यऽपदार्थतयाऽप्रकारत्वादभावत्वेन न तस्य

त्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेर्दण्डित्वमित्यादौ दण्डादेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः । न च तन्मते दण्डीत्यादिबोधे सम्बन्धः प्रकारः । यत्तु

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्योनास्ति गुणोऽपरः ।

तदा गत्यन्तराभावात्सम्बन्धोवाच्य आश्रितइति ।

तन्न इनादेः सम्बन्धिवाचकत्वेनोपपत्तौगत्यभावाऽभावात् प्रपञ्चितं चैतदादावेव वैयाकरणभूषणे ननु

प्रत्ययार्थत्वसम्भव इति भावः ॥ वस्तुतस्त्वन्तदलोपादानं व्यर्थं मतुबादीनां सम्बन्ध्यर्थकतया दण्डीत्यादिवाक्यजन्यबोधे सम्बन्धस्यैव प्रकारत्वेन दण्डादीनां प्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेवाऽनतिप्रसङ्गात् मीमांसकैकदेशिमते मत्वर्थीयानां सम्बन्धवाचकत्वेऽपि तदाश्रिताऽऽश्रयविशिष्टकबोधस्यैव तैरभ्युपगमेऽपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यांशे दण्डादीनामप्रकारत्वेन प्रयोजनविरहादिति विभावनीयम् ॥ सम्बन्धः प्रकारइति ॥ अस्य येन तस्य त्वादिप्रत्ययवाच्यता स्यादिति शेषः॥ मीमांसकमतमुपन्यस्यति ॥ यत्त्विति ॥ अत्र ॥ दण्डित्वमित्यादौ ॥स्वसमवेतः॥ त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः॥ नीलत्वमित्यादौ नीलादिगुणवन्न सम्भवति यतोऽतः सम्बन्धस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमित्यर्थः ॥ दण्डादेः प्रकृत्यर्थांशे प्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थाऽसमवेतत्वेनाऽभावत्वादिति भावः ॥ सम्बन्धिवाचकत्वेनेति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपः सम्बन्धे विधानेऽपि दण्डी पुरुष इति सामानाधिकरण्याऽनुरोधात् सम्बन्धिवाचकत्वस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः ॥ गत्यभावाभावादिति ॥ सम्बन्धस्यैव भावत्वसम्भवादिति भावः ॥ आदावेवेति ॥ एवं वैश्वदेवीत्यादिसामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्यैवोपपत्तेरित्यन्तग्रन्थेन भूषणे इत्यर्थः ॥ तथा

तत्रापीदं वैषम्यं कथमित्यत आह सिद्धान्तेऽत्विति जायन्त इति वक्ष्यमाणविशेषणेऽन्वितम् सिद्धान्ते प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारे त्वादयोजायन्त इत्यर्थः प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारइत्यत्रपक्षद्वयं स्थितमितियोजना ॥४९॥ तौ पक्षावाह ।

प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थे प्रकारताम् ।
धर्म्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा अमी ॥
जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते ॥५०॥

प्रयोगे उपाधिं निमित्तं प्रकृत्यर्थे प्रकारताम् प्रका

पीति ॥ वैयाकरणस्याऽपीत्यर्थः ॥ इदम् ॥ क्वचिज्जात्यादिवाचकत्वम् क्वचित्सम्बन्धवाचकत्वमित्येवं रूपं वैषम्यमित्यर्थः॥४९॥प्रयोगइति॥शब्दप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ निमित्तमिति ॥ यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञातेऽर्थे यश्शब्दः प्रयुज्यते स धर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः ॥ स दामोदरत्व मित्यादौ जातिः शुक्लत्व मित्यादौ गुणएवेति ॥ ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वेनैवोपाधेः सङ्ग्रहे तस्य पृथगुपादानं व्यर्थमत आह ॥ प्रकृतिजन्येति ॥ स च प्रकृत्यर्थवृत्तिरसाधारणो धर्मस्तस्मिन्नसाधारणत्वं तदितराऽवृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वं सत्यन्तोपादाने द्रव्यत्वादेर्घटाऽसाधारण्य विशेष्योपादानाच्च तद्व्यक्तित्वादिनिरासः तेन रूपेण धर्मो भावप्रत्ययवाच्यम्॥ तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्त्वादिप्रकृत्यैव लाभादनन्यलभ्य इतरावृत्तित्वादौ भावप्रत्ययस्य शक्तिः॥तच्चाऽपीतरवृत्तित्वमभावः साकल्यं वृत्तिमत्त्व विशकलितमर्थः इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाऽभावस्याऽतिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽ

रतया भासमानं धर्म्मं वाच्यतया आश्रित्य त्वादयो जायन्ते प्रकृतिजन्यबोधेप्रकारस्त्वाद्यर्थइति यावत्। ननु घटत्वमित्यत्र प्रकारत्वात्तदुत्तरभावप्रत्ययेन घटत्वत्वस्यापि वाच्यता स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह धर्म्म मात्रमिति नत्वत्र लघुगुरुविचारइत्यभिप्रायः॥ तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव घटत्वघटत्वत्वादिरूपत्वात्।

भावस्याऽप्रसिद्धत्वाद्घटत्वादौ बाधाच्च विशिष्टस्य शक्यत्वाऽसम्भवात् अत्र च प्रकृतिजन्यबोधे येन सम्बन्धेन प्रतिपाद्यताऽवच्छेदकधर्मस्य प्रकारता तेन सम्बन्धेनेतराऽवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं च बोध्यम्॥ नाऽतः कालाऽऽदौ कालिकाऽऽदिसम्बन्धेन घटत्वस्य वृत्तावपि क्षतिः न वा घटत्वमित्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्वस्य भानम् प्रमेयत्वमित्यादौ त्वितराऽवृत्तित्वांऽशो न भासते अप्रसिद्धत्वात् किन्तु सकलं प्रमेयवृत्तित्वमात्रम्॥ न च विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वमते गुणाऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वमित्यादौ विशिष्टसत्वे विशिष्टसदितराऽवृत्तित्वस्य महत्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्तित्वस्य महत्परिमाणादावसत्त्वात् इति वाच्यम्॥ तदितरत्वव्यापकाऽत्यन्ताऽभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकतद्वृत्यन्यताऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वे दलद्वयतात्पर्य्यात्ताऽऽद्यदलं घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारण्यवारणायेति भावः॥ प्रकारत्वादिति॥ घटत्वादिति घटत्वासाधारणधर्मत्वादित्यर्थः॥ लघुगुर्विति॥ अयं भावः॥ धर्मस्याऽसाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्येकत्वमित्यादौ परिमाणादौ नानाऽऽपत्तिः उक्ताऽसाधारण्यस्य परिमाणे सत्त्वात्॥ न च प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन तदितराऽवृत्ति

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः।
तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयइति वाक्यपदीयात्। उक्तञ्च "तस्य भावस्त्वतलाविति" सूत्रे वार्त्तिककारैः "यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये

त्वं तद्वृत्तित्वं च विवक्षितम्॥ न च तेन सम्बन्धेन परिमाणं तत्र वृत्तीति नोक्तदोष इति वाच्यम्॥ तथा सत्यनन्तशक्तिकल्पनाऽवश्यकत्वे तत्तद्धर्मत्वेनैव धर्मे शक्तिरस्तु किमितराऽवृत्तित्वाऽऽदिगौरवसहिष्णुतया॥ अत एव पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकगुणान् भावप्रत्ययः प्रतिपादयति प्रतीतिस्तु ताद्रूप्येण धर्मत्वेन वेत्यन्यदिति गुणदीधितावुक्तं सङ्गच्छत इति॥ एतेन भावत्वाऽऽदिप्रत्ययेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वमित्यादौ गुरोरपि धर्मस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य बोधनेन तद्वद्घटत्वमित्यादावपि गुरोर्धर्मस्य त्वप्रत्ययेन बोधनसम्भवादाशक्तिः सेत्यपास्तम्॥ धर्मस्य भावप्रत्ययवाच्यत्वे सम्मतिमाह॥ सम्बन्धिभेदादिति॥ जातिः पदार्थ इति कल्पे साधकमिदम् सम्बन्धिभेदादनुयोगिभेदात् भिद्यमाना गवेतराऽसमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वादिना तद्व्यक्त्युपरागेण वा पार्थक्येन प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा ब्रह्मसत्तैव जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यर्थः॥ तदेव व्यक्तीकरोति॥ तामिति॥ तां तत्तद्व्यक्त्युपरक्तां सतीमित्यर्थः॥ धात्वर्थमिति॥ आकृत्यधिकरणन्यायेन जातिमन्ये क्रियामाहुरिति पक्षाऽभिप्रायेण वा महानित्यात्मन्विशेषणम्॥ क्वचिज्जात्यादिः क्वचित्सम्बन्धार्थ इत्युक्ताऽर्थे वार्त्तिकं प्रमाणयति॥ उक्तञ्चेति॥ गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां रूपादिष्वेव प्रसिद्धेः॥प्रकृतोपयुक्ताऽर्थपरतामाह

शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति" । (यस्य गुणस्य) विशेषणतया भासमानस्य (भावात्) आश्रयस्यात् (द्रव्ये) विशेष्ये (शब्दनिवेशः) शब्दप्रवृत्तिः तस्मिन् वाच्ये त्वतलावित्यर्थः । तथा च रूपादिशब्देभ्यो जातौ, शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे,पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां, घटादिशब्देभ्यो जातौ,प्रत्ययः रूपादिशब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वे तस्यां प्रत्ययः। संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमिति मते च संसर्ग इति व्यवस्था सूपपादेति भावः। तत्र जातिवाचकानां व्यक्तय एव शक्यतावच्छेदिकाः। तथा च

विशेषणतयेति ॥ तथा च प्रकृते गुणपदमुपसर्ज्जनीभूतार्थपरमिति भावः ॥ पर्य्यवसितमाह ॥ तथाचेति ॥ रूपादीत्यादिना रसादेर्गुणपरशुक्लादेश्च सङ्ग्रहः ॥ बोधजनकत्वइति ॥ बोधजनकत्वमत इत्यर्थः ॥ व्यपेक्षावादे क्रियाकारकभावसम्बन्धेन कृदर्थकर्त्रादौ धात्वर्थस्यैव प्रकारतया भानोपगमादिति भावः ॥ स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह ॥ संसर्गप्रकारकेति ॥ सूपपादेति ॥ भावप्रत्ययो जातावेवेत्याद्यनियमादिति भावः ॥ तत्रेति ॥ जात्यादिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः ॥ जातिवाचकानामिति ॥ भ्र्थनिष्ठशक्तेरिति शेषः गुणाद्यात्मकभाववचनानां शुक्लत्वाऽऽदिशब्दानां जातेः शक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवादाह ॥ जातिवाचकानामिति ॥ भावप्रत्ययानामिति शेषः॥अवच्छेदिका इति॥ उपस्थितत्वाद्घटत्वादिजातिनि-

घटत्वमित्यत्र घटवृत्तिरसाधारणो धर्म्म इत्यादि द्रष्टव्यम् । पक्षान्तरमाह यद्वेति "यद्वा सर्व्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषां भाव" इति वार्त्तिकोक्तेः ॥ यद्वाशब्दस्तत्सूचनप्रयोजनकोऽपि (भवन्ति) वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्ते इति भावाः शब्दाः (स्वेन रूपेणअर्थेन) (भवन्ति) प्रवर्त्तन्ते अतः (स तेषां भावः) प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । अयं भावः । अर्थवच्छब्दोऽपि द्रव्ये प्रकारः हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवशिष्ठादिशब्दे

ष्टशक्तेः स्वेतराऽवृत्तित्वाऽवच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तित्वरूपाऽऽधेयत्वाऽऽदिसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका इत्यर्थः ॥ तेन न द्रव्यत्वादिनिष्ठशक्तेर्घटाऽवच्छिन्नत्वम्॥अवच्छेदकाऽनुगमकं च गोत्वादिकमेवेति भावः॥ पर्य्यवसितबोधमाह ॥ घटवृत्तिरिति ॥ पक्षान्तरमिति ॥ तच्छब्द एव भावप्रत्ययवाच्य इति मताऽन्तरमित्यर्थः ॥ अथ कस्माद्गौरित्युच्यते गौरित्येव हि गौर्गविवर्त्तते इत्योक्षियका इति निरुक्तमप्येतत्कल्पे उपष्टम्भकम् बोध्यम्॥ तत्सूचनप्रयोजनकोपीति ॥ यद्वा शब्दघटितोक्तवार्त्तिकसूचनप्रयोजनकोऽपीत्यर्थः॥अपिना पक्षान्तरसङ्ग्रहः वार्त्तिके स्वेनाऽर्थेन भवन्तीत्यत्र स्वशब्दस्याऽऽत्मीयवचनतयाऽऽत्मीयाऽर्थेन जात्यादिना प्रवर्त्तत इत्यर्थात्कथं पक्षान्तरपरता कथं वाऽर्थाऽऽवृत्तेर्धर्मस्य शब्दस्य भावत्वं चेत्यत आशयं प्रकाशयति ॥ अयम्भाव इति ॥ जात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशे विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात्तद्दृष्टान्तेन शब्दस्याऽपि तां साधयति ॥ अर्थवदिति ॥ जात्यादिवदित्यर्थः॥शब्दस्याऽर्थविशेषणतायामसाधारणस्थलमाह ॥ हरिहरेति ॥ कश्चिदासीदित्यनेन शब्दस्याऽपि तां साधयति जात्यादिप्रकारकबोधाऽसम्भवो

ऽयस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदितिशब्दप्रकारकबोधस्य सर्व्वसिद्धत्वात्। अन्यथा वनौषधिवर्गादेर्नागरिकान् प्रत्यबोधकत्वापत्तेश्च। एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्व्वसिद्धः नतु घटादिपदेष्विव तत्तज्जात्यादिरूपेण। तथा चोभयमवच्छेदकम्। यस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः। पदप्रकार

ध्वन्यते इत्यादौ सन्निकर्षाऽभावेनाऽनुपस्थितहरित्वाऽऽद्यवच्छेदेन शब्दग्रहाऽभावेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधाऽसम्भवदुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शाब्दबोध उपपादनीयो यथा च शब्दादुपस्थितिस्तथोपपादिता नामार्थनिरूपण इति भावः॥ अन्यथेति॥ अर्थांऽशे शब्दस्य प्रकारत्वाऽनभ्युपगम इत्यर्थः॥ आरण्यकानां सन्निकर्षेण जातिधर्मित्वाऽवच्छेदकशक्तिग्रहसम्भवादुक्तम्॥ नागरिकानिति॥ एवमेवेति॥पदप्रकारेणैवेत्यर्थः॥ अप्रसिद्धेति॥ अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्तिकपदेष्वित्यर्थः॥ जात्यादिभेदेनेति॥ तद्विशेषेणेत्यर्थः॥ क्वचित्तु जात्यादिरूपेणैवेत्येवपाठः॥ उभयमिति॥ जात्यादिरूपं पदं चेत्यर्थः॥ अवच्छेदकमिति॥ शक्त्यवच्छेदकमित्यर्थः॥ ननु जात्याद्यनुपस्थितिदशायामयमर्थ एतत्पदवानिति शक्तिग्रहोऽप्यसम्भवदुक्तिकोऽत आह॥पदप्रकारकइति॥ विशिष्टघटपदत्वाऽऽदिरूपेणेत्यर्थः॥ यद्यपि सर्व्वे भावा इति सर्वशब्दोपादानादेतत्कल्पे शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगम्यते तथापि घटत्वाऽऽदिना गृहीतशक्तिकघटाऽऽदिपदाद्घटत्वप्रकारकबोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धस्याऽपह्नोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्थले शब्दाऽप्रकारकबोधस्याऽननुभवेन चैतत्कल्पेऽपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकरणीयमेव॥ वार्त्तिकं तु

कः शक्तिग्रहस्तु विशिष्यनापेक्षितः किं तु इदं पदं क्वचिच्छक्तं साधुपदत्वादित्यादिरूप एवापेक्ष्यते इति विशिष्यागृहीतशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः । तथा च

भावशब्दस्याऽप्रसिद्धाऽर्थकशब्दपरतया योज्यं तत्र निमित्ताऽन्तराऽभावेन वार्त्तिकबलाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽवधारणात् यथा क्वचि पञ्चकशब्दकुपदे ॥ अत एवाऽनुदात्तङित इति सूत्रेऽनुदात्तङितौ द्वावात्मनेपदमित्यस्य तङानौ द्वावर्थ इति तत्र सङ्ख्याताऽनुदेशः प्राप्नोतीति यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्यछाद्युक्तं सङ्गच्छते॥अन्यथा नवानां तङर्थत्वेनाऽऽत्मनेपदत्वेन बोधे सर्वेषामेकत्वेन तत्र च द्वावित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टैवाऽत एव सारूप्यताऽप्युभयमवच्छेदवामित्युपसंहृतं क्वचिच्छब्दोपीति तदाशय इति॥कथं तर्हि तत्र शक्तिग्रहोऽत आह॥किन्त्विति॥क्वचिच्छक्तमिति॥किञ्चिन्निष्ठशक्तिनिरूपकमित्यर्थः॥तथा च नृपाऽऽदिवर्णनप्रस्तावे नृपत्वादिनोपस्थितनलादीनां शक्यांशे भाने उपस्थितत्वान्नलाऽऽदिपदानामपि तदंशे भानमविरुद्धमिदमेतच्छक्यमित्याकारकाऽर्थशक्तिग्रह एव विशेषरूपेणोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः ॥ तथैवबोध इति ॥ पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः ॥ एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधव्यवच्छेदः॥ इदं च कश्चिदर्थो नलादिपदशक्योऽर्थत्वादित्यानुमानिकशक्तिग्रहाऽभिप्रायेण॥उक्तोपनीतपदशक्तिग्रहेऽप्यर्थविशेष्यकबोधाऽनुपपत्तिरेव शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयम् ॥ नैयायिकास्तु नलाऽऽदिपदानामपि विशिष्यशक्तिग्रहो नाऽनुपपन्नः यत्र नलत्वाऽऽदिसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मिताऽवच्छेदकतया भाने बाधकाऽभावात् ॥ यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्याकारा नलत्वादिविशिष्टबुद्धिः ततश्च प्रमेयत्वांशे मोषदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बाधकाऽभावात्तद्विषयनलत्वाऽऽदिना विशिष्य नलाऽऽदौ नलाऽऽदिपदशक्तिग्रहेण

शब्दोऽपि त्वप्रत्ययार्थइति प्रपञ्चितं भूषणे ॥५०॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थ विचारः ॥९॥

तत्तद्रूपेण नलाऽऽदिपदान्नलाऽऽदिबोधस्य सुलभत्वात् ॥ न च प्रमेयत्वांशे मोषकल्पने मानाभावः ॥ अनुभूयमानतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधाऽनुपपत्तेरेव मानत्वात् कथमन्यथाऽनुभवाऽऽत्मकसमूहाऽऽलम्बनादेकपदार्थोद्बोधकाऽसमवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः अन्न,मस्यार्थांऽशे पदविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृशस्मृतौ प्रमेयत्वांऽशे मोषकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् पदस्याऽर्थधर्मत्वाऽभावेन तस्य पदांऽशे विशेषणत्वाऽसम्भवाच्च तस्य पदस्य तस्मिन् पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वाऽसम्भवाच्चेत्याहुः ॥५०॥

इति भूषणसार दर्प्पणे भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥९॥

॥ अथ तद्धितार्थनिर्णयः ॥

सास्य देवतेत्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः ।

ननु देवताया इन्द्रादिपदाल्लाभेन तदन्तर्भावेण तद्धितशक्तिकल्पनमनर्थकमत आह ॥ देवतात्वोपस्थापकेति ॥ इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपस्थिता

ऐन्द्री वैश्वदेवी इत्यादौ इन्द्रादेर्दैवतात्वोपस्थापका न्तराभावात् तेन रूपेणोपस्थितये शक्ति कल्पनावश्य कत्वात् । अतएव

आमिक्षां देवतायुक्तां वदतेवैष तद्धितः ।
आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति ।
केवलाद्दैवतावाची तद्धितोऽग्नेः समुच्चरन् ।

वपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः ॥ तेनरूपेणेति ॥ देवतात्वेन रूपेणेन्द्रोपस्थितये इत्यर्थः ॥ अन्यथा तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः देवतासङ्गतिस्तच्च दुर्बलं च परं परमिति मीमांसकसिद्धान्ताऽसङ्गतिरिति भावः ॥ द्रव्यस्य देवतासम्बन्धित्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वं त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदबोधिताऽबाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वम् तदेव च देवतात्वम् नाऽतो घृताऽऽदिसम्प्रदानब्राह्मणस्य त्यागोद्देश्यत्वेऽपि देवतात्वं तस्य तत्स्वामित्वाऽबाधात् ऐन्द्री मन्त्र इत्यादौ मन्त्रस्य तद्दैवताकत्वं च न तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वम् विनाऽपि मन्त्रमिच्छाविशेषाऽऽत्मकत्यागोत्पत्त्याव्यभिचारात् ॥ किन्तु त्यागाङ्गोच्चारणकत्वम् ॥ एवं च देवतासम्बन्धी प्रत्ययार्थः ॥ ननु तद्दैवताकत्वे ऐन्द्रं हविरिति सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तेः स चाऽऽमिक्षादिपदसमभिव्याहारे तत्तद्द्रव्येण प्रतीयते देयं प्रत्ययार्थ इति तु तस्यामिक्षादिपदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनाऽपि प्रतीतेरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः ॥ उक्ताऽर्थे सम्मतिमाह ॥ अतएवेति ॥ देवतासम्बन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ सान्निध्यादिति ॥ साऽऽमिक्षावैश्वदेवीत्यत्राऽऽमिक्षापदसमभिव्याहारादित्यर्थः ॥ विषयार्पणमिति ॥ आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ केवलादिति ॥ सोमादिपदाऽसमभिव्याहृतात् ॥ अग्नेः समुच्चरन् ॥

नान्ययुक्तोऽग्निदैवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमइति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह।

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम्।
अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः।
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥५१॥

(एकदेशे) देवतारूपे। तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति। ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वान्न प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनाप्यन्वय इत्याशयेनाह देवतायामिति। तथा च पदार्थैकदेशतैव नास्तीति भावः॥५१॥

नन्वग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या न च देवतात्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते प्रकृ

प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्पुरः प्रादुर्भवन् ॥ आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावस्यायामित्यादौ ॥ नान्येति ॥ सोमादिसाहित्याऽऽपन्नाऽपि देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे किं तु तद्देवताकमेवेति तद्भावः ॥ तथा च देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि सम्मतमिति भावः ॥ प्रकृत्यर्थेति ॥ पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः॥अस्मिन् कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याऽभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्धितार्थेऽन्वयः तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्धिताऽपरपदार्थे इति बोध्यम्॥५१॥द्योतकत्वनयइति ॥ वाचकत्वनये प्रकर्षस्योपसर्गाऽर्थत्वेन तद्विशिष्टे धातौ लक्षणाया अवलम्बनेन दृष्टान्तत्वाऽसम्भवादिति भावः ॥ प्रकृष्टजयवदिति ॥ प्रकृत्यंश-

तैर्लक्षणयैव तथोपस्थितिसम्भवात्। उपसर्गाणां द्यो तकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजप्रत्ययवदित्यभिप्रे त्याह।

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेरस्य स्तु लक्षणा।
देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा अमी स्थिताः॥५२॥

नचैन्द्रं दधीत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराल्लाभात्कुतः पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम् पदा न्तराश्रवणेऽपि तत्प्रतीतेः।ऐन्द्रं दधीति सामानाधिक रण्याच्च। अन्यथाऽऽख्यातस्यापि कर्त्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवा-र्थोऽस्तु। द्रव्यं पदान्तराल्लभ्यत एवेति आख्यातस्य कर्त्तृवद्वाच्यत्वं मास्त्विति कुतो न शक्यते वक्तुमिति

मात्रमादाय दृष्टान्तत्वं बोध्यम्॥ लाभादिति॥ समभिव्याहृतदध्यादिप-देन देवरूपसम्बन्धिभानादित्यर्थः॥ कुतः पुनरिति॥ अनन्यलभ्यो हि श-ब्दार्थ इति न्यायात् किन्तु सम्बन्ध्यर्थकत्वमेवोचितमिति भावः॥ तत्प्रती तेरिति॥ देवतासम्बन्धिप्रतीतेरित्यर्थः॥ तथा च त्वदनुपपत्त्या तद्धितस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भावः॥पदान्तराऽश्रवणे सम्बन्धिप्रतीतेरप्यर्थनि-र्णयत्वादाह॥ ऐन्द्रन्दधीति सम्बन्धमात्रार्थकत्वे सामानाधिकरण्याऽनु-पपत्तिरित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ उक्ताऽनुपपत्तेस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः॥ पच-ति देवदत्तः पच्यते तण्डुल इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्हि कर्त्रादि

दिक्। देवतायां देवतात्वरूपेण निरूढेति अनुपपत्ति

वाचित्वसाधिकेति भावः॥ वैयाकरणान् प्रतीयमापत्तिः ॥ मीमांसकान् कटाक्षोकृत्याऽऽह ॥ मीमांसकानामिति ॥ तन्मते तत्तद्देवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्मिण आक्षेपाल्लाभेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः॥ पदान्तरादित्याक्षेपस्याऽप्युपलक्षणम्॥ वाच्यमास्त्वि त॥ आख्यातस्य कर्त्तेव तद्धितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः॥ इष्टापत्तावाभिक्षां देवतायुक्तामिति स्विसद्धान्तभङ्ग इति भावः॥ ननु तेषां कर्तुरनन्यलभ्यत्वान्न प्रत्ययाऽवाच्यत्वम् किं तु प्राधान्याऽऽपत्तेरेव तत्त्वमत आह॥ दिगिति॥ तदर्थस्तु प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थयोरिति न्यायस्य सङ्ग्राऽऽदौ व्यभिचारेण तेन प्राधान्याऽऽपत्त्यभावात्॥ भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तात्तस्याऽऽख्याताऽर्थाऽतिरिक्तप्रत्ययाऽर्थविषयकत्वोपगमाच्चेति॥ अत्रेदं बोध्यम्॥तद्धितस्य देवतात्वाऽघटिताऽर्थकत्वे तद्धितेन चतुर्थी वेतिन्यायस्य सर्वसिद्धस्याऽनुपपत्तिः॥ न च तद्धितस्य तदर्थकत्वेऽपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्या जघन्यत्वत्यागोद्देश्यकरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राऽविशिष्टत्वादिति वाच्यम्॥ न हि देवतासम्बन्धिदेयमात्रं तद्धितार्थः किं तु वेदबोध्यदेवतात्वघटितः॥ एवं च तद्धिताऽर्थेन यागस्य देवतात्वांऽशे वेदबोध्यत्वाऽवगाहित्वेन तदंशे अप्रामाण्यशङ्काया अनुदयात्तदिति विनियोजकतया बलवत्त्वं चतुर्थ्यां तु तदंशे वेदबोध्यत्वाऽनवगाहिबोधस्यैव जननेन तत्र प्रामाण्यशङ्कानिरासार्थमुपायाऽन्तरस्याऽपेक्षणाज्जघन्यत्वं यथा तद्धितेन देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे साऽस्यदेवतेति स्मरणमस्ति चतुर्थ्यास्तु देवतात्वेन स्मरणम् चतुर्थीसम्प्रदानइति सम्प्रदान एव तत्स्मरणात् सम्प्रदानत्वं च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वम्॥ एवं च ततः सम्प्रदानत्वघटकतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्धितादिव मुख्यतया देवतात्वाऽनधिगमात्तस्यास्तद्धिताऽपेक्षया जघन्यत्वम्॥ एवं मन्त्रवर्णादधिष्टानप्रतीतावपि देवतात्वस्य

ज्ञानापूर्व्वकत्वमनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः ॥५२॥

अनयैव रीत्यान्यत्राप्यवधेयमित्याह ।

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेषैव दिक् स्मृता ।
वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥५३॥

"तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः" इत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणक्रीडेति क्रीडामात्रं वार्थः । आ-

साक्षादप्रतीतेर्मन्त्रवर्णस्य चतुर्थ्यपेक्षया जघन्यत्वं बोध्यं तद्धितस्य देवतार्थकत्वाऽनभ्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति ॥ नन्विन्द्राऽऽदिपदाच्छक्त्यैव देवतालाभे तत्र लक्षणाऽभ्युपगमो व्यर्थोऽत आह ॥ देवतात्वेनरूपेणेति॥ तथा च शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेतिहृद्योक्तदेवताया इन्द्रस्वरूपायाः शक्यत्वेपीन्द्राऽभिन्नदेवतात्वेन तज्ज्ञानाऽर्थं सोचितैवेति भावः॥ अनुपपत्तिज्ञानपूर्विकायामपि तीरनिष्ठगङ्गापदलक्षणायां निरूढत्वव्यवहारादाह॥अनादीति॥एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक्॥५२॥एकदेशाऽन्वयप्रसङ्गमाह ॥ प्रहरणक्रीडेति ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपस्थितयोरपि तयोः परस्परमन्वय इति भावः ॥ प्रहरणस्याऽपि प्रकृत्यैव लाभमभिप्रेत्याऽऽह॥ क्रीडामात्रञ्चेति ॥ क्रीडारूपसम्बन्धे वेत्यर्थः ॥ मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्धितार्थत्वव्यवच्छेदः ॥ तथा च दण्डाऽभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टा क्रीडेति बोधः ॥ सास्येति ॥ तत्तत्सूत्रविहितप्रत्ययस्य निवासः सम्बन्धी चाऽर्थः अत्र निवासशब्दोऽधिकरणघञन्तः निशब्देन च वासे नैरन्तर्यरूपाऽतिशयः प्रत्याय्यते ॥ स च प्रकरणादिना तत्तत्कालघटितो ग्राह्यः ॥ तथा च

दिना "सोऽस्य निवासः" "सास्मिन् पौर्णमासीति" "तदस्यास्त्यस्मिन् इति मतुप्" इत्यादिकं सङ्गृह्यते। वृत्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तेः "समर्थः पदविधि"

स्रुघ्नाऽभिन्नवासाऽधिकरणसम्बन्धीति बोधः निवासश्च प्रत्यासत्या प्रत्ययार्थसम्बन्धिकर्तृक एव॥ अत एव कादाचित्कस्रुघ्नवासकर्त्तरि न तथा प्रयोगः॥ सास्मिन्निति॥ सूत्रविहिततद्धितस्य तु पौर्णमासीघटितत्वाऽवच्छिन्नोऽर्थः नचत्रयुक्तकालविहिताऽणाद्यन्तपौषादिशब्दानां पुष्याऽभिन्ननचत्रकर्मकशशिभोगाऽऽश्रयकालाऽभिन्नपौर्णमासीघटितो मास इत्यादि बोधः पौषाऽऽदिपदं च न केवलयौगिकम् पौषः पच इति व्यवहारात् किंतु रूढमपि एतद्बोधनायैव सूत्रे संज्ञाग्रहणं रूढिनिरूपकताऽवच्छेदकं च त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वरूपमासत्वमात्रं यत्किञ्चित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासाऽऽदिव्यवहारेऽपि चान्द्रसौरपौषाऽऽदिवहिर्भूतपौषाऽऽदिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात्किंतु शुक्लप्रतिपदादिदर्शाऽन्ततिथिसमुदायत्वमतो नोक्तदोष इत्याद्यन्यच विस्तरः॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्यर्थोपाधिकात्सम्बन्धिकरणे च मत्वर्थीयो विधीयते यद्यप्यस्येत्युक्तेः षष्ठ्यर्थसम्बन्ध एव मतुवादिविधानमाभाति तथापि गोमांश्चैत्र इति सामान्याधिकरण्याऽनुरोधात्सम्बन्धिवाचकतैवेत्युक्तम् प्राक्॥ एवं च गोमानित्यादौ गोनिरूपितस्वामित्वसम्बन्धवानित्याद्यन्वयबोधः॥ न च भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिसायने सम्बन्धेऽस्तिविवचायां भवन्ति मतुबादय इति सम्बन्धसमकचतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानात्तेषामपि मतुबादिशक्यत्वमिति शङ्क्यम्॥ स्यादेवं यदि तेष्वर्थेषु मतुबादीनां विधायकं सूत्रादिकमुपलभ्येत किन्तु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषां अस्त्यर्थवत् गवादिपदानां बहुत्वाऽऽदिविशिष्टत्वाद्यणिकतयैव भूमाऽऽदिप्रतीतिसौलभ्याच्च॥ अन्ये त्वस्तिशब्दान्मतुबर्थं तद्यथेदमि-

रिति सूत्राल्लाभादुक्तो विचारः शास्त्रान्तरीयैः सह तद्धी त्यैवोक्तः। आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा। व-

त्याहुरित्यत्र विस्तरः॥ इत्यादिकमित्यादिपदात्तस्यापत्यं तेनरक्तं रागात्संस्कृतभक्षादित्यादिसङ्ग्रहः॥ तत्र गार्गिरित्यादौ तद्धितार्थाऽपत्यस्य प्रत्ययपुरुषरूपस्यैकदेशे जन्यते प्रकृत्यर्थगर्गादेर्निरूपकतया प्रत्ययाद्गर्गनिरूपितजन्यताऽऽश्रयः पुमानित्यादिबोधः गार्ग्य इत्यादौ तु जन्यपुरुषजनकपुरुषाद्यात्मकगोत्राऽपत्यार्थैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थाऽन्वयः गार्ग्यायण इत्यादौ तद्धितार्थयुवापत्यैकदेशे गोत्रप्रत्ययान्तार्थस्य निरूपकतयाऽन्वयः परन्तु जीवति तु वंश्ये युवेतिपरिभाषणाद्गर्गजीवनसमानकालिकत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थे विशेषणं तस्याऽपि प्रत्ययशक्यत्वात्॥ एवं च गर्गजीवनसमानकालिको गर्गगोत्राऽपत्यनिरूपितजन्यतावानयं पुमानिति बोधः॥ तेन रक्तमिति विहितप्रत्ययस्य तत्सम्बन्धाऽऽधीनतदीयरूपाऽऽरोपविषयोऽर्थः॥ तादृशाऽऽरोपविषयत्वमेव तेन रक्तत्वम्॥ शङ्खः पीत इत्यारोपमादाय शङ्खादेरारोप्य पीतिमाऽऽश्रयहरितालाऽऽदिना रक्तत्ववारणायाऽधीनान्तमारोपविशेषणम् माञ्जिष्ठपटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्ववारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम्॥ अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठाऽऽदेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धिताऽर्थस्यैकदेशसम्बन्धे प्रतियोगितया रूपे चाऽऽधेयतयाऽन्वयः॥ तथा च मञ्जिष्ठासम्बन्धाऽधीनो यो मञ्जिष्ठानिष्ठरूपाऽऽरोपस्तद्विषयताऽऽश्रय इति माञ्जिष्ठ इत्यतो बोधः॥ शूल्यमुख्यमित्यादौ संस्कृतभक्षादिति सूत्रविहिततद्धितार्थैकदेशे पाकाऽऽदिसंस्कारे शूलोखाऽऽदेः प्रकृत्यर्थस्याऽधिकरणत्वेनाऽन्वयः॥ अनयैव रीत्या तद्धिताऽन्तराद्बोध ऊहनीयः॥ तद्धितानां क्वचित्प्रकृत्यर्थे स्वार्थैकदेशस्य क्वचित्स्वार्थस्यैवाऽन्वयबोधकत्वादिति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति॥ वृत्तिमात्रइति॥ तथा च तत्पक्षे पदानामानर्थक्यात्तदर्थनिरूपणे सिद्धान्तप्रच्युतिरिति भावः॥तद्धीत्यैवेति॥

स्तुतो विशिष्टशक्त्यैवार्थोपस्थितिरित्याह वस्तुत इति ॥ ५३ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥ १० ॥

शास्त्रान्तरीयरीत्यैवेत्यर्थ; ॥ ननु वैयाकरणमते जहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे न पूर्जनात्सेनरञ्जं रागादित्यादिसूत्राणां का गतिरत आह ॥ आरोपितेति ॥ विशिष्टशक्त्यैवेति ॥ विशिष्टाऽर्थस्येति शेषः ॥ वृत्तौ पक्षद्वयाऽभ्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदाऽर्थनिरूपणस्याऽनुपयोगेऽप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिग्रहस्य प्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्यौचित्यमेवेत सूचनायैव मूलेऽतीवेत्युपात्तमिति रहस्यम् ॥

इति भूषणसारदर्पणे देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १० ॥

॥ अथाऽभेदैकत्वसङ्ख्यानिर्णयः ॥

वृत्तिप्रसङ्गात्तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयतइति सिद्धान्तं दृष्टान्तेनोपपादयति ।

अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः ।
कपिञ्जलालम्भवाक्यत्रित्वं न्यायादथोच्यते ॥५४॥

सङ्ख्याविशेषाणामविभागेन सत्त्वम् अभेदैकत्वसङ्ख्या । उक्तञ्च वाक्यपदीये ।

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

ननु प्रक्रान्ते प्रातिपदिकघटकप्रत्ययाऽर्थनिरूपणेऽभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणमसङ्गतमत आह ॥ वृत्तिप्रसङ्गादिति ॥ तथा च वृत्तिनिरूपणे क्रियमाणे स्मृतिर्यथाप्राप्ततद्धर्मोपेक्षाऽनुचितेति प्रसङ्गसङ्गतिसत्त्वान्नोक्तदोष इति भावः ॥ यद्यपि वक्ष्यमाणक्त्वाद्यन्तेऽपि क्त्वावृत्तिसत्त्वात्तदनन्तरमेव सङ्ख्यानिरूपयितुमुचिता तथापि तत्प्रकृत्यर्थे सङ्ख्याया अभानादाकाङ्क्षाविच्छेदः स्यादित्यत्रैव तन्निरूपितमिति बोध्यम्॥ अभेदैकत्वसङ्ख्यापदाऽर्थं मतभेदेन द्विधा निर्वक्ति ॥ सङ्ख्याविशेषाणामिति ॥ एकत्वत्वाऽऽद्यवच्छिन्नानामित्यर्थः ॥ अभेदेन ॥ अविरोधेनेति यावत् ॥ उक्ताऽर्थे हरिवाक्यं प्रमाणयति ॥ उक्तञ्चेति ॥ आहितशक्तयः ॥ आहिता समर्पिता तत्तद्दोषविभेदनिबन्धन

अविभागेन वर्त्तन्ते सङ्ख्यां तां तादृशीं विदुरिति।
परित्यक्तविशेषं वा सङ्ख्यासामान्यं तत्। उक्तञ्च
भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्यात्मा स तथाविधः।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते।
अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्।

विरोधरूपा शक्तिर्यैरित्यर्थः॥ त्यक्तविरोधा इति यावत्॥ अत एव अविभागेन अविरोधेनेत्यर्थः तां अभेदैकत्वसङ्ख्यां तादृशीं मधुनिष्ठरसस्थितितुल्यामित्यर्थः॥ नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्वमनुपपन्नं नहि द्वावेकत्वेन व्यवह्रियेते नाप्येको द्वाविति न हि द्विपुत्र इति भाष्यात्॥ किञ्च दृष्टान्तोऽपि न समंजसः तत्तद्रसवदारब्धेऽवयविनि माक्षिकेऽवयवसजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाऽभ्युपगमादत आह॥ परित्यक्तेति॥ वाशब्दः पक्षान्तरे अगृहीतविशेषधर्मकं सङ्ख्यामात्रमित्यर्थः पूर्वकल्पे उक्ताऽस्वरसाभिसन्धिकं वा व्यपदीयम् तत्पक्षेऽपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति॥ भेदानामिति॥ भेदानामेकत्वद्वित्वाऽऽदिविशेषणधर्माणां परित्यागादग्रहात् इदं च व्यापारपदार्थेऽभेदेनाऽन्वयि॥ सङ्ख्यात्मा॥ सङ्ख्यास्वरूपः॥सः॥ एकत्वादिः॥तथाविधः॥ अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः॥ तदेव विशदयति॥ जातिभागस्येति॥ एकत्वत्वादेरित्यर्थः॥ भेदापोहेनेति॥ भेदस्य विशेषणस्य योऽपोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः॥ यद्वा भेदापोहेनेत्यस्य व्यापारादित्यनेनाऽन्वयः प्रकृत्यादित्वात् तृतीया तथाचैकत्वत्वाऽऽदेर्जातिविशेषस्य भेदाऽग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषणाऽऽत्मा ततो वर्त्तत इत्यर्थः॥ भेदाऽपोहो न वर्त्तत इति वा पाठे तु भेदरूपो योऽपोहोऽतद्व्यावृत्तत्वं स न वर्त्तते न सत इत्यर्थोऽवसेयः पक्षान्तरावलोकिनेनैतत्पाठस्यैव हरिसम्मतत्वमध्यवसीयते द्वित्वत्वाद्यग्रहकालिकसङ्ख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः सङ्ख्यापदार्थोऽभेदैकत्वपदव्यपदेश्यो भवती

प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते इति।
अस्याः वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः।
इति मतस्थितिर्वैयाकरणानाम्।अयं भावः। राजपुरुष
इत्यादौ राज्ञोराज्ञोः राज्ञां वायं पुरुषइतिजिज्ञासा जा
यते।विशेषजिज्ञासाच सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामा
न्यरूपेणतत्प्रतीतिः शब्दादावश्यकी।अतस्तस्यां शक्ति

तिसमुदितार्थः॥ तत्र दृष्टान्तमाह ॥अगृहीतविशेषेणेति॥ शुक्लत्वाऽऽदिप्र-
कारकग्रहासमानकालिकरूपत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लादिनैव यथा
घटादिरूपवानिति प्रतीयते शुक्लादेर्यो भेदरूपोऽपोहः शुक्लत्वादिरतद्व्या
वृत्तिरूपः स तु न प्रतीयते तद्वद्राजपुरुष इत्यादौ राजाऽऽदिपदार्थः स-
ङ्ख्यावानिति प्रतीयते न तत्र सङ्ख्यांशे एकत्ववादिनां मत इत्यर्थः॥ तादृश
सङ्ख्याभानस्य पराऽनभ्युपेतत्वात्कथमियं स्थितिरन्तराशेषपूरणेन व्याचष्टे॥
वैयाकरणानामिति ॥ ननु तादृशलङ्ख्याया वृत्तौ भाने किं प्रमाणमत आ-
ह ॥ अयम्भावइति ॥ सामान्यज्ञानपूर्विकेति ॥ तद्धेतुकेत्यर्थः॥ आवश्यकी-
ति ॥ तां विनोक्तजिज्ञासाया अभावादिति भावः॥ सा च सङ्ख्यापूर्वोत्तर
पदार्थयोः सम्बन्धवद्वृत्तिशक्येव अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य सङ्ख्या-
विशेषवाचकत्वे गमकाभावे तेन द्विपुत्रो मौञ्जिको मासजातस्त्रावकीनो
भ वन्निरामवसरेत्यादौ वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याया अभ ने पि न क्षतिः॥ आद्ये
सङ्ख्याविशेषस्यैव पूर्वपदाऽर्थत्वात्॥ द्वितीय एकसुतस्य क्रयकरणाऽर्थं न्य त्रा
ब्दुत्वाऽवगतिः॥तृतीये विशिष्टकालाऽवगमाय मासपदयोग्यसङ्ख्याध्यवसा-
यः॥चतुर्थे तवकाद्यादेकत्वाऽवगतिः॥पञ्चमे प्रकरणाद्वित्वाऽवगतिः॥एवं का-
रकमध्य इत्यादावप्यूह्यमेकस्य मध्याऽसम्भवात् सति प्रकरणे राजपुरुष इ-
त्यादावपि सङ्ख्याविशेषप्रकारेणैव भानं तदा तत्राऽपि न तस्य वृत्त्यर्थत्व

रिति। तस्याएकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिञ्जलेति। ब हुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य, सर्व्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति

मिति भेदो भेदे सङ्ख्याद्वित्वाऽऽदिसङ्ख्या तदभावसङ्ख्यितमेकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्त्या सङ्ख्यात्वे नैकत्वमेवोपसर्जनपदाऽर्थे भासते तथैकवचनसुत्सर्गतः करिष्यत इति वचनाद्राजन् अस्पुरुषंसुद्रत्यलौकिकविग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते यत्र तु प्रकरणाऽऽदिना सङ्ख्याविशेषभानं तत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरित्यादौ चित्राअस्गोअसित्यभिप्रेत्योत्तरग्रन्थमवतारयति ॥ तस्या- इति ॥ वृत्तिघटकपदाऽर्थोपसर्जनव्यक्तेरित्यर्थः ॥ प्रतीताविति ॥ सङ्ख्या- त्वाऽवच्छिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन बोध इत्यर्थः ॥ उपसर्जन पदाऽर्थे सङ्ख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते न द्वित्वाऽऽदीत्यत्र दृष्टान्तमाहेति यावत् ॥ गणनायामिति ॥ बहुत्वविशिष्टा नेकसङ्ख्याने इत्यर्थः ॥ कपिञ्ज लानालभेतेति वाक्येन बहुत्वव्याप्यसङ्ख्याविशिष्टकपिञ्जलाऽऽलम्भनं विधीयते तत्र त्रयाणां चतुरादीनां वाऽऽलम्भनमिति संशये बहुत्वव्याप्यस्य त्रित्वादिषु सर्वेष्वविशिष्टत्वाद्यथाप्राप्तमेवालब्धव्यमिति पूर्वपक्षे चतुरादीनामालम्भनं माहिंस्यादिति सामान्यशास्त्रविहितनिषेधस्यालभ्यतावद्व्यक्तीतरपरत्वरूपतात्पर्यसङ्कोचकल्पने गौरवाद्गणनायां प्रथमोपस्थितत्रित्वपरतयाऽपि वचनस्य चारितार्थ्याल्लाघवाच्च बहुत्वेन त्रित्वमेव बहुवच- नाऽर्थ इति सिद्धान्तितं तन्न्यायादत्राऽपि सङ्ख्यात्वेनैकत्वस्यैव वृत्त्यर्थत्वं न तु द्वित्वादीनामप्रतीयमानविशेषधर्मकैकत्वमभेदैकत्व मिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ निजान्वयाणामित्यादिनिर्द्देशैरस्मिन् व्याकरणे व्याप्तिन्याय स्यैवाऽऽश्रयणेन प्रकृते सङ्ख्यात्वनैकत्वप्रतीतिर्हि सूपपादेत्यपिकेचित् ॥ ननु जिज्ञासायां शाब्दमेव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानदर्शनमपेक्षितमिति न नियमः आम्रफलदर्शनेनाऽपि तद्रसास्वादनेच्छायां तदपेक्षाविरहात्॥

भावः । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तथात्वे

नचैवं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यम् ॥ आत्म दर्शनस्योद्बोधकतया तद्रूपस्मरणेन तदुपपत्तेः ॥ प्रकृते तस्या अशक्यत्वेऽपि तदव्यभिचरितद्रव्यत्वेनाऽनुमानिकतद्बोधसम्भवात् तादृशजिज्ञासाया अ-मनुभवाच्च नोक्तयुक्तिः वृत्तेर्भेदैकत्वसङ्ख्याऽर्थत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ अनुभवसिद्धेति ॥ अस्य येन तदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारक ज्ञानस्याऽऽवश्यकतास्यादिति शेषः । अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति मूलं तु प्राचीनग्रन्थाऽनुवाद एवेति भावः॥ अनुभवाऽसिद्धत्वस्य शब्दनिर्णय यत्वं मत्वाऽऽह ॥ तथात्वेचेति ॥ अनुभवसिद्धत्वे चेत्यर्थः ॥ समानप्रकारक-त्वेनैवेति ॥ एवकारेण विभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेदः तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीच्छास्थले क्लृप्तत्वात्प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः साऽवयवविषयत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेष धर्मप्रकारकत्वस्याऽऽवश्यकत्वेन तत्पदाऽर्थविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यताऽ वच्छेदकाऽऽक्रान्तत्वादिति भावः ॥ तत्तद्रूपेणेति ॥ एकत्वत्वाऽऽदिरूपेणैवे-त्यर्थः॥ एवकारेण सङ्ख्यासामान्यधर्मव्यवच्छेदः इष्टापत्तिस्तु न तथासति शब्दादेव विशेषधर्माऽवगतौ जिज्ञासाया असम्भवादिति भावः ॥ अत्रवद-न्ति ॥ तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यताऽवच्छेदककोटौ स्वातन्त्र्येण तद्धर्मप्र-कारकत्वम् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनक त्वाऽनुरोधान्निवेशनीयम् ॥ अन्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योक्तजिज्ञा सां प्रति हेतुत्वं विलीयेत॥न च तत्र मानाऽभावः जायते च कार्य्यं कारणे वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति दीधितिकृद्वाक्यस्यैव मानत्वात्॥ प्रकृते विशेषधर्मस्य पारतन्त्र्येणैवेच्छांशे प्रकारत्वात्तद्धर्मप्रकारकज्ञानं विनाऽपि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानात्तादृशजिज्ञासायाः सूपपादत्वात्॥ सामान्यधर्म प्रकारकज्ञानं तु विशेषधर्मप्रकारत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वमिति न गुण

च ज्ञानेच्छयोःसमानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्त तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम् ॥५४॥

इति वैयाकरणभूषणसारे अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणम्

॥ ११ ॥

त्वसामान्यज्ञानात् सुखाऽऽदीच्छाप्रसक्तिरधिकमन्यत्राऽनुसन्धेयम् ॥ तथा-चाऽत्र जिज्ञासायाः सर्वसिद्धत्वे तदुपपत्तयेऽभेदैकत्वे वृत्तेर्वृत्तिरावश्यिका॥ एवं चाऽभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्ताविति मूलस्य सङ्गतिः ॥ एतेन भेदस्य तत्प्र-चरितद्वित्वादेरेकत्वस्य च या प्रतीतिस्तदभाव इत्यर्थपरतया व्याख्यानं परास्तमिति ॥५४॥

इति भूषणसारदर्पणे अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणम्

॥ ११ ॥

॥ अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति ।

सङ्ख्याविवक्षाऽविवक्षानिरूपणे सङ्गतिं दर्शयति ॥ प्रसङ्गादिति ॥ अभे-दैकत्वसङ्ख्यानिरूपणे कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र विधेयविशेषणतया त्रित्वस-

लक्ष्यानुरोधात्सङ्ख्याया स्तन्त्राऽतन्त्रे मते यतः।

पश्वेकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥५५॥

ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमितिवन्नास्माकमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्।

उत्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि।

तदा सर्वैर्विशिष्येत द्वन्द्वोत्पन्नसुवर्थवदिति।

शब्दान्तराधिकरणे भट्टपादैरभिधानाच्च। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्रानुवाद्यार्द्धधातुकविशेषणस्य वलादित्वस्य विवक्षितत्वाच्च। एवं पशुना यजेत इति

ङ्ख्याविवक्षाया: स्मृतत्वादुपेक्षाऽनर्हत्वाच्चेत्यर्थः ॥ अविवक्षितमितीति ॥ तद्विवक्षणे यज्ञिययावत्पात्राणां मार्जनाऽलाभ इति भावः ॥ धातोरितीति॥ प्रत्ययविधौ धातोरितिसूत्रस्थधातुपदाऽर्थविशेषणीभूतैकत्वादेरेतच्छास्त्रेऽविवक्षणादित्यर्थः ॥ अस्मच्छास्त्रे तु उद्देश्यगतविशेषणस्याऽविवक्षा सोमांसकानामपि सम्मतेत्याह ॥ उत्पद्येतेति ॥ तदा स प्रत्ययार्थः सर्वैर्धात्वर्थैर्विशिष्येतेत्यर्थः ॥ ननु नेयं युक्तिर्विवक्षासाधिका तादृशसमुदायस्य क्रियावचनत्वाऽभावेन ततः प्रत्ययोत्पत्तेर्गगनकुसुमायमानत्वेन स्वत एव विवक्षासत्त्वादत आह ॥ आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीति ॥ विवक्षितत्वाच्चेति ॥ अन्यथा तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ॥ एवमिति ॥ अनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमेव नियमाऽनाश्रयणवदित्यर्थः ॥ पशुना यजेत्यत्र यज्यर्थयागस्य करणाऽऽकाङ्क्षायां साधनत्वेन पशुर्विधीयते ॥ एवं च पशुशब्दस्य विधेयत्व-

वत् विधेयविशेषणं विवक्षितम् इत्यपि नियमो न“र दाभ्यां निष्ठातोनः पूर्व्वस्य च द”इत्यत्र नकारद्वयविधानाद्यनापत्तेः। तथा च भिन्नइत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यात्।“आद्गुण”इत्यादावेकत्वविवक्षयैवोपपत्तौ एकः पूर्व्वपरयोरित्येकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः। शब्दार्थस्तु सङ्ख्याया लक्ष्यानुरोधात्तन्त्रातन्त्रे यतोमते अतः पश्वेकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामाश्रयणं नास्मत्सि

मर्पकतया तदुपस्थितानां केषाञ्चिद्ग्रहणे केषाञ्चित्परित्यागे मानाऽभावेन पशुत्वपुंस्त्वादिवदेकत्वमपि यागसाधनत्वेन विवक्षितं तेन नाऽनेकपशुकरणतया तददृष्टसिद्धिरेव मन्यत्राऽपिविधेयविशेषणं विवक्षितमत्र विवक्षाकारणविरहादिति मीमांसकपरिशीलिना सरणिस्तदनुसरणनियमो नाऽस्माकमित्यर्थः॥ एतच्छास्त्रे तदाश्रयणेऽनिष्टं प्रदर्शयति॥ रदाभ्यामिति॥ विधानानापत्तेरिति॥ न इत्येकवचनोपस्थितैकत्वस्याऽपि विधेयविशेषणतया तद्विवक्षायां नकारद्वयविधानं न स्यादित्यर्थः॥ ननु माऽस्तु न द्वयविधानमत आह॥ तथाचेति॥ इदं चैकवाक्यतया विधानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन विधानपक्षेत्वाह॥ आद्गुणइत्यादाविति॥ एकत्वविवक्षयैवेति॥ विधेयगुणगतैकत्वविवक्षयैवेत्यर्थः॥ तथा चैकग्रहणमेवोक्ताऽर्थे ज्ञापकमिति भावः॥ ननु पश्वेकत्वाऽऽदिविवक्षा हेतूनां जैमिनिसम्मतत्वान्न तदाऽऽश्रयणस्याऽऽनाकरत्वमित्याशङ्कामपाकरिष्यन् योजनाप्रदर्शनमिषेणाऽऽकरपदार्थं व्याचष्टे॥ शब्दार्थस्त्वित्यादि॥ पश्वेकत्वाऽधिकरणोक्तहेतूनामिति॥ पशुना यजेतेत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याऽविवक्षणे पश्वन्तरालम्भे प्रयोगपशुभावबाधेन यागवैगुण्याऽऽपत्तिः॥ गुणाऽनुरोधेन या

द्धान्तसिद्धमिति। आदिना ग्रहैकत्वसङ्ग्रहः ॥५५॥

ननु विधेयविशेषणविवक्षा आवश्यकी। अन्यथा सुद्ध्युपास्यइत्यादावनन्तयकाराद्यापत्तेः। भिन्नइत्यत्रनकारद्वयवदन्येषामप्यापत्तेः। एकः पूर्वपरयोरित्यत्रैकग्रहणञ्च स्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह।

विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतोनियमो न हि।
ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५६ ॥

गाऽऽहृत्तौ प्रधानत्वभङ्गाऽऽपत्तिर्यावत्पशुकरणकयागाऽसम्भवेस्त्वेवमादयोदोषा हेतवस्तेषामित्यर्थः ॥ सिद्धान्तसिद्धमिति ॥ सिद्धान्ताऽर्थप्रतिपादकमहाभाष्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥५५॥ आदेशभेदवारणायेति ॥ वस्तुतस्तु नैकग्रहणं विधेयगतविशेषणाऽविवक्षायां तन्त्रम्॥ अनयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादाविवाऽऽद्गुण इत्यादावपि पूर्वपरयोरिति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसम्भवात्स्थानिभेदाभावाऽनेको गुण इत्येकग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति रहस्यम्॥ वाक्यभेदादिरिति ॥ प्राजापत्या नव ग्रहा इति वाक्यविहितग्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यनेन तत्राऽनुवाद्यग्रहैकत्वविवक्षायामुत्पत्तिवाक्यगतसङ्ख्याया विरोधाद्वाक्यस्य यो भेदो विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वं तदापत्त्यादीत्यर्थः ॥ अन्ये तु ग्रहं संमार्ष्टि नचैकमित्याकारकवाक्यभेदाऽऽपत्तिमाहुः॥ आदिपदेनोत्पत्तिवाक्यगतनवत्वसङ्ख्यया ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वादुत्पत्तिविच्छेदकाकाङ्क्षाभावस्य ग्रहमिति द्वितीयया संस्कार्य्यत्वलक्षणप्राधान्यबोधनात्प्रति प्रधानं गुणाऽऽवृत्तिरिति न्यायाद्विनिगमनाविरहात् सम्भावनैकनिरासफ

(भेदकम्) विशेषणम् (तन्त्रम्) विवक्षितम् विधेय विशेषणं विवक्षितमित्यस्तु तथाप्यन्यतः अनुवाद्यस्य नियमो नहि क्वचित्तन्त्रं क्वचिन्नेत्यर्थः ॥ गृहैकत्वादौ यो हेतुर्वाक्यभेदादिस्तस्यात्राश्रयणमनाकरम् एकत्वविशिष्टं धातुं वलादित्वविशिष्टमार्द्धधातुकञ्चोद्दिश्य प्रत्ययेडागमादेर्विधिसम्भवादिति भावः ॥५६॥ नन्वेवं भिन्नइत्यत्र नकारद्वयलाभोन स्यादित्यत आह ॥

रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ॥
क्षतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु ॥५७॥

चकारसूचितं "निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य दकारस्य च न इति" वाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभइत्यर्थः॥५७॥

इति वैयाकरणभूषणसारे सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥ १२ ॥

लकसंमार्गस्य सर्वैर्ग्रहैरपेक्षणाद्विधेयपश्वादिविशेषणवत्क्रियाङ्गत्वाभावेन तद्वैकल्यप्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेश्च ॥ तद्विवक्षाविरहवीजस्य च सङ्ग्रहः ॥ अनाकरमिति पूर्ववत् इडागमादेरित्यादिनोदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाइतिर्विहितेत्त्वसङ्ग्रहः॥तत्राऽऽकारस्थानिकातमुद्दिश्येत्वविधानात्॥

॥ अथ क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥

क्त्वाप्रत्ययादेरर्थन्निरूपयति ।

अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ।
समानकर्त्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिः ॥५८॥

तुमादयः तुमुन्नादयः (प्रकृत्यर्थे) भावे । आदिना क्त्वादेः सङ्ग्रहः । भावेइत्यत्र मानमाह अव्ययकृत इति । "अव्ययकृतोभावे" इति वार्त्तिकादित्यर्थः । ननु "समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यादिसूत्राणां

अत एवैस्त्रिषेधविधायकैकाजितिसूत्रेऽचइत्येकत्वविवक्षाऽऽदरेणाऽनेकाच्त्वोपदेशव्याहत्तिर्ग्रन्थकृद्भिर्व्याख्याता॥ वस्तुतस्तु ग्रहैकत्वदृष्टान्तेनाचाऽऽप्यनुवादविशेषणानां क्वचिदविवक्षाऽस्तु तदितरविशेषणानां विवक्षायां तु न किञ्चिद्बाधकं मीमांसायामनुवाद्यांशे जातिलिङ्गसङ्ख्याऽतिरिक्तविशेषणस्याऽदर्शनादेषाञ्चोत्पत्तिवाक्या देवाऽवगमेनाऽऽनुषङ्गिकत्वादविवक्षा युज्यते प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥५१॥५७॥

इति भूषणसारदर्प्पणे सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः ॥१२॥

अवसरसङ्गतिं क्त्वाद्यर्थनिरूपणे दर्शयति ॥ क्त्वाप्रत्ययादेरिति ॥ प्रकृत्यर्थत्वस्य फलेऽपि सत्वादाह ॥ भावइति ॥ तत्राऽपि ॥ सत्वभूते व्यापारे एव

का गतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वादीति। अयं भावः भोक्तुं पचति भुक्त्वा व्रजतीत्यादावेकवाक्यता सर्व्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना अन्यथा भुङ्क्ते व्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः। तथा च तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं,पूर्वोत्तरभावो व्याप्यत्वञ्चेत्यादिरनेकविधः। तथा च भोक्तुं पच-

न तु पूर्वकालादावित्यर्थः॥ पाक इत्यादाविव पक्तुं पक्त्वेत्यादिजन्यबोधे भावांशेवैलक्षण्यस्याऽननुभवादिति भावः॥ वस्तुतस्तु पक्त्वेत्यादिजन्यबोधे भावे लिङ्गसङ्ख्याऽनन्वयित्वात्तदनुभूयत एव॥एवं पक्तुमित्यादौ फलाऽर्थकतुमुना साध्यत्वेन तद्बोधाच्चेत्युक्तप्रायमिति॥कागतिरिति॥ तत्र पूर्वकालइत्याद्युपादानात् पूर्वकालादीनां वाच्यता प्रतीयते भावमात्राऽर्थकत्वे तु तदनुपपत्तिरिति भावः॥ समानकर्तृकत्वादीति॥ तथा च समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालसम्बन्धी योऽर्थस्तद्वाचकात्क्त्वेत्यर्थेऽर्थाकाङ्क्षायां कर्त्तरीत्यस्य प्रसक्तौ तद्बाधनाऽर्थं वार्त्तिकाऽऽरम्भेण भावस्यैव वाच्यता निर्धार्य्यते कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्त्तरीत्येव ब्रूयात् सूत्रोपात्तानां तु द्योत्यत्वमेव वर्त्तमानत्वादिवदिति भावः॥ वस्तुतस्तु न द्योत्यतायामपि निर्भरः संसर्गमर्यादयैव तद्ज्ञानसम्भवादित्याहु॥ अयम्भावइति॥ एकवाक्यतेति॥ समानकर्तृकयोरित्यादिसूत्राणां धातुसम्बन्धाधिकारीयत्वादिति भावः॥ अनुपपन्नेति॥ विशेष्यविशेषणत्वयोः संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन सम्बन्धं विना विशिष्टबुद्धेरेवाऽसम्भवात्सम्बन्धभानं तद्वाच्यतां विनाऽप्युपपन्नमिति भावः॥ अन्यथेति॥ विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणाऽ

ति भुक्त्वा तृप्तः इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः । अतएव जलपानानन्तर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि पीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः । सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात्समानकर्त्तृकत्वमपि लब्धम् । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यञ्च संसर्ग इति भोजनसमानाधिकरणा तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः । अधीत्य

प्ये कालाक्यताऽभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्यमिति ॥ एकाऽऽश्रयवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरभावः ॥ स्वोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वम् ॥ स्वपूर्वसमयवृत्तित्वम् वा ॥ व्याप्यत्वम् ॥ अविनाभावित्वम् ॥ तुमुनाद्यन्ते शाब्दबोध दिशमाह ॥ तथाचेति ॥ भोजनजनिकेति ॥ जनकत्वस्याऽत्रसंसर्गतेति स्फुटीकर्त्तुमियमुक्तिः बोधाऽऽकारस्तु भोजनविशिष्टेत्येव जनकत्वस्याऽपदार्थतयाऽप्रकारत्वात् क्रिययोर्जन्यजनकभावस्याऽपिसम्बन्धत्वे युक्तिमाह ॥ अतएवेति ॥ जन्यत्वस्य संसर्गत्वाऽभ्युपगमादेवेत्यर्थः ॥ जलपानाऽनन्तर्य्यस्येत्यनेन पूर्वोत्तरभावसम्बन्धसत्वं बोध्यते तज्जन्यत्वविवक्षायां तु प्रयोग इष्ट एवेति भावः ॥ सामानाधिकरण्यस्य संसर्गताऽभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वाऽपरीभावाऽऽपन्नभोजनतृप्त्योर्वैयधिकरण्यम् तत्र भुक्त्वा तृप्यतीति प्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्वकालवृत्तिसमानाधिकरणभोजनादिक्रियामादाय तद्वारणाय व्यवधानञ्च तात्पर्य्यवशाद्दण्डमुहूर्त्तादिना ग्राह्यम् अतो भोजनानन्तरं दण्डादिव्यवधानेऽपि न तादृशप्रयोगाऽनुपपत्तिरिति बोध्यम्॥ननु पूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धताऽभ्युपगमेऽध्ययनकालेऽधीत्य तिष्ठतीति प्रयोगाऽनुपपत्तिः स्थितावध्ययनाऽनन्त

तिष्ठति मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादावध्ययनव्यादान योरभावकाले अप्रयोगात् यदा यदास्य स्थितिःस्वापश्च तदा तदाध्ययनं मुखव्यादानञ्चेति कालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद्व्याप्यत्वं सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गः । एवञ्चान्यलभ्यत्वान्न सूत्रात्तेषां वाच्यत्वला

भ्योऽभावात् ॥ एवं मुखं व्यादाय स्वपितीति न स्यात् ओष्टपुटविभागरूपव्यादानकाल एव स्वापाऽऽदिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेन व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाऽभावादत आह ॥ अधीत्यतिष्ठतीत्यादि ॥ कालविशेषेति॥ विभिन्नकालिकयोः कालिकसम्बन्धघटितव्याप्यव्यापकभावाऽभावेन तत्स म्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्याऽपि संसर्गतोपगन्तव्या न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्गता किन्तु सामानाधिकरण्यस्याऽपीत्याह॥सामानाधिकरण्यञ्चेति॥ नाऽतो विभिन्नकर्तृकैककालिकाऽध्ययनाऽऽदिकमादायोक्तप्रयोगाऽऽपत्ति रित्थं च समानकर्तृकयोरिति सूत्रविहितक्त्वान्तस्थले समानकर्तृकत्व रूपसामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयता सार्वत्रिकी जन्यत्वादीनां तु तात्पर्य्यवशात्क्वाचित्की सेति भावः॥ अन्ये तु सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्याऽपि क्त्वान्तजबोधविषयता सार्वत्रिकी ॥ मुखं व्यादायेत्यादौ सुप्तो मुखं व्यादत्त इत्यत्रेव व्यादानोत्तरमपि स्वापाऽनुवृत्तेस्तथा पौर्वापर्य्यमादाय प्रयोगोपपत्तिः ॥ एवं च पूर्वोत्तरसम्बन्धव्यतिरिक्तसम्बन्धभानस्यैव क्वाचित्कत्वमित्याहुः ॥ न चाऽवजानासि मां यस्मात्तस्ते न भविष्यति मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशापसेत्यत्र मत्प्रसूतिमनाराध्य ते प्रजा न भविष्यतीत्यर्थाद्विभिन्नकर्तृकादपि क्त्वादर्शनात्समानकर्तृकत्वस्याऽपि क्त्वान्तजन्यबोधविषयता न सार्वत्रिकीति वाच्यम् ॥ सूत्रस्वरसात्तादृशस्थले स्थित्यादिक्रियामध्याहृत्याऽनाराध्य स्थितस्येति

भइति युक्तमव्ययकृतोभावे इति । एवञ्च प्रकृत्यर्थ क्रिययोः संसर्गे तात्पर्य्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वं क्त्वादीनाम् । अतएव समानकर्त्तृकयोरिति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्य्यकाले द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषये इति भाव इति कैयटः । यत्तु समानकर्तृकयोरिति सूत्रात्समानकर्तृ

बोधस्याऽभ्युपगमेन सार्वत्रिकत्वाऽऽपत्तेरिति ॥ अन्यलभ्यत्वादिति आकाङ्क्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिलभ्यत्वादित्यर्थः ॥ क्रिययोःसंसर्गइति ॥ प्रकृत्यर्थविशेषत्वरूपस्य तस्याऽसम्भवेऽपि निरुक्तं यत्तदिह बोध्यमित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ क्त्वः समानकर्त्तृकत्वाऽऽदिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः ॥ भाष्यप्रतीकमिति ॥ इदं कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति स्वशब्देनोपात्तत्वादिति भाष्यं तत्र समानकर्त्तृकेन पूर्वकालत्वेन च क्त्व आपादनम्॥ न तु विषय इति ॥ न तु प्रयोगघटकयत्किञ्चित्पदबोध्य इत्यर्थः ॥ उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादिति भावः ॥ तथा च समानकर्त्तृकयोरिति निर्द्धारणे षष्ठीपूर्वकाल इति च षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति कैयटाऽऽशयः वाक्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥ न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाऽभिधाने क्त्वोऽसाधुत्वे पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वोऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् ॥ भाष्यउक्तेव तत्समाधानात् तथा च भाष्यं नैतत्क्रिया पौर्वकाल्यं किं तर्हि कर्त्तृपौर्वकाल्यमेतत् पूर्वमसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो व्रजितृभ्यः पश्चाद्व्रजतीति ॥ अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वाऽपरेभ्यो गन्तृभ्यः पश्चाद्व्रजतीत्यर्थे साधनाऽन्तरक्रियाऽपेक्षं पौर्वकाल्यमादाय विभाषाग्रह इति क्त्वः सम्भव इति तदाशयः॥ नव्यास्तु पूर्वकाल इति कर्मधारयः भूत इति तु नोक्तं पर्य्यायशब्दत्वात् तेन रूपेण बोधनाऽननुभवाच्च तथा च समानकर्त्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वं

कर्तृत्वं क्त्वावाच्यम् अन्यथौदनं पक्त्वाहं भोक्ष्ये इत्यत्र मयेति तृतीयाप्रसङ्गश्च । न चाख्यातेन कर्तुरभिधाना न्न सेति वाच्यम् भोजनक्रियाकर्त्तुरभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्त्तुस्तदभावात् अनभिहिते भवतीति पर्यु

काल विशिष्टाऽर्थवृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्राऽर्थः॥ तथा च पूर्वकालः क्त्वाऽर्थो धात्वर्थप्रकार एव ॥ अत एव समानकर्त्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थो नतूक्ताऽर्थानामप्रयोग इति ॥ अत एवेह कस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुमित्यग्रिमशङ्कासङ्गतिः ॥ अन्यथा फलाऽर्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्याऽऽसिक्रियायां द्योतनात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव पूर्वकालत्वस्य ततोऽप्रतीतौ तु कथं क्त्व आपादनं वासरूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत् ॥ एवं च षष्ठ्या सम्बन्धवाचकत्ववदमीषामपि सम्बन्धवाचकत्वं सुवचमित्याहुः ॥ अत्रेदं चिन्त्यम् ॥ ननु धातोस्तत्र वृत्तिरित्यर्थे आस्यते भोक्तुमित्यग्रिमशङ्काऽनुपपत्तेरुपष्टम्भकत्वेनोपन्यसनं शिथिलं यतः कैयटमतेऽप्यास्यर्थे पूर्वकालसम्बन्धित्वस्य केनचिदनभिधानेनोक्ताऽर्थानामप्रयोग इति न्यायाऽनवतारादाशङ्कोत्थानसम्भव प्रत्ययशब्दस्यच प्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेष्यताया नव्यानामपि सम्मतत्वेन पूर्वकालः क्त्वाऽर्थो धात्वर्थप्रकार एवेति पूर्वग्रन्थविरोधश्च ॥ न च द्योतकत्वाऽभ्युपगमादुक्तसङ्गतिः षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्ववदमीषामपि सम्बन्धवाचकत्वमित्युत्तरग्रन्थविरोधात् ॥ न च तदपि सुवचं समानकर्त्तृकत्वादीनां वाच्यतायाः सूत्रादलाभात् तस्मात्कर्मप्रवचनीयवत्क्रियासम्बन्धविशेषकत्वमेव क्त्वादीनामिति कैयटोक्तमेव सम्यगिति ॥ * ॥ मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ यत्त्विति ॥ क्त्वावाच्यमिति ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्युभयोः

दासाश्रयणात्। अतएव प्रासादे आस्ते इत्यत्र प्रासादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यस्ति क्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम्। तस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तन्न सूत्रात्तस्य वाच्यत्वालाभात्। समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा इत्येव तदर्थात् अन्यथा समानकर्त्तरीत्येव सूत्रन्यासः स्यात्। तृतीयापादनन्तु आख्याता

पदयोर्बहुव्रीहित्वाऽविशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमितराऽर्थस्य द्योत्यत्वमिति वैषम्ये बीजाभावादिति॥ वैषम्ये बाधकमाह॥ अन्यथेति॥ तस्य क्त्वाप्रत्ययाऽवाच्यत्वे इत्यर्थः॥ तृतीयाप्रसङ्गश्चेति॥ क्त्वाप्रत्ययेन कर्त्तुरनभिधानादिति भावः॥ नन्वनभिहितइति सूत्रे नञः प्रसज्यप्रतिषेधाऽर्थकतया प्रकृते कर्तुराख्यातेनाऽभिधानान्न तृतीयापत्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे॥ नचेति॥ न चाऽनुपपत्त्या तत्स्वीकारः वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात्॥ तथाचैकेनाऽभिधानेऽप्यन्येनाऽनभिधानात् तृतीयाऽऽपत्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह॥ पाकक्रियाकर्तुरित्यादि॥ तदभावादिति॥ अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः॥ अनभिहितइति॥ न प्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यभेदादिदोषात्॥ अतएवेति॥ तत्सूत्रस्थनञः पर्युदासाऽर्थकत्वादेवेत्यर्थः॥ भाष्ये इत्यस्याऽनभिहितसूत्रस्थे इति शेषः॥ तस्येति॥ समानकर्त्तृकत्वस्येत्यर्थः॥ द्विवचनप्रकृतिबहुव्रीहिणा समानकर्त्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतैव प्रतीयते न तु विधीयमानत्वं इति भावः॥ तदेव विशदयति॥ अन्यथेति॥ एतत्सूत्रस्य कर्त्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः॥ समानेति॥ तदुपादानाच्च कर्त्तृद्वयस्यैव लाभः॥ न्यासःस्यादिति॥ कर्त्तरिकृदितिवत् वस्तुतस्तु न तथा सम्भवति कर्त्तरिकृदितिसूत्रेणैव गताऽर्थत्वादव्ययकृतो भाव इति वार्त्तिकवि

र्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात्प्रधानानुरोधेन गुणे कार्य्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति। उक्तञ्च वाक्यपदीये॥

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते।
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते इति।

रोधाच्चेति भावः॥ उक्ताऽऽपत्तिं निरस्यति॥ तृतीयापादनञ्चेति॥ आख्यातार्थक्रियाया इति॥ क्रियाद्वयनिरूपितकर्त्तृशक्त्योरनेकत्वेऽपि प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्त्तृशक्तेराख्यातेनाऽभिधाने तत्र क्त्वादन्तार्थक्रियानिरूपिततच्छक्तेरनभिहिताया अप्यभिहितत्वातिदेशस्य अनभिधानेत्वनभिहितत्वाऽतिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनाऽभ्युपगमान्न तृतीयाऽऽपत्तिः प्रसक्ता इति भावः॥ प्रधानेतरयोरिति॥ गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयं यत्रैकस्मिन्द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिधर्ममनुरुणद्धीत्यर्थः॥ उक्ताऽतिदेशेऽपि तत्सम्मतिमाह॥ प्रधानविषयेति॥ प्रधानं विषयो निरूपकं यस्याः सा शक्तिर्यदा प्रत्ययेन तिङाऽभिधीयते तदा गुणक्रियावाचकधातूत्तरप्रत्ययेनाऽनभिहिताऽप्यभिहितवत्प्रतीयत इत्यर्थः॥ इदमुपलक्षणम् अभिहिताया अपि अनभिहितत्वप्रतीतेः॥ तत्र प्रासादे आस्ते इत्युदाहार्य्यम् अवश्यं चैत्यमभ्युपेतव्यमन्यथा कर्त्तुः क्त्वाऽर्थत्वाऽभ्युपगमेनोक्तस्थले तृतीयाऽऽपत्तिवारणेऽपि पक्त्वौदनो मया भुक्त इत्यत्रौदनपदोत्तरद्वितीयाऽऽपत्तिः स्यादेव तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तेः क्तेनाऽनभिधानादुक्तरीतेरसम्भवादित्या

किञ्चान्यथा कर्म्मणोऽपि क्त्वार्थतापत्तिः पक्त्वौदनो मया भुज्यतइत्यत्र द्वितीयायाः प्रकारान्तरेणावारणात् इत्यास्तां विस्तरः ॥५८॥

इति वैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥१२॥

ह ॥ किञ्चेति ॥ तत्रेदं बोध्यम् ॥ यदौदने पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वमेव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं न तु प्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्याऽपि तदौदनं पक्त्वा भुज्यते इत्यपि साधु ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थिकत्वात् यदातूभयकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं तदौदनपदाद्द्वितीया असाध्वेव उक्तव्यवस्थितेः परन्त्वाख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यतां प्रत्येव क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वाः क्रिया गुणी भवन्ति न तु तासां परस्परविशेष्यविशेषणभावः गुणानां च परार्थत्वादितिन्यायादेवं च स्नात्वा पीत्वा व्रजतीत्यविशेषेण प्रयोगाः ॥ तुमुनस्तादर्थ्यरूपमुद्देश्यत्वमपि द्योत्यम् क्रियायांर्थायां क्रियायामित्युक्तेः ॥ तन्निष्कर्षश्च पूर्ववदेव तुम्प्रकृत्यर्थोपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत्समानकर्तृकत्वादिकमपि सम्बन्धः ॥ तथा च हरिं द्रष्टुं यातीत्यतो हरिकर्मकभविष्यद्दर्शनोद्देश्यकं दर्शनकर्तृकं यानमिति शाब्दधीः अनयैव दिशैधानाद्द्वारको व्रजतीति बोध ऊहनीयः ॥५८॥

इति भूषणसारदर्प्पणे क्त्वाद्यर्थनिरूपणम् ॥१२॥

॥ अथ स्फोटनिरूपणम् ॥

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह।

वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः।
साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तत्स्मृताः॥६१॥

यद्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः अखण्ड पदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फो-

इत्थं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिकपदसमुदायादनासन्नादगृहीताऽर्थतात्पर्य्यकादयोग्यादनाकाङ्क्षाच्च शाब्दबोधादर्शनादासत्त्यादिकमपि शक्तिज्ञानजन्यपदाऽर्थोपस्थित्या बोधजननीये सहकारि॥ आसत्तिश्च प्रकृत बोधाऽनुकूलपदाऽव्यवधानं अस्ति च पर्वतो वह्निमानित्यत्र तादृशपदाऽव्यवधानं न तु गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदत्तेनेति न ततो बोधः॥ अत एव स्थाल्यां तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलकर्मकस्थाल्यधिकरणकक्रियेति बोधे नाऽनासन्नता तद्घटकसर्वेषां पदानां तादृशबोधाऽनुकूलत्वात् स्थाल्यां पचतीत्येतावन्मात्रबोधे तु तदनासन्नमेव श्लोकाऽऽदौ तु योजनावाक्यादेव बोधः॥ तद्भ्रमेणाऽनासन्नाद्बोधदर्शनात्तज्ज्ञानमेव हेतुरिति सम्प्रदायः॥ नव्यास्तु मौनिश्लोकादन्वयबोधाऽनुदयप्रसङ्गान्नोक्ताऽव्यवधानमासत्तिः आकाङ्क्षादिसत्त्वे तात्पर्य्यज्ञाने च सति व्यवहितादव्यवहिताच्च बोधदर्शनासज्ज्ञानविलम्बेन शाब्दाऽविलम्बाच्च किञ्चिदं पदमेतत्पदेन सम्भूयाऽन्व

टा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणम नर्थकं दुरर्थकञ्च तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानाम

यबोधं जनयत्वित्याकारकपदतात्पर्य्यरूपाऽभिसन्धापयित्रिच्छा सा ननु वक्त्रिच्छा मौनिश्लोकादौ दोषतादवस्थ्यात् शुकवाक्ये तु भगवत्तात्पर्य्य- मादायैव गतिरित्याहुः॥ वस्तुतस्तु सत्यऽर्थतात्पर्य्यज्ञाने पदतात्पर्य्यज्ञान विलम्बेन शाब्दबोधाऽविलम्बाद्वक्त्या पदजन्यपदाऽर्थानामव्यवधानेनोप- स्थितिरिवाऽऽसत्तिः स्वरूपसत्यन्वयबोधे हेतुः न हि पदार्थानामनुपस्थि- तान्वयधीः केनाऽप्यनुभूयते इति अर्थं तात्पर्य्यम् त्विदं पदमेतस्मिन्नर्थेऽपर पदार्थोऽन्वयं बोधयत्वित्यभिसन्धापयित्रिच्छाविसम्वादिशुकवाक्ये तु भ- गवत एव सा त्रिसम्वादिनि तु शिक्षयितुरेव अस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये चाऽन्वयाऽबोधात्तद्भ्रमेणाऽन्वयबोधदर्शनाच्च तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधे हे- तुः॥ अधिकमग्रे वक्ष्यते॥ शाब्दबोधे योग्यताया ज्ञानं कारणमिति वक्त्र व: सा चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृशसंसर्गवत्वं तादृशसंसर्गवत्त्वैव प्रकृत शाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत्॥ अस्ति च पयसा सिञ्चतीत्यत्र सेके पयःकरणकत्वस्य संसर्गः॥ अत एव करकाऽभिप्रायप्रयुक्तपयसा सि ञ्चतीतिवाक्यम् न योग्यं पयःपदाऽर्थकरकायां सेककरणत्वाऽभावात् या दृशेति विशेषणाच्चाऽऽकाशं शब्द इति वाक्यम् समवायसंसर्गमादाय ना- भेदाऽन्वये योग्यं अयोग्येप्येतद्भ्रमेणाऽन्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्याऽपि हेतु- ता॥ ननु संसर्गस्य वाक्याऽर्थत्वेन तद्बोधात्प्रागनुपस्थित्या कथं तद्बोधस्य तत्र सत्त्वमिति चेन्न योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे निश्चयत्वेन हेतुतां ब्रूमो येनोक्तदोषोऽवकाशमासादयेत् किं तु संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वे न तस्य च न दौर्लभ्यं पयसा सिञ्चतीत्यादौ सेकः पयः करणको नवेति संशयाऽऽत्मकस्य भूतले घटोऽस्तीत्यादौ च प्रात्यक्षिकनिश्चयरूपस्याऽपि तस्यासुलभ्यात् स्वजन्यशाब्दबोधस्यैवाऽन्वयबोधप्रतिबन्धकतयोक्तबोधा

त्सम्भवात् ॥ केचित्तु लौकिकसन्निकर्षाऽजन्यदोषविशेषाऽजन्यतद्वत्ता बुद्धित्वाऽवच्छिन्नं प्रति तदभाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया शाब्दबोधस्याऽपि तत्कार्यताऽवच्छेदकाऽऽक्रान्ततयाऽयोग्यताज्ञानसत्त्वे तदभावादेव शाब्दबोधवारणे कृतं योग्यताज्ञानस्य तद्धेतुतया कार्यताऽवच्छेदककोटौ प्रत्यक्षाऽन्यत्वनिवेशेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेऽपि घटाऽऽद्युपनीतभानसङ्ग्रहाय तद्विहायाऽजन्यान्तद्वयनिवेशः ॥ न च बाधनिश्चयाऽभावत्वाऽपेक्षया संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् ॥ स्यादेवं यदि बाधाऽभावस्य शाब्दत्वं कार्यताऽवच्छेदकं कल्प्येत किं तु शाब्दबोधस्य बाधाऽभावकार्यताऽवच्छेदकाऽऽक्रान्ततया तद्दशायां प्रतिषेधाम: ॥ अत एव घटोऽभिधेय इत्यादावुक्तबाधाऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः तत्संसर्गाऽवच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशेष्यकतद्वृत्तित्वस्यैव तत्कार्यताऽवच्छेदकत्वात् घटाऽभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमदशामादाय तदभावस्याऽपि प्रसिद्धेश्चेत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति ॥ न हि तद्विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावः कारणं किन्तु बाधाऽवतार इच्छासत्त्व आहार्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाउत्तेजकत्वाऽनुरोधेन प्रत्यक्षस्यैव प्रतिबध्यताऽवच्छेदकत्वाऽवश्यकतयोपनीतभानसाधारणप्रतिबध्याया: शाब्दबोधेऽसम्भवात् ॥ न च तथाऽप्यनुमितिसाधारणप्रतिबध्यताया: शाब्दबोधसाधारण्यंशङ्क्यम् तत्साधारणस्य प्रत्यक्षाऽन्यज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यताऽवच्छेदकत्वे प्रत्यक्षाऽन्यत्वज्ञानत्वयोर्व्यामिश्रेविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणाऽनेकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाऽऽपत्तेः प्रतिबध्यतावच्छेदकगौरवाऽऽपत्तेश्चाऽनुमितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्याऽङ्गीकरणीयत्वात् ॥ अतो बाधाऽभावस्य स्वातन्त्र्येणैव शाब्दबोधं प्रति हेतुता वाच्या तत्र चोक्तगौरवेणसंसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् ॥ अपि च शाब्दबोधे तद्वदन्योन्याऽभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाऽऽदीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनाऽपेक्षया लाघवाद्योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् ॥ किञ्च पयसा सिञ्चतीतिशाब्दसामग्रीकाले सेक: पय:कर-

षकत्वाऽभाववानिति मानसवारणाय तत्र शाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं मन्यते तत्र योग्यताज्ञानस्याऽऽवश्यकतया विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव तद्वारणात् विशेषदर्शनसत्त्वे तु तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकत्वेन शाब्दसामग्र्या एवाऽभावेन तथा मानसे इष्टापत्तेः॥ न च निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सैकत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यकपयः करणत्वाऽभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यताऽवच्छेदकमिति वाच्यम्॥ सैकत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाऽन्तरस्य कल्प्यतया तेनैव संशयवारणे तत्संशये प्रतिबन्धकत्वाऽन्तराऽकल्पनात्॥ न च विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धावेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम्॥ गुरुभूतशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाऽन्तरस्य कल्पनाया एवोचितत्वादनयैव दिशेष्टसाधनत्वाऽऽदिज्ञानानां प्रवृत्तौ हेतुतासिद्धिरित्यलं परमताऽनुवर्णनेन॥ घटः कर्मत्वमित्याधाराऽऽधेयभावेनाऽन्वये निराकाङ्क्षवाक्यादघटीयाऽकर्मतेति बोधाऽनुदयादाकाङ्क्षाऽपि सहकारिणी सा च यत्पदे यत्पदसमभिव्याहारप्रयुक्तं यद्विशेष्यकयत्संसर्गकयत्प्रकारकबोधजनकत्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताऽऽकाङ्क्षा यथा घटमानयतीत्यत्र घटपदे कर्मताविशेष्यकाऽऽधेयतासंसर्गकघटीयाऽकर्मतेति बोधोपयिका तत्पदनिरूपिताऽऽकाङ्क्षा तां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन तादृशबोधाऽजननात् एवं धातुपदेऽप्याख्यातनिरूपिताऽऽकाङ्क्षोह्या॥ अत एवाऽऽनयनं कृतिरित्यत्र नाऽऽनयनाऽनुकूला कृतिरिति बोधः धातावाख्याताऽसमभिव्याहारात् इयमेवाऽऽकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रतिपाद्यते॥ तथा च तत्तत्पदे तत्तत्पदपूर्वाऽपरीभावरूपसमभिव्याहारः सेति फलति तां विना यद्यप्युक्ताऽनाकाङ्क्षे कर्मत्वपदेऽतत्पदत्वभ्रमदशायां घटीयाऽकर्मतेति बोधोदयेन तज्ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूप-

सती सा ॥ न च जनिताऽन्वयबोधाद्वाक्यात्पुनरपि तादृशबोधापत्तिरुक्ताऽऽकाङ्क्षायास्तदानीमप्यविकलत्वादिति वाच्यम् ॥ प्रकृताऽन्वयबोधसमानाऽऽकारबोधाऽनुपहितत्वस्याऽपि स्वरूपसत आकाङ्क्षात्वेन जनिताऽन्वयबोधस्थले तदभावाऽनापत्त्यसम्भवात् तात्पर्यविषयत्वरूपप्रकृतत्वेन बोधविशेषणाच्च ॥ बोधद्वयं जायतामिति तात्पर्यसत्त्वे न जनिताऽन्वयबोधस्य द्वितीयबोधे निराकाङ्क्षत्वं स्वसमानेत्युक्तेश्च न जनिताऽवान्तरबोधस्य मह्वावाक्याऽर्थबोधे तत्त्वम् ॥ अत एवाऽयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुषेण सहाऽन्वयबोधजनने सर्वदा निराकाङ्क्षत्वम् ॥ नव्यास्तु यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्यविषयीभूताऽन्वयाऽननुभावकत्वं तेन सह तस्याऽऽकाङ्क्षा अयमेति राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषेण साकाङ्क्षत्ववारणायाऽन्वयबोधे तात्पर्यविशेषणमेवं च न तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पृथग्घेतुता अगृहीताऽर्थतात्पर्यके निरुक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानाभावादेवाऽन्वयबोधापत्त्यभावादित्याहुः ॥ एवं च शाब्दबोधात्प्रागवश्यक्लृप्ततत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाऽऽकाङ्क्षयैवाऽन्वयरूपवाक्यार्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति ॥ मीमांसकादयस्तु वाक्यस्य तत्र लक्षणैव न तु तत्र शक्तिरिति तन्मतं खण्डयितुं स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति ॥ सिद्धान्तेति ॥ यद्वा ननूक्तव्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थबोधकत्वशक्तिप्रतिपादकत्वमनुपपन्नं प्रकृतिप्रत्ययानां क्रमिकाऽऽशुविनाशिनानावर्णात्मकतयाऽस्थिरत्वेन प्रत्यक्षतया तत्र शक्तिग्रहस्य कथमप्यसम्भवेन तत्प्रतिपादकस्याऽस्य शास्त्रस्याऽप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणाय स्फोटनिरूपणमित्याह ॥ सिद्धान्तनिष्कर्षमिति ॥ तथा चोपोद्घातसङ्गतिरत्रेत्यवधेयम् तत्तन्मतनिराऽऽकरणं तु मूल एव स्फुटम् अष्टानां स्फोटानामाकरसिद्धतया तद्व्याहृत्यालाभ इत्याशयेनाह ॥ अनर्थकमिति ॥ निष्प्रयोजनकमित्यर्थः ॥ दुरर्थकमिति ॥ तदुपादाने वाक्या-

न्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम् एतदेव ध्वनयति अतिनिष्कर्षइति। इतिमतस्थितिः वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनाम् । तत्र क्रमेण सर्वान् तान् निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह साधुशब्द

ऽतिरिक्तानामसङ्ग्रहाऽऽपत्तेरिति भावः ॥ समाधत्ते ॥ तथापीति ॥ अन्येषां वर्णाऽऽदिपञ्चस्फोटानामित्यर्थः ॥ तत्र स्फोटत्वं स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्याऽर्थप्रकाशकत्वं प्रकाशश्च ज्ञानम् ॥ तथा चाऽर्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वं पर्यवस्यति वर्णस्यैव तत्त्वाऽभ्युपगमे वर्णस्फोटः पदाऽऽदीनां तत्त्वाऽभ्युपगमे तु पदाऽऽदिस्फोट इति व्यवहारः ॥ अवास्तवत्वेति ॥ वर्णस्फोटाऽऽदीनामाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वाऽभावादवास्तवत्वं शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय परं सिद्धान्ते तत्स्वीकारः पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति भावः ॥ विप्रतिपत्तिरिति ॥ संशयीययावत्कोट्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः ॥ न तु संशयजनकं वाक्यमेव सा परोक्षं ज्ञानं निश्चयाऽऽत्मकमेवेति प्राचीनप्रवादेन संशयजनकत्वस्य वाक्येऽसम्भवात् ॥ वस्तुतस्तु संशयजनकवाक्यत्वमेव विप्रतिपत्तित्वम् तत्तदभावसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैव समानाऽनेकेतिसूत्रेण विप्रतिपत्तेरप्याहत्यैव संशयहेतुत्वोत्कीर्त्तनादित्यवधेयम् ॥ मूल असाधुशब्दाऽन्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याऽप्रस्तुतत्वं मत्वाऽऽह ॥ साध्विति ॥ अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येन वाचकत्वाऽऽदिसाधने तद्वाक्यस्य विप्रतिपत्तित्वाऽसम्भवः नैयायिकैरपि साध्वन्तर्गतानां केषाञ्चिद्वाचकत्वाऽभ्युपगमात् ॥ तादृशवर्णत्वव्यवच्छेदेन वाचकत्वाऽऽदिसाधने तु वैयाकरणानां परेषां विकरणेषु बाधश्चाऽत आह ॥ तत्स्मृतादिति ॥ ननु यथाश्रुते साधुशब्दाऽन्तर्गता वाचकास्तदन्तर्गतवर्णस्मारिता नेत्यर्थलाभादेतद्वाक्यस्य विभि

इति। साधुशब्दान्तर्गता वाचका नवेति विप्रतिपत्तिः। विधिकोटिरन्येषां नेति वैयाकरणानां साधुशब्दे पचति राम इत्यादि प्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्तिब्विसर्गादय एव (बोधकाः) वाचकाः तस्यैव शक्तत्वस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात्। न तु तैः स्मृतास्लादयः स्वादयश्चेत्यर्थः ॥५१॥

न्नधर्मिबोधकत्वाद्विप्रतिपत्तित्वस्यैवाऽसम्भवः एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसंशयजनकस्यैव तत्त्वादतो व्याचष्टे सारे॥ साधुशब्दानन्तर्गताइति॥ साध्वन्तरगतवर्णस्मारिता इत्यर्थः॥ यथाश्रुते साध्वनन्तर्गतविपरीतानां पूर्वोक्तवर्णानां वाचकत्वस्य केनाऽप्यनभ्युपगमाद्बाधसिद्धसाधनयोरापत्तेः॥ तत्स्मारितत्वं च शास्त्रबोधिताऽऽदेशाऽऽदेशिभावनिमित्तनिमित्तिभावाऽन्यतरसम्बन्धेनाऽनेनाऽस्यापत्यमिरियानित्यादीनां सङ्ग्रहः॥ विधिकोटिरिति॥ समुच्चयव्यावृत्ता कोटिताऽऽख्यातविषयता संशये आवश्यकीति सूचनायोक्तम् कोटिरिति॥ अन्येषाम्॥ नैयायिकानां तैर्लःकर्मणिश्चौजसमौडित्यादिविहितप्रत्ययानामेव वाचकत्वम् तिब्विसर्गादीनां त्वादेशिस्मृतिद्वाराबोधकत्वमेव लिपिवदित्यभ्युपगमात्तथा च साध्वन्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वाऽवच्छेदेन मतभेदेनोभयसाधनान्नोक्तदोष इति भावः॥ यथाश्रुतमूलोक्तविप्रतिपत्तिमनुसृत्याऽऽह॥ साधुशब्दइत्यादि॥ ननु साध्वन्तर्गतवर्णानां बोधकत्वसाधनेऽपि न वाचकत्वसिद्धिरत आह॥ बोधकावाचकाइति॥ तस्यैवेति॥ बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः॥ प्रागिति॥ शक्तिनिरूपणाऽवसर इत्यर्थः॥ बोधकत्वसिद्धौ च तदन्यथाऽनुपपत्त्या पदार्थाऽन्तररूपा शक्तिरपि सिद्ध्येत तदभावे तु साऽपि नेति वाचकत्व सामान्याऽभावसिद्धिरिति भावः॥५८॥नैयायिकमतम् दूषयितुमुपन्यस्यति॥ येत्त्विति॥

ये तु प्रयोगान्तर्गतास्तिव्विसर्गादयो न वाचकाः तेषां बहुत्वेन शक्त्यानन्त्यापत्तेः एधाञ्चक्रे ब्रह्मेत्यादावादेशलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च। किन्तु तैः स्मृता लकाराः स्वादयश्च वाचकाः लत्वस्य जातिरूपतया शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यात् अव्यभिचाराच्च आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्म्मणी त्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च।

वाचकत्वाऽभावे प्रयोजकमाह ॥ तेषामिति ॥ बहुत्वेनेत्युपलक्षणमनुगमकधर्माऽभावस्याऽपि तिङ्त्वसुप्त्वादीनामेकवचनत्वाऽऽदिवदनुगमकत्वाऽसम्भवात्तिङ्त्वाऽऽद्युपस्थितिम् विनाऽपि कृत्याऽऽद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचारेण शक्तताऽनवच्छेदकत्वाच्चेति बोध्यम् ॥ ननु तिबाद्यादेशिनामपि तत्तदनुबन्धभेदेन नानात्वान्नोक्तरीत्या तेषां वाचकत्वमत आह ॥ एधामिति ॥ अनुप्रयुज्यमानधातूत्तरैधाऽऽदिनाऽपि तदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषोऽत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ आदिनाऽद्यतिष्ठोलिडधुगित्यादिसङ्ग्रहः लुगादेरित्यादिना लुब्लोपयोः सः ॥ तैरिति ॥ आदेशैरित्यर्थः ॥ उक्तदोषमाशङ्क्याऽऽह लत्वस्येति ॥ जातिरूपतयेति ॥ लडादिलेषु लइत्यनुगतप्रतीत्या तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः॥नव्यास्तु शक्तताऽवच्छेदकतया न तत्सिद्धिः सर्वलकारसाधारणलत्वस्याऽतिप्रसक्तत्वाद्दशलकारमात्रवृत्तेस्तु शक्तिग्रहात्पूर्वमनुपस्थितेः पचन्नित्यादौ कृति बोधाऽऽपत्त्या तस्य शक्तत्वाऽवच्छेदकत्वाऽसम्भवाच्च तिप्तस्त्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याहुः ॥ तथा चोक्तविप्रतिपत्तौ प्राचीनैः सह विवाद एवेति बोध्यम् ॥ अव्यभिचाराच्चेति ॥ लत्वाऽवच्छिन्नशक्तिग्रहस्य कृति बोधात्पूर्वं नियमेन सत्वात् तिबादीनां शक्यताऽवच्छेद

न ह्यादेशेष्वर्थवत्ताबोधकमनुशासनमुपलभामहे इत्याहुः । तान् स्वसाधकयुक्तिभिर्निराचष्टे ।

व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा ।
किञ्चाख्यातेन शत्राद्यैर्लडेव स्मार्यते यदि ।
कथं कर्तुरवाच्यत्ववाच्यत्वे तद्विभावय ॥६०॥

व्यवस्थानुरोधात्प्रयोगान्तर्गताएव वाचका न तु तैः स्मृता इत्यर्थः । तथाहि पचतीत्यादौ लकारमविदुषो बोधान्न तस्य वाचकत्वम् । न च तेषां तिङ्क्षु शक्तिभ्रमाद्बोधः । तस्य भ्रमत्वे मानाभावात्

कत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहम् विनाऽपि तसादिशक्तिग्रहवत्प्रकृतिबोधेना ऽऽदेशवाचकतावादिमते व्यभिचारो दुर्वार इति भावः ॥ ननु कार्य्यताऽवच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नेयमापत्तिरत आह ॥ लःकर्मणी तीति ॥ इत्याहुरिति ॥ तथा चाऽऽदेशानामेव वाचकत्वम् सप्रमाणमिति तद्भावः ॥ स्वसाधकेति ॥ स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः ॥ व्यवस्थितेरित्यादिपद्यत्रयस्य पूर्वकारिकास्थबोधकपदार्थेऽन्वयं प्रदर्शयन्नादौ व्यवस्थितेरित्येतद्विवृणोति ॥ व्यवस्थानुरोधादिति॥ प्रमाणेन पदाऽर्थनिर्द्धारणव्यवस्था तदन्यथाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ शक्तिभ्रमादिति ॥ लत्वाऽवच्छिन्ननिष्ठवाचकत्वस्य तत्राऽऽरोपादित्यर्थः ॥ मानाभावादिति ॥ विषयबाधस्यैव भ्रमत्वे तन्त्रतया प्रकृते बोधकत्वशक्तेस्तत्राऽबाधादिति भावः ॥ नन्वादेशानां बहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे वाचकमत आह ॥ आदेशिनामपीति ॥ वैयाकरणैः ॥ शाकटायनप्रभृतिभिः ॥ व्यवस्थेति ॥ इदमेव वाचकमिति निर्द्धा-

आदेशिनामपि तत्तद्वैयाकरणैः स्वेच्छया भिन्नाना मभ्युपगमात् कः शक्तः कोनेति व्यवस्थानापत्तेश्च । सर्वेषां शक्तत्वे गौरवम् व्यभिचारश्चास्त्येव । आदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वाद् युक्तं तेषांशक्तत्वम् । तथा चादेशिस्मरणकल्पना नेति लाघवम् । साधकान्तरमाह व्यवहृतेरिति व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राह

रणाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अनुशासनस्य पूर्वंचाऽपि सत्त्वादिति भावः ॥ सर्वेषामित्यस्य विनिगमकाऽभावादित्यादिः ॥ ननु तथाऽप्यादेशापेक्षयाऽऽदेशिनामल्पत्वेन तत्प्रयुक्तलाघवादादेशिष्वेव वाचकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह ॥ व्यभिचारश्चेति ॥ ननु विनिगमनाविरहादेवाऽऽदेशिनां वाचकता सिद्धिरत आह ॥ आदेशानामिति ॥ तथा च गौरवाऽऽदिदोषस्य तत्परिहारस्य चोभयोः साम्येऽप्यादेशिस्मरणकल्पनाविरहप्रयुक्तलाघवसहकृतप्रयोगनैयत्यमेवाऽऽदेशानां वाचकत्वे विनिगमकमित्याखण्डलार्थः ॥ ननु बोधकतायाः शक्तित्व एव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः ॥ न च बोधकत्वस्य शक्तित्वम् तन्मतसिद्धं किन्तु सङ्केतस्य पदाऽर्थान्तरस्य वा तत्त्वम् तथा चानुशासनेन यत्र सा प्रतिपाद्यते तत्रैव तदङ्गीकारेण कथं तिबादिषु तत्सिद्धिः स्मरणकल्पनागौरवम् तु प्रामाणिकत्वादपि न दुष्टमित्यस्वरसात्प्रयोगे श्रूयमाणानां तिबादीनां वाचकत्वे साधकाऽन्तरमुपन्यस्यतीत्याह ॥ साधकान्तरमिति ॥ मुख्यइति ॥ मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकान्तरनिरपेक्षत्वम् व्याकरणाऽऽदिना शक्तिग्रहे नियमेन तद्ग्राहकाऽन्तराऽपेक्षणात् ॥ सचेति ॥ व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः ॥ तिङादिष्वेवेति ॥ व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्ग्रहेऽप्यावापोद्वापाभ्यां पश्चात्तद्घटकतिङादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः ॥ ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णेषु सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे

केषुमुख्यः।स च श्रूयमाण तिङादिष्वेवेति अत एव वाचका इत्यर्थः। किञ्च तद्धेतुन्यायतइति। लकारस्य बोधकत्वे भूलइत्यतोऽपि बाधापत्तिः स्यात्।ताद्दृशबोधे पचतीति समभिव्याहारोऽपि कारणमिति चे त्तर्ह्यावश्यकत्वादस्तु ताद्दृशसमभिव्याहारस्यैव वाच

घटमानयेत्याद्यन्तर्गतशब्दादीनामपि वाचकत्वाऽऽपत्तिर्न च सेष्टा विकरणानां नैरर्थक्यमिति सिद्धान्तव्याकोपात्॥ किञ्चाऽनयनाऽऽदिव्यवहारस्य लोडाद्यन्तप्रयोगं विनाऽसम्भवेन ताद्दृशप्रयोगाऽन्तर्गतवर्णानां तेन तत्त्व सिद्धावपि तद्रहितवाक्यान्तर्गतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासनेनैवेष्टव्यं तथा च तत्राऽऽदेशिनां वाचकत्वसिद्धावन्यत्राऽप्यादेशिषु साकल्येत्यस्वरसादाह॥ किञ्चेति॥ तद्धेत्विति॥ तद्धेतोरेव तत्त्वे किं तेनेतिन्यायाऽऽकारः लाघवमूलकश्चाऽयं न्यायः॥ उभयोर्हेतुत्वे गौरवात्त्वं सङ्गमयति॥ लकारस्येति॥ बोधापत्तिरिति॥ भवनकर्तृबोधाऽऽपत्तिरित्यर्थः॥ नकेवलेति न्यायात्केवललकारस्य प्रयोगाऽनर्हत्वाद्भूइत्युक्तम् लकारदशायां शपोऽसम्भवान्न भवतीत्युपात्तम्॥ तथा च भवतीत्यत्राऽनुसंहितान्नकाराद्यथा कर्तृबोधस्तथा प्रत्यक्षश्रुतलकारादपि कर्तृबोधाऽऽपत्तिरिति भावः॥ न चाऽसाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम् भ्रत्त्वरूपसाधुतायां अपि सत्वादपभ्रंशादपि बोधोदयेन तदीयज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः॥ ताद्दृशेति॥ आपादितकर्तृबोधे इत्यर्थः॥ समभिव्याहारइति॥ पूर्वाऽपरीभावाऽऽपन्न वर्णसमुदाय इत्यर्थः॥ आवश्यकत्वात्तम् विना लकारेणाऽपि बोधाजनने नोक्तसमभिव्याहारस्याऽपेक्षणादित्यर्थः॥ वाचकत्वशक्तिरिति॥ अर्थबोधकत्वरूपा शक्तिरित्यर्थः॥ तथा चाऽप्रामकालता वर्णस्फोटोपयोगित्वान्न स्यादिति भावः॥ वाचकत्वाऽनभ्युपगमे आदेशिशक्तिवादिमते गौरवम्

कत्वशक्तिः। अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभि-व्याहारस्य कारणत्वञ्चेत्युभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात्। तथा च तादृशसमभिव्याहारः समभिव्याहृता वर्णा वेत्यत्र विनिगमकाभावात्प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचका इति सिध्यतीति भावः। अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृभावनावाचकत्वव्यवस्था त्वत्सिद्धा न स्यादित्याह किञ्चेति आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां शानजादिना कर्त्तरि

प्रदर्शयति ॥ अन्यथेति ॥ उक्तसमभिव्याहारस्य वाचकताऽनभ्युपगमे इत्यर्थः नन्वेतावता समभिव्याहारस्य वाचकत्वमायातम् न प्रयोगान्तर्गतधातुप्रत्ययघटकानां वर्णानामत आह ॥ तथाचेति ॥ विनिगमनाविरहादिति ॥ न च वर्णानां बाहुल्यमेव विनिगमकम् उक्ताऽऽनुपूर्व्यास्तदनुगमकत्वात् ॥ किञ्च समभिव्याहारस्य वाचकत्वे तद्घटकनानावर्णानामवच्छेदकतायां गौरवम् वर्णानां वाचकत्वे तूक्ताऽऽनुपूर्व्या एकस्या एव तत्त्वमिति लाघवस्यैव विनिगमकत्वमिति भावः ॥ ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वाऽवच्छेदेन वाचकत्वसिद्धौ प्रकृतायां वाचकत्वाऽभावसाधनाय भूत इत्यतो भवनक्रियाकर्त्तृबोधापादनमनुचितम् तादृशलकारस्य प्रयोगाऽन्तर्गतवर्णस्मारितत्वात् ॥ तथा च नोक्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्वसाधिका नाऽप्यत्र तद्धेतुन्यायाऽवकाशः समभिव्याहारस्य त्ववाचकतानर्थोपयोगितया शाब्दबोधे हेतुत्वेऽपि तद्वाचकतायां मानाऽभावेन तेन तदन्यथासिद्ध्यसम्भवात् लकारस्य वाचकत्वे लनुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषान्मूलमवतारयति ॥ अपिचेति ॥ नस्यादिति ॥ स्थानिनो ल-

शक्तिरित्युपपद्यते विभागइति भावः। न च शानजादौ कृतिर्लकारार्थः आश्रयः शानजर्थइत्यस्तु कर्त्तरि कृदित्यनुशासनादिति शङ्क्यम्। स्यान्यर्थेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्त्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा घञादावपि प्रवर्त्तेत ॥६०॥

देवदत्तः पचमानइत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानचः कर्त्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह ॥

तरबाद्यन्ततिङ्क्ष्वस्ति नामता कृत्स्वेव स्फुटा।
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्य्यताम्॥६१॥

पचतितरां मैत्रः पचतिकल्पं मैत्रइत्यादिषु नामार्थत्वाभेदान्वययोः सम्भवएवेति कर्तृवाचकता स्या-

कारस्योभयत्रैक्यादिति भावः॥ नव्यनैयायिकनये तु नैयमापत्तिः॥ तैः प्रयोगान्तर्गततिबादीनामेव वाचकताया अभ्युपगमात् धातुप्रत्ययलोपस्थले तत्तदर्थबोधोपपादनं तूभयोः समप्रयत्नकमित्यवधेयम्॥इत्यस्त्विति॥ तथा च तदुभयशक्त्यैव कर्तृलाभः कृत्याश्रयस्यैव कर्तृत्वादिति भावः॥ अन्यथेति॥ अनाकाङ्क्षेऽपि शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः शक्तताऽवच्छेदकभेदस्य तत्राऽपि सत्त्वादिति भावः॥६०॥सामानाधिकरण्याऽनुरोधादिति॥शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वाऽनुभवसिद्धाऽभेदान्वयबोधाऽनुपपत्तेरित्यर्थः॥ लडादेशत्वबोधनफलं धात्वर्थेऽवर्त्तमानत्वप्रतीतिरेवेति बोध्यम्॥ पचतिकल्पमिति॥ इदं च स्वाद्यन्तं नामेति मतमनुसृत्य॥ सत्वप्रधानानिनामानी

दिति भावः। न च पचतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात्कर्त्तरि लक्षणा पचमान इत्यत्राप्यापत्तेरिति। लः कर्म्मणीत्यनुशासनञ्च लाघवात् कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वं कल्पितमादायेत्युक्तम् ॥ ६१ ॥

इति वर्णस्फोटनिरूपणम्।

तिनिरूक्ताद्द्रव्यविशेष्यकबोधजनकत्वम् नामत्वम् तदेव च नामाऽर्थयोरिति व्युत्पत्तिघटकम्॥ अत एव निपाताऽर्थस्य भेदाऽन्वय इति मतेनेदम् दूषणमिति तु परे॥ लक्षणेत्यस्य लस्येतिशेषः॥ आपत्तेरिति॥ न च सा तवेष्टेति भावः॥नन्वादेशानां वाचकत्वे आदेशिशक्तिप्रतिपादकलःकर्मणीत्यादिसूत्राणां वैयर्थ्यमत आह॥ लःकर्मणीति॥ उक्तमिति॥ आख्यातशक्तिनिरूपणाऽवसर इति शेषः॥ एवं च प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्रत्ययघटकवर्णेषु शक्तिर्वर्णस्फोटमितिपर्य्यवसन्नम्॥

इति भूषणसारदर्प्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥१३॥

अथादेशा वाचकास्त्रेत्पदस्फोटस्ततः स्फुटः ।

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोऽपि सिद्धएवेत्याह अथेत्यादि । (आदेशाः) तिब्विसर्गादयः। अयं भावः । समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता सिध्यति प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रत्येकंवर्णानामर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वापत्तौ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये त्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्ते

पदस्फोटनिरूपण उपजीव्योपजीवकभावस्याऽपि सङ्गतिलम् सूचयन् मूलमवतारयति ॥ एवमिति ॥ उक्तरीत्येत्यर्थः ॥ आदेशानामपि केषांचित्प्रयोगाऽन्तर्गतत्वादाह ॥ तिब्विसर्गादयइति ॥ प्रयोगाऽन्तर्गतवर्णा इति यावत् ॥ ननु तादृशयावद्वर्णानां वाचकत्वम् कथं पदस्फोटसिद्धिरतो भावार्थमाह ॥ अयमिति ॥ समभिव्याहृतं तूक्ताऽर्थम्॥ सिद्धइति॥आनुपूर्वीविशिष्टतावतां वर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्वीरूपपदस्य वाचकत्वाऽऽशा दुराशेति भावः ॥ ननु समुदायस्य प्रत्येकाऽनतिरिक्तत्वेन वाचकतायाः प्रत्येकवर्ण विश्रामो वाच्यस्तथा च कथं समुदिततादृशवर्णरूपपदस्य वाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतां निरस्यति ॥ प्रतिवर्णमिति ॥ अनुभवविरुद्धत्वादिति ॥ घटशब्दादसुमर्थं प्रत्येमीत्येव प्रतीतेरित्यर्थः ॥ साधकान्तरमप्याह ॥ प्रत्येकमिति ॥ अर्थवत्त्वइति ॥ तदभ्युपगम इत्यर्थः ॥ नलोपादीत्यादिना जश्त्वादिपरिग्रहः ॥ तथा च समुदितानामेव तेषां वाचकत्वमभ्युपेयम् ॥ तत्र चोक्तयुक्त्या तत्समुदायस्य वाचकत्वनिराबाधः स एव चाऽस्माकं पदशब्दव्यपदेश्य इति भावः ॥ ननु प्रत्येकवर्णानां वाचक

स्व । एतच्च, चरमवर्णएव वाचकत्वशक्तिः शक्तेर्व्यास ज्यवृत्तित्वे मानाभावात् पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्का राश्चरमेणार्थधीजनने सहकारिणइति न तन्मात्रोच्चा- रणादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिनां मतान्तरस्य दूष- णायोक्तम्।रामोऽस्तीति वक्त व्ये रामइत्यनन्तरं घटि कोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधापत्त्या तादृशानुपूर्व्याएव

त्वस्य गौरवपराहतत्वादेवाऽसम्भवात्समुदायस्यैव तत्त्वे त्यतीत्यादेशा वा चकाश्चे ति समभिव्याहृतवर्णानां वाचकताया हेतुत्वोपन्यासो विफल उ न्मत्तप्रलपितत्वशङ्काया अवसरेर्णैव निरासादित्यत आह ॥ एतच्चे ति ॥ समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वोपन्यसनं चेत्यर्थः ॥ चरमवर्ण एवेति ॥ पदान्ते श्रूयमाणवर्णे एवेत्यर्थः ॥ एवकारेण पदघटकतत्प्राक्तनवर्णव्युदा- सः ॥ तत्र हेतुमाह ॥ शक्तेरिति ॥ स्वरूपसम्बन्धाऽऽत्मिकायां बोधकारण तायां पर्य्याप्तत्वाऽसम्भवाच्चरमवर्णादेव बोधोदयेनाऽन्यत्र तत्त्वे मानाऽ भावादिति वाऽर्थः ॥ ननु तस्यैव वाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधाऽऽपत्ति रत आह ॥ पूर्वपूर्ववर्णे ति ॥ तत्पदघटकपूर्वपूर्ववर्णे त्यर्थः ॥ मतान्तरेति ॥ समभिव्याहृतवर्णानामवाचकत्वे तत्समुदायरूपपदस्य सुतरामवाचकत्व मिति यन्मतान्तरं तत्खण्डनायेत्यर्थः ॥ उक्तमित्यस्य मूल इति शेषः ॥ अर्थबोधापत्येति ॥ वस्तुतस्तु नियमापत्तिः ॥ उद्बोधकतत्कल्पे दूषणाऽन्तर मप्याह॥ रामोऽस्तीत्यादि ॥ समाधानस्य फलाऽनुमेयत्वेन तादृशस्थले फ- लाऽभावेनोद्बुद्धसंस्काराऽभावादिति बोध्यम् ॥ ननु समभिव्याहारोन स मूहः वर्णानां क्रमिकाणामाशुविनाशिनां च तदसम्भवादत एवाऽव्यवहि तोत्तरत्वसम्बन्धेन न पूर्वपूर्ववर्णवत्वं पूर्वपूर्ववर्णस्यैवाऽभावात् नाऽपि व र्णसम्भवेतं पदार्थाऽन्तरं मानाभावात् अन्यथा तादृशधर्माऽनुगतीकृतव-

शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥६१॥

सुप्तिङन्तं पदमिति पारिभाषिकपदस्य वाचकत्वस्वीकर्तॄणां मतमाह।

घटेनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ॥
वस्त्रसादाविवेहापि सम्प्रमोहो हि दृश्यते ॥६२॥

घटेनेत्यादौ घटे इति प्रकृतिर्नेति प्रत्ययः घटइति प्रकृतिरेनेति प्रत्ययइतिविभागस्य सर्वे सर्वपदादेशा इतिस्वीकारे विशिष्यप्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासम्भवान्न

र्णानां वाचकत्वेनैवोपपत्त्या पदस्फोटस्यनिरालम्बनताऽऽपत्तेः पदप्रयुक्तकार्य्याणां वर्णेष्वेव दर्शनाच्चेति कथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत आह ॥ दिगिति ॥ तदर्थस्तु वर्णसमुदायः पदं न वर्ण इति प्रतीतेर्वर्णाऽतिरिक्तपूर्वाऽपरीभूततत्समुदायाऽऽत्मकपदस्वीकार आवश्यकः ॥ अत एव पदे वर्ण इति व्यवहारोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्य्यञ्च पूर्वपूर्ववर्णाऽनुसन्धानस्याऽव्यवहितोत्तरवर्णाऽनुसन्धाने वाक्यस्फोटवक्ष्यमाणरीत्या सत्त्वात्तेन विषयकाऽनुसन्धानविशिष्टाऽनुसन्धानविषयत्वरूपमिति नाऽनुपपत्तिरिति यथा चैतत्तथावाक्यस्फोटनिरूपणे वक्ष्यत इति ॥ तथा च वर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपक्षे पर्य्यवस्यति ॥६१॥ पारिभाषिकेति ॥ शास्त्रकारसङ्केतितेत्यर्थः ॥ पूर्वं तु प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्य च तस्य वाचकतोक्ता इदानीन्तूभयसमुदायस्यैवेति भेदः घटतीति ॥ घट इति ॥ प्रकृतिरेनेति ॥ प्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्ययोर्विभागस्य ज्ञानाऽसम्भवादितियोजनाय ॥सर्वेसर्वपदेति ॥ वर्णानित्यता

वाचकत्वमित्यर्थः वैयाकरणैर्विभागः सुज्ञेय इत्यतो दृष्टान्तव्याजेनाह वस्नसादाविति वहुवचनस्य वस्न साविति समुदायस्यादेशविधानान्नात्र तद्विभागः सम्भवतीत्यर्थः ॥६२॥

सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह ।

हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ॥६३॥
अर्थे विशिष्य सम्बन्धाग्रहणं चेत्समं पदे ॥
लक्षणादधुना चेत्तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत् तथा ॥६४॥

प्रतिपादकं भाष्यमेतत् वस्नसादेरपि पक्षत्वादाह ॥ व्याजेनेति ॥ तथा च निश्चितसाध्यवत्त्वस्यैव दृष्टांतत्वे तंत्रत्वेन तस्य पक्षभिन्नत्वाऽभावेऽपि न दृष्टांतत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ तत्र ॥ वस्नसादिस्थले ॥ विभागस्तन्निर्णयः अस्य वैयाकरणानामपीतिशेषः ॥ परं तु आमादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वामित्यादावामो व इत्यादेर्वसादेः प्रत्ययत्वमितरांशस्य प्रकृतित्वमनुमातुं शक्यमित्युक्तरीत्या न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वसिद्धिः घटेनेत्यत्र तु नशब्दस्य टादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति न तत्र विभागाऽसिद्धिरजर्घा अचकादित्यादौ त्वगत्या शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाऽभिधायीतिन्यायात्प्रकृतेरेव वाचकताऽस्तु वा तत्राऽपि लुप्तप्रत्ययाऽनुसन्धानाद्बोधः प्रकृतेः स्वार्थविशिष्टप्रत्ययाऽर्थे लक्षणा वा सर्वेसर्वपदादेशा इत्यपि वर्णाऽनित्यत्ववादिनां दूराऽपास्तमित्याहुः॥६२॥ युक्त्यैक्यात्क्रमप्राप्तवाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति ॥ सुप्तिङंतेति ॥ तत् ॥ वाचकत्वम् ॥ समुदायइति ॥ पदसमुदायरूपे वाक्य इत्यर्थः ॥ एवमिति ॥ वाक्यशक्तिवदित्यर्थः ॥ विशिष्यसूत्रोपात्तरूपेण अज्ञायमानेष्वित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानाऽसंभवः सूच्यते ॥ समुदायव्युत्पत्त्येति ॥ समुदायस्य वाच-

हरेव विष्णोवेत्यादौ पदयोः "एङः पदान्तादती" त्येकादेशे सति न तद्विभागः सुज्ञानः । तथा च प्रत्येकंपदाज्ञानेऽपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात्समुदायेऽप्यावश्यिकी शक्तिः ॥ एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययेषुविशिष्याज्ञायमानेष्वपि समुदायव्युत्पत्त्या बोधात्तत्राप्यावश्यिकैव शक्तिरिति भावः । वस्तुतः पदैः पदार्थबोधवद्वाक्येन वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ । अन्यथा घटः कर्म्मत्वमान

कत्वग्रहेणेत्यर्थः ॥ बोधात् ॥ प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययाऽर्थबोधादित्यर्थः ॥ तत्राऽपि ॥ सुप्तिङंतरूपपदेऽपि ॥ शक्तिरिति ॥ तत्कल्पनेत्यर्थः ॥ ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिकस्फोटद्वयोपादानात्कथं पदस्फोटे साध्ये वाक्यस्फोटस्य दृष्टांतत्वम् ॥ किंच प्रथमं पदस्फोटाऽसिद्धौ तदर्थसंबंधरूपवाक्याऽर्थाऽप्रसिद्ध्या वाक्यशक्तिकल्पनाऽवसर इत्याद्यपरितोषात्पदस्फोटमेव दृष्टान्तीकृत्य वाक्यशक्तिं साधयति ॥ वस्तुतइति ॥ तथा च यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिग्रहसंभवस्तत्र पदशक्त्यैव वाक्याऽर्थबोधो यत्र तदसंभवो हरेवेत्यादौ ॥ न चाऽनापत्त्या वाक्यस्यैव शक्तैरतद्बोध इति ॥ यद्यपि व्यवस्थिताविति पदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते तथापि आवश्यकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नाऽऽवश्यकमिति सिद्धांते वाक्यस्फोट एव पर्य्यवस्यतीति बोध्यम् ॥ वाक्यस्फोटस्याऽऽवश्यकतामेव दर्शयति ॥ अन्यथेति ॥ वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ तादृशेति ॥ वाक्यार्थबोधजनकत्वरूपवा-

यनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः। घटमानयेत्यत्रैव पदार्थानामुपस्थितौ, सत्यपि तात्पर्य्यज्ञाने बोधाभावाच्च। तत्रैव घटकर्म्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरकर्म्मत्ववाचकविभक्तेस्ततोधातोस्तत आख्यातस्य समभिव्याहारः कारणमिति कार्य्यकारणभावज्ञानवतोवोधातज्ज्ञानमपि हेतुरिति चेत्तर्हि सिद्धो वाक्यस्फोटः। घटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्य्यकारणभावस्यैव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्ति ज्ञानस्यापि

व्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः ॥ तत्सत्व तु तत्राऽपि बोध इष्ट एवेति भावः ॥ बोधप्रसंगः॥ घटकर्मकाऽऽनयनाऽनुकूलकृतिबोधाऽऽपत्तिरित्यर्थः ॥ पदवृत्तिज्ञ।नजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः ॥ घटमानयेत्यत्रैवेति ॥ अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुषज्यते ॥ ननु शाब्दबोधकारणाऽर्थं तात्पर्य्यज्ञानरूपपदकार्य्यांतराऽभावादेव न बोधोऽत आह ॥ सत्यपीति ॥ बोधाभावादिति ॥ तादृशबोधाभावादित्यर्थः ॥ तथा च यदभावात्कार्य्याभावस्तस्य तद्धेतुतया वाक्यशक्तिरावश्यकेति भावः ॥ एतेन व्यतिरेकसहचारकारणताग्राहकः प्रदर्शितः ॥ अन्वयं प्रदर्शयन् वाक्यशक्तिं व्यवस्थापयति तत्रैवेति ॥ घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः ॥ बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदः तादृशसाकांक्षनिष्ठबोधहेतुत्वस्यैवाऽस्मन्मते वाक्यशक्तित्वेनाकांक्षाशक्तिरिति परिभाषाभेदेऽपि वाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेत्याशयेनाऽऽह ॥

हेतुत्वकल्पनात् । अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्दवृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् । युक्तं चैतत् विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः । विवेचितञ्चैतद्भूषणे । ननु वाक्या

तथेति ॥ ननु शाब्दबोधे हेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वं तत्तु पद एव न वाक्ये तन्निष्ठबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वादत आह ॥ अर्थोपस्थापकेति ॥ शब्दवृत्तीति ॥ शब्दनिष्ठं यद्बोधकारणत्वमित्यर्थः ॥ तथा चोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेशे एतत्कल्पे प्रयोजनाऽभावेन तज्ज्ञानस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेऽपि शक्तितावृतेः बोधकशब्दस्य शब्दत्वेन निवेशाच्चाऽपभ्रंशस्याऽपि संग्रह इति भावः ॥ ननु वाक्यशक्तिवादिमते संसर्गरूपवाक्याऽर्थस्य नानात्वात्तद्भेदेन शक्त्यानंत्यम् ॥ किं च पदवृत्त्या वाक्यशक्तिं विनाऽपि वाक्याऽर्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिग्रहस्य तद्धेतुतायां व्यभिचारः अखण्डवाक्यपक्षस्तु नेदानीं प्रक्रांतः कार्य्यताऽवच्छेदके व्यवहितोत्तरत्वाऽनिवेशेन तद्वारणेऽप्यनुपस्थितसंसर्गे वाक्यशक्तिग्रहः शाब्दबोधात्प्रागसंभवीति कथं तस्य कारणतेति चेत् सत्यं संसर्गस्य विशिष्याऽनुपस्थितावपि तदादिवत्कारकविभक्तिविशिष्टधातुपदकारक विशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यतस्तद्ग्रहात् तात्पर्य्यग्रहस्य त्वयाऽप्येवमेव वाच्यत्वात् अनंतरं पदविशेषसमभिव्याहारेण तात्पर्य्यवशात्संसर्गविशेषेण तत्कारकविशिष्टतत्क्रियाभानं नाऽपि संसर्गाऽऽनंत्यप्रयुक्तशक्त्यानंत्यम् संबंधत्वस्याऽनुगमकस्य सत्त्वात्तत्तत्पदघटितसमभिव्याहारस्य नियामकताप्युभयोः समैवेति तन्मतनिष्कर्षः ॥ ननु स्यादेवोक्तप्रकारो यदि वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्यात्तदेव तु नेत्यत आह ॥ युक्तं चैतदिति ॥ एतत् वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वम् ॥ युक्तिमेवाऽऽह ॥ विषयतेति ॥ शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्य इत्यर्थः ॥ वृत्तिज्ञानस्येति ॥ वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरि-

त्यर्थः ॥ विषयता संबंधेनेत्यनुषज्यते ॥ लाघवेनेति ॥ अन्यथा घटपदश-क्तिमविदुषस्तत्पदज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद्बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटाऽर्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येत्यर्थभेदेनानंत-कार्य्यकारणभावकल्पने गौरवम् ॥ अस्मन्मते तु विषयतासंबंधेन घटवृत्ति-ज्ञानजन्योपस्थितेरसत्त्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव कार्य्यकारण-भावः कल्प्यत इति लाघवेनेत्यर्थः ॥ ननु घटघटत्वयोर्विशेष्यविशेषण-भावे विपरीतव्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधवारणाय घट-त्वविशिष्टबोध्योपस्थितेर्घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया अवश्यवाच्यतया तत एवाऽनतिप्रसंगे उक्तकार्य्यकारणभावे मानाऽभावोऽत आह ॥ विवेचितं चैतदिति ॥ पदपदाऽर्थभेदेनाऽनंतकार्य्यकारणभावे वृत्तिप्रवेशमपेक्ष्योपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनैव शाब्दे सामग्रीकुक्षौ प्रवेश उचितस्तथा सति समवायेनाऽऽकाशस्य जनकतयोपस्थितस्य देवदत्तादेश्च शाब्दे भानवारणाय विषयतया शाब्दसामान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वं वाच्यम् ॥ एवं च संसर्गस्य शाब्दे भानाऽनुरोधेन संसर्गेति वृत्तिकल्पनमावश्यकम् ॥ तथा च पदैः पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य बोध इति न विशेष्यविशेषणव्यत्यासेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानं पदोपस्थितानामेव संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बोधादिवृत्तिज्ञानस्येति यथाश्रुताऽर्थकमेव तत्र विवेचितम् ॥ वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानस्येत्यनंतरमनुषक्तविषयता-संबंधेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविषयबोधकत्वघटकबोधीयविषयतासंबंधेनेत्यर्थः ॥ अन्यथा वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधत्वेन तस्मिंस्तेन संबंधेन तद्धेतुत्वाऽसंभवेन वाक्यशक्तेर्गर्भस्रावादिति बोध्यम् ॥ अत्र वदन्ति ॥ पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शाब्दबोधाऽनुदयात्तादृशपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे हेतुतेति तावन्निर्विवादं पदस्य च प्रकृत्याद्यात्मकस्याऽर्थे संबंधं विना तदुपस्थापकत्वाऽसंभवात्तस्मिन्वृत्त्यात्मकसंबंधोऽप्यावश्यक एव न तु वर्णसमुदायरूपपारिभाषिकपदस्य तत्समूहरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थे सः

तं विनाऽपि तेभ्य आकांक्षाऽऽदिरूपकारणसमवधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः एकपदार्थविशिष्टाऽपरपदार्थशाब्दत्वस्यैव तत्कार्यताऽवच्छेदकत्वात् ॥ यत्तु, लाघवाद्वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विषयतासंबंधेन हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ प्रमाणमिति तन्न ॥ स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वस्यैवाऽसिद्धेः ॥ तथाहि तादृशकार्यकारणभावे वृत्तित्वेन पदवृत्तेर्निवेशः किं वाक्यवृत्तेः किं वा वृत्तिमात्रस्य ॥ न तावदाद्यः ॥ पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वैरेवाऽभ्युपगमात् ॥ न द्वितीयः ॥ वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसिद्धेः ॥ अत एव न तृतीयः ॥ किंच तव मते वाक्यशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽऽत्मकत्वेन तस्मिंस्तद्विषयत्वाऽसंभवादपि नोक्तरीतिः साधीयसी ॥ अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं यदा कदाचिद्विवरणाऽऽदिना घटाऽऽदिपदशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिवृत्याऽपि घटमानयेति वाक्यशक्तिमविदुष आकांक्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् ॥ यदपि समभिव्याहाररूपाकांक्षैव वाक्यमिति ॥ तदपि न ॥ तथा सति घटीयाऽकर्मतेत्यादि बोधे घटंमानयेति वाक्यं साकांक्षं निराकाङ्क्षं च घटः कर्मत्वमिति सर्वसिद्धव्यवहाराऽनुपपत्तिः पदयोः समभिव्याहार इतिवत्पदयोर्वाक्यमिति व्यवहारप्रसङ्गश्चेति समभिव्याहृतपदानामेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम् ॥ तथा च समभिव्याहारस्य शाब्दबोधहेतुत्वेऽपि वाक्यस्य तत्त्वं दुरुपवादमेवेति क्व वाक्यशक्तिसिद्धिः समभिव्याहारनिष्ठबोधजनकत्वग्रहवतो बोधे तज्ज्ञानं हेतुरित्यपि रिक्तं वचः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वेन तन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुताया एवाऽभावात् ॥ न च तदपि सम्भवति शाब्दबोधात्प्राक् संसर्गस्यैवाऽनुपस्थितेः सामान्यतस्तदुपस्थितावपि विशेषरूपेण भानार्थं तात्पर्यज्ञानाद्यपेक्षणे च मूलशैथिल्यात्तव वाक्यशक्तेरेवाऽसिद्ध्यापत्तिः वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधात्प्राक् तदुपस्थित्यभ्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनन्तरं शाब्दबोधाऽभ्युपगमे वा शब्दप्रामाण्यभङ्गाऽऽपत्तिः ॥ अनधि-

र्थस्यापूर्वत्वात्कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्याह अर्थ इति वाक्यस्येति शेषः। वाक्यस्य वाक्यार्थे विशिष्य शक्त्यग्रहणञ्चेत्तर्हि पदेऽपि समम्। पदे एवान्वयांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहासम्भवस्तुल्यइत्यर्थः। यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञाता अन्वयांशे वाऽज्ञातो

गताऽर्थग्रहकारणस्यैव प्रमाणत्वात्॥ अत एव सूत्रकृता कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणं कृतम् वाक्यशक्तौ तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव सामयिकः शब्दादर्थप्रत्यय इति कणादोक्तेर्वाक्यशक्तिग्राहकाऽनुशासनादेरभावेन तद्ग्रहाऽसंभवाच्चेति वाक्यस्फोट आपातरमणीय एवेति॥ पूर्वोक्तशक्तिग्रहप्रकारस्य शैथिल्यं मनसि निधाय तस्मिन्प्रकाराऽन्तरं वक्तुमग्रिमग्रन्थइत्याशयेनाऽऽह ॥नन्विति॥ अपूर्वत्वात्॥ शाब्दबोधात्प्रागनुपस्थितत्वात्॥ ननु शाब्दबोधात्पूर्वं पदे प्रत्यक्षाऽऽद्युपस्थितपदाऽर्थनिरूपितशक्तिग्रहः सुलभ एवेति पदे सममिति मूलमनुपपन्नमत आशयं प्रकाशयति॥ पदएवेति॥ पदानामिवाऽन्वितपदार्थे शक्तिरन्वयस्य सामान्यरूपेण ज्ञानम्॥ अत एव घटाऽऽदिपदादन्वितघटाऽऽद्युपस्थितौ नियमनं तत्प्रतियोग्याऽऽकांक्षा भवति किमन्वितो घटः किमन्वितं कर्मत्वमित्याद्याकाराऽसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् विशेषरूपेण भाने त्वमादिपदसमभिव्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्दे भानम् पदवृत्तिविषयत्वात् अशक्यस्याऽपि भानाऽतिप्रसङ्गात्॥ न चैवं घटमानयेत्यत्रेतराऽन्वितं कर्मत्वमिति रीत्याऽनेकधा संसर्गस्य भानाऽऽपत्तिस्तत्तत्पदेभ्यस्तथार्थोपस्थितावप्याकांक्षावशादेकधैव तज्ज्ञानप्रसङ्गात्॥ न चाऽऽकांक्षायास्तज्ज्ञाननियामकत्वाऽऽवश्यकत्वेन तत्र वृत्तिकल्पनाऽपार्थेति वाच्यम्॥ अशक्यभानभियैव तदभ्युपगमात्॥ तथा च पदशक्त्यैव संसर्ग-

प्रयुज्यतइति क्लृप्तशक्तिवादस्तदा ममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञातैवोपयुज्यतइति वादाभ्युपगमस्तुल्यइति भावः। ननु वृद्धव्यवहारं पश्यतो मनसा पदार्थवद्वाक्यार्थेऽपि तद्ग्रह इति चेत्तुल्यमित्याह लक्षणादिति। लक्ष्यते तर्क्यतेऽनेनेति लक्षणं मनस्तस्मात् अपिपदं पदोत्तरं बोध्यम्। पदेऽपि लक्षणात्तद्ग्रहश्चेत्तर्ह्यस्तु वाक्येऽपीति शेषः। वस्तुतस्तु समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं तद्ग्रहः। आवापोद्वापाभ्यां परं प्रत्येकं तद्ग्रहइति बोध्यम् ॥६३॥ ॥६४॥

भानोपपत्तौ तत्र न वाक्यशक्तिः पदत्वाऽपेक्षया वाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतम् ॥ तथाचाऽन्विताऽभिधानमतेऽपि पदे वाक्याऽर्थशक्तिग्रहाऽसंभवः समान इत्यर्थः ॥ ज्ञातेति ॥ पदार्थानां प्रागुपस्थित्या तत्र पदाऽर्थशक्तिग्रहसंभवादिति भावः ॥ अज्ञानवति त्वभ्युपगमस्तु शाब्दे भानाऽऽपत्त्यैवेति भावः ॥ पदाऽर्थवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः उपमेये सप्तमीदर्शनात् ॥ वाक्यार्थेऽपि ॥ संसर्गेपीत्यर्थः ॥ इदं च बोध्यत्वं शक्तिरित्यभिप्रेत्य ॥ तद्ग्रहः ॥ शक्तिग्रहः लक्षणशब्दस्य चिह्नाऽऽदौ प्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यर्थपरतया तं व्याचष्टे ॥ लक्ष्यत इति ॥ मूले अर्थे इति निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः तच्छब्दार्थे शक्तिज्ञानेऽन्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ पदेपीत्यादि ॥ तद्ग्रह इति ॥ वाक्याऽर्थनिरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः ॥ अयं भावः घटमानयेत्यादिवृद्धव्यवहाराद्यस्य पदे पदाऽर्थनिर्णयस्तस्य तद्वाक्यश्रवणे पदैः पदार्थोपस्थित्यादिसमवधाने मनसा तत्संसर्गोपस्थितिर्नाऽनुपपन्ना परंतु मानसस्य प्रायः संशयात्मकस्याऽपि संभवात्तन्निश्चयाऽयार्थं शब्दाऽऽदरः ॥ तत्र

इयमेव मीमांसकानां वेदान्तैकदेशिनां च गति-
रित्याह।

शक्तिग्रहहेतुलिङ्गादेर्निर्णायकस्य सत्वेन संशयत्वाऽसंभवादिति ॥ ननु श-
ब्दशक्तिनिर्णयस्यैव शाब्दबोधे हेतुताऽवधारणेन तस्य शाब्दबोधाप्रागुक्त-
रीत्याऽसम्भवेन वाक्यशक्तेः॥ शाब्दबोधहेतुत्वम् दुर्घटमेवेत्यत आह ॥ व-
स्तुतस्त्विति ॥ तद्ग्रहः विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः ॥ तथा च शक्तिग्राह-
कशिरोमणिना व्यवहारेण पूर्वं वाक्य एव शक्तिग्रहेण तस्यैव शाब्दबोध-
हेतुत्वाऽवधारणात्तादृशवृत्तेश्च स्वाऽऽश्रयविषयकत्वस्वविषयोद्बुद्धसंस्का-
रसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वशिष्ट्यस्येदानीं तनवाक्यज्ञानेऽप्यक्षत-
त्वान्न वृत्तिज्ञानस्यशाब्दबोधे हेतुतायां व्यभिचारः सध्येवाक्यार्थोपस्थि-
तेरनपेक्षणाच्च नोक्तदोषाऽवसर इति भावः ॥ ननु तर्हि पदस्फोटस्य नि-
रालम्बनताऽऽपत्तिरत आह ॥ आवापोद्वापाभ्यामिति ॥ आनयनाऽपसा-
रणाभ्यामित्यर्थः ॥ तद्ग्रहः प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः ॥ तथा च
प्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनाऽऽकांक्षादिवशात्पदाद्वाक्यार्थशाब्दबोधस्तदा
पदस्फोटो यदा तु तन्निरपेक्ष्यैव सा बोधं जनयति तदावाक्यस्फोट इति
मतद्वयं पर्य्यवस्यतीति भावः ॥ केचित्तु, उपस्थितपदार्थस्तदुपस्थितिर्वा
शाब्दबोधहेतुर्न तु पदज्ञानमपि तद्विनाऽपि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचा-
रात्॥ तदुक्तं पश्यतः श्वेततारूपंह्रेषाशब्दं च शृण्वतः ॥ खुरविक्षेपशब्दं
च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीरिति ॥ तन्न शब्दं विना जायमानस्य घटादि-
चाक्षुषस्याऽपि शाब्दाऽऽपत्तेः तत्र पश्यामि न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्
न शाब्दत्वं यदि तदा प्रकृतेऽपि समम् उक्तप्रतीतेरनुमानेनैव निर्वाहात्तत्र
शाब्दप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेत्यादिस्वयमूह्यम् ।६३।६४। उपलक्षणमिति। त्वन्मते
गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ प्रत्येकपदशक्त्या स्वशक्यसम्बन्धरूपलक्षण-
वोक्तादिशाऽभीप्सितार्थाऽन्वये बाधाऽसम्भवात्स्वबोध्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वाऽ

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्यएवेति ये विदुः।
भाट्टास्तेऽपीत्थमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ॥६५॥

भाट्टाइति तदनुयायिनां वाचस्पतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम् । ननूक्तपक्षद्वयमनुपपन्नम् उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वैकदा असम्भवेन वर्णसमूहरूपपकज्ञानासम्भवात्। तथा च सुतरां तत्समूहरूपवाक्यज्ञानासम्भवइति चेन्न उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमयेतस्मि

भ्युपगमेन वाक्याऽर्थमात्रे वाक्यलक्षणाऽङ्गीकारादिति भावः ॥ पक्षद्वयमिति ॥ पदवाक्यभेदेन व्यवस्थितम् स्फोटद्वयमित्यर्थः ॥ अनुपपत्तिमेवाऽऽह ॥ उत्पन्नानामिति ॥ वर्णाऽनित्यतावादिमते वर्णानां योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादेकदाऽवस्थानाऽसम्भवः ॥ तन्नित्यतावादिमते त्वाह॥ भिव्यक्तानामिति ॥ वर्णा नित्याः किन्तु तदभिव्यक्तिरेवाऽनित्या वर्णोत्पादकत्वेनाऽन्याभिमतानामेव कण्ठाऽऽद्यभिघाताऽऽदीनां तदभिव्यञ्जकत्वाऽभ्युपगमात् ॥ तथा चाऽभिव्यक्तेरपि योग्यविभुविशेषगुणतया स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वाऽविशेषात् ॥ क्षणिकत्वात्तद्विशिष्टवर्णानामपि युगपदवस्थानाऽसम्भव एवेत्यर्थः ॥ नन्वस्तु वर्णानां युगपदनवस्थानम् किमस्माकमनिष्टमत आह ॥ वर्णसमूहेति ॥ वाक्यस्फोटकल्पेऽपि तदाह ॥ तथाचेति ॥ ज्ञानासम्भवइतीति ॥ आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाऽसम्भवादन्तिमवर्णोत्पत्तिकाले तदभिव्यक्तिकाले वा पूर्वपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तीनां वाऽवस्थानाऽसम्भवेन तत्समूहरूपपदस्य वाक्यस्य वा तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणस्याऽभावात्प्रत्यक्षस्यैवाऽसम्भवेन तत्रोक्तशक्तिग्रहस्य गगनकुसुमायमानत्वादित्याखण्डलार्थः ॥ अभिव्यक्तिपक्षमादाय

न्व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थित पूर्ववर्णवत्त्वं तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं तस्मिन् सुग्रहमिति तादृशानुपूर्व्वीघटितपदत्वस्येव वाक्यत्वस्यापिसुग्रहत्वात् ॥६५॥

समाधत्ते ॥ उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति ॥ अव्यवहितोत्तरेति ॥ एतन्मध्ये वर्णानां नित्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाऽधिकरणक्षणोत्तरकालवृत्तित्वाद व्यवस्थाऽऽपत्त्या स्वस्वाभिव्यक्तिगतिमेवाऽव्यवहितोत्तरत्वम् वाच्यम् तदारोपादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः ॥ अत एव तत्रोपस्थितेर्विशेषणतया निवेशः तच्चाव्यवहितत्वे सत्युत्तरत्वम् अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसाऽनधिकरणक्षणसम्बन्धित्वम् ॥ तेन घटित घट इत्यादौ नाऽतिप्रसङ्गः; उत्तरत्वम् तु स्वाऽधिकरणसहोत्पत्तिकत्वम् तेन पिव मधु शीघ्रमित्यादौ न शोधुभागस्य पदत्वम् अन्यनिरूपिताऽव्यवधानादेरन्यसम्बन्धत्वाऽभावेन स्वत्वस्य परिचायिकतया प्रवेशान्नाऽननुगमशङ्काऽपि उत्तरोत्तर वर्णोपस्थितेः पूर्ववर्णोपस्थितिध्वंसाऽनधिकरणसम्बन्धित्वात्तदधिकरणक्षणध्वंसाऽनधिकरणत्वाच्च निरुक्तसम्बन्धेन तद्वत्त्वमविकलमित्थन् च पूर्वपूर्ववर्णान्शेऽलौकिकस्य चरमवर्णाऽन्शे लौकिकप्रत्यक्षस्य सम्भवात्तत्राऽर्थबोधकत्वरूपशक्तेः सुग्रहत्वादुक्तपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेति भावः ॥ ६५ ॥

इति भूषणसारदर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥१४॥

इदानीमखण्डपक्षमाह ॥

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।

वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥६६॥

पदे पचतीत्यादौ न वर्णा नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः । दृष्टान्तव्याजेनाह वर्णेष्विति । एकारौकारऋकारादि वर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः । क्वचिदिवेत्येव पाठः । एवं वाक्येऽप्याह वाक्यादिति पदानामपि वाक्याद्विवेको भेदो नास्तीत्यर्थः । अयं भावः । वाक्यम् पदं चाखण्डमेव न तु वर्णसमूहः अनन्तवर्णकल्पने मानाभावात् ।

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वम् सूचयन्नाह ॥ इदानीमिति ॥ स खण्डस्फोटनिरूपणाऽनन्तरमित्यर्थः ॥ अखण्डेति ॥ पदवाक्ययोरखण्डत्वम् चाऽविद्यमानाऽवयवकत्वम् वर्णानामवयवाऽघटितत्वस्याऽपि सिषाधयिषितत्वादाह ॥ दृष्टान्तेति ॥ दृष्टान्तवाक्यस्यैवाऽऽदिघटितत्वनियमेन तदभावात्कथम् वर्णेष्वित्यादेस्तत्वमित्याशङ्क्य यथा शब्दान्तर्भावेण मूलम् व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ इवेतीतिअवयवा इवेत्यर्थः ॥ तथा च यथाश्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वम् नाऽनुपपन्नमित्ति विचिर्पृथग्भाव इति प्रव्युपसृष्टघञन्तभावसाधनप्रविवेकशब्दाऽर्थः पृथग्भावो भेदे पर्य्यवस्यतीत्याशयेनाऽऽह ॥ भेदइति ॥ ननु पदादिप्रतीतौ तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात्कथं तदसत्त्वमत आह ॥ अयम्भावइति ॥ अखण्डमेवेति ॥ व्याख्याताऽर्थं एवकारव्यवच्छेद्यम् स्पष्टयति ॥ नन्विति ॥ अनन्तेति ॥ अनेकेत्यर्थः ॥ ननु

तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तत्तद्वर्ण-
जनकताया व्यञ्जकताया वावच्छेदकं वैजात्यमादा-
यैव ककारो गकारइत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात्।
स्पष्टं हि भामत्यां तारत्वादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्य
त इत्युक्तं देवताधिकरणे। नचैवं वायुसंयोग एव
वाचकोऽपि किं न ? स्यादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षोप

ककारो गकार इति प्रतीतिरेव वर्णकल्पने मानम् यदि च वर्णाऽभिव्य-
ञ्जकत्वेनोत्पादकत्वेन वाऽभिमतवायुसंयोगविशेषाऽभिव्यक्तस्फोट एव क
त्वाऽऽदिना तादृशप्रतीतिविषय इति विभाव्यते तदाऽव्युत्पन्नः ककारो
नष्टः ककार इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः स्फोटाऽतिरिक्तककारादीनां त्वया-
ऽनभ्युपगमात् तस्य च नित्यत्वात् व्यञ्जकनिष्ठाया उत्पत्तेस्तद्विषयत्वे
सुखादीनामपि नित्यताऽऽपत्तिरत आह ॥ तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनेति ॥
वैजात्ये प्रमाणम् दर्शयति ॥ वर्णजनकतायाइत्यादि ॥ तथा च तादृशवै-
जात्यम् समवायेन स्फोटांऽशे आदायाऽऽरोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ
न तदनुपपत्तिरतिरिक्तककाराऽऽदिवर्णसाधिका नाऽप्युत्पन्नः क इत्यादि
प्रतीतिस्तथा सोऽयं क इत्यभेदतत्प्रत्यभिज्ञारूपबाधकसत्त्वेन तादृशप्रती
तेर्भ्रमत्वात् नाऽपि सुखादीनां नित्यताऽऽपत्तिः तन्नाशकस्य स्वोत्तरवर्त्ति
योग्याऽऽत्मकविशेषगुणस्य जागरूकत्वादिति भावः ॥ भामत्याम् ॥ तन्ना
मकवाचस्पतिग्रन्थे ॥ आरोप्यतइतीति ॥ एतदनुरोधेनैवाऽऽदायेति पद-
मारोपपरतया व्याख्यातम् मतान्तरन्तु वक्ष्यते ॥ वायुसंयोगोऽपीत्यपिरे
वार्थे कण्ठताल्वाद्यभिघातजवायुसंयोग एवेत्यर्थः ॥ समवायस्याऽनारो-
पितस्य वाचकताऽवच्छेदकत्वे लाघवात्तथा च संयोगस्यैव वाच्यात्मकत्व
मस्त्वित्यर्थः ॥ समाधत्ते ॥ प्रत्यक्षेति ॥ अयमाशयः कादिवर्णानामुक्तसंयो-

लभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। तथा च वाचकत्वानुपपत्त्या तदेवेदं पदं तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकारइति प्रतीत्या च स्फोटोऽखण्डः सिध्यति॥ एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्य-

गाऽऽत्मकत्वेऽतीन्द्रियताऽऽपत्तिर्न च सैष्टाऽनुभवविरोधात्॥ नचोक्तकत्वस्याऽतीन्द्रियधर्मत्वेन कथं साक्षात्कारविषयत्वमिति वाच्यम्॥ सुरभिचन्दनमिति प्रतीतौ चक्षुरयोग्यस्याऽपि सौरभादेश्चाक्षुषविषयत्ववत्तस्याऽपि श्रोत्रग्राह्यत्वसम्भवात् विषयबाधेन परं स्फोटांऽशे कत्वप्रतीतिभ्रान्तित्वमिति॥ अन्ये तु काऽऽदिप्रतीतिर्यदि स्फोटांऽशे कत्वाऽऽदिकम् समवायेनाऽवगाहे तत्तदातस्याऽभ्रान्तत्वसम्भावना किन्तु स्वाऽऽश्रयाऽभिव्यङ्ग्यत्वसम्बन्धेनैव तदंशे वैजात्यम्॥ न च स्वाऽऽश्रयाऽभिव्यङ्ग्यत्वस्य सम्बन्धत्वे प्रमाणाऽभावः कादिप्रतीतेरेव मानत्वात् विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषो हि सम्बन्धः॥ अत एव लोहितः स्फटिक इति बुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्य सम्बन्धतामामनन्ति॥ न च समवायविषयैव सा भ्रान्तिः यथा कथञ्चित्प्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौ भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादधिकमग्रे वक्ष्यत इत्याहुः॥ उपसंहरति॥ तथाचेति॥ वाचकत्वाऽनुपपत्त्येति॥ पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरूपत्वे उक्तरीत्या वर्णानां युगपदवस्थानाऽसम्भवेन वाचकत्वग्रहाऽनुपपत्त्येत्यर्थः॥ वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः साऽप्यस्मन्मये नाऽस्तीत्याह॥ तदेवेदमित्यादि॥ तद्व्यक्त्यभेदाऽवगाहिपदाऽऽदिविशेष्यकप्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्त्या चेत्यर्थः॥ उक्तरीत्या कथञ्चिच्छक्तिग्रहोपपादनेऽप्यनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरप्यनित्यतया प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति भावः॥ एतेनेति॥ प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः॥ अननुभवादिति॥ तथा च तत्रैव प्रमाणाऽभावेन वाचकत्वम् दूरम् पराहतमिति भावः॥ तेषाम्॥ गकाराऽऽदिवर्णानाम्॥

तिरेकेण स्फोटाननुभवात् श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्तीत्यपास्तम् तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात्। यत्तु वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः। समुदायस्य तु क्रमवतामाशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वा ज्ञानमसम्भाव्यमेव। पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारेणैकदा समूहालम्बनरूपसकलज्ञानसम्भवस्तु सरोरसः राजजरानदीदीनादिसाधार

स्फोटातिरिक्तेति॥ गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगादिस्फोटस्यैवाऽस्माभिर्वाचकत्वाऽभ्युपगमादिति भावः॥ क्रमिकाणामपि स्थायिनां सहाऽवस्थानादुक्तमाशुतरेति तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः॥ आशुतरविनाशिनां सहोत्पन्नानां समुदायसम्भवादुक्तम्॥ क्रमवतामिति॥ असम्भाव्यमिति॥ प्रत्यक्षे तादात्म्येन विषयस्य हेतुतया समूहरूपविषयस्यैवाऽभावादिति भावः॥ पूर्वपूर्वेति॥ ननु वर्णाऽनित्यतावादिमते तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनां तेषां प्रत्यक्षस्यैवाऽसम्भवात्कथम् तज्जन्यसंस्कारस्य सहकारितासम्भवः॥ तथाहि कादिप्रतीतिः ककारोऽऽदौ विशेषणतया कादित्वमवगाहते॥ विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया ककाराद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे निर्विकल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टज्ञानवाच्यम् तच्च न सम्भवति सम्बन्धवति मानम् च दृश्यते चक्षुरादिनेति वृद्धोक्तेः प्रत्यक्षे विषयस्य कार्य्यसहभावेन हेतुतया तृतीयक्षणे तद्वर्णरूपविषयस्याऽभावात्॥ न च ककाराद्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नकत्वादिस्मृत्यैव द्वितीयक्षणे एव सविकल्पसम्भव इति वाच्यम्॥ एवमपि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेर्दुरुपपादत्वात् इति चेदत्र वदन्ति॥ संसारस्याऽनादितया बालस्य स्तनपानप्रवृत्तिहे-

णाइत्यतिप्रसङ्गइति स्फोट एवाखण्डो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचकइति कैयटः। तत्तुच्छम् पदज्ञानसम्भवस्योपपादितत्वात्। वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुदितानां वेत्यादिविकल्पग्रासाच्च। ननु त्वन्मतेऽप्येष दोषः तत्तत्विष्टसाधनत्वस्मृतेरिव प्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतेः सम्भवान्न तदनुपपत्तिः ककारादुत्पत्त्यनन्तरम् ककारीयगकारवृत्तिविशिष्टबुद्धेरेव च तादृशकल्पने मानमिति॥ अन्ये तु प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशम् प्रति स्वसमानाधिकरण्यस्वाऽव्यवहितपूर्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन यदि सामान्यतस्तादृशविशेषगुणस्वकारणता स्यात्तदा ककारादिप्रत्यक्षाऽनुपपत्तिः प्रसज्येताऽपि सैव न अन्तिमशब्दनाशे सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानादिनाशे च व्यभिचारात् किन्तु विजातीयगुणनाशे वैजात्यम् चरमशब्दादिव्यावृत्तमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्तमपि॥ न च तादृशवैजात्ये मानाऽभावः॥ नाश्यताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव तत्सिद्धेः॥ तथा चाऽन्तिमशब्दनाशेन द्वितीयक्षणस्यैव तादृशवर्णनाशेऽपि न तृतीयक्षणस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनान्न तृतीयक्षणस्यापि नस्तस्य प्रत्यक्षाऽनुपपत्तिरुक्तहेतुहेतुमद्भावस्वीकारेऽपीत्याहुः॥ अतिप्रसङ्गइति॥ सरसशब्दघटकसकाराकाररेफविसर्गानुभवजन्यसंस्कारे रसबोधाऽऽपत्तिरित्यर्थः॥ नादाभिव्यङ्ग्यइति॥ ध्वन्यनुगतवर्णाभिव्यङ्ग्य इत्यर्थः॥ अखण्डवर्णाऽघटितः उपपादितत्वादित्यस्य सखण्डस्फोटनिरूपणाऽवसर इति शेषः तादृशप्रत्यक्षस्याऽन्तिमवर्णाऽनुभवे लौकिकस्याऽतीयवर्णानुभवेऽलौकिकस्य सरोसइत्याद्यनतिप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः॥ अतिरिक्तस्य वाचकत्वे दूषणमाह॥ वर्णानामिति॥ विकल्पग्रासादिति॥ प्रत्येकव्यञ्जकत्वे आद्यवर्णादेव तदभिव्यक्तिसम्भवे इतरोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेरिति प्रसङ्गाच्च॥ समुदायस्य तूक्तरीत्या दुरुपपादकत्वे न तद्व्यञ्जकत्वस्या

द्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुदितानां वेति विकल्पस्य सद्भावादिति चेत्। उच्यते प्रत्येकमेव संयोगा अभिव्यञ्जकाः परन्तु केचित् गत्वेन केचिदौत्वेन केचिद्विसर्गत्वेनेत्यनेकैः प्र-

प्यसम्भव उक्तिषु कत्वादित्यर्थः । कैयटाऽनुयायिनस्तु पूर्वपूर्ववर्णा काले चेद्द्वितीयादिवर्णोत्पत्तिः सम्भवेत्तदा स्यादपि कथञ्चिद्भवदुक्तरीत्या पदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाहः। सैव न किन्तु यावद्गकारे यतितं तेन तावदौकारे तेनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्य्यते तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन्वर्णे उपसंहृत्यतं यत्नमन्यमुत्पाद्य द्वितीयः प्रवर्त्तते इति परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्थभाष्यप्रमाख्यात्पूर्ववर्णविनाशाऽनन्तरं यत्नाऽन्तरेण द्वितीयवर्णाऽभ्युपगमात् । किं च भवन्मते वर्णप्रत्यक्षस्यैवाऽनुपपत्तिः॥ तेषामुच्चरितप्रध्वंसित्वेन तदुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणिकत्वेनाऽतीन्द्रियक्षणाऽवच्छिन्नत्वात् । तथा चेकोयणचीत्यादिसूत्रोपयोगिनोऽयं पूर्वोऽयं पर इति प्रत्यक्षंविषयार्थकेदं शब्दाऽभिव्यज्यमानपौर्वापर्य्यव्यवहारस्याऽसम्भवः। एवं नष्ट विद्यमानयोः सम्बन्धिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्य सम्बन्धतया वक्तुमशक्यतयाऽपि पूर्वोक्तरीत्या पदप्रत्यक्षाऽनुपपत्तिः। अपि च गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वमिति नियमेनोच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिग्रहाऽसम्भवः आनुपूर्व्यास्तत्तत्कालघटिताऽव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनाऽननुगतत्वाच्छक्तताऽवच्छेदकत्वाऽसम्भवात् अखण्डस्फोटाऽङ्गीकारे तु तत्तद्वर्णोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन्पौर्वापर्य्यादिव्यवहारविषयत्वस्य सूपपादत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिः। तस्य चाऽनुपूर्व्यन्तर्गतसमस्तवर्णा एव यद्यप्यभिव्यञ्जकास्तथापि चरमवर्णाभिव्यक्त एव स बोधहेतुरिति नोक्तविकल्पस्याऽप्यवसर इत्याहुः॥

ननु वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वाऽभ्युपगमेऽपि गौरित्यत्र घटेन घटत्वेन च स्फोटोऽभिव्यज्येतेत्यत आह॥ परन्त्विति॥ तथा च विलक्षण

कारैः। अतएव वर्णानां तदतिरेकास्वीकारोऽप्युपपद्यते। एवञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घवत्त्वं टकारे गृह्यते, एतादृशपदज्ञानकारणताया अविवादात् परं त्वव्यवहितोत्तरत्वं स्वज्ञानाधिकरणक्षणोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्यम्। अतएव घज्ञानानन्तरटज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वीत्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहारः।

वायुसंयोगस्य गत्वप्रकारकस्फोटाऽभिव्यञ्जकत्वाऽभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः॥ अतएवेति॥ विलक्षणवायुसंयोगस्य तत्तद्रूपेण स्फोटाऽभिव्यञ्जकत्वाऽभ्युपगमादेवेत्यर्थः॥ तदतिरेकास्वीकारइति॥ तत्तत्संयोगादेव कत्वाऽऽदिप्रकारककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटाऽतिरिक्ततत्कल्पने मानाऽभावादिति भावः॥ननु सरो रस इत्यादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव सत्त्वादिरूपेणाऽभिव्यञ्जकवायुसंयोगानामुभयत्र तौल्यादत आह॥ एवञ्चेति॥ घवत्त्वमिति॥ तथा चौपाधिकभेदमादाय तस्मिन्नेव टकारात्मके घटत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाऽव्यवहितत्वग्रहविषये यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा रात्मके स्फोटे सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयाऽव्यवहितत्वग्रहे सरः पदव्यवहारविषयतेति न सर आत्मकस्फोटस्य रसरूपतेति भावः॥ ननु तव मते गकारादिवर्णस्य नित्यस्फोटरूपतया नित्यत्वेन तद्ध्वंसाऽधिकरणक्षणाऽनुत्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपाऽव्यवहितोत्तरत्वाऽसम्भवात्कथमुक्तप्रकारसम्भवोऽत आह॥ परन्त्विति॥ तथा च वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्यक्तेरनित्यत्वस्य साङ्ख्यानामपि सम्मतत्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वस्य वर्णान्तराभिव्यक्तावबाधेन तदादाय घटाऽऽदिपदप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः॥ अतएवेति॥ अभिव्यक्तिनिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वस्याऽनुपूर्वीव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः॥ नवीनैस्तथाऽनभ्युपगमादाह

एवञ्च न कश्चिद्दोषः । एतेन पर्य्यायस्थलेष्वेकएव स्फोटोनाना वा । नाद्यः घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेर्बोधप्रसङ्गात् । न च तत्पर्य्यायाभिव्यक्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्य्यायश्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम्॥ एवं सति प्रतिपर्य्यायं शक्तिग्रहावश्यम्भावेन तत्तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहहेतुताया उचितत्वात् । तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवात् । अन्यथा तत्पर्य्या-

॥ इत्थे ति ॥ एतेनेति ॥ आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णाऽऽत्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः ॥ आपास्तमित्यनेनाऽन्वयिस्फोट इति वाचकत्वेनाऽभिमतोऽखण्डपदाऽर्थ इत्यर्थः ॥ नाद्यइति ॥ नैक इत्यर्थः ॥ तत्पक्षेदूषणमाह ॥ घटपदइति ॥ घट इत्यानुपूर्व्यदच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः ॥ कलशपदादित्यस्याऽगृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः ॥ बोधप्रसङ्गादिति ॥ घटबोधकत्वप्रकारणताककलश इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानीं सत्त्वान्नित्यैकरूपत्वात्तस्य वर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तदोष इति भावः ॥ अर्थधीहेतुरिति ॥ उक्तस्थले वाऽस्य स्फोटस्य कलशरूपपर्य्यायाऽभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाऽभावान्न अर्थबोधप्रसङ्ग इति भावः ॥ एवमिति ॥ तत्पर्य्यायजन्यशाब्दबोधे तत्पर्य्यायाऽभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाऽभ्युपगम इत्यर्थः ॥ शक्तिग्रहावश्यम्भावेनेति ॥ नाऽगृहीतविशेषणन्यायेन तत्पर्य्यायशक्तिग्रहस्याऽवश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः॥ उचितत्वादिति ॥ औचित्यमेवाऽऽह ॥ तथासतीति ॥ शक्तिग्रहत्वेनेति ॥ तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः ॥ लाघवादिति ॥ उक्तरूपाऽपेक्षयैतस्य कारणताऽवच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ॥ चोहेतौ पूर्वंकल्पे गौरवं प्रका-

याभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात् । न द्वितीयः अनन्तपदानां तेषां शक्तिञ्चापेक्ष्य क्लृप्तवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परिमलोक्तमपास्तम् । पर्य्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्य सर्व्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादनादिति दिक् । शब्द

शयति ॥ अन्यथेति ॥ उक्तिवैचित्र्यमेतत् ॥ नद्वितीयइति ॥ पर्य्यायस्थले स्फोटनानात्वमित्यपि पक्षो नेत्यर्थः ॥ अनन्तेति ॥ प्रतिपर्य्यायभिन्नानां स्फोटानां कल्पनमित्यर्थः ॥ शक्तिमिति ॥ तद्भेदभिन्नाऽनन्तशक्तिकल्पनां चाऽपेक्ष्येत्यर्थः ॥ लघुत्वादिति ॥ तथा च वर्णाऽतिरिक्तस्फोटकल्पनाऽपार्थेति तद्भावः ॥ पर्य्यायेष्विति ॥ एकधर्माऽवच्छिन्नबोधकनानापदेष्वित्यर्थः॥ अनेकेति ॥ पर्य्यायभेदभिन्नेत्यर्थः ॥ सर्वसिद्धत्वादिति ॥ तथा च पर्य्यायेषु नानाशक्तिकल्पनाऽनुपूर्व्येति न दोषः अयमाशयः वर्णाः स्फोटाऽभिव्यञ्जका इति स्वीकारे भवदुक्तदूषणस्याऽवसरो न तु स्फोटस्य वर्णाऽनतिरेकपक्षे तत्र पृथक्शक्तिकल्पनाऽपार्थाऽभावेन गौरवाऽसम्भवात् पर्य्यायशक्तिग्रहकार्य्यताऽवच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन व्यभिचारवारणं तूभयोः सममिति ॥ ननु त्वन्मते स्फोटाऽनतिरेकेण वर्णानां नित्यत्वादुत्पत्तिघटिताऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरवर्णेषु पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वरूपशक्तताऽवच्छेदकाऽनुपूर्व्यसम्भवोऽत आह ॥ तदवच्छेदकेति ॥ शक्तताऽवच्छेदकेत्यर्थः ॥ प्रागिति ॥ स्वाऽभिव्यत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकाऽभिव्यक्तिविषयत्वमिति ग्रन्थेनेति शेषः ॥ ननु वर्णानां नित्यत्वाऽभ्युपगमे नित्यवर्णैरेव स्फोटकार्य्योत्पत्तौ स्फोटस्यैवाऽसिद्धिः ॥ तथाहि आनुपूर्व्या भवद्भिरेवोपपादितत्वात्तद्विशिष्टानां तेषां पदत्वेन तत्रत्यत्वस्य सौलभ्येन शक्तिग्रहस्य सूपपादत्वात्तदेवेदं पदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञोपपत्तेश्चेत्यत आह ॥ दिगिति॥

तदर्थस्तु यदि स्वतन्त्रा नित्या वर्णाः स्युस्तदा स्यादेव तैः स्फोटाऽन्यथा-सिद्धिः ॥ किं तु कत्वाऽऽदिना प्रतीयमानः स्फोट एव ककारादिवर्ण इत्यभ्युपगमेनोक्ताऽन्यथा सिद्ध्यसम्भवादत एव नानावर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरव शङ्काऽपि नेति ॥ ननु कोऽसौ स्फोटो यदनतिरिक्ता वर्णा इति चेदत्राहुः॥ ईश्वरसिसृक्षा मायाबिन्दुपरपर्य्यायत्रिगुणाऽऽत्मका व्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्मा-परनामा चेतनाधिष्ठितोऽनभिव्यक्तवर्णविशेषो रवः परादिशब्दैर्व्यवह्रिय माणो नादः स्फोट इत्युच्यते ॥ स च सर्वगतोऽपि पुरुषस्य ज्ञाताऽर्थविव क्षाऽधीनप्रयत्नाऽधिष्ठितमूलाऽऽधारस्थपवनेनाऽभिव्यक्तः परेति व्यवह्रिय ते ॥ नाभिपर्य्यन्तमागच्छता तेनाऽभिव्यक्तः पश्यन्तीति ॥ पुनर्हृदयमाग-च्छता तेनैवाऽभिव्यक्तस्तत्तदर्थोल्लेखिज्ञानविषयः परश्रोत्राऽग्राह्यत्वात्सू-क्ष्मो मध्यमावागिति ॥ वक्त्रा तु कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेनोपांशु-शब्दप्रयोगे च श्रूयते स एव चाऽऽस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना कण्ठ देशं गत्वा मूर्द्धानमाहत्य परावृत्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्तः परश्रोत्रेणाऽपि ग्रहीतुं शक्यो वैखरीतिव्यवह्रियते ॥ उक्ताऽर्थेप्रमाणं च चत्वारि वाक् परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ गुहात्रीणि निहितानि गायन्ति तुरीयं वाचो मनुष्यावदन्तीति श्रुतिः बिन्दोस्तस्मा द्भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मको भवत् स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीय त इति पुराणवाक्यं च भागवतेऽप्येकादशस्कन्धाऽऽदौ स्फुटोयमर्थः ॥ शि क्षायामपि आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया ॥ मनः कायाऽ ग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्यमारु-तः वर्णान् जनयतीत्यनेन हृदयाऽवच्छिन्नमध्यमायां यो नादांश आन्तर प्रणवरूपः स एव वाचकः आकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्य-माना नानारूपा भवतीति श्रुतेः सर्वप्राणिहृदि शस्थत्वाच्च ब्रह्मपदव्यवहा र्य्योऽपीत्यन्यत्र विस्तरः ॥ इतिप्रतीतेरिति ॥ अन्यथा वर्णपरम्परारूपमा-मालायास्तत्समूहरूपपदाऽनतिरिक्ततयाऽऽधाराधेयभावाऽवगाहिप्रतीत्य

कौस्तुभे तु वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटाद्यसिद्धिप्रसङ्गश्चेति प्रतिपादितम् ॥६६॥

नुपपत्तिरिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ प्रतीतिः पदार्थाऽसाधकत्व इत्यर्थः कपाले घट इति प्रतीत्या भेदाऽवगाहिन्या तत्सिद्धिप्रतीतेस्तदसाधकत्वे तु घटाऽऽद्यसिद्धिः स्पष्टैव ॥ कपालतत्संयोगानादायैव तादृशप्रतीत्युपपत्ते रिति भावः ॥ कौस्तुभेत्विति तु शब्देनाऽरुचिः सूचिता तद्बीजं तु वर्णाऽतिरिक्तस्फोटाऽनङ्गीकारेऽपि नोक्तप्रतीत्यनुपपत्तिः आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेन तत्राऽऽनुपूर्व्वीरूपपदस्याऽऽधाराऽऽधेयमात्रसम्भवात् घटकपालाऽऽदिनां विजातीयकारणजन्यत्वेन तद्भेदस्याऽपलपितुमशक्यत्वेनोक्ताऽतिप्रसङ्गाऽभावाच्चेति । अन्ये तु न वर्णानां स्फोटाऽऽत्मकत्वम् किन्तु स्फोटस्य वर्णाऽभिव्यङ्ग्यत्वमेव न च प्रत्येकव्यञ्जकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगाऽन्तर्गतसकलवर्णानां तद्व्यञ्जकत्वेऽपि चरमवर्णाऽभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमादत एव नाऽऽद्यवर्णजाऽभिव्यक्त्युत्तरमर्थबोधः तस्यैकत्वेऽपि तत्र व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बजन्यतद्रूपनिरूपितस्यैव प्रतीत्या नानात्वेन प्रतीतिरौपाधिकी एकस्यैव मुखस्य कृपाणदर्पणाऽऽद्यभिव्यञ्जकवशाद् दैर्घ्यवर्तुलत्वादिप्रतीतिवत् ॥ अत एवाऽभ्युपगमार्थं न तत्र जातिकल्पनाऽपि वर्णभिन्नव्यञ्जकाऽभावाच्च न कदाचिदपि वर्णराहित्येन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिम्बसमर्पकाश्च संस्कारा एव ते च येन क्रमेण चित्तस्थास्तेनैव क्रमेण व्यञ्जकरूपरूषिततातस्येत्यभ्युपगमाच्च न सरो रस इत्यनयोरविशेषः व्यंजकरूपरूषितस्यैव तस्याऽर्थे शक्तिग्रहाच्च न घटाऽऽदिपर्य्यायाऽभिव्यक्तस्फोटे गृहीतशक्तिकस्याऽप्रसिद्धपदश्रवणेऽर्थबोधाऽऽपत्तिरत एवेदमेकं पदमेकवाक्यमिति व्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ ६६ ॥ एवमिति ॥ अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः ॥ अप्रामाण्यप्रसङ्गमेवोप-

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः पदस्याखण्डत्वात् । शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते ।

पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषां समाश्रिता ।
उपेयप्रतिपत्त्यर्था, उपाया अव्यवस्थिताः ॥६७॥

उपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्यन्तेनान्वयः । अयं भावः यथा भृगुवल्ल्यां, भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान् स उवाच अन्नमिति तस्योत्पत्त्यादिकं बुध्वा पृष्टे प्रा-

पादयति ॥ पदस्येति ॥ वाक्यस्याऽप्युपलक्षणमिदम् ॥ अखण्डत्वादिति ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यत्वादित्यर्थः ॥ तथाभूतस्यैव वाचकताया भवद्भिरुपपादितत्वादिति भावः ॥ शास्त्रस्य ॥ व्याकरणाऽऽत्मकस्य ॥ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति ॥ ताभ्यां यद्व्युत्पादनं शक्तिबोधनं तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः ॥ तथा च प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्याऽस्य शास्त्रस्य पदस्याऽखण्डत्वेऽप्रमाण्याऽऽपत्तिरिति भावः ॥ उपेयप्रतिपत्त्यर्थेति ॥ वचनविपरिणामेनोत्तरत्राऽप्यन्वेति उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्तये एषा कल्पनाऽऽश्रिता स्वीकृता मुनिनेति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह ॥ पञ्चकोशादिवदिति ॥ दृष्टान्तमेव स्फुटयति ॥ अयम्भावइति ॥ तत्र हि भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान् स उवाचान्नं ब्रह्मेति तस्योत्पत्त्यादिबुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्टः प्राणो ब्रह्मेति तस्याऽपि तथात्वं बुद्धा पृष्टो मनो ब्रह्मेति तस्याऽप्यशितमन्नं त्रेधा भवति यत्स्थूलं तत्पुरीषं यन्मध्यमं तन्मांसं यदणीयस्तन्मन इति श्रवणादनित्यत्वमवधार्य पुनः पृष्टो विज्ञानं ब्रह्मेति तस्याऽपि वृत्त्युपहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टेनोपदिष्ट आनन्दो ब्रह्मेति व्यञ्जना ततो

णमनोविज्ञानानन्दात्मकपञ्चकोशोत्तरं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ज्ञेयं ब्रह्म प्रतिपादितं तत्र कोशपञ्चकव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय। यथा वा आनन्दवल्लीस्थपञ्चकोशव्युत्पादनं वास्तवशुद्धब्रह्मबोधनाय। एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पादनायैवेति।ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवान्न शास्त्रं तदुपाय इत्यत आह उपाया इति। उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात्। तथा च व्याकरणाभ्यासजन्य

वस्तुतत्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितम्॥ ननु भृगुवल्ली पञ्चकोशप्रतिपादिका पञ्चमस्यानुपास्यत्वादकोशत्वाच्च तस्यैव तच्च ब्रह्मत्वात्किन्तु ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यतः श्रूयमाणब्रह्मपदस्यैव मुख्यब्रह्मपरत्वम्॥ अत एवाऽऽधाराऽर्थकः पुच्छशब्दोऽप्युपपद्यते तस्य लाङ्गूलरूपमुख्याऽर्थस्य बाधात् एवं चाऽऽनन्दवल्ल्यां यथा पञ्चकोशाः सर्वाऽऽधारब्रह्मबोधनायोपायतयोपात्ता न तु तेषां वास्तवब्रह्मत्वं तथेहाऽप्यवास्तवप्रकृतिप्रत्ययवाचकत्वव्युत्पादनं वास्तवस्फोटनिष्ठवाचकत्वबोधनायेत्याखण्डलार्थः॥ श्रवणादितइति॥ आदिना मननाऽऽदिपरिग्रहः॥ नशास्त्रमिति॥ एतच्छास्त्रं विनाऽपि श्रवणाऽऽदिना तद्बोधेन व्यभिचारादिति भावः॥ उपायस्योपायान्तरादूषकत्वे सदृष्टान्तां युक्तिमाह॥ तथाचेति॥ व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानत्वं न कार्य्यतावच्छेदकम् किन्तु तादृशज्ञानगतवैजात्यं तदवच्छिन्नम् च नोपायान्तरादिति न व्यभिचारः वैजात्यस्य प्रागनुपस्थितावपि कारणताग्रहो विधिवादोक्तदिशावसेय इति भावः॥ मन्त्रजन्यमिवेति॥ मन्त्रजन्यताऽवच्छेदकमिवेत्यर्थः। एवमग्रेपि। ननु पुरुषाऽर्थसाधकस्य तस्य सम्पादनवैयर्थ्यमत आह। तस्यचेति। स्फोटज्ञानस्य चेत्यर्थः।

ज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे वेदा-
न्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीना-
मन्तःकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षा-
त्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वञ्च ।

तदुक्तं वाक्यपदीये ।

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्व्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ।
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्व्वणाम् ।

यज्ञादीनामिति । कामनापरित्यागेन विधीयमानानां तेषामित्यर्थः । यज्ञादीत्यादिना तमेवं वेदान्तवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुत्युक्तदानाऽऽदिपरिग्रहः शरीरादीत्यादिना वागिन्द्रियपरिग्रहः । ननु शरीराऽऽदिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तदुद्देशेनाऽपि प्रवृत्तिर्दुर्घटेत्यत आह । साक्षादिति । स्वर्गादीत्यादिनाऽपवर्गपरिग्रहः साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परम्परयाऽपवर्गहेतुत्वं चेत्यर्थः । स्वर्गहेतुत्वे चैकः शब्द इति भाष्यपठितश्रुतिः परम्परया मोक्षहेतुत्वे च द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति स्मृतिः प्रमाणम् परम्पराघटकम् चाऽऽत्मतत्त्वज्ञानं तमेव विदित्वेति श्रुत्या तदतिरिक्तस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वम् व्यवच्छेदबोधनादिति बोध्यम् । उक्ताऽऽर्थे हरिसम्मतिमाह । तदुक्तमिति । तत् नादाऽऽत्मकस्फोटप्रतिपादकम् शास्त्रम् । अपवर्गस्येति । मोक्षस्येत्यर्थः । द्वारमिति । तदुपयोगीत्यर्थः । हेतुगर्भविशेषणमाह । वाङ्मलानामिति । चिकित्सितमिति । अपनयनाऽर्थकसन्नन्तात्कितेः क्तप्रत्यये वाङ्मलकर्मकाऽपनयनसाधनं यतस्ततो मोक्षद्वारमित्यर्थः । मनःशुद्धौ यज्ञादीनामिव वाक्शुद्धावेव तस्योप-

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः।

अत्रातीतविपर्य्यासः केवलामनुपश्यतीति।

न चालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः तस्या अलीकत्वासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। एवं रेखागवयन्याय आदिना गृह्यते॥६७॥

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनाञ्च नित्यतया ककार

योगादिति भावः। यतः सर्वविद्यानां मध्ये पवित्रमतोऽधिविद्यं विद्यासु प्रकर्षेण दीप्यत इत्यर्थः। तथाचोक्तम्। तेषां च सामर्थ्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुरिति। इदमिति। सिद्धिसोपानपर्वणां मध्ये इदं प्रथमं पदस्थित्यधिकरणमित्यर्थः। अत्र स्फोटे अतीतविपर्य्यासः भ्रान्तिशून्य एतत्तत्त्वज्ञानवानिति यावत् कैवल्यं पराख्यं अनुपश्यतीति योगजधर्मेण प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः। तथा च योगित्वसिद्धौ न किमवशिष्यते तत्त्वज्ञान इत्यर्थः। तदुक्तं भागवते द्वादशे नादनिरूपणाऽनन्तरं यदुपासनया ब्रह्म योगिनो मलमात्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवमिति भावः। अलीकत्वासिद्धेरिति। पञ्चकोशादिवत्प्रकृतिप्रत्ययविभागस्याऽपि मायिकत्वेन नाऽत्यन्तासच्छशशृङ्गादिवदलीकत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः। अवास्तवत्वेऽपि मणिप्रभाप्रतिबिम्बस्य मणिप्राप्तावितस्याऽपि परमात्मदर्शने उपयोगसम्भवादिति भावः। आदिपदेनेति। पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेनाऽऽदिशब्देनेत्यर्थः। न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चितः॥ ६६॥ उत्पत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णाऽऽत्मकस्फोटाऽभ्युपगमे तस्याऽप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति। नन्विति। वर्णजातीनामिति। वर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः। नस्यादिति। अयं भावः उत्पन्नो नष्टो वा क-

उत्पन्न इति न स्यात् । वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटे भाने कादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तेश्चेत्यत आह ।

कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ।
स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णैर्योऽन्यस्य मन्वते ॥६७॥

स्वीकारस्थलमाह स्वरदैर्घ्याद्यपीति । आदिनोत्पत्तिविनाशसंग्रहः । उदात्तत्वादि न वर्णनिष्ठम्

कार इत्यादिप्रतीतिः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिर्वोत्पत्त्यादिसत्त्वे विषयो वाच्यः । तथा च न सम्भवति द्वयोरेव नित्यत्वाज्जायमानायास्तस्या विषयबाधेन भ्रमत्वाऽऽपत्तेरिति तादृशप्रतीतिभ्रान्तत्व दृष्टापत्तावाह । वायुसंयोगेति । कादिप्रतीतीनां ककारो गकार इत्यादिबुद्धीनाम् भ्रमत्वापत्तिरिति । यथाश्रुताऽभिप्रायेणेयं पूर्वोक्ताऽन्तिमकल्पे भ्रमत्वाऽप्रसङ्गात् । न च त्वन्मतेऽपि कत्वाऽऽदीनां लौकिकविषयत्वाऽनुपपत्तिः । तद्व्यञ्जकवर्णाऽसमवेतसमवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्याऽभावादिति वाच्यम् । तन्मते कत्वादिनां वायुसंयोगवृत्तिधर्मत्वेन कत्वं साक्षात्करोमीतिप्रतीत्या स्वः समवेतव्यञ्जकसमवायस्यैव संसर्गतोपगमेन लौकिकविषयत्वाऽनपायात् तादृशाऽनेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनाऽपेक्षयैतत्कल्पनाया एवौचित्यात् । आरोपे सति निमित्ताऽनुसरणमिति न्यायात् मूलं तु इत्थमवतारणीयम् । ननु स्वसमवेताऽभिव्यञ्जकगतसमवायस्य सम्बन्धता नैकेनाप्यादृतेत्यत आह । कल्पितानामिति । कल्पितानां समवायसम्बन्धेन तद्वृत्तीनामप्युक्तसम्बन्धेन तत्र कल्पितानां वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते । दृष्टान्तस्फुटीकरणाय मीमांसकमतमाह । उदात्तत्वादीति ।

तस्यैकत्वात् नित्यत्वाच्च तच्च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात्। न च गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः व्यक्त्यंशाभेदस्यापि भासमानस्य विना बाधकं त्यागायोगात्। नचोत्पत्तिप्रतीतिर्बाधिका प्रागसत्त्वे सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात्। अतएव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो न तूत्पादयतीति प्रत्ययो व्यवहारश्च। उच्चरितत्वञ्च ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम्। किं

आदिनाऽनुदात्तत्वपरिग्रहः। उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरोधाधाद्धर्मभेदेन तत्सत्ता वाच्या वर्णभेदश्च तदनित्यत्वेऽनेकत्वे वा स्यात्तदेव तु न सम्भवतीत्याह। तस्यैकत्वादित्यादि। नित्यत्वे प्रमाणमाह। तच्चेति। नित्यत्वमेकत्वं चेत्यर्थः। त्यागायोगादिति। अविषयत्वायोगादित्यर्थः। बाधिकेति। व्यक्त्यभेदे प्रतीतिर्बाधिकेत्यर्थः। प्रागसत्त्वे प्रतीत्यादि स्वाऽधिकरणसमयध्वंसवत्त्वसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वाऽवच्छिन्नकालिकविशेषणतासम्बन्धरूपाया इत्यर्थः। द्वितीयादिक्षणसम्बन्धस्य निरुक्तसम्बन्धेन स्ववत्त्वान्न तत्राऽतिप्रसङ्गः। अतएवेति। अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः। प्रत्ययो। ज्ञानम्। व्यवहारः। शब्दप्रयोगः। ननूच्चारणमपि तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापार एव तथा च सैव प्रतीतिर्वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यत आह। उच्चरितत्वञ्चेति। अभिव्यक्तिविशिष्टत्वम् तद्विषयत्वम्। तथा च तादृशप्रतीत्याभिव्यक्तिनिष्ठं वर्णनिरूपितविषयित्वमेव विषयीक्रियते। ननूत्पत्तिनिष्ठं वर्णवृत्तित्वमिति न साऽनित्यत्वसाधिकेति भावः। ननु

च व्यञ्जकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परम्परया वर्णनिष्ठत्व त्रिषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न सातिरिक्तवर्णसाधिका। परम्प रयावर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च न भ्रमत्वम्। साक्षात्सम्बन्धांशे भ्रमइत्यवशिष्यते। तदपि सोऽयमित्यत्र व्यक्त्य भेदांशे तव भ्रमत्ववत्तुल्यम्। परन्तु ममातिरिक्तवर्णत त्प्रागभावध्वंसकल्पना नेति लाघवमतिरिच्यते। न च वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः तदुत्पादक शङ्खाद्य

वर्णाऽभिव्यक्तिजनकः कण्ठताल्वाद्यभिघात एवोच्चारणपदार्थो न वर्णोत्पत्तिजनक इत्यत्र किं प्रमाणम्। किं च वर्णाऽनित्यत्ववादिनामुत्पद्यते वर्णो वर्ण मुत्पादयतीत्यादिप्रयोगा दृष्टा एवेति नाऽनुभवविरोधोऽपीत्यत आह। किन्त्वे ति। उत्पत्त्यादेरित्यादिना विनष्टोवर्ण इति प्रतीतिप्रतिपादितविनाशः परिगृह्यते परम्परया स्वाऽऽश्रयध्वनिव्यङ्ग्यत्वरूपया नाऽतिरिक्ते ति वर्णाऽनित्यत्वसाधिकेत्यर्थः। न तु स्फोटाऽतिरिक्ते ति तदर्थः। तैः स्फोटाऽनङ्गीकारात्। नन्वेवं ध्वंसोत्पत्त्यादेस्तादृशप्रतीत्या वर्णेष्ववगाहने भ्रान्तत्वाऽऽपत्तिरत आह। परम्परयावर्णे ति। स्वाऽऽश्रयसंयोगाऽवगाहिन्या लोहितः स्फटिक इति प्रतीतिर्यथा न भ्रमत्वम् तथाऽस्या अपीति भावः। अवशिष्यत इत्यस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रतीतेरिति शेषः। ननु तादृशप्रतीतेर्नियमेन परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरव मत आह। परन्त्विति। अतिरिक्ते ति। अधिकेत्यर्थः। तथा चाऽनेकवर्ण तद्ध्वंसादिकल्पनाऽपेक्षया तत्प्रतीतेर्नियमतस्तादृशसम्बन्धाऽवगाहित्वकल्पनैव लघीयसीति भावः। यदि वर्ण स्थले ध्वनिर्नैयत्यम् स्यात्तदेव तद्ध्वन्तदोत्पत्ते स्तद्घटितपरम्परासम्बन्धेन वर्णनिष्ठता तत्रैव च मानाऽभाव इत्याशङ्क्य निराचष्टे। नचेति। वर्ण पार्थक्ये न ध्वनेरनुभवादिति भावः। द्वैतसम-

भावेन तदसम्भवश्चेति वाच्यम् ककाराद्युच्चारणस्थ-ले तत्तत्स्थानस्य जिह्वाया ईषदन्तरपाते वर्णानुत्पत्तेर्ध्व न्युत्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायुकण्ठसंयोगादे र्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् तस्य च वर्णोत्पत्तिस्थलेऽपि सत्त्वात्तत्रैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना निष्प्रा माणिका स्यादिति गौरवं विपरीतम्। एवं परस्पर विरोधादुदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्व दीर्घत्वादिकमपि न वर्णनिष्ठं युक्तमिति तेषामभिप्रायः। एवञ्चोत्प-त्त्यादिप्रतीतीनां तत्प्रमात्वस्य च निर्व्वाहः परेषा-

वधानादपि तत्सत्त्वं न घटत इत्याह। तदुत्पादकेति। शङ्कोष्ठाऽभिघात जवायुसंयोगादेरित्यर्थः। वर्णानुत्पत्तेरिति। वर्णानभिव्यक्तेरित्यर्थः। दर्शनादिति। ध्वनिर्ज्ञानसामान्याऽर्थः। सत्त्वादिति। तथा च पार्थको नाऽनुभूयमानाया; प्रतीतेर्जिह्वाऽभिघातजकण्ठवायुसंयोगादेर्हेतोश्च स-त्त्वान्न वर्णाऽभिव्यक्तिस्थले ध्वन्यनैयत्यमित्युक्तसम्बन्धविषयकप्रतीतिर्नि-राबाधेति भावः। तत्रैवेति। वर्णस्थले ध्वन्यसत्त्ववादिन एवेत्यर्थः। विप रीतगौरवमिति। स्वकारणबलाज्जायमाने ध्वनौ वर्णोत्पादकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पना ध्वन्यकल्पनप्रयुक्तलाघवापेक्षया विपरीतगौरवग्रस्ते ति यावत्। तेषामिति। वर्णनित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः। एवञ्चेति। उत्पत्त्यादीनां वर्णाऽवृत्तित्व इत्यर्थः। प्रतिबन्धैवेति। पराऽभि मतसमाधिसमाधेयमुत्तरं प्रतिबन्दिस्तयेत्यर्थः। तथा च तत्र मीमांसकैरु त्पत्त्यादिप्रतीतेः प्रमात्वे यः समाधिराश्रितः स एवास्माभिरप्यनुसर्त्तव्य इति भावः। तथा चाऽखण्डवाक्यस्फोटस्वीकारे न किञ्चिद्बाधकमिति फ-

मपि समानङ्गति प्रतिवन्द्यैवोत्तरमिति भावः ॥६७॥

इत्थं पञ्चव्यक्तिस्फोटाः।

लितम्। नन्वेतत्कल्पे पदानामसत्त्वेन मीमांसकसिद्धान्तविरोधः। तथाहि व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र यागेन द्रव्यमात्राऽऽक्षेपे व्रीहिश्रुतिनिषेधाऽर्थो व्रीहिभिरेव नान्यैरिति तत्र व्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च लोपो माभूदिति प्रतिनिधिरुपादीयते व्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि श्रौतत्वात्। भवन्मते तत्र प्रतिनिध्युपादाने तद्वाक्याऽखण्डार्था ननुष्ठानान्नित्यादेर्विलोपापत्तिः नीवारकरणकक्रियाया जन्यत्वात् क्रिया न प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयत एवेति परिभाषया उच्छेदश्च। एवं श्वेतं छागमालभेतेत्यत्र क्रियायाश्छागद्रव्येण सम्बन्धः श्रौतो द्वितीयाश्रुत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात् श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः तत्सामानाधिकरण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य नाऽसम्भवात् श्वेतगुणस्य छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धात् श्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धाद्वाक्यप्रतिपत्तिपुरःस्थितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वाच्छ्वेतच्छागाभावेऽन्यगुणकः छाग आलभ्यते न तु श्वेतगुणयुक्तो मेषः श्रुतिबाधाऽऽपत्तेः। तस्य चाऽखण्डपक्षेऽसम्भवात् एवमेव पदाऽर्थनिबन्धनमीमांसाबाधसम्भवेऽपि अखण्डस्फोटस्यैव भवन्मतेऽखण्डार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत्। अत्राहुः। अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदर्थाच्च रेखागवयन्यायेन पदपदार्थाऽऽवापोद्वापाभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिध्यापादनस्योपपत्तिः ऋषीणां तत्त्वाऽर्थाऽवबोधेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहाराऽसम्भवाद्व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्तैर्नानाप्रकारैः पदतदर्थानां व्यवक्रियमाणत्वान्न तद्वचोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्यत्वं वाक्यार्थस्याऽपि तदापेक्षिकमेव परमार्थदशायां सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्याऽसत्यत्वादिति नैयायिकास्तु सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत्तच्चैव

तु प्रमाणाऽभावः शब्दमात्रस्याऽऽकाशसमवायिकारणकत्वात् भेरीदण्ड-संयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्द इतीव कण्ठादिस्थानवाय्वभिघातस्याऽपि वर्णाऽऽत्मकशब्दप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वाऽवधारणाच्च । एवं च तादात्म्यसम्बन्धेन जन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसत्वाऽवच्छिन्नं प्रति हेतुतयोच्चरितवर्णस्य क्षणान्तरितस्याऽप्रतीतेर्नष्टो वर्ण इत्येव प्रतीतेश्च स्वाऽव्यवहितोत्तरवर्णस्यैव नाशकताकल्पने प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वसामानाधिकरण्यस्वाऽव्यवहितवर्णत्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणस्य हेतुताया ज्ञानादिस्थले क्लृप्तत्वाच्च कण्ठताल्वाद्यभिघातस्य च कत्वादिकमेव कार्य्यताऽवच्छेदकम् न तु तत्तद्वर्णाऽभिव्यक्तित्वं गौरवात् । न च लौकिकविषयितया कत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् । तथा सति कोलाहलप्रत्यक्षप्रसङ्गात् नहि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकं येन तल्लौकिकविषयितायाः कार्य्यताऽवच्छेदकघटकता सम्भाव्येत । किं च घटाऽऽद्युत्पादकदण्डादेरपि तदभिव्यक्तित्वस्यैव कार्य्यताऽवच्छेदकत्वाऽऽपत्तौ घटादीनामपि नित्यत्वाऽऽपत्तिरिति बहुव्याकोपः । न च सत एवाऽभिव्यक्तिरिति साङ्ख्यमताऽऽश्रयणादुक्ताऽऽपत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् । तन्मतस्याऽप्यापातमनोरमत्वात् । तथा हि अभिव्यक्तिः सत्यसती वा नाऽऽद्यः घटानुत्पत्तिदशायां घटस्येव तस्या अपि सत्त्वाद्घट इति प्रतीत्यापत्तेः । अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽपि तस्या अपि कार्य्यत्वेन सत्त्वादुक्तदोषो दुरुद्धर एव । अन्त्ये स्वसिद्धान्तव्याघातः युक्तितौल्येन पदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरिति । किञ्चोत्पन्नो घटो नष्टो घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारो नष्टः सत्यविलक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवाऽवधार्य्यते कत्वादीनां संयोगधर्मत्वं तु दुरुपपादमेव वर्णासमवेतत्वेन श्रोत्राऽग्राह्यत्वप्रसङ्गात् न चोक्तसन्निकर्षादेव तत्प्रत्यक्षोपपत्तिस्तथा सति शब्दत्वाऽऽदिप्रत्यक्षाऽनापत्तेः । न च तत्सम्बन्धस्य ककारं शृणोमी

जातिस्फोटमाह।

शक्यत्वइव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम्।
औपाधिकोवा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ॥६८॥

ति प्रतीतौ भाने प्रमाणमपि शब्दं शृणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपि तद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च समवायांऽशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि न वर्णसमवेतत्वस्य तचाऽभ्युपगमेन विषयाऽबाधात्। एवं च वर्णानामनेकत्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः सङ्गच्छत इति दृष्टान्त दौर्भिक्ष्यमेव। एवं च वर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वान्न तत्कल्पनागौरवमपि। न च वर्णाऽनित्यतात्रादिमते सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयत्वविषयत्वेनोपपादने तु तज्जातीयोऽयमित्येवाकारः स्यादिति वाच्यम् ॥ यत्र प्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भानं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोऽयमित्याकारो यत्र तु स्वरूपेण तत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमात् तज्जातीयाऽभेदावगाहिन्यास्तदेवौषधमित्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च तस्माद्वर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वमसम्भवदुक्तिकमेव स्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाऽभावाच्च योगशास्त्रादौ तस्य निरूपणं तूपासनार्थमेवेति प्रागुक्तप्रायं सखण्डस्फोटस्तु प्रागेवनिरस्त इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां वाचकत्वमूह्यमिति वदन्ति। इत्थमिति। पूर्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः। पञ्चधेति। वर्णपदवाक्याऽखण्डपदाऽखण्डवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

॥ इति भूषणसारदर्पणे व्यक्तिस्फोटनिपणम् ॥

क्रमप्राप्तं जातिस्फोटं निरूपयति। मूले। शक्यत्व इवेति। ननूक्तरीत्या स्फोटाऽतिरिक्तवर्णानामसत्त्वात्तद्गतजातेर्वाचकत्वविचारः काकदन्त

अत्र भावः । वर्णास्तावदावश्यकाः उक्तरीत्या च सोऽयं गकार इतिवद् योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार इत्यपिस्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोयं न हकार इत्यनापत्तेश्च । किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा । आद्ये तदेव गकारोऽस्तु वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात् । तथा चातिरिक्त स्फोट कल्पन एव गौरवम् अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः । वायुसंयोगवृत्ति ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य

परीक्षासमोऽत आह । सारे । अयश्चावइति । हकारगकारयोरभेदेसाधक माह । स्फोटस्यैकत्वादिति । तदभिन्नाऽभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकाराऽऽत्मकस्फोटाऽभिन्नगकारे तदभेदाऽवगाहिवुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः । अनापत्तेश्चेति । अभेदादेव च तादृशभेदाऽवगाहिवुद्धेः प्रमात्वाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । ननु वर्णाऽऽत्मकस्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वाऽऽदिविरुद्धधर्माऽध्यास मूलकभेदप्रतीतेर्नाऽनुपपत्तिः प्रामाण्यं तु तस्या वर्णैक्यवादिमतं दूराऽपास्तमेवेत्यत आह । किञ्चेति । उपाधित्वाऽभिमतगत्वादीत्यर्थः । आद्ये स्फोटे गत्वाऽभ्युपगमपक्षे । तदेव । गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आह । वर्णनित्यतावादिभिरिति । मीमांसकादिभिरित्यर्थः । अतिरिक्तेति । धर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमादित्यर्थः । गौरवमिति । गकारादिप्रतीतीनां गत्वादिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसम्भवादिति भावः । अन्त्ये स्फोटे गत्वाऽऽद्यनभ्युपगमकल्प इत्यर्थः । विरोधइति । गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।गत्वस्याऽन्यधर्मस्य स्फोटाऽवृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः । वायुसंयोगवृत्तीति ।

तथा प्रत्यय इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वायोगात् अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन । तस्मात्सन्त्येव वर्णाः । परन्तु न वाचकाः गौरवात् । आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्य-

त्वमते । ध्वनिवृत्तीति मतान्तरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशवैजात्यारोपेण प्रतीतेः सूपपादत्वादाह । आरोप्येति । भ्रमत्वायोगादिति । साक्षात्सम्बन्धेन प्रमात्वोपपत्तावारोपितसम्बन्धे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । नन्वतिरिक्ताऽनेकवर्णकल्पनाऽपेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यमत आह । अस्तुवेति । तथा च तावतैव प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहेऽलं स्फोटकल्पनयेति भावः । तस्य । संयोगस्य । अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्वस्य साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते तथाऽतीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्य मयाऽपीत्यर्थः । यद्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियिकत्वमत्यन्ताऽसम्भवदुक्तिकं तदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मत्वमपि तथैव प्रत्यक्षाऽनुपपत्तेरिति भावः । ननु कत्वादिधर्माणामतीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीतौ तज्ज्ञाने बाधकाऽभाव इति चेन्न ककारइति प्रत्यये कत्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायेन लौकिकविषयत्वाऽवगाहने नोक्तप्रकारोऽसम्भवात् शङ्खः पीत इति ज्ञानानन्तरोत्पन्नः पीतत्वं पश्यामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव दोषविशेषस्य तादृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौरवादिति विभावनीयम् । उपसंहरति । तस्मादिति । कत्वादिविशिष्टविषयकसाक्षात्काराऽनुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः । सन्त्येवेति । त्वदभिमतस्फोटाऽतिरिक्ताः वर्णाः सन्त्येवेत्यर्थः । परमिति । किन्त्वित्यर्थः । गौरवादिति । तत्तद्वर्णभेदभिन्नाऽनन्तशक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु तावद्वर्णगतपदत्वाऽऽदिजात्यनुगतौ

वद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च। इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकल्प्यत्वात्। न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाआकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्यापत्तेः। तस्मात्सा जातिरेव वाचिका तादात्म्येनावच्छेदिका चेति। ननु सरोरस इत्यादौ जात्योः सत्त्वादर्थबोधभेदो न स्या-

द्यते चैकस्या एव शक्तेरभ्युपगमान्न नानात्वप्रयुक्तगौरवमत आह। आश्रयत्वधिकरणेति। न्यायस्तु नामार्थनिरूपणे प्रपञ्चितः। ननु तादृशजातौ मानाऽभावोऽत आह। हरिपदमिति। अनुगतधर्मं विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः। नन्वनुगतप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वाऽऽपत्तिरतः कारणताऽवच्छेदकत्वादिनैव तत्सिद्धिर्वाच्या तदभावात्प्रकृते कथं तस्य जातित्वमत आह॥ हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेनेति। कार्य्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम्। आवश्येति। अन्यथा तावत्पदानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायां व्यभिचारेणासम्भवादिति भावः। प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति। अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः। वर्णानुपूर्व्येति। तादृशजात्यभिव्यञ्जकत्वेनावश्यकल्प्यया तयेत्यर्थः। निर्वाहइति। तथावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिताऽवच्छेदकतानुपूर्व्यैवानुगतप्रतीतिकारणताऽवच्छेदकत्वयोः सम्भवेन तद्रूपविशिष्टपदोपस्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धिरिति भावः। अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति। न च सेष्टा प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणविरोधादिति भावः। ननु जातेः शक्यत्वे जातित्वं श-

दित्यत आह औपाधिको वेति । वा त्वर्थे उपाधि-रानुपूर्व्वी सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्गाइति भावः । उपाधि प्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्णानामिति ॥६८॥

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थ बोधः स्यादित्यत आह ।

क्यताऽवच्छेदकं वाच्यम् तस्य च तदितराऽवृत्तित्वविशिष्टसकलतद्वृत्तित्व रूपतया तत्त्वाऽसम्भवो गौरवादत आह । तादात्म्येनेति । अभेदेनेत्यर्थः। तथा च नोक्तदोष इति भावः । एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् । जात्योरिति । तयोः पदयोरेफाकारसकारविसर्गघटितत्वान्निशेषाद्रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसरत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजात्योरेकतरस्या एव सत्तायां विनिगमकाऽभावात्ततो विलक्षणाऽर्थबोधाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । वाशब्दस्य पक्षान्तरपरत्वभ्रमं निराकरोति । वात्वर्थइति । अवधारणे इत्यर्थः । भेदइति । तथा च तत्र वर्णतौल्येऽप्यानुपूर्व्वीवैलक्षण्येन रसत्वविशिष्टोपस्थापकताऽवच्छेदकजातेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन रविशिष्टसत्वादिरूपाऽऽनुपूर्व्या एव व्यञ्जकतया तदभावेन न सरः पदाद्रसत्वविशिष्टबोधापत्तिरेव मय्यत्रापीति भावः। मूले तारमन्दवदित्यत्र तारमन्दशब्दौ धर्मपरौ तथा च यथा वर्णानां नित्यैकत्वमते विजातीयवायुतात्वाद्यभिघातसत्त्वेतारत्वादिना भेदप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः ॥६८॥ वर्णजाति-स्फोटमभिप्रेत्य शङ्कते सारे ।नन्विति।जातेरिति । अर्थबोधकजातेरित्यर्थः। प्रत्येकेति । पदान्तर्गततत्तद्वर्णेष्वित्यर्थः।एवमग्रेऽपि। अर्थबोधापत्तिरिति । तदभिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भावः। योगार्थतयेति । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति वक्ष्यमाणावयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः। एतेनेति । तत्पदघटकयावद्वर्णाऽभिव्यक्त

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोटइति स्मृता ।
कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः॥६९॥

अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्त्यैव जातिः स्फोट इति स्मृता योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम् ।

जातेर्वाचकत्वाऽङ्गीकारेणेत्यर्थः सर्वदापदाश्रवणेऽपि ।अपास्तमिति । जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्थले व्यञ्जकासमवधानात्तदभिव्यक्त्यभावेन बोधस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः । ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघटकयावद्वर्णगतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपगन्तव्यम् तत्र चाऽन्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यङ्ग्यत्वात्तत्तद्वर्ण एवाऽभिव्यञ्जको वाच्यस्तथा चोक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह । अयम्भावइति । उक्तदोषइति । तथा च दुष्टत्वात्सपक्षो नाश्रयणीय इति भावः तत्रेति। पदे वाक्ये च ।तस्याः। पदत्वादिजातेः । व्यासज्यवृत्तित्वस्येति । पर्य्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धेन वृत्तित्वस्येत्यर्थः । ननु जातेः समवेतत्वस्यैव सार्वत्रिकतया कथमेतस्याः पर्य्याप्तत्वमत आह। धर्मिग्राहकेति। धर्मवतीजातिस्तद्ग्राहकं मानं पदत्वस्य वा वाक्यत्वस्य वाचकत्वाऽनुपपत्तिस्तत्सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रत्येकवर्णविश्रान्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकवलितत्वेनाऽसम्भवाद्वाचकत्वाऽनुपपत्त्या कल्पप्रमानापदत्वादिजातिर्यदि पुनः प्रत्येकं विश्रान्ता स्यात्तदा तत्सिद्धिरेव न स्याद्वाचकत्वाऽनुपपत्तेरपरिहारादतस्तत्साधकमेव तत्पर्य्याप्तत्वसाधकमेवं चानेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येत्यस्याऽनेकव्यक्तिपर्य्याप्तेत्यर्थ इति भावः। वस्तुतस्तु घटाऽऽदिप्रत्येकव्यक्त्यैक्ये घट इति सर्वसिद्धप्रतीत्या व्यवहारेण च सिद्ध्यतु घटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वम् नह्येकवर्णे घटपदादिव्यवहारो येन पदत्वादेः प्रत्येकवृत्तिता स्यात्किन्तु पदशब्दः पदं न पकार इति वैपरीत्य

अयं भावः यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति कैश्चिद्वक्तयो ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयन्ते इति शेषार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति ॥६१॥

ननु का सा जातिस्तत्राह ।

मिति तादृशजातेः पर्य्याप्तत्वमावश्यकं पदत्वं न पर्य्याप्तं जातित्वादित्यनुमानं त्वप्रयोजकमनुकूलतर्काभावादिति विभावनीयम् ।इदं पुनरिहावधेयम्। अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्ये त्यस्याऽनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णाभिव्यङ्ग्ये त्यर्थः नाऽतः सरो रस इत्यादौ अर्थभेदबोधाऽनुपपत्तिः । एवं च पूर्वोक्तार्थस्यैवाऽयंप्रपञ्चः । आनुपूर्व्वीवर्णयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः पदं व्यतिरिच्यते। अत एवाऽग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति व्यज्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या व्यक्तिपदार्थे वर्ण इत्यभिप्रे त्याह । ध्वनिवर्णयोरिति । वर्णानां ध्वनिनैयत्यादभेदोपचारोऽत एव पस्पशायामथ गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्ने लोकेऽर्थबोधकत्वेन गृहीतो ध्वनिवर्णात्मकः समूह इत्यर्थकमथवा प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्द इत्युक्तमिति भावः । शेषार्थइति । प्रकृतकारिकोत्तरार्द्धार्थे इत्यर्थः । वर्णेषु ध्वनिव्यवहारे सम्मतिमाह । उक्तंहीति । काव्यप्रकाशइति । इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथित इति वृत्तिव्याख्यावसर इति शेषः । स्फोटव्यङ्ग्येति । स्फोटरूपं यद्व्यङ्ग्यम् तद्व्यञ्जकवर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः ॥६८॥ नन्वेतावता प्रबन्धेन पदत्वादेर्जातित्वस्य तद्वाचकत्वस्य च व्यवस्था

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ।
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥७०॥

(प्रतिभावम्) प्रतिपदार्थम्। सत्यांशो जातिः असत्या व्यक्तयः। तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः। उक्तञ्च कैयटेन असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थ इति। ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति च। कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम् आत्मैवेदं स-

पनमफलं पुरुषार्थाऽनुयोगित्वादित्याशङ्क्य समाधानपरतया मूलमवतारयति। ननुकासेति। सा वाचकत्वेनाभिमता जातिः केति योजना। सत्यांश इति। सत्यत्वम् कालत्रयाऽबाध्यत्वम् तद्विपरीतमसत्यत्वम्। पर्य्यवसितार्थमाह। तद्व्यक्तीति। तद्व्यक्त्युपलक्षितमित्यर्थः परमार्थब्रह्मणा व्यक्तीनां वैशिष्ट्याऽसम्भवात्। अत एव जगत्कर्त्तृत्वादीनां तदुपलक्षणत्वमामनन्तीति बोध्यम्। जातिरिति। तद्व्यवहारविषय इत्यर्थः। असत्योपाधीति। व्यक्तीनामुपाधित्वं च वस्तुत एकस्या अपि नानाप्रतीतिजनकत्वं तदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः। द्रव्यशब्देति। गवादिशब्देत्यर्थः। गुणगतजातेरनङ्गीकारादथवा द्रव्यात्मको यश्शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः। मीमांसकैः शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात्। शब्दस्वरूपतयेति। श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति श्रुतेः। अयमाशयः तस्मादेतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादितैत्तिरीयकश्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादनत्वश्रवणादुपादेयस्य चोपादानाऽभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वान्नामार्थयोरपि स्वाभिन्नोपादानाऽभिन्नत्वे सुस्थे पृथक्प्रतीयमानजगतो नेहनानास्तीति श्रु-

त्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम्? अविद्या आविद्यिकोधर्मविशेषोवेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ॥७०॥

तमेव सत्यांशं स्पष्टयति।

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम्।
ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥७१॥

अयं भावः नामरूपे व्याकरणवाणीति श्रुतिसिद्धात्यावाधे दृढे बाधितार्थप्रतीतेरधिष्ठानसत्तैकनियामकत्वेनाऽवशिष्यमाण ब्रह्मणः सद्रूपस्य साक्षाज्ज्ञातुमशक्यतयोपलक्षणीभूतरूपनामनिरूपणद्वारा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति। कथमिति सङ्गच्छतामित्यनेनान्वितम्। पूर्वापरविरोधादिति भावः। मिथ्याज्ञानरूपायास्तज्जन्यसंस्काररूपाया जातित्वाऽसम्भवादाह। अविद्यकइति। अविद्याकल्पित इत्यर्थः। धर्मविशेषइति। अत्र वृत्तिवारणाय धर्मेति तद्व्यक्तित्वादिवारणाय विशेषेति। तथा च मतभेदेनाऽर्थद्वयस्याप्याकरस्थितत्वान्न पूर्वापरविरोध इति भावः॥वस्तुतस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्तात्वमेव गोत्वादिव्यवहारनियामकमद्वैतदर्शने च गवादेरवच्छेदकस्याऽभावान्न सत्ताया विशिष्टसत्तात्वं तदानीं निर्धर्मत्वेनैवावस्थानादित्यर्थपरतयाऽपि विरोधः सुपरिहर इति बोध्यम् ॥ ७० ॥ यद्यप्यविशेषेण वाक्यविषयेऽखण्डवाक्यतज्जातिरूपस्फोटद्वयमुक्तं तथापि नादात्मकस्फोटकल्पे शास्त्रस्य पुरुषार्थे परम्परयोपयोगित्वमन्तिमकल्पे तु साक्षादेवेति तस्यैव मुख्यत्वमित्याशयेन मूलमवतारयति। तमेवेति। अयमात्मा तत्सत्यमित्यादिश्रुतिसिद्धं यत्सत्यं तत्र सा जातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः। मूले इत्थमिति। पूर्वोक्तप्रकारेण अध्यस्तवाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणम्। अत एव निरञ्जनं उपाधिदिनिर्मुक्तम्। अत एवाऽक्षरमविनाशि यस्तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीति स्मृतेः सोपाधिकस्यैव विनाशप्रतियोगित्वात् शब्दतत्त्वं शब्दपदंरूपस्याप्युपलक्षणं तेन नामरूपोपादानं यत्तत् ब्रह्मैवेति विशेषणसङ्गतेवकारेण ब्रह्मतादात्म्याऽभावरूपे विशेषणाऽयोगव्यवच्छेदे शब्दतत्त्वरूपाऽन्वयिताऽवच्छेदकव्यापकत्वं बोध्यते प्राहुः। प्रकर्षेणकथयन्ति ब्रह्माऽभेदे

द्वयी सृष्टिः तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम् । प्रक्रियांशस्त्वविद्याविजृम्भणमात्रम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये
शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।
समारम्भास्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति ।
ब्रह्मैवेत्यनेन अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः तमेव

न जानन्तीति यावदिति तदर्थः । तत्र शब्दोपादानत्वस्य तन्त्रान्तरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्तदुपादानत्वमित्याशङ्कायामाह । अयम्भावङ्त्यादि । नामरूपेति । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणीति सिद्धेत्यर्थः । द्वयीति । नामरूपात्मकद्व्यवयवसमूहरूपेत्यर्थः तत्रेति । सृष्टिद्वयमध्ये । रूपस्येवेति । आकाशाद्यात्मकार्थस्येवेत्यर्थः । नाम्नइति । तद्वाचकशब्दस्याऽपीत्यर्थः तदेव । ब्रह्मैव । तत्त्वमुपादानमित्यर्थः । तस्मादेतस्माद्वाआत्मन इत्यादि श्रुतेः शब्दतन्मात्राऽऽकाशोपादानत्वे पर्य्यवसानाद्द्वयोरप्युपादानं ब्रह्मैव । अत एव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः स्वोपादानब्रह्माभिन्नत्वात् । न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वाऽऽपत्तिः जगदेतद्विवर्त्तते इति वदता मूलकृतैव समाहितत्वात् । तथा च व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थनिरासेन श्रुत्या ब्रह्मैव परिशेषीक्रियत इति प्रागुक्त एवाऽर्थः । ननु नानात्वस्य सर्वथैव मिथ्यात्वे कथं स प्रत्ययो लोकानामत आह । प्रक्रियांशस्त्विति । प्रकृतिप्रत्ययपञ्चकोशादिव्यवहारांशस्त्वित्यर्थः । अविद्येति । मलिनसत्त्वाज्ञानविलास एवेत्यर्थः । तथा च ब्रह्माऽतिरिक्तत्वेनाऽसत्यानामपि तेषां पार्थक्येन प्रतीतिरधिष्ठानाऽज्ञानकृतैवेति न यावदधिष्ठानाऽज्ञानं तावत् तन्निवृत्तिरिति भावः यद्वा ननु तादृशब्रह्मज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगोऽत आह प्रक्रियांशइति । प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं त्वित्यर्थः । अविद्येति । तथा च पञ्चकोशादिन्यायेन शास्त्राणामुपयोगो न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः । अविद्यैवोपवर्ण्यतइति । वाक्यपदीयेऽनन्तरमुपायाः शिक्ष्यमाणानां बालामुपलालनाः । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यम् समीहते इति श्लोकः समारम्भात्तु भावानामित्यस्य पूर्वार्द्धम् तु घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोवसीयत इति तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विश्वप्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चिन्निष्ठकारणतानिरूपककार्य्यतावत्त्वेनाऽनुमीयते एवं भावानामाका

भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिसिद्धं स्वपरप्रकाशत्वं सूचयति। स्फुटत्यर्थो यस्मादिति स्फोट इति यौगिकस्फोटशब्दाभिधेयत्वं सूचयति। निर्विघ्नप्रचयायान्ते मङ्गलं स्तुतिनतिरूपमाह। पूर्णात्मने इत्यादिना ॥७१॥

शादीनां समारम्भादिति सम्यगारम्भोजननं यस्मात् भावप्रधानश्च निर्द्देश: तदुत्पत्तिहेतुत्वादित्यत्त्रार्थः॥भावोपादानत्वादिति यावत् तादात्म्येन वा हेतु:।समारम्भादिति। शाश्वतं नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणकमिवाऽवसीयत इत्यनुषज्यते परिणाम्युपादानत्वे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने त्रिकारित्वप्रसङ्गशङ्का वस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विवर्त्तोपादानतया तदेवाङ्गीकाराद्रज्वादौ प्रातिभाषिकभुजङ्गस्येवेति भाव:। अनादिब्रह्मशाश्वतमितिपाठस्त्वन्यतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्त्या नादरणीय:। ननु नादेऽपि ब्रह्मव्यपदेशस्य प्रायशो दर्शनात्पुरुषार्थानुपयोगतदभेदज्ञानसम्पादानवैयर्थ्यमत आह। ब्रह्मैवेतीति। तथा च प्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशरूपब्रह्मपरत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिरिति भाव: तमेव भान्तमित्यस्य न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निरिति पूर्वार्द्धम् श्रुतीत्युपलक्षणं यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलमित्यादिस्मृतेरपि। स्वपरप्रकाशकत्वमिति। तत्र परप्रकाशकत्वे मानसुक्तम् स्वप्रकाशकत्वं च स्वभिन्नाप्रकाश्यत्वे सति प्रकाश्यत्वम् स्वात्मकनित्यज्ञानविषयत्वमिति यावत्। नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेतिश्रुत्या ब्रह्मणोनित्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वप्रतिपादनात् प्रकृतश्रुति: स्वयमेवात्मनात्मानम्बेत्सित्वं पुरुषोत्तमेति स्मृतिश्च स्वप्रकाशत्वेपराऽप्रकाश्यत्वे च न तद्भासयते सूर्य्य इत्यादिस्मृतिश्च मानमधिकमन्यत्राऽनुसन्धेयम्। सूचयतीति। स्फोटस्वप्रकाशपदयो: पर्य्यायत्वं बोधयतीत्यर्थ:।तथा च जातिस्फोटवादिमते उपाधिनिरासद्वारा शब्दब्रह्मण: स्वप्रकाशत्वरूपेण पुरुषार्थोपयोगिनिज्ञाने व्याकरणस्योपयोग इति सिद्धम् नादस्फोटवादिमते यथोपयोगस्तथोपपादितं प्राक्। निर्विघ्नेति। अप्रतिबद्धस्वग्रन्थप्रचारार्थमित्यर्थ: अन्ते ग्रन्थावसाने मङ्गलमिति नत्यात्मकं तदित्यर्थ: मङ्गलादीनि मङ्गलान्तानि मङ्गलमध्यानि च शास्त्राणि प्रथन्त इति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ।
श्रीमद्भूषणसारेण भूषये शेषभूषणम् ।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
धुरीणरङ्गोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टकृते
वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादः ।

भट्टोजिदीक्षितैस्त्रेष्टै र्निर्म्मिताः कारिकाः शुभाः ।
कौण्डभट्टेनव्याख्याताः कारिकास्ताः सुविस्तरम् ॥

समाप्तोयं ग्रन्थश्च ।

ज्ञात्वा श्रीफणिवाक्यजालमतुलं नैयायिकोक्तीरपि ।
मीमांसानयमाकलय्य च मया सम्यक्कृते दर्प्पणे ॥
अस्मिन्भूषणसारतां वुधजनस्सोत्कण्ठमालोकतां ।
यन्निश्वाससमलीमसो न मुकुरस्तत्त्वार्थबोधक्षमः ॥ १ ॥
आसीत्कूर्मगिरौ धरासुरवरः श्रीवल्लभः कोविदो ।
वेदान्तेषु विनोदभृत्तरिरिति ख्याताऽस्ति यन्निर्मितिः ॥
तत्सूनुर्हरिवल्लभः समकरोत्सद्युक्तिमत्युज्वलम् ।
श्रीमद्भूषणसारदर्प्पणमिमम्मोदायविद्यावताम् ॥ २ ॥
उत्प्रेक्षितार्थो हि न मोदहेतवेऽभ्यस्तो भृशं सोऽपिवुधां तथैव ।
इत्याकलय्योभयसत्त्वयुक्ति प्रमाणसिद्धं समुदाहृतं मया ॥ ३ ॥
सर्वोप्यर्थो वुधैः स्पष्टो यद्यपीष्टतथापिमे ।
सत्सन्दर्भोऽप्यविततास्ससताकेन वार्य्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कूर्माचलाभिजनोत्पन्नाजीवोनामक
श्रीवल्लभात्मज हरिवल्लभविरचितेभूषण
सारदर्प्पणे स्फोटवादः समाप्तः ॥

अच्यब्धिग्रहचन्द्राब्दे वैक्रमे मार्गशीर्षके ॥
सिते पक्षे दशम्यां वै मुद्रितो वुधवासरे ॥ १ ॥

